

ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

2019

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է
ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ:

**ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

**COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES OF
GAVAR STATE UNIVERSITY**

**СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ
ГАВАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА**

***Ժողովածուն նվիրված է Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան
150-ամյա հոբելյանին:***

***The collection is dedicated to the 150th anniversary of Hovhannes
Tumanyan.***

Сборник посвящён 150-летнему юбилею Ованеса Туманяна.

Գլխավոր խմբագիր՝ Հ. Մ. Հարությունյան	պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խմբագրական խորհուրդ՝ Ռ. Խ. Հակոբյան	ԳՊՀ ռեկտոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Ա. Հ. Խաչատրյան	իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հ. Հ. Հակոբյան	իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վ. Ռ. Գրիգորյան	բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ա. Հ. Առաքելյան	բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Լ. Ա. Շեկյան	ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վ. Լ. Կատվալյան	բանասիրական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Մ. Պ. Ավագյան	գյուղատնտեսական գիտությունների դոկտոր
Ա. Ա. Հակոբյան	տնտեսագիտության դոկտոր
Ն. Ա. Կուտուզյան	ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Թ. Ա. Ասոյան	բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Ս. Գ. Ամիրխանյան	տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Գ. Ա. Միրիբյան	բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Լ. Ն. Քուրբջյան	մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

<i>Editor-in-chief</i> H. M. Harutyunyan	Doctor of Historical Sciences, Professor
<i>Editorial Council</i> R. Kh. Hakobyan	Rector of GSU, Doctor of Law, Associate Professor
A. H. Khachatryan	Doctor of Law, Professor
H. H. Hakobyan	Doctor of Law, Professor
V. R. Grigoryan	Doctor of Philology, Professor
A. H. Arakelyan	Doctor of Philology, Professor
L. A. Shekyan	Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor
V. L. Katvalyan	Doctor of Philology, Associate Professor
M. P. Avagyan	Doctor of Agriculture
A. A. Hakobyan	Doctor of Economics
N. A. Kutuzyan	PhD in Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor
T. A. Asoyan	PhD in Philology, Associate Professor
S. G. Amirkhanyan	PhD in Economics, Associate Professor
G. A. Miribyan	PhD in Philology
L. N. Kurkchyan	PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor

Главный редактор Г. М. Арутюнян	доктор исторических наук, профессор
Редакционная коллегия Р. Х. Акопян	ректор ГГУ, доктор юридических наук, доцент
А. А. Хачатрян	доктор юридических наук, профессор
Г. Г. Акопян	доктор юридических наук, профессор
В. Р. Григорян	доктор филологических наук, профессор
А. Г. Аракелян	доктор филологических наук, профессор
Л. А. Шемян	доктор физико-математических наук, профессор
В. Л. Катвалян	доктор филологических наук, доцент
М. П. Авагян	доктор сельскохозяйственных наук
А. А. Акобян	доктор экономических наук
Н. А. Кутузян	кандидат физико - математических наук, доцент
Т. А. Асоян	кандидат филологических наук, доцент
С. Г. Амирханян	кандидат экономических наук, доцент
Г. А. Мирибян	кандидат филологических наук
Л. Н. Куркчян	кандидат педагогических наук, доцент

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՎԱՉԱԳԱՆ

Հովհաննես Թումանյանի «Մերժված օրենք» պոեմը և Լևոն Շանթի «Հին աստվածներ» դրաման 18

1. ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿՈՒՏՈՒՋՅԱՆ ՆԵԼԼԻ, ՇԵԿՅԱՆ ԼԱՎՐԵՆՏԻ

Առաձգական հիմքի վրա հեծանների՝ կողային և երկայնական ուժերով ծռման վերաբերյալ մի քանի խնդիրներ: Մաս 1. Հեծանի ծռումը առաձգական կիսահարթության վրա 29

ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ ԱՐՄԵՆ

Ուսուցող ընտրանքների կազմավորումը նեյրոնային ցանցի զգայունության բարձրացման համար 40

ՀԱԿՈՔՅԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆ, ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ԱՆԻ

Անօդաչու թռչող սարքի շարժման մաթեմատիկական նկարագրությունը և նմանակային մոդելի մշակումը MATLAB/SIMULINK միջավայրում 47

ՍԻՄՈՆՅԱՆ ԱՐՄԵՆ, ՍԻՄՈՆՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ, ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՄԱՐԻՆԵ

Կենսաքիմիական և ֆիզիոլոգիական ֆունկցիաների հասակային փոփոխությունները բջիջներում օնտոգենեզի ընթացքում 57

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ԼՅՈՒԴՄԻԼԱ, ՍԱՔԵՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ

Հայաստանի որոշ դեղաբույսերի հակամանրէային, հակաօքսիդանտային, հակաբորբոքային ազդեցությունները 69

ՄԿՐՏՅԱՆ ԼԱԼԱ

Մանկական սոցիալական զբոսաշրջության զարգացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում 76

ՍԻՄՈՆՅԱՆ ՌՈՒԶԱՆ, ՍԻՄՈՆՅԱՆ ԳԵՂԱՄ

RUMEX և CHENOPODIUM ALBUM դեղաբույսերի տերևներից ՆԱԴՓH պարունակող լիպոպրոտեինի՝ ՆԱԴՓH օքսիդազի հետ կազմած ասոցիատի անջատումը, մաքրումը և հատկությունները 83

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ԱԶՆԻՎ, ԹՈՌՅԱՆ ԱՐՄԱՆ

N-միամերիլոկարբամիդիլէթիլենգլիկոլի պղնձի հետ խելատային կոմպլեքս 92

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ԱԶՆԻՎ, ԹՈՌՅԱՆ ԱՐՄԱՆ

N-միամերիլոկարբամիդիլէթիլենգլիկոլի մանգանի հետ խելատային կոմպլեքս 99

2. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՀԱՄԼԵՏ

Երևանի և Նախիջևանի խանությունների վարչական կառուցվածքը և կառավարումը Ռուսաստանին միանալուց մինչև 1849թ. 106

ԹՈՒՆՅԱՆ ՎԱԼԵՐԻ

Թուրքիայի «Հայկական դոսյեն» 119

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԱՇԽՈՒՆՋ

Չարեքա անապատում 1731թ. գործված գորգի պատմամշակութային նշանակության մասին 131

ԹՈՒՆՅԱՆ ՎԱԼԵՐԻ, ԹԱՄԱՄԱՎԵՅԱՆ ՏԱԹԵՎԻԿ

Արևելյան հարցը Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության ոլորտում 1830-1850-ական թվականներին 146

3. ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ԳԱՅԱՆԵ

Հարկը պետության տնտեսական համակարգում և իրավատնտեսական հիմքերը 158

ՍԻՆԱՆՅԱՆ ԱՐԵԳ

«Մեկ գյուղ, մեկ ապրանք» շարժման արտասահմանյան փորձը և Հայաստանի Հանրապետությունում դրա տեղայնացման հնարավորությունները 165

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ ԿԱՐԻՆԵ, ԵԴԻԳԱՐՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ

Սպառողական կոոպերատիվների ձևավորումը որպես իրացման խթանման նախադրյալ 175

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՄԵՆ ՓԱՀԼԱՎՈՒՆԻ

Տարածքային սոցիալ-տնտեսական ռեսուրսների մեթոդոլոգիական գնահատման հարցերը և մոտեցումները 187

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ՎԱԼԵՐԻ, ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ՍԱՐԳԻՍ

Ռիսկերի գնահատման մեթոդաբանության մի քանի հարցեր 200

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ՎԱԼԵՐԻ, ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ ԷԴԳԱՐ, ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ԳՈՒՐԳԵՆ

Ապրանքի մրցունակության գնահատման ցուցանիշները 214

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ՎԱԼԵՐԻ, ՄԿՐՏՉՅԱՆ ԱՆՆԱ, ՏԿԱՉԵՆԿՈ ԱՆԺԵԼԱ

Կազմակերպության ռազմավարության մշակման հայեցակարգեր 224

ՀԱԿՈՔՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ

Սոցիալական փաթեթի շրջանակում իրականացվող ծառայությունների հետագա զարգացման և բարելավման միտումները 237

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ԱՐՄԵՆ, ՂԱՐԱԲԱՂՑՅԱՆ ԲԱԲԿԵՆ

Բանկերի ակտիվների և պասիվների կառավարման հիմնախնդիրները ՀՀ առևտրային բանկերում 247

4. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ԱՐԱ

Դեֆո - Սվիֆթ առնչությունների շուրջ 259

ՊԱՊԻԿՅԱՆ ՍԻԼՎԱ

Տերմինային զուգահեռ ձևեր հասարակական գիտություններում 273

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ԱՏՈՄ

Չարենցի թումանյանականությունը 280

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ ՎԱԼՏԵՐ

Գոյականական նորմը և «Ժամանակակից հայոց լեզու (հատոր2)» ակադեմիական հրատարակությունը 293

ՄԻՐԻՔՅԱՆ ԳԱՅԱՆԵ, ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԳՈՀԱՐ

Գեղարքունիքի մարզի սակավաթիվ աշակերտներ ունեցող դպրոցներում ռուսերենի՝ որպես օտար լեզվի դասավանդման գործընթացի որոշ խնդիրների մասին 305

ՄՈՒԽՍԻԽԱԶՈՅԱՆ ԱՐՈՒՍՅԱԿ

Սովորողների քննադատական մտածողության զարգացման մոդելը ռուսերենի՝ որպես օտար լեզվի ուսուցման ընթացքում 311

ՄՈՒԽՍԻԽԱԶՈՅԱՆ ԱՐՈՒՍՅԱԿ, ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԳՈՀԱՐ

Հայաստանի Հանրապետության կրթական հաստատությունների տարատարիք խմբերում ռուսաց լեզվի դասերի թեմատիկ պլանավորման մոդելը 317

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԱԼԲԵՐՏԻՆԱ, ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՌՈՒԶԱՆՆԱ

Միջլեզվական բառային համեմատությունները անգլերենի դասավանդման գործընթացում. միջազգային բառերը և թարգմանչի կեղծ ընկերները (անգլերենի, ռուսերենի և հայերենի զուգադրական քննություն) 326

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱԼԼԱ, ՋԱՆՈՅԱՆ ՄԵՐԻ

Հայկական դպրոցում ռուս գրականության դասերին պատմական մեկնաբանության մեթոդաբանությունը դասական ստեղծագործության տեքստը կարդալիս 338

ԲԱՐԻԿՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ, ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՌՈՒԶԱՆՆԱ

Բազմալեզվությունը տեղային մակարդակում (Գավառի պետական համալսարանում անցկացրած հարցման արդյունքները) 352

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՌՈՒԶԱՆՆԱ, ՀԱԿՈՐՅԱՆ ՍԵՂԱ

Գենդերի արտահայտումը մասնագիտության անվանումներում. գենդերային արտահայտված և գենդերային չեզոք բառեր (Գավառի պետական համալսարանում իրականացված փորձարարության արդյունքները) 361

ԱՍԱՏՐՅԱՆ ԱՐՓԻՆԵ, ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԳԱՅԱՆԵ

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի դպրոցների ռուսաց լեզվի ուսուցիչները և համացանցը. հնարավորությունները և խնդիրները 372

ԳԱԼՍՏՅԱՆ ԲԱԿՈՒՐ, ԿԱՐԱԳՈՒԼՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ

Բանտային մոտիվները Ս.Դովլաթովի և Ս. Փարաջանովի արձակում 380

ՕՀԱՆՅԱՆ ՀԱՅԿ, ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ ԿԱՐԻՆԵ

Միջանձնային հաղորդակցության մշակույթի ձևավորման առանձնահատկությունները կրտսեր դպրոցականների շրջանում 386

5. ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ՀՐԱՆՈՒՇ

Կառավարման ձևի փոփոխությունը Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունում 398

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ՌՈՒԶԱՆՆԱ

Սահմանադրական պահանջներ ՀՀ պաշտոնատար անձանց թեկնածուներին. անհրաժեշտություն, թե՞ պայմանականություն 419

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԳԵՂԵՑԻԿ, ՏԵՐ-ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ ԱՍՏԴԻԿ

Մեդիացիայի ներդրման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում 434

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԳԵՂԵՑԻԿ, ԳՅԱՐԳՐՑՅԱՆ ՍԻՐՈՒՇ

Ներկայացուցչության քաղաքացիադատավարական ինստիտուտը

Հայաստանի Հանրապետությունում 446

CONTENTS

GRIGORYAN YACHAGAN

"The Rejected Law" Poem by Hovhannes Tumanyan and "The Ancient Gods" Drama By Levon Shant	18
--	----

1. NATURAL SCIENCES

KUTUZYAN NELLI, SHEKYAN LAVRENTI

Some Problems related to Bending of Beams on an Elastic Basis by Transverse and Longitudinal Forces.Part 1. Bending of a Beam on an Elastic Half Plane	29
--	----

KHURSHUDYAN ARMEN

Selection of Training Samples to Increase the Sensitivity of the Neural Network	40
--	----

HAKOBYAN MAMIKON, KARAPETYAN ANI

The Mathematical Description of Remote Piloted Vehicle Movement and Imitation Model Development in MATLAB/SIMULINK Environment	47
---	----

SIMONYAN ARMEN, SIMONYAN LUSINE, HOVHANNISYAN MARINE

Age-Related Changes in Biological and Physiological Functions of Cells During Ontogenesis	57
--	----

ARAKELYAN LYUDMILA, SAKEYAN ANAHIT

Antimicrobial, Antioxidant and Anti-Inflammatory Action of Some Medicinal Plants of Armenia	69
--	----

MKRTCHYAN LALA

Problems in the Development of Children's Social Tourism in the Republic Of Armenia	76
--	----

SIMONYAN RUZAN, SIMONYAN GEGHAM

Isolation, Purification and Properties of the Associate made up of Nadph Containing Lipoprotein and Nadph Oxidase out of Herbal Leaves of <i>Rumex And</i> <i>Chenopodium Album</i>	83
---	----

MKHITARYAN AZNIV, TORCHYAN ARMAN

Chelated Complex of N-Monomethylol Carbamide Ethylene Glycol with Copper	92
---	----

MKHITARYAN AZNIV, TORCHYAN ARMAN

Chelated Complex of N-Monomethylol Carbamide Ethylene Glycol with Manganese	99
--	----

2. HISTORY

HARUTYUNYAN HAMLET

Administrative Structure and Management of Yerevan And Nakhichevan Khanates starting from Joining Russia up to 1849 106

TUNIAN VALERY

«Armenian Dossier» of Turkey 119

POGHOSYAN ASHKHUNJ

Historical and Cultural Significance of the Carpet Woven in 1731, in Chareka Desert 131

TUNYAN VALERI, TAMAMAVEYAN TATEVIK

Eastern Issue in Russian Foreign Policy in 1830-1850 146

3. ECONOMICS

KHACHATRYAN GAYANE

Taxes in the Economic System of the State and the Legal-Economic Bases 158

SINANYAN AREG

The Foreign Experience of "One Village, One Product" Method and Its Placement Possibilities in Armenia 165

HARUTYUN HARUTYUNYAN, MNATSAKANYAN KARINE, YEDIGARYAN LUSINE

The Establishment of Consumer Cooperativis as a Precondition for Promoting the Agricultural Products Consumption 175

HARUTYUNYAN HARUTYUN, PAHLAVUNI ARMEN

Methodology, Assessment Issues and Approaches of Regional Socio-Economic Resources 187

ARAKELYAN VALERI, VARDANYAN SARGIS

A Few Questions on Risk Assessment Methodology 200

ARAKELYAN VALERI, BAGHDASARYAN EDGAR, MURADYAN GURGEN

Indicators of Goods Competitiveness Assessment 214

ARAKELYAN VALERI, MKRTCHYAN ANNA, TKACHENKO ANJELA

Organization Strategy Development Concept 224

HAKOBYAN ANAHIT

Trends in the Further Development and Improvement of Services Provided Within the Social Package 237

HAKOBYAN ARMEN, GHARABAGHTSYAN BABKEN

The Problems of Management of Assets and Liabilities in The Commercial Banks of Armenia 247

4. PHILOLOGY, PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

ARAKELYAN ARA

About Defoe And Swift Relations 259

PAPIKYAN SILVA

Parallel Terms in the Social Sciences 273

HAKOBYAN ATOM

The Style of Tumanyan in Charents's Works 280

BERBERYAN VALTER

Morphological-Noun Norm and "Modern Armenian **Language** (Volume 2)"

Academic Edition 293

MIRIBYAN GAYANE, VOSKANYAN GOHAR

Some Issues of Organizing the Teaching Process of Russian as a Foreign Language (RFL) at Schools in Gegharkunik Marz 305

MUKHSIKHACHOYAN ARUSYAK

The Model of Developing Students' Critical Thinking while Teaching Russian as a Foreign Language 311

MUKHSIKHACHOYAN ARUSYAK, VOSKANYAN GOHAR

The Model of Thematic Planning of Russian Language Lessons in Different Age Groups at Educational Institutions in The Republic of Armenia 317

GEVORGYAN ALBERTINA, SARGSYAN RUZANNA

Cross-Linguistic Lexical Comparisons in ELC: International Words and Translator's False Friends (Comparing English, Russian and Armenian) 326

HOVHANNISYAN ALLA, DZHANOYAN MERI

Methodology of Historical Comment when Reading the Text of a Classical Work at the Lessons of Russian Literature in Armenian Schools 338

BABIKYAN ANAHIT, SARGSYAN RUZANNA

Multilingualism at Local Level: Results of the Survey Conducted in Gavar State University 352

SARGSYAN RUZANNA, HAKOBYAN SEDA

From Gender Specific to Gender Neutral Job Titles: Results of the Linguistic Experiment Conducted at Gavar State University 361

ASATRYAN ARPINE, SARGSYAN GAYANE

Russian Language Teachers in Schools of Gegharkunik Region of The Armenian Republic and the Internet: Possibilities And Problems 372

GALSTYAN BAKUR, KARAGULYAN HASMIK

Motives of Prison Prose in the Works by S. Dovlatov and S. Paradjanov 380

OHANYAN HAYK, TADEVOSYAN KARINE

Peculiarities Of Formation Of Interpersonal Communication Culture Among Junior Schoolchildren 386

5. LAW

HAKOBYAN HRANUSH

The Change of Form of Government in the Third Republic of Armenia 398

HAKOBYAN RUZANNA

Constitutional Requirements for Office-Holder Candidates in The Armenian Republic: Necessity or Conditionality 419

VARDANYAN GEGHETSIK, TER-GASPARYAN ASTGHIK

Problems of Implementation of Mediation in the Republic of Armenia 434

VARDANYAN GEGHETSIK, GYARGRTSYAN SIRUSH

Representation as a Civil Procedure Institution in the Republic of Armenia 446

СОДЕРЖАНИЕ

ГРИГОРЯН ВАЧАГАН

Поэма Ованеса Туманяна «Отклоненный закон» и драма «Старые боги» Левона Шанта 18

1. ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

КУТУЗЯН НЕЛЛИ, ШЕКЯН ЛАВРЕНТИЙ

Некоторые задачи об изгибе балок на упругом основании поперечными и продольными силами. Часть 1. Изгиб балки на упругой полуплоскости 29

ХУРШУДЯН АРМЕН

Подбор обучающих выборок для повышения чувствительности нейронной сети 40

АКОПЯН МАМИКОН, КАРАПЕТЯН АНИ

Математическое описание движения беспилотника и обработка имитационной модели в среде MATLAB / Simulink 47

СИМОНЯН АРМЕН, СИМОНЯН ЛУСИНЕ, ОГАННИСЯН МАРИНЕ

Возрастные изменения биологических и физиологических функций в клетках в течение онтогенеза 57

АРАКЕЛЯН ЛЮДМИЛА, САКЕЯН АНАИТ

Антимикробное, антиоксидантное, противовоспалительное действие некоторых лекарственных растений Армении 69

МКРТЧЯН ЛАЛА

Проблемы развития детского социального туризма в РА 76

СИМОНЯН РУЗАН, СИМОНЯН ГЕГАМ

Выделение, очистка и свойства супероксид-продуцирующего ассоциата NADPH содержащего липопотеина с NADPH оксидазой из листьев лекарственных растений *Rumex* и *Chenopodium album* 83

МХИТАРЯН АЗНИВ, ТОРЧЯН АРМАН

Хелатный комплекс N-монометиллолкарбамидил этиленгликоля с медью 92

МХИТАРЯН АЗНИВ, ТОРЧЯН АРМАН

Хелатный комплекс N-монометиллолкарбамидил этиленгликоля с марганцем 99

2. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

АРУТЮНЯН ГАМЛЕТ

Административная структура и управление Эриванского и Нахичеванского ханств со времени присоединения к России до 1849 года 106

ТУНЯН ВАЛЕРИЙ

“Армянское досье ” Турции 119

ПОГОСЯН АШХУНДЖ

Об историко-культурном значении ковра, сотканного в 1731 году в пустыне Чарек 131

ТУНЯН ВАЛЕРИЙ, ТАМАМАНЯН ТАТЕВИК

Восточный вопрос в сфере внешней политики России в 1830-1850 гг. 146

3. ЭКОНОМИКА

ХАЧАТРЯН ГАЯНЕ

Налог в экономической системе государства и экономико - правовые основы 158

СИНАНИЯН АРЕГ

Зарубежный опыт применения метода “Одна деревня - один продукт” и возможности употребления метода в Армении 165

АРУТЮНЯН АРУТЮН, МНАЦАКАНЯН КАРИНЕ, ЕДИГАРЯН ЛУСИНЕ

Формирование потребительских кооперативов как предпосылка стимулирования реализации сельскохозяйственной продукции 175

АРУТЮНЯН АРУТЮН, ПАХЛАВУНИ АРМЕН

Методология, вопросы оценивания и подходы региональных социально-экономических ресурсов 187

АРАКЕЛЯН ВАЛЕРИЙ, ВАРДАНИЯН САРГИС

Несколько вопросов по методологии оценки рисков 200

АРАКЕЛЯН ВАЛЕРИЙ, БАГДАСАРЯН ЭДГАР, МУРАДЯН ГУРГЕН

Показатели оценки конкурентоспособности товара 214

АРАКЕЛЯН ВАЛЕРИЙ, МКРТЧЯН АННА, ТКАЧЕНКО АНЖЕЛА

Концепции развития стратегии организации 224

АКОПЯН АНАИТ

Тенденции дальнейшего развития и совершенствования услуг в рамках социального пакета 237

АКОБЯН АРМЕН, КАРАБАХЦЯН БАБКЕН

Проблемы управления активами и пассивами в коммерческих банках РА 247

4. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

АРАКЕЛЯН АРА

О связях Дефо и Свифт 259

ПАПИКЯН СИЛЬВА

Параллельные термины в общественных науках 273

АКОПЯН АТОМ

Туманяннизм Чаренца 280

БЕРБЕРЯН ВАЛЬТЕР

Морфологическая субстантивная норма и “современный армянский язык (том 2)” академическое издание 293

МИРИБЯН ГАЯНЕ, ВОСКАНЯН ГОАР

О некоторых проблемах организации и преподавания урока РКИ в МКШ Гегаркуникского марза 305

МУХСИХАЧОЯН АРУСЯК

Модель развития критического мышления учащихся в процессе обучения РКИ 311

МУХСИХАЧОЯН АРУСЯК, ВОСКАНЯН ГОАР

Модель тематического планирования уроков русского языка в разновозрастных группах образовательных учреждений Республики Армения 317

ГЕВОРГЯН АЛЬБЕРТИНА, САРКИСЯН РУЗАННА

Кросс-лингвистические лексические сравнения на уроке английского языка: интернациональные слова и ложные друзья переводчика (Сопоставление английского, русского и армянского языков) 326

ОГАНЕСЯН АЛЛА, ДЖАНОЯН МЕРИ

Методика исторического комментария при чтении текста классического произведения на уроках русской литературы в армянской школе 338

БАБИКЯН АНАИТ, САРКИСЯН РУЗАННА

Мультилингвизм на локальном уровне: результаты опроса, проведенного в Гаварском государственном университете 352

САРКИСЯН РУЗАННА, АКОБЯН СЕДА

От гендерно маркированных до гендерно нейтральных наименований профессий: результаты эксперимента, проведенного в Гаварском государственном университете 361

АСАТРЯН АРПИНЕ, САРКИСЯН ГАЯНЕ

Учителя русского языка школ Гегаркуникского марза РА и интернет: возможности и проблемы 372

ГАЛСТЯН БАКУР, КАРАГУЛЯН АСМИК

Мотивы лагерной прозы в творчестве С. Довлатова и С. Параджанова 380

ОГАНЯН АЙК, ТАДЕВОСЯН КАРИНЕ

Особенности формирования культуры межличностной коммуникации юных школьников 386

5. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

АКОБЯН ГРАНУШ

Изменение формы управления в Третьей Республике Армения 398

АКОБЯН РУЗАННА

Конституционные требования – необходимость или условность для кандидатов должностных лиц РА 419

ВАРДАНЯН ГЕХЕЦИК, ТЕР-ГАСПАРЯН АСТГИК

Проблемы внедрения медиации в Республике Армения 434

ВАРДАНЯН ГЕХЕЦИК, ГЯРГРЦЯН СИРУШ

Представительство как гражданско-процессуальный институт в Республике Армения 446

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ «ՄԵՐԺՎԱԾ ՕՐԵՆՔ» ՊՈԵՄԸ ԵՎ ԼԵՎՈՆ
ՇԱՆԹԻ «ՀԻՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐ» ԴՐԱՄԱՆ**

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՎԱՀԱԳԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳՊՀ հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ
e-mail: vachik_grigoryan@mail.ru*

«Մերժված օրենք» պոեմում Հովհաննես Թումանյանը առաջ է քաշում մարդու ազատության խնդիրը: Սա առավելապես բնորոշ է ռոմանտիկական գրականությանը. հերոսը պայքարում է իր իրավունքների, ազատության համար: Լևոն Շանթի դրաման ներկայացնում է համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման ընթացքը հեթանոսական ժամանակաշրջանից մինչև քրիստոնեություն: Մարդկությունը սկզբում սպեղծեց գեղեցկության իդեալը, որն արտահայտված է հին հունական գրականության մեջ /հույները «Իլիական»-ում կոչվում են գեղեցիկ կնոջ համար/: Անցավ ժամանակ, և մարդկությունը հասկացավ, որ ուժը ևս ելք չի առաջադրում: Մարդկությունը փորփրեց և գտավ նոր իդեալ՝ քրիստոնեությունը, որ առաջադրեց հարյուրամյակների խնդիր. «Եղի՛ր կատարյալ այնպես, ինչպես կատարյալ է քո հայրը՝ Աստված»: Քրիստոնեության նպատակը քաղաքակրթության նպատակն է՝ մարդու կատարելագործումը: Այս գաղափարներն են արտահայտված «Հին աստվածներ» դրամայում:

Բանալի բառեր՝ ռեալիզմ, ռոմանտիզմ, սիմվոլիզմ, մշակույթի զարգացում, իդեալ, գեղեցկություն, ուժ, քրիստոնեություն, ազատություն:

20-րդ դարասկզբին հավատքի և աշխարհիկ կյանքի փոխհարաբերության հարցերը կարևոր տեղ են գրավում ինչպես եվրոպական, այնպես էլ հայ գրականության մեջ: Հոգևոր թեմաներով ստեղծված գրականությունը, ինչպես ցանկացած թեմայով ստեղծվող երկերը, տարբեր խորություն ու գեղարվեստական որակ ունեն: Քանի որ փակվող հազարամյակը նոր ժամանակների յուրատեսակ հանգրվան էր, շատ բան կապվում էր և Քրիստոսի երկրորդ գալստյան հետ, սպասումները դառնում էին ավելի առարկայական: Նույնը մեզ համար կատարվեց 10-րդ դարավերջին, երբ Նարեկացին երկնեց իր գլուխգործոցը. շատ կողմերով պոեմն այդ սպասման յուրատեսակ արտահայտությունն էր:

20-րդ դարասկզբին, եթե անգամ խոսքը շատերի համար այլևս ուղղակիորեն չէր առնչվում Քրիստոսի գալստյան հետ, հավատքի և կյանքի կենսական ձևերի միջև եղած առնչության հարցերը դառնում էին քննարկման առարկա: Չի կարելի անտեսել և այն հանգամանքը, որ Թումանյանն իր կենսագրության շատ կողմերով կապված էր եկեղեցուն, հավատքին ընդհանրապես: Երբ Թիֆլիսում էր, նույնիսկ փորձեց հոգևորական դառնալ, իհարկե, քիչ չէր և հոր՝ Տեր-Թադևոսի թողած ազդեցությունը նրա վրա: Հետագայում որդին միայն անհուն ակնածանքով է խոսել հոր մասին. «Ամենալավ և ամենամեծ բանը, որ ես ունեցել եմ իմ կյանքում, այդ եղել է իմ հայրը» /Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, 1951, 85/:

Թումանյանը հոգևոր թեմաներին առնչվել էր ոչ միայն գրականությունից, այլ հենց սեփական փորձով: Դա նշանակում է, որ հոգևոր թեմայի և աշխարհիկ կյանքի հարաբերակցությունը՝ ներքին հակասություններով, Թումանյանի համար միանգամայն իրական ազդակներ է ունեցել: Ավելին, կարող ենք ասել, որ «Մերժված օրենք» պոեմը բանաստեղծի կյանքի թեկուզ շատ կարճ ժամանակաշրջանի գեղարվեստական իմաստավորումն է. բանաստեղծը արագորեն կարողացավ կողմնորոշվել, նա հասկացավ, որ իրեն կանչում են այլ երևույթներ: Կյանքն ամենագունեղ տեսարաններով ու զգացողություններով գտնվում էր հոգևոր ոլորտից դուրս սահմանների մեջ, հետևապես անձուկ պատերից դուրս կյանքն էր՝ իր տարաբանությամբ հակասություններով ու հարստությամբ: Այս ամենին գալիս էր ավելանալու և ռուսական պոեզիայի բարերար ազդեցությունը: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում է Պուշկինի, Լերմոնտովի պոեզիային: Պոեմի կառուցման այն սկզբունքները, որոնք բնորոշ էին այս երկու մեծերին, մեծ չափով նպաստեցին Թումանյանի՝ որպես բանաստեղծի կայացման գործընթացին: Լերմոնտովի «Մծիրի» պոեմը թերևս ամենից լավ էր արտահայտում անհատի ազատության խնդիրները, որոնք ներկայացվում էին ռոմանտիկական արվեստին բնորոշ միջոցներով: Ակնհայտ է, որ Թումանյանն իր «Մերժված օրենք» պոեմը գրելիս ազդվել է Լերմոնտովից: Մարդու ազատության խնդիրն է անհանգստացրել Թումանյանին: Այս պոեմը գրվել էր 1890-ականների սկզբին և արտահայտում էր երիտասարդ բանաստեղծի ռոմանտիկական պատկերացումները մարդու ազատության, անհատի իրավունքների մասին: Սա ռոմանտիկական ստեղծագործություն է, որտեղ դեռևս ամբողջությամբ չէր կայացել Թումանյանը որպես արվեստագետ: Գրողին հուզել են հոգեբանական կարգի խնդիրներ ևս: Վերջին հաշվով նրա հերոսը վանքում անցկացրած տարիները համարում է ավելորդ, քանի որ բնությունն իր օրենքներն ունի և դժվար է մաքառել դրանց դեմ: Սա, կարելի է ասել, ռոմանտիկական գեղագիտությանը բնորոշ սկզբունքի տիպիկ

դրսևորում է: Գործող անձը, որ հակադրված է միջավայրին, ամեն ինչ անում է սեփական ազատությունը պաշտպանելու համար: Թումանյանի հերոսը՝ Աբեղան, անուն չունի, անուն չունի նաև Վանահայրը: Սա վկայում էր այն մասին, որ Թումանյանն ավելի շատ խոսում էր երևույթի մասին, քան առանձին, որոշարկված անհատի տառապանքների: Իսկ ավելի որոշակի՝ խոսքն ուղղված է կուսակրոնության դեմ:

«Չէ՛, չեմ ճանաչում, ես չեմ դավանում
Այնպիսի աստված, օրենք անիրավ,
Որ անարգում է սերն ամուսնական...»:

Թումանյանի պոեմի առաջադրած խնդիրը միանգամայն պարզ է: Ըստ երևույթին, երիտասարդ Թումանյանին անհագստացրել են կյանքի կենսական ազդակները մերժելու եկեղեցու պարտադարանք-պահանջները:

Միաբանության սահմանած կարգը պոեմի հերոսի համար պարզապես անընդունելի էր, իսկ նոր ճանապարհը դարձավ նոր կյանքի սկիզբ: Աբեղան այն օրից, երբ վանքն ուխտավորների հետ այցելեց «մի կույս երկնածին», կորցրեց ոչ միայն հանգիստը, այլև ինքնավերահսկմամբ ձեռք բերած հոգևոր կյանքը: Նա հասկացավ, որ անձուկ միջավայրը ոչինչ չի կարող տալ իրեն, մնաց միայն մի ճանապարհ՝ մի վերջին անգամ խոսել Վանահոր հետ, որի աչալուրջ հայացքի տակ գոյատևում էր մենաստանը: Գրողը, որպեսզի ասելիքը չծավալի, նրանց խոսքը ներկայացնում է որպես դրամատուրգիական երկխոսություն: Ամեն ինչ պարզ է և՛ մեկի, և՛ մյուսի համար: Վանահայրը դարավոր ավանդույթների կրողն է, իսկ Աբեղայի համար հանկարծակի բացահայտվել է բոլորովին նոր ճշմարտություն, ուստի անտեղի է ինքնաձախակմամբ ապրելը, նա այլևս ահ չունի, մնում է ընտրել հետագա ընթացքի ուղղությունը:

Չէ՛, էլ չեմ կարող. հերիք էր ինչ որ
Առանձնության մեջ տանջվեցի լռած,
Էլ չի բռնանալ այս տենչատոչոր
Սուրբ սիրո վրա քու սիրտը մեռած:

Վանահայրն օրինանքի փոխարեն անիծում է ըմբոստ խռովարարին, ով հանդգնել է դուրս գալ ընդունված կարգի դեմ: Աբեղան դուրս է գալիս մենության բանտից, նա այլ ճանապարհ ունի անցնելիք:

Եվ մեծ դարբասը լուռ մենաստանի
Ծանրը ճոնչաց ու լայն բացվեցավ,
Վանքից մի հոգի հեռու ավանի
Ճանապարհն ընկավ, օրը լուսացավ...

Թումանյանի երկում ասելիքը հստակ է: Ռոմանտիկական գեղագիտությանը բնորոշ գեղարվեստական միջոցներով կառուցված Աբեղայի կերպարը հակադրվում է միջավայրին ու հայտնաբերում իր ճանապարհը, որ է՝ աշխարհիկ կյանքը՝ լուսավոր ազդակներով: Պատահական չէ և պոեմի վերջին տողը՝ «Ճանապարհ ընկավ, օրը լուսացավ»: Եթե մինչ այդ ամեն ինչ սուզված էր խավարում, մարդիկ խոսում էին մի տեսակ լռության մեջ, ասես շշնջալով, ապա այժմ մի կողմ են նետված հոգին կաշկանդող շղթաները, հերոսն այլևս գնում է ոչ թե դեպի գիշերը, խավարը, որտեղ հնարավոր էր առանձնանալ ու քննել սեփական հոգին, այլ դեպի լույսը՝ «օրը լուսացավ»:

Քննադատները որոշակի ընդհանրություն են տեսել այս երկի և Լևոն Շանթի «Հին աստվածների» միջև: Ոմանք համարել են, որ Շանթն ազդվել է Թումանյանի պոեմից: Հարկ է նշել, որ Թումանյանն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Թիֆլիսում Շանթի երկի քննարկումներին, սակայն ուղղակի չի արտահայտվել դրամայի մասին: Նրա ղեկավարած Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը 1913-ի փետրվարին մի քանի օր տևած քննարկում կազմակերպեց: Այն ժամանակ, երբ մամուլում սկսեցին բողոքել «գրական դատի» դեմ, Թումանյանն շտապեց պաշտպանել քննադատության ազատության իրավունքը «Անտեղի ու անպետք միջոց» հոդվածով /«Հորիզոն», 1913, 7 փետրվարի/: Ամեն դեպքում Էդ. Զրբաշյանն իր հոդվածում, խոսելով Թումանյանի «չեզոք» վերաբերմունքի մասին, գրում է, որ այս հանգամանքը կապված էր Թումանյանի՝ գրականության հանդեպ դրսևորվող վերաբերմունքից: «Տարաշխարհիկ» գրողների հանդեպ բանաստեղծը վերապահումներ ուներ, նա համոզված էր, որ այդ գրողների երկերում պակասում էր անկեղծությունը, ապրումների անմիջականությունը, կյանքը ճանաչելու հմտությունները և այլն: Այս ամենը նա համարում էր ոչ թե այդ գրողների տաղանդի պակասի արդյունք, այլ կյանքի աննպաստ հանգամանքների հետևանք, քանի որ «օտար երկրում բուսած մի ծաղիկ չի կարող իր երկրի շունչն ու փարթամությունն ունենալ. մի մարդ, որ իր երկիրը չի տեսել, նա չի կարող այդ երկրի իսկական պատկերը տալ»/Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 436/: Թումանյանը մոտավորապես նման վերաբերմունք ուներ և Շանթի ստեղծագործության հանդեպ: Նկատի ունենք «Հին աստվածներ» դրաման: Եվ հենց այս հանգամանքն էլ շեշտում է Էդ. Զրբաշյանն իր հրապարակման մեջ: Այսուհանդերձ, խոսքը միայն

գրականության բնաշխարհիկ և տարաշխարհիկ ուղղությունների մասին չէ: Թումանյանի զուսպ /իրականում/ խոսույթը վերաբերմունքը կարող էր պայմանավորված լինել ավելի շատ հոգեբանական գործոնով:

«Էս մեր Շանթը համաշխարհային գրող դառավ», - հիշում է բանաստեղծի խոսքերը Ստ. Զորյանը: Ինչու՞: Երբ դրամայի ներկայացումները բավականաչափ շատ էին, անգամ դպրոցական բեմերում էին ներկայացվում «Հին աստվածները», Թումանյանը նման կերպ էր արտահայտվում: Հնարավոր է, որ բանաստեղծը համարում էր, թե Շանթը «վերցրել» էր իր պոեմի «ասելիքը» կամ սյուժեի ներքին տրամաբանությունը և այլն: Անհնարին է, որ Շանթը ծանոթ չլիներ Թումանյանի երկին: Բանն այն է, որ հոգեբանական անցումները, որ կատարվում են պոեմում, իրադարձությունների կտրուկ փոփոխությունները և այլն, իրենց հիմնական մասով «առկա» են Շանթի դրամայում, բայց միանգամայն այլ մեկնաբանություններով ու խորքով: Իրականում Շանթի դրաման յուրօրինակ պատասխան է Թումանյանին, որ այնքան «թեթևությամբ» է խոսել կյանքի հոգևոր ու աշխարհիկ բախումների մասին ու այնքան «հեշտությամբ» է լուծել առաջադրված կոնֆլիկտը և այլն: Շանթը հոգեբանորեն ավելի «մեծ իրավունք ուներ այս թեմայով խոսելու», քանի որ ավելի լավ էր ծանոթ հոգևոր կյանքին. նա յոթ տարի սովորել էր Գևորգյան ճեմարանում: Այս իմաստով էլ սուրբգրային մեջբերումները, որ առկա են դրամայում, վկայում էին, թե որքան է կարևորել Շանթն այս խնդիրը. բանաստեղծական անցումները Թումանյանի պոեմում այդքան առարկայական չեն, ինչ տեսնում ենք Շանթի սիմվոլիստական երկում. Թումանյանին գրավել է ավելի թեման, Շանթին՝ թեմայի ներքին անատոմիան՝ ներքին հակասություններով հանդերձ, որտեղ բավականաչափ տպավորիչ են և բանաստեղծական պատկերները, բնության տեսարանները, տարբեր ժամանակներին բնորոշ մթնոլորտը և այլն: Ինչպես նկատել է Էդ. Զրբաշյանը, խոսքն ազդեցության մասին չէ /130/. Պոեմից հետո Շանթը գրում է «Դարձ» վիպակը /1897/, այնուհետև «Հին աստվածներ» դրաման, այնուհետև Տ. Զյուլյուրյանը հանդես է եկել «Վանքը» վիպակով /1914/: Համանման սյուժե պարունակող երկերի ընդհանրությունը «թելադրված էր կյանքից և նոր միայն գրական ավանդույթից» /ԲԵՀ, 1991, հ. 2, էջ 18/: Ավելացնենք նաև, որ Շանթը Թումանյանից առաջ՝ 1891-ին, Պոլսի «Հայրենիք» թերթում տպագրել էր Լեոնտոսովի «Մծիրի» պոեմի թարգմանությունը՝ «Ցոլք» կեղծանունով: Եթե անգամ Շանթն առաջինն է խորքով առնչվել Լեոնտոսովի երկին, ապա միևնույն է, դա չի նշանակում, թե նա անտեսել է Թումանյանի պոեմը: Կարող ենք ասել, որ նույնիսկ «Մերժված օրենքը» յուրօրինակ ազդակ է հանդիսացել դրամատուրգի համար, բայց միանգամայն այլ տրամաբանությամբ ու խորքով: Դրաման կարելի է ասել, որ

Թումանյանի «ոչ ամբողջական պոեմի» յուրատեսակ պատասխանն է, ուր բանաստեղծական փափուկ, արտաքին թեթև մեկնաբանությունները տեղի են տալիս առավել խորքային, լուրջ ընդհանրացումների առջև:

Կարող ենք նկատել, որ Շանթի վերաբերմունքը Թումանյանի պոեմի հանդեպ նույն «բնույթն» ունի, ինչպիսին որ նա դրսևորում էր Շիրվանզադեի դրամաների նկատմամբ /4. Գրիգորյան, 20-րդ դարասկզբի հայ դրամատուրգիայի հարցեր, «ԲԵՀ, Երևան, 2002, հ. 3, էջ 107-112/։ Վերջինս ձևավորում էր 20-րդ դարասկզբի թատրոնի խաղացանկը: Նրա «Եվգինե», «Ունե՞ր իրավունք» դրամաները գրված էին Հենրիկ Իբսենի «Նորա» դրամայի ազդեցությամբ: Շիրվանզադեի ստեղծած հերոսուհիները որևէ կապ չունեին հայ իրականության հետ: Շանթը՝ որպես Շիրվանզադեի դրամաների հակադրություն, ստեղծեց «Ուրիշի համար»-ը, որտեղ Սիրանն իրապես հայ կնոջ հոգեբանության կրողն էր: Առանց բացահայտ ակնարկների՝ Շանթի դրամատուրգիան հակադրվում էր Շիրվանզադեի դրամատուրգիային որպես իրականության արտահայտման անկեղծության նոր աստիճան: Այս ներքին միտումը՝ ավելի խորությամբ, ներքին հակասություններով, ընդհանրացման նոր աստիճանով ու նորովի ներկայացնել, բացահայտել այս կամ այն թեման, որն արդեն գեղարվեստական իմաստավորման էր ենթարկվել մեր գրականության մեջ, փաստորեն շարունակվեց և հետագայում գրված «Հին աստվածների» մեջ: Շանթը յուրօրինակ ընդդիմության մեջ էր ինչպես Շիրվանզադեի, այնպես էլ Թումանյանի ստեղծած երկերի հետ: Եթե Շիրվանզադեի պարագայում ասելիքն ավելի որոշակի էր (խոսքը ռեալիստական, հոգեբանական միջոցներով հայ կնոջ հոգեբանությունը ստեղծելու, նրա՝ երևույթների մեջ չկողմնորոշվելու վեհերոտության, անհամարձակության մասին է), ապա «Հին աստվածների» պարագայում Շանթը գնում էր գեղարվեստական միանգամայն այլ չափումների. եվրոպական դրամատուրգիայի փորձը հնարավորություն էր ընձեռում բացել մի նոր ճակատ, որը չէր արվել մեր գրականության մեջ նման ընդհանրացումներով: Հետաքրքիր է, որ Շիրվանզադեի ռեալիստական մեթոդով ստեղծված դրամաներին տրված Շանթի պատասխանը ևս ռեալիստական մեթոդով էր կերտված /«Ուրիշի համար»/, իսկ Թումանյանի դեռևս չձևավորված ռեալիստական մեթոդը «Մերժված օրենքը» ստեղծելիս կայացել էր ռոմանտիկական մեթոդի միջոցների գործադրման ճանապարհով: Այլ կերպ՝ Թումանյանի ռոմանտիկական երկին հակադրվում էր սիմվոլիստական դրաման: Սիմվոլիզմը ժամանակին դիտվում էր որպես նեոռոմանտիզմի գրական հոսանքի արտահայտություն: Կարող ենք ասել, որ Շանթը Թումանյանին պատասխանում էր «նույն մեթոդով»:

Կարելի է ասել, որ Շանթը իր դրամայով արտահայտում էր եվրոպայում դեռևս 1886-ի սեպտեմբերին «Ֆիգարոյում» Ժան Մորեասի՝ սիմվոլիզմի մասին տպագրած մանիֆեստի պահանջները: Ըստ որի՝ սիմվոլիստական պոեզիան հռետորության, սուտ զգացմունքայնության և օբյեկտիվ նկարագրությունների թշնամին է, ձևն ինքնանպատակ չէ, այն արտահայտում է Գաղափարը՝ դուրս չգալով դրա սահմաններից:

Թումանյանի պոեմում ստեղծված իրադրությունը գուցեև հետաքրքրեց Շանթին, բայց դրանում հանդես եկող կերպարները, հոգեբանական անցումները, կոնֆլիկտի լուծումը նրան ամենայն հավանականությամբ թվացին ոչ իրական, դա ավելի շուտ «Մծիրի» պոեմի ազդեցության արդյունք էր, քան թե գեղարվեստական մեծ ընդհանրացումների գնացող նորահայտ երկ, որ երևույթ չէր գրականության մեջ, այլ «դեպք», որ չէր համալրելու մեծ բանաստեղծի գլուխգործոցների շարքը:

Պոեմի սյուժեի ծավալման ընդհանուր ուրվագիծը բավականաչափ նման է «Հին աստվածներին». միաբանություն այցելության են գալիս ուխտավորները, նրանց հետ նաև «երկնածին կույսը», որն էլ հեղաբեկում է Աբեղայի ներաշխարհը: Մրրիկներ են սուլում նրա հոգում: Հանկարծահաս սերը փոխադարձ է: Դեռ նոր էր փակել աչքերը, երբ հայտնվում է կույսը երկնածին և տաք համբույրով այրում քնածի ճակատը: Աբեղան կորցնում է սեփական հոգու անդորրը: Ընդամենը մեկ օր էր անցել, բայց նա արդեն կարոտում էր «քավության ճերմակ շապիկը հագին» վայելչահասակ գեղանի աղջկան:

Չկա որևէ մեկը, որի հետ կարող է խոսել Աբեղան: Մենաստանի Ժիր վերակացուն խորհրդանշում է ասկետական կյանքով ապրող հոգևորականին, որ կտրել է կապերը երկրի հետ ու եթե անգամ սպասելիք ունի, ապա «ողջ սպասում է նա գերեզմանից»: Աբեղան բացահայտ խոստովանում է, որ իրեն պարտադրված ճանապարհը /«Դուք ինչո՞ւ համար ինձ այստեղ բերիք//Ես ի՞նչ եմ արել, չե՞ ես էլ եմ մարդ»/ այլևս չի հետաքրքրում իրեն, ավելին՝ նրա համար բացահայտվել է տրամագծորեն նոր ուղի, քանի որ «զգացմունքով է մարդս կենդանի»: Եվ որքան էլ Վանահայրն սպառնա, միևնույն է՝ «էլ չի բռնանալ այս տենչատոչոր//Սուրբ սիրո վրա քու սիրտը մեռած»: Նա ամբողջ հոգով արհամարհում է «անցած դարերի խավար ծեսերը» և լքում մենաստանը: Ռոմանտիկ հերոսի համար բացվում է մի նոր ճանապարհ, օրը նրա համար լուսանում էր, հետևաբար նպատակն այլևս տեսանելի է:

Թումանյանի պոեմում ամեն ինչ հստակ է. Աբեղան հրաժարվում է վանական կյանքից և նախընտրում է աշխարհիկ կյանքը: Նա չի երկմտում այդ ճանապարհին: Շանթն իր դրամայով շրջում է այս տրամաբանությունը: Միայն

առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե դրամատուրգը պաշտպանում է Աբեղայի իրավունքը: Այդպես թվացել է շատերին ավելի քան հարյուր տարի: «Մեղքը» Ն. Աղբալյանին էր, որ սխալ ուղղորդեց հետազայի գրականագետ-քննադատներին: «...Շանթն առաջինն է մեզանում, որ բեմ է հանում հոգևոր դասը՝ մի ամբողջ դրամա հյուսելով նրա կյանքից և այնքան համարձակ հակադրելով հեթանոս և քրիստոնյա պաշտամունքը՝ ակնհայտ համակրանքով դեպի առաջինը: Մեր գրականության պատմության մեջ Շանթի այս քայլը կոխովի նրա ակտիվի մեջ» /Աղբալեան Ն., Գրական-քննադատական երկեր, Բեյրութ, 1959, էջ 59/: Ի վերջո, Աղբալյանը դրաման համարում էր «խորապես հոռետեսական գրվածք»: Հետագայում շատերը կրկնեցին այս եզրահանգումը: Եթե «Հին աստվածները» նման կերպ մեկնաբանենք, ապա կարող ենք ասել, որ նա «կրկնում» է Թումանյանին. Աբեղան իր հույզերի, մարմնի իրավունքն է պաշտպանում, որը տեսանք պոեմում: Բայց Շանթն ակնհայտ սյուժեի մեջ դնում է միանգամայն այլ գաղափար՝ սովորականից տարբեր ու փիլիսոփայական ընդհանրացումներով աննախադեպ: Այս իմաստով պոեմի և դրամայի միջև որևէ առնչություն չկա, դրանք միանգամայն տարբեր գործեր են: Ավելին, դրանք հակադիր են իրենց փիլիսոփայական ուղղվածությամբ:

Շանթի դրաման սիմվոլիստական երկ է, ժամանակին եվրոպայում տարածված էր այն կարծիքը, թե որքան բարդ է տվյալ երկը, այնքան բարձր է նրա գեղարվեստական արժեքը: Շանթը դիտմամբ չի գնացել բարդագրության ուղիով, սիմվոլը նրան հնարավորություն է ընձեռել ընդհանրացումներ կատարել. դրանք ընդգրկում են տարբեր մշակութային ժամանակաշրջաններ, որը դժվար է պատկերացնել սովորական ստեղծագործության մեջ: Սիմվոլիստական դրաման սովորաբար ունենում էր երկու սյուժե, առաջինը ակնահայտ, տեսանելի դեպքերն են, երկրորդը անտեսանելին է, որն ավելի կարևոր էր գրողի համար, քանի որ դրանով էր արտահայտվում դրամայի հիմնական ասելիքը: «Հին աստվածներ»-ն իրականում արտաքին և ներքին սյուժեների հարադրմամբ ստեղծված սիմվոլիստական երկ է: Տեսանելի սյուժեն պատմում է Սևանա կղզին այցելած Իշխանի մասին, որ ցանկանում է տեսնել իր քրոջ կողմից հովանավորվող նոր կառուցվելիք եկեղեցու շինարարությունը: Մինչ կղզին հասնելը փոթորիկ է բարձրանում, լաստը թեքվում է, Իշխանի դուստրը հայտնվում է ջրում, Աբեղան փրկում է նրան, որն էլ վատ է անդրադառնում Աբեղայի հոգևոր առողջության վրա: Նա իրեն նետում է ծովը: Վանահայրը հեռանում է միաբանությունից՝ նոր եկեղեցի կառուցելու մտադրությամբ: Նույնիսկ սյուժետային այս մակարդակում Շանթի դրաման հակադիր է Թումանյանի «Մերժված օրենքին»: Վերջինիս հերոսը գնում է դեպի իր սիրելի էակը, օրը լուսանում է նրա համար, Շանթի Աբեղան

սուզվում է խավարի մեջ, նա իրեն նետում է ծովը, այսինքն՝ նա ճանապարհ չունի անցնելիք, նրան որոշում են թաղել նոր եկեղեցու սեմին: Այսքանով ավարտվում է նրա ճանապարհը: Թումանյանի հերոսը պիտի նոր ապրի, նրա համար ամեն ինչ լուսավոր է, նա անառարկելիորեն գնում է իր նպատակը, որը նրան ապրելու հեռանկարներ է խոստանում:

Շատ ավելի հետաքրքիր է Շանթի դրամայի ներքին պլոտեն, որն ավելի կարևոր է գրողի համար և արտահայտում է երկի ներքին գաղափարական բովանդակությունը, այս իմաստով արդեն դրաման իր ընդհանրացման աստիճանով մեր դրամատուրգիայի պատմության մեջ դառնում է անսխալեաց: Այստեղ խոսքը վերաբերում է համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման պատմությանը, խոսքն այլևս չի դառնում մի Աբեղայի կամ մի Վանահոր մասին պատմություն, որը տեսնում ենք Թումանյանի երկում:

Մարդկության պատմությունն անցել է զարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններ: Հին աշխարհը իր մշակույթով, իդեալներով լավագույնս արտահայտվել է հունահռոմեական անտիկ գրականության մեջ: Հին հույների համար իդեալը գեղեցկությունն էր, պատահական չէր, որ նրանք տարիներով կարող էին կռվել մի գեղեցիկ կնոջ համար /«Իլիական»/: Գեղեցիկ մարմնի պաշտամունքը կարևոր էր նրանց համար: Բայց անցավ որոշակի ժամանակ, և մարդիկ հասկացան, որ գեղեցկությունը ելք չի առաջադրում: Մարդը սկսեց փնտրել նոր իդեալ, և դա եղավ ուժը՝ ֆիզիկական ուժը: Այս նոր իդեալն արտահայտվեց Հին հռոմեական գրականության մեջ: Իդեալ հերոսը դառնում է ֆիզիկապես ամենից կարողը: Անցավ որոշակի ժամանակ, և մարդը հասկացավ, որ ուժը ևս ելք չի առաջադրում մարդկությանը: Անհրաժեշտ էր գտնել նոր իդեալ, որ մարդուն դուրս կբերեր փակուղուց, և դա եղավ քրիստոնեությունը: Այն մարդկությանն առաջադրեց հազարամյակների լուծելիք խնդիր. «Եղի՛ր կատարյալ այնպես, ինչպես կատարյալ է քո հայրը՝ Աստված»: Սա նոր փիլիսոփայություն էր, դրա հիմքում մարդու կատարելագործման պահանջն էր ամենից առաջ: Ահա այս գաղափարներն են, որ դրված են դրամայի հիմքում:

Բավական է դրամայի հեթանոսական շրջանը ներկայացնող էջերն ուշադրությամբ ընթերցել և ակնհայտ կդառնա մարդկային մարմնի, գեղեցկության պաշտամունքը /Վահագի և Աստղիկի պատկերները արևի սկավառակի ֆոնին և այլն/ ներկայացնող դրվագները, որոնք զուգահեռվում են ուժի պաշտամունքի հետ. Աբեղան գետնում է զորականին և սեփական սրով ներկայանում է խնջույքի մասնակիցների սեղանին: Նոր ժամանակաշրջանը, որ կապվում է քրիստոնեության ի հայտ գալու հետ, ներկայացվում է Վանահոր միջոցով: Քանի որ վերջինս դեմ է քրիստոնեական

ընթացիկ բարոյականությանը, ուստի հեռանում է միաբանությունից, որպեսզի կառուցի իր նախընտրած եկեղեցին: Դրա հիմքը լինելու է բանականությունը, այլոները՝ կամքը, իսկ գմբեթը՝ հավատքը: Այսինքն՝ խոսքը մարդու կատարելագործման մասին է: Մարդը եկեղեցին պետք է կառուցի իր ներսում և ոչ թե հույսը դնի անշունչ պատերի վրա: Քաղաքակրթության նպատակը ևս մարդու կատարելագործումն է: Հետևապես «Հին աստվածներ»-ը ոչ թե տանում է փակուղի, ինչպես կարծել է Ն. Աղբալյանը, այլ բացում է մի ճանապարհ, որտեղ վեր է խոյանում անասնական կրքերից վեր կանգնած, կատարյալին ձգտող մարդու իդեալը: Բնականաբար այս հղացումները, որոնք ներկայացված են տպավորիչ դրվագներով, գունային սիմվոլների համադրումներով ու գործող անձանցով, որևէ կապ չունեն Թումանյանի պոեմի հերոսների հետ: Շանթը միանգամայն նորովի է իմաստավորել այլոժեն՝ հանգելով խորը, փիլիսոփայական եզրահանգումների: Ընդհանրացման առումով դրաման աննախադեպ էր մեր թատերգության պատմության մեջ. խոսքը համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման ընթացքի մասին է, որը որևէ կերպ չի առնչվում Թումանյանի պոեմին:

**"THE REJECTED LAW" POEM BY HOVHANNES TUMANYAN AND
"THE ANCIENT GODS" DRAMA BY LEVON SHANT**

GRIGORYAN VACHAGAN

Doctor of Philology, Professor

Head of the Chair of Armenian Language and Literature, Gavar State University

In the poem "The Rejected Law", Hovhannes Tumanyan puts forward the issue of human freedom. This is most typical for romantic literature: the hero fights for his rights and freedom. Levon Shant's drama depicts the development of world civilization from pagan times to Christianity. First, humanity created the ideal of beauty that is expressed in the ancient Greek literature (in "The Iliad" Greeks fight for a beautiful woman). Time has passed and the mankind has realized that power is no longer a way out and found a new ideal - Christianity, that has posed a perpetual problem: "Be perfect as your father God is." The purpose of Christianity is the purpose of civilization - the perfection of the mankind. These ideas are expressed in "The Ancient Gods" drama.

Key words: *realism, romanticism, symbolism, development of culture, ideal, beauty, power, Christianity, freedom.*

ПОЭМА ОВАНЕСА ТУМАНЯНА «ОТКЛОНЕННЫЙ ЗАКОН» И ДРАМА «СТАРЫЕ БОГИ» ЛЕВОНА ШАНТА

ГРИГОРЯН ВАЧАГАН

*доктор филологических наук, профессор,
заведующий кафедрой армянского языка и литературы ГГУ*

В поэме «Отклоненный закон» Ованес Туманян выдвигает проблему свободы человека. Это наиболее типично для романтической литературы – герой борется за свои права и свободу. Драма Левона Шанта представляет процесс развития мировой цивилизации с языческих времен до христианства. Сначала человек создал идеал красоты, нашедший отражение в древнегреческой литературе (греки борются за красивую женщину в «Илиаде»). Время прошло, и человек осознал, что сила тоже не является выходом и нашел новый идеал – христианство, выдвинув вечную проблему – «Будь совершенен, как совершенен ваш Бог-отец». Цель христианства, как и цель цивилизации, совершенство человека. Эти идеи выражены в драме «Старые Боги».

Ключевые слова: реализм, романтизм, символизм, развитие культуры, идеал, красота, сила, христианство, свобода.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 28. 08. 2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 04. 10. 2019թ.:

НЕКОТОРЫЕ ЗАДАЧИ ОБ ИЗГИБЕ БАЛОК НА УПРУГОМ ОСНОВАНИИ
ПОПЕРЕЧНЫМИ И ПРОДОЛЬНЫМИ СИЛАМИ.
ЧАСТЬ 1. ИЗГИБ БАЛКИ НА УПРУГОЙ ПОЛУПЛОСКОСТИ

КУТУЗЯН НЕЛЛИ

*кандидат физико-математических наук, доцент
проректор Гаварского государственного университета
e-mail: n.kutuzyan@gsu.am*

ШЕКЯН ЛАВРЕНТИЙ

*член корреспондент инженерной Академии Армении,
доктор физико-математических наук, профессор
преподаватель Гаварского государственного университета
e-mail: lshekyan@mail.ru*

В рамках теории С. П. Тимошенко [1] об обобщенной модели изгиба балок, где помимо поперечных сил, продольные сжимающие или растягивающие осевые силы также влияют на прогибы балок, проведено теоретическое исследование одного класса контактных задач изгиба одной, двух или периодической системы балок на упругом основании в условиях плоской деформации.

Задачи формулируются относительно действующих в контактной области нормальных контактных напряжений к соответствующему сингулярному интегральному уравнению (СИУ). Эффективное решение этих СИУ получается непосредственным применением к ним известного численно-аналитического метода [2,3], основанного на формулах Гаусса для интегралов типа Коши и обычных интегралов с привлечением математического аппарата многочленов Чебышева.

Проблемы, связанные с исследованием конструкций, лежащих на упругом основании, представляют собой одно из актуальных, сложных и наиболее интересных задач теории упругости. Обширные классы задач об изгибе тонкостенных элементов в виде балок, плит, оболочек на деформируемых основаниях различных форм и в рамках различных

физических допущений, тесно примыкающие к классическим контактными задачам теории упругости, ввиду их актуальности и практической значимости стали предметом исследования многих авторов [4,5].

В данной части работы приведено решение соответствующей задачи изгиба одной балки на упругой полуплоскости.

Ключевые слова: изгиб, балка, упругая полуплоскость, контакт, поперечные и продольные силы.

1. Постановка задач. В условиях плоской деформации с базовой плоскостью Oxz рассматриваются задачи об изгибе одной балки, двух балок, а также периодической системы горизонтальных балок с модулями упругости E , коэффициентами Пуассона ν , длин $2a$ и высот h , под действием заданных вертикальных распределенных сил интенсивностью $q(x)$ и приложенных на концевых точках срединной линии балок осевых сжимающих или растягивающих сил T , изгибаются на нижней упругой полуплоскости с соответствующими упругими постоянными E_1 и ν_1 .

Ставится задача: в рамках теории С.П.Тимошенко [1] о сложном изгибе балок, где помимо поперечных сил, продольные сжимающие или растягивающие осевые силы также влияют на прогибы балок, определить влияние осевых сил T на прогибы балок $w(x)$, законы распределения изгибающих моментов $M(x)$ и перерезающих сил $Q(x)$ во всех поперечных сечениях балок, а также на закон распределения контактных давлений $p(x)$, действующих между балками и полуплоскостью.

2. Дифференциальное уравнение сложного изгиба балки и его интегрирование. Рассмотрим дифференциальное уравнение сложного изгиба горизонтальной одинарной балки поперечными силами $q(x)$ и $p(x)$, учитывая при этом по теории С.П. Тимошенко [1] сжимающих сил T , приложенных на концах срединной линии балки (фиг. 1). Это уравнение получается из общего дифференциального уравнения изгиба прямоугольной пластинки при совместном воздействии поперечных сил и сил в срединной плоскости пластинки, находящейся в условиях плоской деформации с базовой плоскостью Oxz . Оно имеет вид

$$D \frac{d^4 w}{dx^4} + T \frac{d^2 w}{dx^2} = p(x) - q(x), \quad (x \in [-a, a]). \quad (1)$$

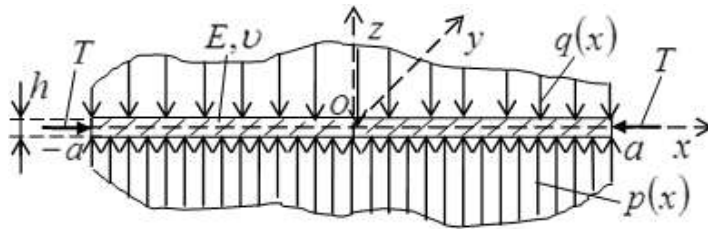
Здесь $D = Eh^3/12(1-\nu^2)$ - изгибная жесткость пластины, гнущейся по цилиндрической поверхности, представляет собой жесткость балки-полоски прямоугольного поперечного сечения единичной ширины при плоской деформации ($\varepsilon_y = 0$). В случае плоского напряженного состояния, жесткость на изгиб балки прямоугольного поперечного сечения единичной ширины выражается формулой $D = Eh^3/12$.

Дифференциальное уравнение (1) рассматривается при следующих граничных условиях:

$$M(x)|_{x=\pm a} = D \frac{d^2 w}{dx^2} \Big|_{x=\pm a} = 0 \Rightarrow \frac{d^2 w}{dx^2} \Big|_{x=\pm a} = 0, \quad (2)$$

указывающих на то, что в концевых точках балки $x = \pm a$ изгибающие моменты $M(x)$ отсутствуют. При этом условия равновесия балки имеют вид

$$\int_{-a}^a p(x) dx = P \quad \left(P = \int_{-a}^a q(x) dx \right), \quad \int_{-a}^a x p(x) dx = M \quad \left(M = \int_{-a}^a x q(x) dx \right). \quad (3)$$

Фиг. 1 Схема нагружения одинарной балки

Приступая к решению дифференциального уравнения (1) при условиях (2), сначала уравнение (1) представим в виде

$$\frac{d^2 y}{dx^2} + k^2 y = g(x), \quad (-a \leq x \leq a) \quad (4)$$

где

$$y = d^2 w / dx^2, \quad k = \sqrt{T/D}, \quad g(x) = [p(x) - q(x)] / D. \quad (5)$$

Общее решение дифференциального уравнения (4) представляется формулой

$$y = C_1 \cos kx + C_2 \sin kx + \frac{1}{2k} \int_{-a}^a \sin(k|x-s|) g(s) ds, \quad (-a \leq x \leq a), \quad (6)$$

где C_1 и C_2 - постоянные интегрирования. Их определим из граничных условий (2) с учетом (5) и (6). В итоге придём относительно C_1 и C_2 к системе линейных алгебраических уравнений

$$\begin{cases} C_1 \cos ka - C_2 \sin ka = -\frac{1}{2k} \int_{-a}^a \sin[k(a+s)]g(s)ds, \\ C_1 \cos ka + C_2 \sin ka = -\frac{1}{2k} \int_{-a}^a \sin[k(a-s)]g(s)ds. \end{cases} \quad (7)$$

При $0 < k < \pi/2a$ главный определитель этой системы $\Delta = \sin(2ka) \neq 0$, т.е. система (7) имеет единственное решение

$$\begin{aligned} C_1 &= -\frac{tg(ka)}{2kD} \int_{-a}^a \cos(ks)[p(s)-q(s)]ds, \\ C_2 &= \frac{ctg(ka)}{2kD} \int_{-a}^a \sin(ks)[p(s)-q(s)]ds. \end{aligned} \quad (8)$$

Тогда формула (6) с учётом обозначений (5) принимает вид

$$\begin{aligned} \frac{d^2 w}{dx^2} &= \frac{1}{2kD} \int_{-a}^a \sin(k|x-s|)[p(s)-q(s)]ds + \\ &+ \frac{1}{kD \sin(2ka)} \int_{-a}^a (\cos^2(ka) \sin(kx) \sin(ks) - \sin^2(ka) \cos(kx) \cos(ks)) [p(s)-q(s)]ds. \end{aligned} \quad (9)$$

Проводя в формуле (9) предельный переход $k \rightarrow 0$, с учётом (3) и (4) получим

$$\frac{d^2 w}{dx^2} = \frac{1}{2D} \int_{-a}^a |x-s| \cdot [p(s)-q(s)]ds, \quad (10)$$

что совпадает и классическим случаем, когда осевые сжимающие силы T отсутствуют [1].

При $k = \pi/2a$ главный определитель системы (7) $\Delta = 0$. Тогда на основании (5), получим $T = (\pi/2a)^2 D$. Это, согласно формулы Эйлера [1], первое критическое значение осевых сжимающих сил T для шарнирно-опертой балки (изгибающие моменты в концевых точках балки отсутствуют), при которой балка потеряет устойчивость. Случай $k \geq \pi/2a$, где $T \geq (\pi/2a)^2 D$, в данной работе не рассматриваем.

В случае осевых растягивающих сил в уравнении (1) следует T заменить на $-T$. При этом в формуле (9) следует параметр k формально

заменить на ik , где i – мнимая единица, и от тригонометрических функций перейти к соответствующим гиперболическим функциям:

$$\begin{aligned} \frac{d^2 w}{dx^2} = & \frac{1}{2kD} \int_{-a}^a sh(k|x-s|)[p(s)-q(s)]ds + \\ & + \frac{1}{kDsh(2ka)} \int_{-a}^a (ch^2(ka)sh(kx)sh(ks) - sh^2(ka)ch(kx)ch(ks))[p(s)-q(s)]ds. \end{aligned} \quad (11)$$

Далее интегрируя уравнения (9) и (11), получим

$$\frac{dw}{dx} = \frac{1}{2k^2 D} \int_{-a}^a H(x,s)[p(s)-q(s)]ds + C, \quad (-a \leq x \leq a) \quad (12)$$

где C – константа интегрирования, $H(x,s)$ – регулярная функция, которая в случае осевых сжимающих сил выражается формулой

$$H(x,s) = \{1 - \cos[k(x-s)]\}sign(x-s) + ctg(ka)[1 - \cos(kx)]\sin(ks) - tg(ka)\sin(kx)\cos(ks), \quad (13)$$

а в случае осевых растягивающих сил – формулой

$$H(x,s) = \{ch[k(x-s)-1]\}sign(x-s) + cth(ka)[ch(kx)-1]sh(ks) - th(ka)sh(kx)ch(ks). \quad (14)$$

3. Изгиб балки на упругой полуплоскости. Пусть упругая балка, отнесенная к отрезке $(-a \leq x \leq a)$ горизонтальной оси Ox правой прямоугольной системы координат Oxz , под действием распределенных вертикальных сил интенсивности $q(x)$ и действующие в концах срединной линии балки осевых сжимающих сил T ($0 \leq T < (\pi/2a)^2 D$) изгибаясь вдавливают в нижнюю упругую полуплоскость ($z \leq 0$) (фиг.2). Предполагается, что балка (пластинка) и полуплоскость находятся в условиях плоской деформации с базовой вертикальной плоскостью Oxz . Относительно балки также предполагается, что она изгибается по обобщенной модели, предложенной С.П.Тимошенко, в которой, помимо вертикальной нагрузки $q(x)$, на прогибы балки также влияют осевые сжимающие силы T . При таких физических допущениях определим закон распределения нормальных контактных напряжений $\sigma_y|_{y=0} = -p(x)$ на отрезке $(-a \leq x \leq a)$ контакта балки с упругой полуплоскостью, прогибы балки $w(x)$, а также изгибающие моменты $M(x)$ и перерезающие силы $Q(x)$ в поперечных сечениях балки.

Для вывода определяющих уравнений описанной контактной задачи запишем выражение вертикальных перемещений $w_1(x)$ граничных точек

нижней упругой полуплоскости, когда на её граничных точках $\{x \in [-a, a]; z = 0\}$ действует контактное давление $p(x)$ [6]

$$w_1(x) = -\frac{2(1-\nu_1^2)}{\pi E_1} \int_{-a}^a \ln \frac{1}{|x-s|} p(s) ds + C_*, \quad (-\infty < x < \infty),$$

(15)

где C_* – константа Фламана. Далее запишем условие контакта балки и упругого основания $w(x) = w_1(x) \quad (-a \leq x \leq a)$, которое после дифференцирования принимает вид

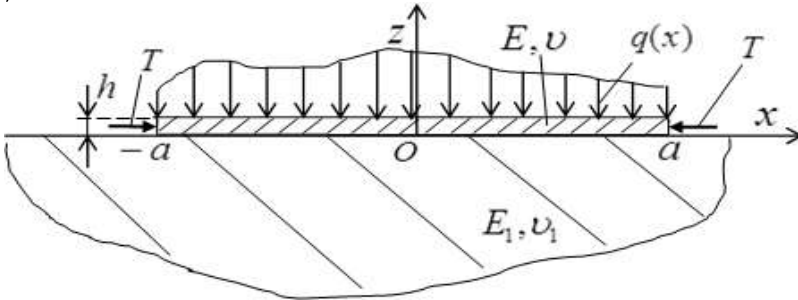
$$(dw/dx) = (dw_1/dx), \quad (-a < x < a). \quad (16)$$

Теперь, учитывая (12), (15) и (16), получим относительно контактного давления $p(x)$ следующее сингулярное интегральное уравнение (СИУ):

$$\frac{2(1-\nu_1^2)}{\pi E_1} \int_{-a}^a \frac{p(s) ds}{s-x} = -\frac{1}{2k^2 D} \int_{-a}^a H(x, s) [p(s) - q(s)] ds + C, \quad (-a < x < a). \quad (17)$$

В случае абсолютно жестких балок ($E = \infty$) СИУ (17) совпадает с интегральным уравнением плоской контактной задачи для упругой полуплоскости и штампа [6].

Решение СИУ (16) должно удовлетворять условиям равновесия балки (3).

Фиг. 2 Схема контакта балки и упругой полуплоскости

Далее введем безразмерные координаты и величины

$$\xi = x/a, \quad \eta = s/a, \quad \chi = ka, \quad \lambda = \pi a E_1 / 4(1-\nu_1^2) k^2 D, \quad \gamma = C / 2(1-\nu_1^2), \quad (18)$$

$$\varphi_1(\xi) = \frac{p(a\xi)}{E_1}, \quad h(\xi) = \frac{q(a\xi)}{E_1}, \quad \overline{M}(\xi) = \frac{M(a\xi)}{a^2 E_1}, \quad \overline{Q}(\xi) = \frac{Q(a\xi)}{a E_1}, \quad (-1 \leq \xi \leq 1).$$

Тогда в безразмерных величинах СИУ (17) принимает вид

$$\frac{1}{\pi} \int_{-1}^1 \frac{\varphi_1(\eta) d\eta}{\eta - \xi} + \frac{\lambda}{\pi} \int_{-1}^1 K_1(\xi, \eta) \varphi_1(\eta) d\eta = \frac{\lambda}{\pi} f_1(\xi) + \gamma, \quad (-1 < \xi < 1) \quad (19)$$

а условия равновесия (3) - вид

$$\int_{-1}^1 \varphi_1(\xi) d\xi = P_0, \quad \int_{-1}^1 \xi \varphi_1(\xi) d\xi = M_0. \quad (20)$$

Здесь введены обозначения

$$K_1(\xi, \eta) = H(a\xi, a\eta), \quad f_1(\xi) = \int_{-1}^1 K_1(\xi, \eta) h(\eta) d\eta, \quad P_0 = \frac{P}{aE_1}, \quad M_0 = \frac{M}{a^2 E_1}. \quad (21)$$

Таким образом, задача сведена к решению СИУ (19) при условиях (20). Отметим, что из (19) посредством предельного перехода $k \rightarrow 0$ получается определяющее СИУ плоской контактной задачи об изгибе балки на упругой полуплоскости по классической теории изгиба балок [4].

4. Решение СИУ (19) при условий (20). Определение изгибающих моментов и перерезающих сил. СИУ (19) при условиях (20) известным численно-аналитическим методом [2,3] сведем к системе линейных алгебраических уравнений. С этой целью положим

$$\varphi_1(\xi) = \Phi(\xi) / \sqrt{1 - \xi^2}, \quad (-1 < \xi < 1), \quad (22)$$

где функция $\Phi(\xi)$ определена на отрезке $\xi \in [-1, 1]$ и принадлежит гильбертовскому классу функций. В результате, придем к следующей системе уравнений:

$$\sum_{m=1}^N \frac{1}{N} \left[\frac{1}{\eta_m - \xi_r} + \lambda K(\xi_r, \eta_m) \right] \Phi(\eta_m) = \frac{\lambda}{\pi} f(\xi_r) + \gamma \quad (r = 1, 2, \dots, N-1), \quad (23)$$

$$\frac{\pi}{N} \sum_{m=1}^N \Phi(\eta_m) = P_0, \quad \frac{\pi}{N} \sum_{m=1}^N \eta_m \Phi(\eta_m) = M_0,$$

где η_m ($m = 1, 2, \dots, N$) и ξ_r ($r = 1, 2, \dots, N-1$)- известные чебышевские узлы [2,3]

$$\eta_m = \cos\left(\frac{2m-1}{2N} \pi\right) \quad (m = 1, 2, \dots, N), \quad \xi_r = \cos\left(\frac{\pi r}{N}\right) \quad (r = 1, 2, \dots, N-1).$$

Система (23) состоит из $(N+1)$ линейных алгебраических уравнений относительно $(N+1)$ неизвестных $\Phi(\eta_1), \Phi(\eta_2), \dots, \Phi(\eta_N), \gamma$. Положим

$$X_m = \begin{cases} \Phi(\eta_m) & (m = 1, 2, \dots, N); \\ \gamma & (m = N+1); \end{cases} \quad (24)$$

$$K_{rm} = \begin{cases} \frac{1}{N} \left[\frac{1}{\eta_m - \xi_r} + \lambda K(\xi_r, \eta_m) \right] & (r=1,2,\dots, N-1; m=1,2,\dots, N); \\ -1 & (r=1,2,\dots, N-1; m=N+1); \\ \pi/N & (r=N; m=1,2,\dots, N); \\ 0 & (r=N; m=N+1); \\ \pi \eta_m / N & (r=N+1; m=1,2,\dots, N); \\ 0 & (r=N+1; m=N+1); \end{cases} \quad (25)$$

$$a_r = \begin{cases} \frac{\lambda}{\pi} f(\xi_r) & (r=1,2,\dots, N-1); \\ P_0, & (r=N); \\ M_0, & (r=N+1). \end{cases} \quad (26)$$

Тогда система (23) преобразуется к каноническому виду

$$\sum_{m=1}^{N+1} K_{rm} X_m = a_r \quad (r=1,2,\dots, N+1). \quad (27)$$

Далее, обозначим через $X_m^{(1)}$, $X_m^{(2)}$ и $X_m^{(3)}$ ($m=1,2,\dots, N+1$) - соответственно решение системы (27) при правой части в виде $a_r^{(1)}$, $a_r^{(2)}$ и $a_r^{(3)}$ ($r=1,2,\dots, N+1$), где следующие векторы-столбцы

$$a_r^{(1)} = \frac{1}{\pi} \begin{cases} \lambda f(\xi_r), & (r=1,2,\dots, N-1) \\ 0, & (r=N, N+1) \end{cases}, \quad a_r^{(2)} = \begin{cases} 0, & (r=1,2,\dots, N-1) \\ 1, & (r=N) \\ 0, & (r=N+1) \end{cases},$$

$$a_r^{(3)} = \begin{cases} 0, & (r=1,2,\dots, N) \\ 1, & (r=N+1) \end{cases}.$$

Тогда решение системы (27) можем представить в форме

$$X_m = X_m^{(1)} + P_0 X_m^{(2)} + M_0 X_m^{(3)}, \quad (m=1,2,\dots, N+1). \quad (28)$$

Теперь по цепочке формул (28), (24) и (22) определим значения безразмерного контактного давления $\varphi_1(\xi)$ в чебышевских узлах $\eta_1, \eta_2, \dots, \eta_N$

$$\varphi_1(\eta_m) = X_m / \sqrt{1 - \eta_m^2}, \quad (m=1,2,\dots, N). \quad (29)$$

Далее используя формулы (9), (11) а также соотношения [1]

$$M(x) = D \frac{d^2 w}{dx^2}, \quad Q(x) = D \frac{d^3 w}{dx^3} \quad (-a \leq x \leq a), \quad (30)$$

вычислим значения обозначенных в (18) безразмерных изгибающих моментов $\overline{M}(\xi)$ и поперечных перерезающих сил $\overline{Q}(\xi)$ в чебышевских узлах. В случае осевого сжатия имеем

$$\begin{aligned} \overline{M}(\xi_r) = & \frac{\pi}{N\chi \sin 2\chi} \sum_{m=1}^N [\cos^2 \chi \sin(\chi \xi_r) \sin(\chi \eta_m) - \sin^2 \chi \cos(\chi \xi_r) \cos(\chi \eta_m)] \times \\ & \times [X_m - \sqrt{1 - \eta_m^2} h(\eta_m)] + \frac{\pi}{2\chi N} \sum_{m=1}^N \sin(\chi |\xi_r - \eta_m|) [X_m - \sqrt{1 - \eta_m^2} h(\eta_m)], \end{aligned} \quad (31)$$

$$\begin{aligned} \overline{Q}(\xi_r) = & \frac{\pi}{2N} \sum_{m=1}^N [tg \chi \sin(\chi \xi_r) \cos(\chi \eta_m) + ctg \chi \cos(\chi \xi_r) \sin(\chi \eta_m)] [X_m - \sqrt{1 - \eta_m^2} h(\eta_m)] + \\ & + \frac{\pi}{2N} \sum_{m=1}^N \cos[\chi(\xi_r - \eta_m)] \text{sign}(\xi_r - \eta_m) [X_m - \sqrt{1 - \eta_m^2} h(\eta_m)], \quad (r = 1, 2, \dots, N-1), \end{aligned}$$

а в случае осевого растяжения они определяются формулами

$$\begin{aligned} \overline{M}(\xi_r) = & \frac{\pi}{N\chi sh(2\chi)} \sum_{m=1}^N [ch^2 \chi sh(\chi \xi_r) sh(\chi \eta_m) - sh^2 \chi ch(\chi \xi_r) ch(\chi \eta_m)] \times \\ & \times [X_m - \sqrt{1 - \eta_m^2} h(\eta_m)] + \frac{\pi}{2\chi N} \sum_{m=1}^N sh(\chi |\xi_r - \eta_m|) [X_m - \sqrt{1 - \eta_m^2} h(\eta_m)], \end{aligned} \quad (32)$$

$$\begin{aligned} \overline{Q}(\xi_r) = & \frac{\pi}{2N} \sum_{m=1}^N [cth \chi ch(\chi \xi_r) sh(\chi \eta_m) - th \chi sh(\chi \xi_r) ch(\chi \eta_m)] [X_m - \sqrt{1 - \eta_m^2} h(\eta_m)] + \\ & + \frac{\pi}{2N} \sum_{m=1}^N ch[\chi(\xi_r - \eta_m)] \text{sign}(\xi_r - \eta_m) [X_m - \sqrt{1 - \eta_m^2} h(\eta_m)], \quad (r = 1, 2, \dots, N-1). \end{aligned}$$

По интерполяционному многочлену Лагранжа по чебышевским узлам вычислим также значение расчетной функции $\Phi(\xi)$ в точке $\xi = 1$

$$\Phi(1) = \frac{1}{N} \sum_{m=1}^N (-1)^{m+1} \Phi(\eta_m) ctg\left(\frac{2m-1}{4N} \pi\right). \quad (33)$$

Далее вычислим безразмерный коэффициент концентрации напряжений K_0 в концевой точке $x = a$ ($\xi = 1$) балки. Согласно (22) и (33) будем иметь

$$K_0 = \lim_{\xi \rightarrow 1-0} [\sqrt{1 - \xi} \varphi_1(\xi)] = \frac{\Phi(1)}{\sqrt{2}} = \frac{1}{N\sqrt{2}} \sum_{m=1}^N (-1)^{m+1} X_m ctg\left(\frac{2m-1}{4N} \pi\right). \quad (34)$$

Список использованной литературы

1. Тимошенко С.П., Войновский-Кригер С., Пластины и оболочки, М., Наука, 1966, 636 с.
2. Erdogan F., Gupta G.D., Cook T.S., The numerical solutions of singular integral equations. Methods of Analysis and solution of crack problems, pp 368-425, Noordhoff Intern. Publ., 1973.
3. Theocaris P. S., Ioakimidis N. I. Numerical Integration Methods for the Solution of Singular Integral Equations. // Quart. Appl. Math., vol. 35, №1, 1997. P. 173-185.
4. Власов В.З., Леонтьев Н.Н., Балки, плиты и оболочки на упругом основании, М, Физматгиз, 1960, 491 с.
5. Коренев Б.Г., Вопросы расчета балок и плит на упругом основании, М., Госстройиздат, 1954, 232 с.
6. Штаерман И. Я., Контактная задача теории упругости, М.-Л., Госмехтеориздат, 1949, 270 с.

ԱՌԱՋԳԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՎՐԱ ՀԵԾԱՆՆԵՐԻ՝ ԿՈՂԱՅԻՆ ԵՎ ԵՐԿԱՅՆԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐՈՎ ԾՈՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ: ՄԱՍ 1. ՀԵԾԱՆԻ ԾՈՌԻՄԸ ԱՌԱՋԳԱԿԱՆ ԿԻՍԱՀԱՐԹՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

ԿՈՒՏՈՒՋՅԱՆ ՆԵԼԼԻ

*Ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Գավառի պետական համալսարանի պրոռեկտոր*

ՇԵԿՅԱՆ ԼԱՎՐԵՆՏԻ

*ՀՀ ԾԱ թղթ. անդամ, ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր
Գավառի պետական համալսարանի դասախոս*

Հեծանների ծոման Ս. Պ. Տիմոշենկոյի ընդհանրացված մոդելի շրջանակներում, երբ լայնական ուժերից բացի երկայնական սեղմող կամ ձգող ուժերը նույնպես ազդում են հեծանների ճկման վրա, դիտարկվում է առաձգական հիմքի վրա հեծանների ծոման կոնտակտային հարթ խնդիրների մի դաս՝ երկայնական սեղմող ուժերի առկայությամբ:

Խնդիրները ձևակերպվում են առաձգական հիմքի և հեծանների միջև գործող կոնտակտային նորմալ լարումների նկատմամբ սինգուլյար ինտեգրալ հավասարման տեսքով՝ լրացուցիչ պայմանների առկայությամբ: Խնդիրների արդյունավետ լուծումը ստացվել է հայտնի թվային-վերլուծական մեթոդի անմիջական կիրառմամբ՝ հիմնվելով Կոշիի տիպի ինտեգրալների և սովորական

ինտեգրալների համար գաուսյան բանաձևերի վրա և օգտագործելով Չեբիշևի բազմանդամների մաթեմատիկական ապարատը:

Աշխատանքի ներկա մասում առաձգական կիսահարթության վրա միայն մեկ հեծանի ծոման վերաբերյալ համապատասխան խնդրի լուծումն է:

Քանալի բառեր. ծոում, հեծան, առաձգական հիմք, կոնտակտային լարումներ, լայնական և երկայնական ուժեր:

SOME PROBLEMS RELATED TO BENDING OF BEAMS ON AN ELASTIC BASIS BY TRANSVERSE AND LONGITUDINAL FORCES.

PART 1. BENDING OF A BEAM ON AN ELASTIC HALF PLANE

KUTUZYAN NELLI

PhD in Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor

Vice-rector, Gavar State University

SHEKYAN LAVRENTI

Corresponding member of Eng. Acad. of Armenia, Doctor of Physical and

Mathematical Sciences, Professor

Lecturer, Gavar State University

In the framework of the generalized model of bending beams by S. P. Timoshenko, when in addition to the transverse forces, longitudinal compressive or tensile forces also affect the deflections of beams, a class of plane contact problems of bending beams on an elastic basis under the action of longitudinal compressive forces is considered.

The problems are formulated in the form of singular integral equation (SIU) with respect to the normal contact stresses between the elastic basis and beams under some additional conditions. An effective solution to these SIUs is obtained by direct application of the well-known numerical-analytical method based on Cauchy type integrals and Gaussian formulas for ordinary integrals and using the mathematical apparatus of polynomials by Chebyshev.

This part of research provides a solution to the corresponding problem of bending one beam on an elastic half-plane.

Key words: *bending, beam, elastic basis, contact, transverse and longitudinal forces.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 18.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 22.09.2019թ.:

**ՈՒՍՈՒՑՈՂ ԸՆՏՐԱՆՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ՆԵՅՐՈՆԱՅԻՆ ՑԱՆՑԻ
ԶԳԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ**

ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ ԱՐՄԵՆ

Տնտեսական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: armkhur@mail.ru

Քննարկված են տնտեսական գործընթացների մոդելավորման համար ստեղծվող նեյրոնային ցանցերի նախագծման որոշ հարցեր, մասնավորապես «աղմուկի» գործոնի կիրառումը մուտքային տվյալներում, ինչպես նաև ցանցի ուսուցման համար անհրաժեշտ ընտրանքների օպտիմալ սահմանների որոշումը, նախագծվող ցանցի զգայնությունը բարձրացնելու նպատակով:

Քանալի բառեր՝ նեյրոնային ցանց, ցանցի ընդհանրացման հատկություն, ցանցի զգայնություն, աղմուկի միջին քառակուսային շեղում, ցանցի ռեդուկցիա, հիպերհարթություններ:

Նախորդ հոդվածներում քննարկվել էին արհեստական նեյրոնային ցանցի (ԱՆՑ) ընդհանրացման ունակության նախագծման և ցանցի ռեդուկցիայի (անգլերեն՝ pruning, այսինքն՝ քոդարկված շերտի նեյրոնների քանակի հնարավորինս նվազեցման) եղանակները: Ինչպես նշվել էր, գործնականում քոդարկված նեյրոնների քանակի, ինչպես նաև դրա հետ կապված միջնեյրոնային կապերի և դրանց կշիռների ընտրությունը իրականացվում է մի քանի ցանցերի զուգահեռ ուսուցման միջոցով:

Արդյունքում ընտրվում է ուսուցման շեղումների թույլատրելի սահմանները ապահովող քոդարկված նեյրոնների նվազագույն քանակը պարունակող ցանցը: Սակայն ցանցի ընդհանրացման ունակության հետագա բարձրացման համար կարևոր նշանակություն ունի նաև ուսուցող ընտրանքների ճիշտ կազմավորումը: Քանի որ լավ ուսուցված ցանցի ելքային ազդանշանները չպետք է լինեն զգայուն գտնվող մուտքային տվյալների թույլատրելի սահմաններում գտնվող տատանումների հանդեպ, միանման

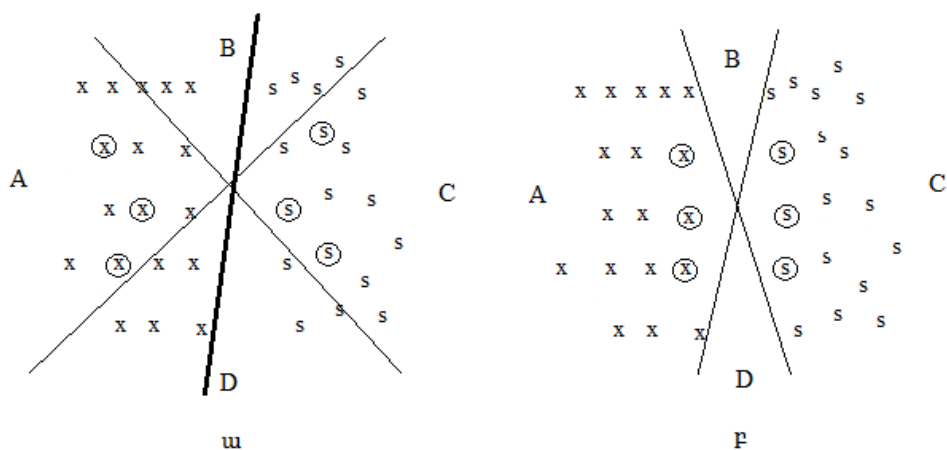
մուտքային ազդանշանները պետք է առաջացնեն միանման արձագանքում նույնիսկ այն դեպքում, երբ դրանք չեն ընդգրկվել ուսուցող բազմությունում:

Գործնականում նեյրոնային ցանցը կարելի է դիտարկել որպես վեկտորների դասակարգիչ, որի միջոցով որոշվում է յուրաքանչյուր մուտքային վեկտորի պատկանելիությունը որոշակի դասին, ընդ որում նեյրոնների ցանցի յուրաքանչյուր շերտը կատարում է իրեն հատուկ ֆունկցիա [1]: Քողարկված առաջին շերտի նեյրոնները կազմավորում են հիպերհարթություններ, որոնք բաժանում են N չափանի (որտեղ N -ը ցանցի մուտքերի քանակն է) տարածությունը միևնույն դասին (անգլերեն՝ cluster) պատկանող տվյալների տիրույթների: Ելքային կամ յուրաքանչյուր հաջորդ շերտի նեյրոնները կազմավորում են որոշակի դասին պատկանող տվյալների բազմություն:

Այն դեպքում, երբ ունիվերսալ բազմությունից ընտրվում է ուսուցանող տվյալների ընտրանքների սահմանափակ քանակ, կարևոր նշանակություն է ստանում այդ տվյալների դիրքավորումը կոնկրետ հիպերհարթությունների նկատմամբ: Առավել հաջող արդյունքներ են ստացվում, երբ դրանք դիրքավորվում են տվյալների տարածությունը բաժանող հիպերհարթությունների սահմանների տարբեր կողմերում [2]:

Պատկեր 1-ում ցուցադրված են ուսուցող տվյալների ընտրության երկու տարբեր եղանակներ: Պատկերում ուսուցող ընտրանքները նշված են շրջանակներով (x -ով նշանակված են մուտքային, իսկ s -ով՝ ելքային տվյալները): 1ա-ում ցուցադրված ընտրությունը որոշում է երկու հիպերհարթություն (երկու նեյրոն), սակայն այն թույլ չի տալիս սահմանել տվյալների երկու կլաստերներ (x և s): Այդպիսի ընտրության դեպքում կպահանջվի ևս մեկ հիպերհարթություն, այսինքն՝ ևս մեկ նեյրոն B և D տիրույթները բաժանելու համար (պատկերում այն ցուցադրված է թավ գծի տեսքով):

Եթե ուսուցող տվյալները ընտրվեն այդ տիրույթների անմիջական սահմաններում գտնվող տվյալներից, ապա հնարավոր է դառնում լիովին բաժանել միմյանցից մուտքային ընտրանքները երկու կլաստերների (պատկեր 1բ): Բացի դրանից՝ քանի որ B և D տիրույթները չեն պարունակում տվյալներ, այսինքն՝ դրանք տարածության դատարկ տիրույթներ են, կարելի է ենթադրել, որ հնարավոր է հեռացնել հիպերհարթություններից որևէ մեկը (կրճատել քողարկված շերտի նեյրոնների քանակը մինչև մեկ նեյրոն):

Պատկեր 1. Ուսուցող ընտրանքների ընտրության օրինակներ:

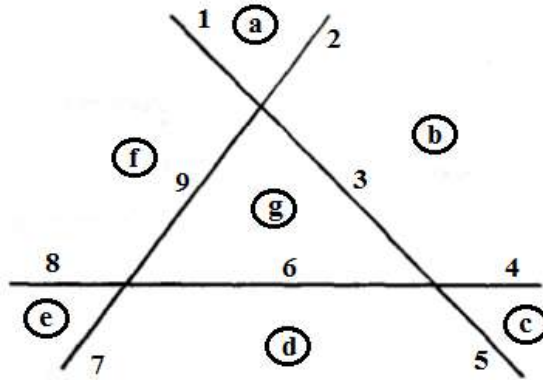
Ինչպես կարելի է տեսնել, շատ կարևոր է նախապես ստանալ ինֆորմացիա տվյալների տեղաբաշխման տիրույթների քանակի մասին: Այդ տիրույթների տարածական սահմանները տրվում են հիպերհարթությունների սեգմենտների միջոցով (դրանց պրոյեկցիաները հարթության վրա պատկերվում են ուղիղների հատվածների տեսքով): Պատկեր 2-ում ցուցադրված են երեք հիպերհարթությունների սեգմենտները (համարակալված են 1-ից մինչև 9-ը) և այն տիրույթները (a-ից g տառերով) որոնք առաջացել են երկչափ տարածությունում այդ հարթությունների հատման արդյունքում:

Նշանակենք $R(n, N)$ այն տիրույթների մաքսիմալ քանակը, որոնք կարող են առաջանալ n հիպերհարթություններով (n նեյրոններով) N -չափանի տարածությունը բաժանվելու դեպքում: Ապացուցված է [տե՛ս 1], որ այդ քանակը հաշվարկվում է (1) բանաձևով:

$$R(n, N) = \sum_{i=0}^N C_i^n, \quad (1)$$

որտեղ՝

$$C_i^n = \begin{cases} \frac{n!}{i!(n-i)!}, & \text{երբ } n \geq i \\ 0, & \text{երբ } n < i \end{cases}$$

Պատկեր 2. Հիպերհարթությունների և տվյալների տիրույթները, որոնք կազմավորվում են նեյրոնային ցանցով:

Այն դեպքում, երբ լուծվող խնդիրը պարունակում է տվյալների m կլաստեր, նեյրոնների մինիմալ քանակի որոշումը պետք է կատարվի այնպես, որ միաժամանակ կատարվեն հետևյալ երկու պայմանները.

$$R(n, N) \geq m \text{ և } R(n-1, N) < m:$$

Նեյրոնների (հիպերհարթությունների) քանակի ընտրությունը թույլ է տալիս որոշել ոչ միայն տիրույթների, այլև այդ տիրույթները սահմանափակող հիպերհարթությունների սեգմենտների քանակը: Եթե նշանակենք այդ քանակը $A(n, N)$, ապա համապատասխան [1]-ի կստանանք.

$$\frac{\min(n, N)}{2} \leq \frac{A(n, N)}{R(n, N)} \leq \frac{\min(n, 2N)}{2} \quad (2)$$

Հիպերհարթությունների քանակի գնահատումը կարևոր է ուսուցող ընտրանքների քանակը որոշելու առումով: Քանի որ օպտիմալ ընտրված վեկտորները պետք է տեղակայվեն հիպերհարթությունների կոնկրետ սեգմենտների մոտակայքում, կարելի է եզրակացնել, որ այդ ընտրանքների քանակը պետք է լինի համաչափ կամ $A(n, N)$ -ին, կամ $\min(n, N)$ և $R(n, N)$ արտադրյալին:

Ցանցի կազմավորման ներկայացված գործառույթները բարելավում են նրա ընդհանրացման հատկությունը՝ ցանցի ճարտարապետության վրա ազդելու շնորհիվ, և դա ցանցի ընդհանրացման հատկության պահանջվող մակարդակն ապահովելու հիմնական եղանակն է: Սակայն նույնիսկ ցանցի կայուն և մինիմիզացված ճարտարապետություն ձևավորելուց հետո հնարավոր է նրա հետագա կատարելագործումը ուսուցող ընտրանքների նախապատրաստման հատուկ եղանակների կիրառության շնորհիվ:

Լավ ուսուցված ցանցի ելքային ազդանշանները չպետք է լինեն զգայուն մուտքային տվյալների տատանումների հանդեպ (հիարկե, այն պայմանով, որ այդ տատանումները գտնվում են թույլատրելի սահմաններում, իսկ ցանցն իրականացնում է տվյալների միանվագ արտացոլում): Դա նշանակում է, որ միանման մուտքային ազդանշանները պետք է առաջացնեն միանման արձագանք նույնիսկ այն դեպքում, երբ դրանք չեն ընդգրկվել ուսուցող բազմությունում:

Այդ պահանջի հիմնավորման համար քննարկենք բազմաշերտ ցանց, որն ունի շատ մուտքեր և ելքեր: Նշանակենք բոլոր կշիռների վեկտորը w , մուտքային ազդանշաններինը՝ x , ելքայիններինը՝ y , իսկ նեյրոնների ակտիվացիայի սիգմոիդալ ֆունկցիաներից կազմած վեկտորը՝ f : Այդ դեպքում ընդհանրացված տեսքով y -ը կարելի է ներկայացնել հետևյալ արտահայտությամբ.

$$y = f(w, x) \quad (3)$$

Նշանակենք $x_{n_{ik}}$ k -րդ ուսուցանող վեկտորը, իսկ x_{ρ} ՝ թեստավորող վեկտորը: Ընդհանուր առմամբ ուսուցման խնդրի նպատակն է նպատակային ֆունկցիայի մինիմիզացումը, որը թույլ է տալիս օպտիմիզացնել կշիռների արժեքները միայն ուսուցող ընտրանքների միջոցով, սակայն այդ դեպքում հաշվի չեն առնվում թեստավորող ընտրանքները: Նպատակային ֆունկցիան ունի հետևյալ տեսքը.

$$E = \frac{1}{2} \sum_{k=1}^p ||d_k - f(x_{mk})||^2 \quad (4)$$

Այդ ֆունկցիայի մինիմիզացումը չի երաշխավորում ցանցի ճիշտ արձագանքը x_{ρ} վեկտորի կիրառության դեպքի համար, քանի որ վերջինը չի ընդգրկվել ուսուցող տվյալների բազմության մեջ:

Աննշան տատանումների ազդեցությունը ցանցի զգայնության վրա ուսումնասիրելու նպատակով ենթադրենք, որ թեստավորող $x_{\rho k}$ վեկտորը շատ չնչին է տարբերվում $x_{n_{ik}}$ ուսուցող վեկտորից: Ներկայացնենք այդ տարբերությունը հետևյալ տեսքով.

$$x_{\rho k} = x_{n_{ik}} + s_k \quad (5)$$

Այդ տարբերությունը անվանում են «աղմուկ», իսկ դրանցից կազմած վեկտորը $s = [s_1, s_2, \dots, s_n]$ ՝ «աղմուկի» վեկտոր, որը կազմվում է շեղման փոքր ամպլիտուդա ունեցող պատահական փոփոխականներից: Այսպիսով, կարելի է համարել, որ ուսուցող $x_{n_{ik}}$ վեկտորին մոտ գտնվող թեստավորող $x_{\rho k}$ վեկտորը

պարունակում է «աղմուկ», որը առաջացնում է ելքային y_k ազդանշանի տատանումները: Տատանումների արժեքը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով.

$$\nabla y_k = f(x_{n,k} + s) - f(x_{n,k}) \quad (6)$$

Ընդունելով «աղմուկի» վեկտորի մաթեմատիկական սպասումը հավասար զրոյի՝ հաշվարկվում է ցանցի, այսպես կոչված, հարաբերական զգայնությունը R հետևյալ բանաձևի միջոցով [3].

$$R(w) = \sum_{k=1}^p \frac{1}{N} \left| \frac{\partial f(x_{n,k})}{\partial x} \right|^2, \quad (7)$$

որտեղ $\left| \frac{\partial f(x_{n,k})}{\partial x} \right|$ մատրիցայի Ֆրոբենիուսի նորման է ($\|A\| = \sum a_y^2$):

Ակնհայտ է, որ ինչքան փոքր լինի հարաբերական զգայնությունը, այնքան ավելի թույլ կարծազանքի ցանցը մուտքային վեկտորների տատանումներին և կբարձրանա ցանցի ընդհանրացման ունակությունը: Դա նշանակում է, որ եթե ուսուցման ընթացքում հաշվի առնվեն թեստային ընտրանքներին բնորոշ առանձնահատկությունները, ապա կշիռների ավելի օպտիմալ արժեքների ընտրության շնորհիվ հնարավոր է դառնում բարելավել ցանցի ընդհանրացման ունակությունը:

Օգտագործված գրականություն

1. Mehrota K., Mohan C., Ranka S. Bounds of number of samples needed for neural learning// IEEE Trans. Neural Networks, 1991.- Vol.2- էջ 548-558:
2. Осовкий С., Нейронные сети для обработки информации, Москва, Финансы и статистика, 2002.
3. Matsuoka K. Noise injection into inputs in back propagation learning// IEEE Trans. on System, Man and Cybernetics, 1992.- Vol.22- էջ 436-440:

SELECTION OF TRAINING SAMPLES TO INCREASE THE SENSITIVITY OF THE NEURAL NETWORK

KHURSHUDYAN ARMEN

*PhD in Economic Sciences, Associate Professor
Lecturer, Gavar State University*

The article examines some aspects of practical creation of neural networks for modeling economic processes, in particular, noise injection into inputs and

determination of the boundaries of the number of training samples required for neural teaching.

Keywords: *neural network, ability to summarize, standard deviation, hyperplane, neural network sensitivity, pruning.*

ПОДБОР ОБУЧАЮЩИХ ВЫБОРОК ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЧУВСТВИТЕЛЬНОСТИ НЕЙРОННОЙ СЕТИ

ХУРШУДЯН АРМЕН

кандидат экономических наук

доцент кафедры информатики и физикоматематических наук ГГУ

В статье рассмотрены некоторые аспекты практического создания нейронных сетей для моделирования экономических процессов, в частности, введение фактора шума во входные данные и определение границ количества обучающих выборок, необходимых для нейронного обучения.

Ключевые слова: *нейросеть, способность к обобщению, чувствительность нейросети, среднеквадратическое отклонение, гиперплоскость, редукция.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 18.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 22.09.2019թ.:

**ԱՆՕԴԱԶՈՒ ԹՈՉՈՂ ՍԱՐՔԻ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՄԱՆԱԿԱՅԻՆ ՄՈԴԵԼԻ ՄՇԱԿՈՒՄԸ
MATLAB/SIMULINK ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ**

ՀԱԿՈԲՅԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ, ԳՊՀ պրոֆեսոր
e-mail: hmamik@mail.ru*

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ԱՆԻ

*Գավառի պետական համալսարանի
բնագիտական ֆակուլտետի
«Համակարգչային ճարտարագիտություն» բաժնի
մագիստրատուրայի 2-րդ կուրսի ուսանողուհի
e-mail: ani.karapetyan.2016@mail.ru*

Աշխատանքում դիտարկվում է անօդաչու թռչող սարքի շարժման մաթեմատիկական նկարագրությունը, ՀԻԴ կարգավորիչների վրա մշակված կառավարվող շարժման նմանակային մոդելի կառուցվածքային սխեման, որը ունակ է հաղթահարել թռիչքի պարամետրերը ըստ հետագծի և ըստ տրված խնդրի: Բինոմինալ բաշխման և Ցիգլեր-Նիկոլսի հաշվարկային մեթոդների օգնությամբ որոշվում է սխալանքի և շարժմանն հետևելու ճշգրտությունը: Աշխատանքում լուսաբանվում է նաև Matlab ծրագրի Simulink փաթեթի միջակայքում մոդելավորված հետազոտվող անօդաչու թռչող սարքի ոչ գծային երկայնական շարժման նմանակային մոդելի աշխատանքը:

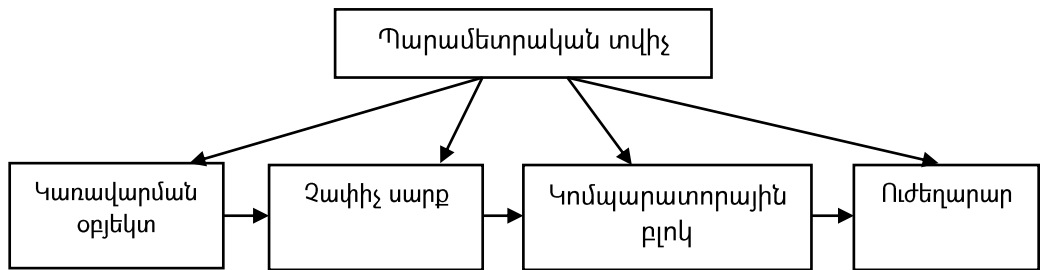
Բանալի բառեր՝ անօդաչու թռչող սարք, շարժման մաթեմատիկական նկարագրություն, ՀԻԴ կարգավորիչ, նմանակային մոդել, մոդելավորում, ժամանակակից ծրագրային փաթեթ:

Այսօր ժամանակակից անօդաչու թռչող սարքերը /ԱԹՍ/ ներկայացնում են համատեղ աշխատող սարքերի համալիր, որոնք ապահովում են ԱԹՍ-ների կայունացումը անկյան տակ տրված հետագծով թռիչքի ժամանակ, այն է՝ ԱԹՍ-ների մանևրներով կառավարվող թռիչքի բարձրության կայունացում:

Տիպիկ ԱԹՍ-ները բաղկացած են մի քանի ավտոմատներից, որոնք աշխատում են համատեղ: Յուրաքանչյուր ավտոմատ հսկում է միայն մեկ պարամետր՝ շարժման ուղղությունը, թեքությունը, արագությունը,

բարձրությունը և այլն: Յուրաքանչյուր ավտոմատի չափման սարքերը /ՉՍ/ չափում են դրա համար որոշակի թռիչքի ռեժիմի պարամետրերը, որոնք կոչվում են կարգավորման պարամետրեր՝ ուղղություն, բարձրություն, քարշ, թեքության անկյուններ [1, 2]: Ավտոմատ բլոկը մշակում է ազդանշան, որը համաչափ է չափվող պարամետրի ընթացիկ արժեքին: Հեռակառավարման օբյեկտից տրվում է ազդանշան, որը համապատասխանում է կառավարվող պարամետրի ցանկալի արժեքին: Ստացված ազդանշանների տարբերությունը մուտք է գործում ուժեղացուցիչներ, որից հետո՝ կառավարման մարմիններին: Կառավարման մարմիններն իրենց հերթին թեքում են դեկը կամ կառավարման մարմինը համապատասխան դիրքի, որի արդյունքում էլ տեղի է ունենում թռիչքի պարամետրերի կարգավորումը:

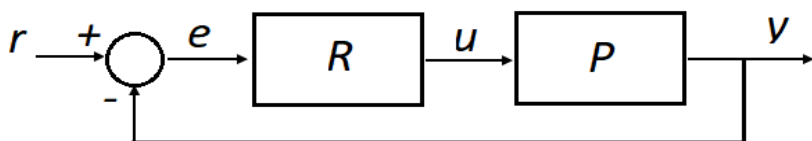
Երբ կարգավորվող պարամետրը կհասնի տրված արժեքին, կվերանա տարաձայնությունը, կառավարման մարմինները կդադարեցնեն իրենց շարժումը և կարգավորվող պարամետրում կլինի հավասարակշռություն: Կառուցվածքային սխեման պատկերված է նկար 1-ում, իսկ հետադարձ կապով ավտոմատ կարգավորման սխեման՝ նկար 2-ում:

Նկ. 1. Կառուցվածքային սխեման:

Նկար 2-ում ներկայացված է հետադարձ կապով պարզագույն կարգավորիչի սխեման: R բլոկը հանդիսանում է կարգավորիչ, P՝ կարգավորման օբյեկտ, r՝ կարգավորման տրված արժեք, e՝ կարգավորման սխալ, u՝ կարգավորիչի ելքային մեծություն, y՝ կարգավորվող մեծություն, ինչպես նաև՝ հետադարձ կապ:

Բացասական հետադարձ կապն ապահովում է կայունությունն ու համակարգում տատանումների արագ մարում: Կոշտ հետադարձ կապը տալիս է համաչափություն դեկի շեղման և թռչող ապարատի /ԹԱ/ շեղման միջև սահմանված վիճակում:

Նկ. 2. Հետադարձ կապով ավտոմատ կարգավորման սխեման:

Կարգավորման օրենքն ունի հետևյալ տեսքը՝

$$\delta_{\text{ս.ս.թ}} = k_{\text{ս.ս.թ}} \cdot \Delta v,$$

որտեղ $\delta_{\text{ս.ս.թ}}$ ըստ տանգաժի ու թեքության շեղման անկյուն է,

$k_{\text{ս.ս.թ}}$ – ը՝ ավտոպիլոտի փոխանցման թիվը ըստ տանգաժի:

Սահուն կայունացում ստեղծելու համար հաշվի են առնում նաև $\frac{d\Delta v}{dt}$

կարգավորվող պարամետրի /անկյան/ փոփոխության արագությունը: ԹԱ-ի կտրուկ շեղումների ժամանակ դեկի բռնակի շարժումը նույնպես կտրուկ կլինի: Այդպիսի հավասարումը կունենա հետևյալ տեսք՝

$$\delta_{\text{ս.ս.թ}} = k_{\text{ս.ս.թ}} \cdot \Delta v + k'_{\text{ս.ս.թ}} \frac{d\Delta v}{dt}$$

որտեղ $k_{\text{ս.ս.թ}}$ – ը և $k'_{\text{ս.ս.թ}}$ – ը ավտոպիլոտի փոխանցող թվեր են ըստ անկյան կամ անկյունային արագության՝ համապատասխանաբար ըստ տանգաժի և թեքության ուղիների:

Տեխնոլոգիական գործընթացի ավտոմատացման կառավարման համակարգերում առավել հաճախ օգտագործում են (1) արտահայտությունը, որը բնութագրում է ելքային փոփոխականները.

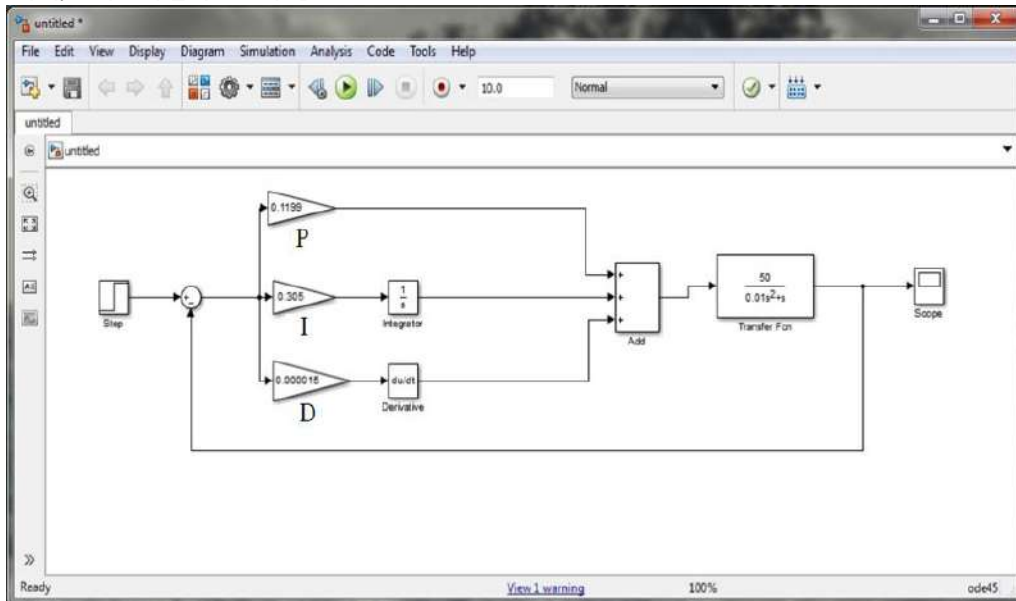
$$u(t) = k_p e(t) + k_i \int_0^t e(t) dt + k_d \frac{de(t)}{dt}, \quad (1)$$

որտեղ k_p, k_i, k_d համապատասխանաբար համաչափ, ինտեգրալային ու դիֆերենցիալ գործակիցներ են: Այդպիսի կարգավորիչը կրճատ կոչվում է ՀԻԴ կարգավորիչ: Լինում են դեպքեր, երբ բացակայում են որոշակի բաղադրիչները՝ համաչափ, ինտեգրալային կամ դիֆերենցիալ, այդպիսի կարգավորիչներն անվանում են Ի-, Հ-, ՀԴ, ՀԻ կարգավորիչներ:

$k_d \frac{de(t)}{dt}$ դիֆերենցիալ բաղադրիչը թույլ է տալիս բարձրացնել կառավարչի արագագործությունը՝ գույակելով գործընթացի ապագա վարքագիծը:

$k_i \int_0^t e(t)$ ինտեգրալ բաղադրիչը կոչված է վերացնել կառավարման ստատիկ սխալները, քանի որ անգամ փոքր սխալից ինտեգրալը կարող է լինել կարգավորիչի արձագանքն առաջացնող նշանավոր մեծություն:

Կատարենք ՀԻԴ կարգավորիչի հետազոտում՝ իրականացնելով մոդելավորում MATLAB/Simulink ծրագրային փաթեթի օգնությամբ /նկ. 3/: Simulink-ում հավաքված են թեքությամբ, տանգաժով կարգավորվող երեք նմանատիպ ՀԻԴ կարգավորիչների սխեմաները: Կարգավորիչի մուտքի վրա գալիս են ընթացիկ անկյան /թեքության/ արժեքները կամ թռիչքի բարձրության ու պահանջվող ցանկալի արժեքի /տվիչի/ արժեքները: Այս արժեքների տարբերությունը մուտքագրվում է կարգավորիչի համաչափ, ինտեգրալ ու դիֆերենցիալ բաղադրիչների վրա, որտեղ դրանք բազմապատկվում են համապատասխան գործակիցների վրա, որոնց արդյունքները գումարվում են:

Նկ. 3. Matlab Simulink-ում ՀԻԴ կառավարիչի բլոկի սխեմա:

ՀԻԴ կառավարիչների գործակիցների հաշվարկման համար գոյություն ունեն հաշվարկման բազմաթիվ տարբեր մեթոդիկաներ: Դիտարկենք դրանցից երկուսը:

Ցիգլեր-Նիկոլսի մեթոդ

ա) Օգտագործում ենք ճարտարագիտական մոտեցում ՀԻԴ կառավարիչի գործակիցների ընտրության նկատմամբ Յինգլեր-Նիկոլսի մեթոդով, որը նկարագրվում է հետևյալ քայլերով՝

բ) Բոլոր գործակիցները սահմանվում են գրո, բացի k_p գործակցից, որն աստիճանաբար մեծանում է այնքան, մինչև համակարգը դուրս չգա կայունության շրջանակներից:

գ) k_p սահմանային արժեք, որում համակարգը կայուն էր, նշվում է իբրև k_u , իսկ ավտոտատանումների ժամանակաշրջանը՝ p_u :

դ) ՀԻԴ կառավարիչի գործակիցների արժեքները հաշվարկվում են ըստ հետևյալ բանաձևերի՝

$$k_p = 0,6k_u, \quad k_i = 1.2(k_u/p_u), \quad k_d = 3k_u p_u / 40:$$

Արմատների բինոմիալ բաշխման /Նյուտոնի/ մեթոդ

Արմատների բինոմիալ բաշխումն օգտագործում են մոնոտոն անցումային ժամանակաշրջանում համակարգի անցումային գործընթացին տրված արագագործություն ապահովելու անհրաժեշտության ժամանակ: Ստանդարտ բինոմիալ բնութագրական հավասարումն ունի հետևյալ տեսքը՝

$$D_n(p) = (p + \Omega_0)^n = 0,$$

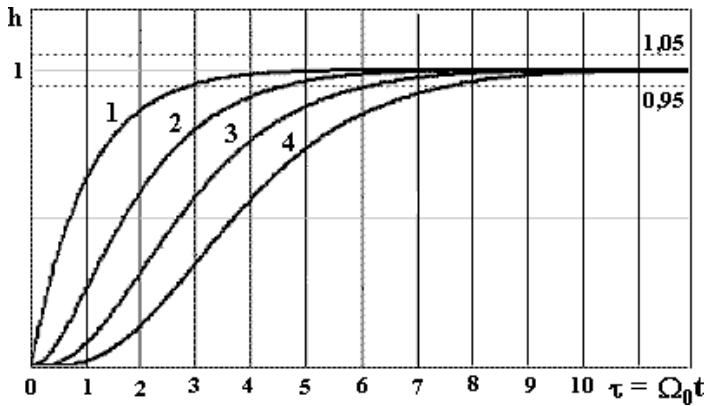
որտեղ Ω_0 -ն առանց կառավարման անցումային գործընթացի նախնական ժամանակն է, n -ն՝ բնութագրական հավասարումների իրական և բացասական արմատները, P -ն՝ Լապլասի գործակիցը:

Համակարգի կարգից կախված բնութագրական հավասարումներն ընտրվում են աղյուսակ 1-ից:

Աղյուսակ 1

Համակարգի կարգը	Կառավարման ժամանակը, τ_p	Բնութագրական հավասարումը
1	3/ Ω_0	$D(p) = p + \Omega_0$
2	4,5/ Ω_0	$D(p) = p^2 + 2\Omega_0 p + \Omega_0^2$
3	6/ Ω_0	$D(p) = p^3 + 3\Omega_0 p^2 + 3\Omega_0^2 p + \Omega_0^3$
4	7,6/ Ω_0	$D(p) = p^4 + 4\Omega_0 p^3 + 6\Omega_0^2 p^2 + 4\Omega_0^3 p + \Omega_0^4$

Այդպիսի բնութագրական հավասարումների համար անցումային գործընթացներն ունեն նկար 4-ում պատկերված տեսքը.

Նկ. 4. Համակարգի մոդելավորման օրինակ Matlab փաթեթի օգնությամբ:

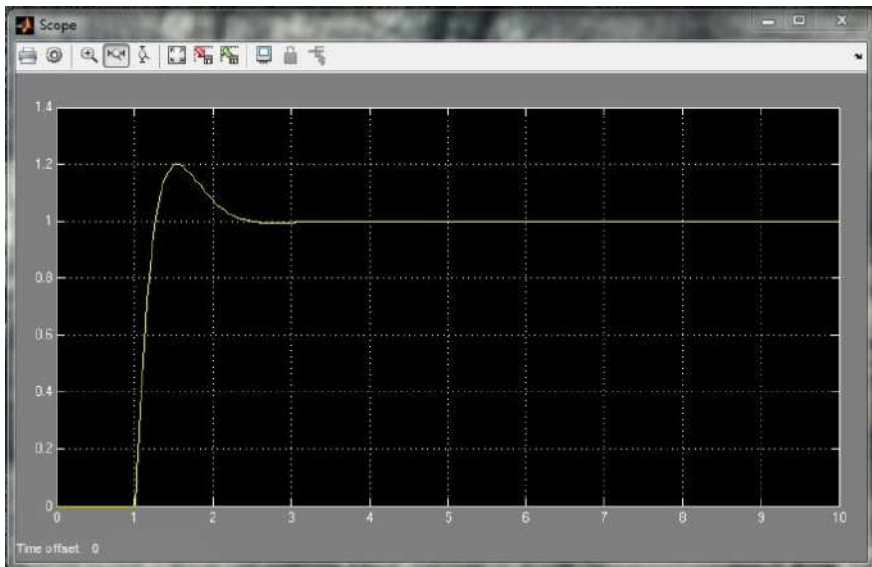
ՀԻԴ կարգավորիչի գործակիցների հաշվարկման համար, ըստ նկարագրված մեթոդի, կատարում ենք հետևյալ քայլերը՝

ա) Ընթերցում ենք անցումային գործընթացի սկզբնական ժամանակը՝ առանց մինչև սահմանված արժեքը կարգավորելու:

բ) Գրաֆիկներից ընտրում ենք համապատասխան անցումային գործընթացը, որը բավարարում է մեր համակարգին: Մեր դեպքում համապատասխանում է երրորդ կարգի համակարգ՝ $D(p) = p^3 + 2\Omega p^2 + 2\Omega^2 + \Omega^3$:

գ) Աղյուսակով ստանում ենք ընտրված բնութագրական հավասարման համար կարգավորման անհրաժեշտ ժամանակը: Երրորդ կարգի համակարգի համար կարգավորման ժամանակը հավասար է $6/\Omega_0$:

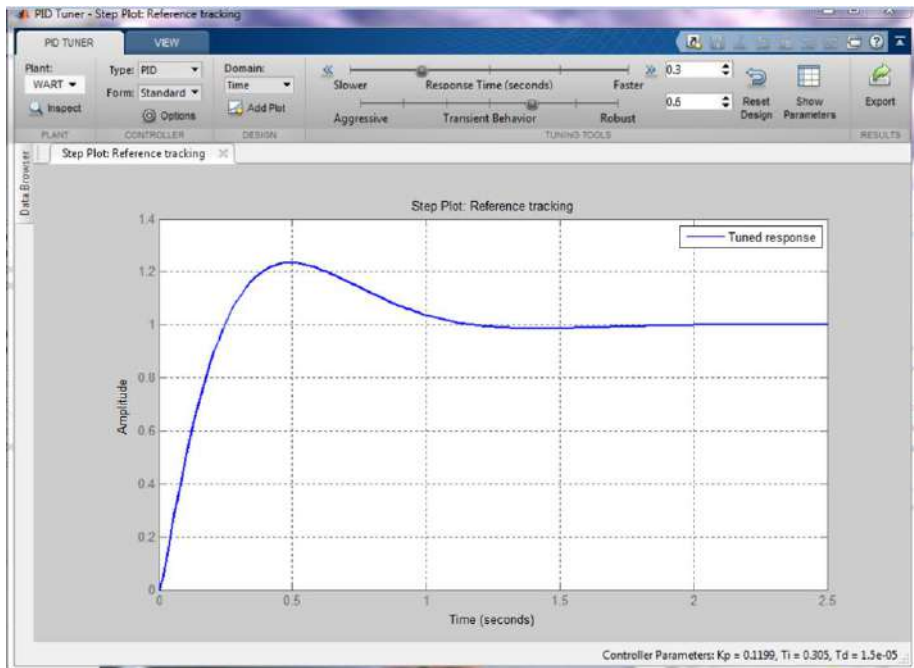
դ) Անցկացնում ենք Լապլասի վերափոխումն ընտրված բնութագրական հավասարման մեջ, որից հետո, իմանալով ցանկալի ժամանակը, գտնում ենք գործակիցները/ նկ 5/:

Նկ. 5. Ձեռքով լարված գործակիցներով ՀԻԴկարգավորիչի սխեմայի անցումային գործընթացով գրաֆիկ:

Միավոր գործակիցների համար կարգավորումով անցումային գործընթացի գծագիրը ներկայացված է նկ. 6.-ում: Միավոր գործակիցները՝ $K_p = 1$, $K_i = 1$, $K_d = 1$: Համակարգի անցումային գործընթացն ունի վերակարգավորման մեծ տոկոս՝ $\sigma = 82\%$, համակարգը ձեռք բերեց կայացած վիճակ $t = 28$ վ ժամանակում, կարգավորման սխալը կազմում է $\Delta(t_{28}) = 0.0342$:

Ցիգլեր-Նիկոլսի մեթոդով ընտրված գործակիցներով գծագիրը պատկերված է նկ. 7.-ում: Ստացված անցումայինն ունի կարգավորման ժամանակ $t = 19$ վ-ում, փոքր վերակարգավորում՝ $\sigma = 9$ տոկոս, կարգավորման սխալը հավասար է՝ $\Delta(t_{19}) = 0.0072$ ՝ $K_p = 0.85$, $K_i = 0.055$, $K_d = 0.1375$ գործակիցների պարագայում:

Նկ.7. Համակարգի մոդելավորման օրինակ Matlab փաթեթի օգնությամբ:

Նկար 7-ում ներկայացված է անցումային գործընթաց գործակիցներով, որոնք հաշվարկված են արմատների բինոմինալ բաշխման մեթոդով: $K_p = 0.92$, $K_i = 0.00055$, $K_d = 3.57$ գործակիցների ժամանակ գործընթացը մոնոտոն ձևով անցնում է կայացած դիրք՝ առանց վերակարգավորման $t = 14$ վ ժամանակի ընթացքում: Տարաբաշխման սխալը հավասար է՝ $\Delta = 41 \cdot 10^{-5}$:

Ըստ բերված գծագրերի՝ կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները՝

1. Միավոր գործակիցներով համակարգը գալիս է վիճակագրական սխալի՝ $\Delta c = 0.03$ վ ինքնատատանումներով: Ունի միացման մեծ ժամանակ և վերակարգավորման հսկայական արժեք: Ինքնապիլոտավորման համակարգում այդպիսի գործակիցները կարող են հանգեցնել վթարի:

2. Անցկացված հետազոտությունների վերլուծությունը ցույց տվեց, որ ՀԻԴ-կարգավորիչների վրա ավտոմատացված կառավարման համակարգն ունակ է հաղթահարել ըստ հետագծի և ըստ տրված խնդրի: Բինոմինալ բաշխման մեթոդով հաշվարկված գործակիցներով համակարգը կարող է հասնել 10 մետր հետևելու ճշգրտությանը: Համեմատության համար նշենք, որ GPS ընդունիչների հիման վրա ինքնապիլոտավորման համակարգերի մոտ

սխալմունքի միջին քառակուսի արժեքը գտնվում է 13-15 մետր ընդգրկույթում: Հետևաբար կառուցվածք համակարգն ունի ճշգրտության բարձր աստիճան:

3. Ցիգլեր-Նիկոլսի մեթոդը թույլ տվեց հաշվարկել վերականգնող գործակիցները: Արդյունքում ստացվեց անցումային գործընթաց՝ փոքր սխալով և թույլատրելի վերակարգավորմամբ, սակայն միացման մեծ ժամանակով, որն օպտիմալ չէ: Վերակարգավորման մեծությունը մոտ է գրոյի, անցումային գործընթացը՝ ոչ պարբերական:

Ըստ վերը նշված մեթոդների՝ անցումային գործընթացը մոտ է 15 վարկյանի, ունի ոչ էական վերակարգավորում, ինչպես նաև նվազագույն սխալ, որը բավարարում է համակարգին ներկայացվող բոլոր պահանջներին:

Օգտագործված գրականություն

1. Матвеев А. В., Бобронников В. Т., Методика проектирования систем управления летательных аппаратов с использованием среды программирования MATLAB/Simulink // «Вестник Московского авиационного института» ., М. ., Изд-во «МАИ принт», 2009, том 16., № 4, էջ 53-61:
2. Jerry Krasner. Model-Based Design and beyond: Solutions for today's embedded system requirements, <http://www.embedded-forecast.com>, 02.2004.

THE MATHEMATICAL DESCRIPTION OF REMOTE PILOTED VEHICLE MOVEMENT AND IMITATION MODEL DEVELOPMENT IN MATLAB/SIMULINK ENVIRONMENT

HAKOBYAN MAMIKON

PhD in Technical Sciences, Associate Professor

Lecturer, Gavar State University

KARAPETYAN ANI

2nd-year MA student

Department of Computer Engineering

Faculty of National Sciences

Gavar State University

The work deals with the mathematical description of remote piloted vehicle (drone) movement, the functional scheme of controlled movement of imitative model developed on PID controllers, which is capable of overcoming flight parameters according to trajectory and the given problem. The binominal distribution and Ziegler-

Nichols calculation methods are introduced to determine the accuracy of motion tracking and errors. The work also illustrates the functioning of a simulated nonlinear longitudinal motion model of a remote piloted vehicle the latter being simulated within the Simulink package of Matlab.

Key words: *remote piloted vehicle, mathematical description of movement, PID controller, simulation model, modeling, modern software package.*

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ДВИЖЕНИЯ БЕСПИЛОТНИКА И ОБРАБОТКА ИМИТАЦИОННОЙ МОДЕЛИ В СРЕДЕ MATLAB / SIMULINK

АКОПЯН МАМИКОН

кандидат технических наук

доцент, профессор Гаварского государственного университета

КАРАПЕТЯН АНИ

*студентка магистратуры 2 - ого курса отделения компьютерной
инженерии факультета естественных наук ГГУ*

В работе рассматривается математическое описание движения беспилотника (БПЛА), структурная схема имитационной модели управляемого движения, обработанного на ПИД регуляторах, которая способна преодолеть параметры взлета по траектории и по заданной задаче. Приведены методы Биноминального распределения и методы вычисления Циглер-Николса, с их помощью определяется ошибка и точность выслеживания движения. В работе широко комментируется работа имитационной модели нелинейного продольного движения исследуемого беспилотного летального аппарата, моделируемого в среде пакета Simulink программы Matlab.

Ключевые слова: *беспилотный летательный аппарат (беспилотник), математическое описание движения, ПИД регулятор, имитационная модель, моделирование, современный программный пакет.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 18.09.2019թ.:
Հոդվածը գրախոսվել է 22.09.2019թ.:

**ԿԵՆՍԱՔԻՄԻԱԿԱՆ ԵՎ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՖՈՒՆԿՏԻԱՆԵՐԻ
ՀԱՍՏԱԿԱՅԻՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲԶԻՋՆԵՐՈՒՄ ՕՆՏՈԳԵՆԵԶԻ
ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ**

ՍԻՄՈՆՅԱՆ ԱՐՄԵՆ

ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր,
կենսաբանական գիտությունների դոկտոր,
ԳՊՀ պատվավոր պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Բունիաթյանի անվան կենսաքիմիայի
ինստիտուտի առաջատար գիտական աշխատող,
ՌԴ բնական գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս
e-mail: simarmen@mail.ru

ՍԻՄՈՆՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ

Բժշկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Մոսկվայի մարզային պետական սոցիալ-հումանիտար
համալսարանի բժշկական տնտեսաբանական
դիսցիպլինների ամբիոնի վարիչ
e-mail: lusinesi1@mail.ru

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՄԱՐԻՆԵ

ԳՊՀ կենսաբանության, էկոլոգիայի
և առողջ ապրելակերպի ամբիոնի դասախոս
e-mail: marine.hovhannisyan@gsu.am

Աշխատանքում հետաքրքիր տվյալներ են բերվել բջիջներում և դրանց օրգանելներում կենսաքիմիական և ֆիզիոլոգիական ֆունկցիաների հասակային փոփոխությունների մասին, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն տարբեր հիվանդությունների բուժման, ախտորոշման և կանխարգելման համար: Մասնավորապես խոսվում է կյանքի տևողության և դրա վրա ազդող տարբեր գործոնների վերաբերյալ: Անդրադարձ է կատարվում ծերացման հիմնախնդրին, ծերացման ընթացքում օրգանիզմի տարբեր համակարգերում դիտվող ֆիզիոլոգիական փոփոխություններին: Հասունացման շրջանից հետո օրգանիզմում դիտվում են մորֆոլոգիական և ֆիզիոլոգիական տարբեր տեղաշարժեր, որոնք իրենց ազդեցությունն են թողնում սիրտ-անոթային և շնչառական համակարգերի, մաշկի վրա: Ծերացմանը զուգընթաց ֆիզիոլոգիական փոփոխությունները դրսևորվում են ոչ միայն հյուսվածքային, այլև բջջային և դրա առանձին օրգանելների մակարդակով:

Բանալի բառեր՝ բջիջ, օնորոգենեզ, կենսաքիմիական և ֆիզիոլոգիական ֆունկցիաներ, ծերացում, փոփոխություններ կենսաբանական համակարգում:

Վերջին տասնամյակները բնութագրվում են օրգանիզմների անհատական զարգացման կենսաբանության, բջջի ֆիզիոլոգիայի և կենսաքիմիայի նկատմամբ հետաքրքրության աճով: Դա ամենից առաջ պետք է բացատրել նրանով, որ անհատական զարգացման պրոցեսի հիմնական օրինաչափությունների ուսումնասիրությունը սերտորեն կապված է առողջապահության և սոցիալ-ապահովման միջոցառումների մշակման հետ: Մյուս կողմից՝ բջջի ֆունկցիայի վերաբերյալ ձեռք բերված հաջողությունները հնարավորություն են տալիս ընդհուպ մոտենալ ծերացման պրոցեսի որոշ մեխանիզմների բացահայտմանը [1]:

Կենսաբանության և գործնական բժշկության մեջ կարևոր բնագավառ է ֆերմենտների ազդեցության մեխանիզմների ուսումնասիրությունը օրգանիզմների զարգացման և հատկապես ծերունական շրջանում: Օրգանիզմի կենսագործունեության հետ կապված կենսաքիմիական շատ պրոցեսներ հասակին զուգընթաց և հատկապես ծեր հասակում ենթարկվում են որոշակի փոփոխությունների, որոնք պատճառ են դառնում հյուսվածքների և օրգանների ընդհանուր ֆիզիոլոգիական և կենսաքիմիական ակտիվության իջեցման: Հատկապես վերջին տարիներին ստացված բազմաթիվ նոր տվյալներ հաստատում են, որ ծեր հասակում օրգանիզմում ֆերմենտների առաջացման պրոցեսը խիստ դանդաղում է, և իջնում է դրանց ակտիվությունը [2]:

Դարեր շարունակ օրգանիզմի ծերացման և երիտասարդացման հարցը մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել գիտնականների և բժիշկների շրջանում: Այդ ուղղությամբ ստեղծվել են տարբեր տեսություններ՝ գիտական, ֆանտաստիկ, ոչ գիտական: Սակայն միայն վերջին ժամանակներս օրգանիզմի ծերացման պրոբլեմի ուսումնասիրությունը դրվեց գիտական հիմքի վրա: Գիտությունը, որը զբաղվում է ծերացման մեխանիզմների ուսումնասիրությամբ, կոչվում է հերոնտոլոգիա (հուն․՝ «հերոն»՝ ծեր և «լոգոս»՝ ուսմունք, գիտություն բառերից): Հերոնտոլոգիան և հերիատրիան (հուն․՝ «հերոն»՝ ծեր և «ինթոս»՝ բժիշկ բառերից՝ գիտություն ծերունական հասակում երևան եկող հիվանդությունների ուսումնասիրման վերաբերյալ) զբաղվում են ոչ միայն կյանքի երկարացման պրոբլեմով, այլև մշակում են նախազգուշական միջոցառումներ ծեր հասակում հիվանդությունները կանխելու համար [3]:

Կյանքի տևողությունը և դրա երկարացման պրոբլեմը կենսաբանական լինելուց բացի նաև սոցիալական է և պայմանավորված է մի շարք գործոններով: Կյանքի պայմանները, առողջական վիճակը, լիարժեք սնունդը, համաճարակների և հիվանդությունների դեմ պայքարը, վաղ մանկական մահացությունների կրճատումը այն գործոններն են, որոնք պայմանավորում են կյանքի տևողությունը:

Հայտնի է, որ կենդանի օրգանիզմներն ընդունակ են արտաքին աշխարհից վերցնել զանազան նյութեր և դրանց էներգիան: Երկարատև էվոլյուցիայի ընթացքում հարատևել են այն օրգանիզմները, որոնք գոյության կոչվում ժառանգական փոփոխականության և բնական ընտրության ճանապարհով ձեռք են բերել նոր, ավելի կատարելագործված հարմարանքներ՝ սննդի և էներգիայի աղբյուրներից օգտվելու համար: Մեր մոլորակի վրա ապրող ժամանակակից տեսակները համաշխարհային օվկիանոսում պրոտոպլազմայի սկզբնական կուտակման այն հաջող սերունդներն են, որոնք դիմակայել են միլիարդավոր տարիներ տևող գոյության կոչվում, փոփոխվել են, հարատևել և հասել մինչև մեր օրերը: Այդ տեսակետից կարելի է ասել, որ ծերացման պրոցեսը բնորոշ է ոչ թե օրգանիզմների այս կամ այն տեսակին, այլև տեսակի մեջ մտնող առանձնյակներին:

Ծերացումը բնութագրում են որպես քայքայիչ պրոցես: Ծերության շրջանում զգալիորեն իջնում է օրգանիզմի կենսունակությունը և բարձրանում զգայունակությունը արտաքին միջավայրի անբարենպաստ գործոնների նկատմամբ, որոնք հանգեցնում են մահվան հավանականության մեծացման: Միաժամանակ ծերացումը օրգանիզմներին բնորոշ հատկություն է և կարող է վրա հասնել միջավայրի պայմաններից անկախ [4]:

Ծերացումը բնութագրվում է մի շարք չափանիշներով, որոնցից պետք է առանձնացնել հատկապես համապարփակվածությունը, աստիճանականությունը, էնդոգենությունը և քայքայվածությունը: Համապարփակվածությունը և էնդոգենությունը չափանիշներ են, որոնք կապված չեն շրջապատող միջավայրի գործոնների ներգործությամբ օրգանիզմում երևան եկած փոփոխությունների հետ: Համապարփակվածության չափանիշը բացառում է նաև հասակային այն փոփոխությունները, որոնք առնչվում են գենետիկական նյութի հետ կապված խաթարումների կամ հիվանդությունների հետ:

Հասակի հետ կապված՝ օրգանիզմում տեղի են ունենում մի շարք փոփոխություններ, որոնք իրենց հերթին անդրադառնում են տարբեր համակարգերի նորմալ ֆունկցիայի վրա: Ծերությունը հաճախ զուգակցվում է աթերոսկլերոզով, արյան անոթների կառուցվածքում լիպիդների

քանակության աճով: Իսկ արյան անոթներում առաջացած փոփոխություններն իրենց հերթին առաջ են բերում սրտի, ուղեղի և այլ օրգանների նորմալ սնման խանգարումներ [5, 6]:

Նախկինում կարծում էին, որ աթերոսկլերոզը ծերացման պրոցեսի անխուսափելի ուղեկիցներից մեկն է: Սակայն հետազառումնասիրությունները բերեցին այն համոզման, որ այդ հիվանդությունն ավելի շուտ կապված է լիպիդային փոխանակության խանգարումների հետ:

Ծերացման հետ կապված փոփոխություններ են դիտվում նաև մաշկի կառուցվածքում: Ծերության շրջանում մաշկը կազմող բազմաթիվ բջիջներ ոչնչանում են: Զգալիորեն պակասում է նաև ենթամաշկային ճարպի քանակությունը, որի հետևանքով մաշկը կորցնում է ճկունությունը: Հաստանում են վերջավորություններ գնացող արյունատար անոթների պատերը, կրճատվում է մազանոթային կծիկների քանակը, որոնք կարևոր դեր են կատարում մարմնի ջերմակարգավորման մեջ: Այդ պայմաններում թուլանում է նաև քրտնագեղձերի ֆունկցիան:

Հասակին զուգընթաց զգալի փոփոխությունների է ենթարկվում նաև աղեստամոքսային տրակտի գործունեությունը: Փոքրանում է համային և հոտային զգայունակությունը, որն իր հերթին բացասաբար է անդրադառնում ախորժակի վրա: Ստամոքսում և աղիներում իջնում է աղաթթվի և մարսողական հյութերի արտազատման ինտենսիվությունը:

Ծերունական շրջանում փոքրանում է սրտի թոպեական ծավալը, զարկերակները կորցնում են իրենց պատերի ճկունությունը, խախտվում է արյան նորմալ փոխանակությունը տարբեր օրգանների միջև: Թուլանում են լսողությունը, տեսողությունը, աչքի ոսպնյակը կորցնում է իր կորությունը:

Ծերության շրջանում շնչառության օրգանների ֆունկցիայի մեջ նկատվող փոփոխությունները բնութագրվում են երկու ցուցանիշներով՝ փոքրանում է թոքերի կենսական տարողությունը և իջնում օդափոխանակության ինտենսիվությունը: Վերջինս կապված է նաև շնչառության հաճախականության հետ:

Հասակային փոփոխությունների մեջ կարևոր տեղ են գրավում նաև հորմոնային տեղաշարժերը և հյուսվածքային փոխանակության մեջ դիտվող փոփոխությունները: Ծերության շրջանում զգալիորեն իջնում է ստերոիդ հորմոնների արտազատումը:

Ծեր օրգանիզմներում անդառնալի փոփոխություններ են կատարվում նաև հյուսվածքների և բջիջների կառուցվածքի մեջ: Պարզվել է, որ երիտասարդ մարդկանց սրտամկանի կտրվածքներում մկանաթելերի փնջերը համեմատաբար միանման են, իսկ ծեր մարդկանց մոտ դրանք աչքի են ընկնում իրենց խայտաբղետությամբ: Նույնը դիտվում է նաև լյարդի և

երիկամի հյուսվածքի կառուցվածքում: Ծերունական հասակին բնորոշ առանձնահատկություն է նաև բջջաթաղանթի վրա հատուկ պիգմենտային գոյացությունների երևան գալը:

Հյուսվածքներում դիտվող փոփոխություններն իրենց հերթին ճնշում են միտոքի ակտիվությունը, և հասակի հետ պակասում է նոր առաջացող բջիջների քանակը: Օրինակ՝ ծերության շրջանում Պուրկինյեի բջիջների թիվը փոքր ուղեղի կեղևային հատվածում պակասում է մոտ 25 տոկոսով [6]:

Ոմանց կարծիքով՝ օրգանիզմների ծերացումը ավելի շատ կապված է բջիջների մեջ դիտվող փոփոխությունների հետ, որն այնուհետև ազդում է դրանց ֆունկցիոնալ գործունեության վրա: Այդ տեսակետից հասակային փոփոխությունները կատարվում են ավելի շուտ բջիջների, քան հյուսվածքների մակարդակով: Այդ տեսակետից կարևոր հետաքրքրություն է ներկայացնում բջջային թաղանթների, միտոքոնդրիումների, էնդոպլազմային ռետիկուլումի, Գոլջիի կոմպլեքսի, ինչպես նաև բջջակորիզների հետ կապված հասակային փոփոխությունների ուսումնասիրությունը [5]:

Միտոքոնդրիումներում (որոնք բջջի ուժային կայաններն են, որտեղ գոյանում, ակումուլացվում, իսկ այնուհետև մաս-մաս օգտագործվում է էներգիան) հասակային փոփոխությունները դրսևորվում են թթվածնի կլանման և օքսիդային ֆոսֆորիլացման ինտենսիվության իջեցման, ինչպես նաև զանազան ֆերմենտային համակարգերի ակտիվության փոփոխություններով: Մեր տվյալներով հաստատվել է, որ հասակին զուգընթաց առնետների ուղեղի միտոքոնդրիումներում թթվածնի կլանումը պակասում է: Երիտասարդ մկների միտոքոնդրիումները ծերերից տարբերվում են նաև իրենց արտաքին՝ ձևաբանական առանձնահատկություններով: Վերջիններիս միտոքոնդրիումներն ավելի շատ գրանուկների տեսք ունեն: Երիտասարդ օրգանիզմների միտոքոնդրիումներն աչքի են ընկնում նաև ֆոսֆորային փոխանակության հետ կապված ռեակցիաների բարձր ակտիվությամբ [7]:

Մեր հետազոտությունները ցույց են տվել, որ տարբեր հյուսվածքներից անջատված միտոքոնդրիումներում տարբեր սուբստրատների ներկայությամբ կլանված թթվածնի ինտենսիվությունը գյուղատնտեսական թռչունների սաղմնային զարգացման տարբեր փուլերում անհամեմատ բարձր է, քան սեռահասուն առանձնյակների մոտ: Հասուն թռչունների համեմատությամբ սաղմերի ուղեղում զգալիորեն բարձր է նաև ԱԵՖ-ը տրոհող ֆերմենտի՝ ԱԵՖ-ազայի ակտիվությունը: Այդ հետազոտություններով ցույց է տրվել նաև, որ թռչունների սաղմնային զարգացման պտղային շրջանից սկսած՝ նյարդային հյուսվածքում միտոքոնդրիումների քանակն աստիճանաբար աճում է մինչև ձվից ճտի դուրս գալը: Ճտի հասակին զուգընթաց աճում են նաև

միտոքոնդրիոմների չափերը և դրանց մեջ խտրոցների քանակը: Ստացված այս արդյունքները խոսում են այն մասին, որ զարգացման ընթացքում նյարդային հյուսվածքի միտոքոնդրիոմների էներգիական ակտիվությունն աճում է և մեծանում արտադրվող էներգիայի քանակը, որը ծախսվում է օրգան-համակարգերի աշխատանքի համար: Հետաքրքիր է, որ ճոժի զարգացման ընթացքում բջիջներում ինտենսիվանում է նաև սպիտակուցների սինթեզի պրոցեսը: Արտադրված սպիտակուցները ծախսվում են բջիջների վերակառուցման, վերարտադրման և նոր բջիջների առաջացման համար: Դրա շնորհիվ աճում են օրգան-համակարգերը և մեծանում է դրանց ֆունկցիոնալ ակտիվությունը [7, 8]:

Ներկայումս էլեկտրոնային-մանրադիտակային, ինչպես նաև կենսաքիմիական մեթոդներով հաստատվել է, որ նույն հյուսվածքից անջատված միտոքոնդրիոմներն իրենց չափերով և քիմիական առանձնահատկություններով հետերոգեն են և իրարից զգալիորեն տարբերվում են: Յենտրիֆուգման եղանակով միտոքոնդրիոմների գումարային ֆրակցիան բաժանում են առանձին ենթաֆրակցիաների: Այդ դեպքում համեմատաբար խոշոր միտոքոնդրիոմները նստում են փորձանոթի հատակին: Ավելի փոքր և թեթև միտոքոնդրիոմները բարձրանում են փորձանոթի վերին մասը: Միջին մեծության միտոքոնդրիոմները զբաղեցնում են միջին շերտը: Այդ եղանակով միտոքոնդրիոմների գումարային ֆրակցիան բաժանում են չորս տարբեր ենթաֆրակցիաների: Ստացված տարբեր պոպուլյացիաներում միտոքոնդրիոմներն աչքի են ընկնում ոչ միայն իրենց արտաքին առանձնահատկություններով և ձևով, այլև որոշակի քիմիական ռեակցիաների ինտենսիվությամբ: Մեր հետազոտությունների արդյունքները ցույց են տվել, որ տարբեր ֆրակցիաների միտոքոնդրիոմներն իրարից տարբերվում են շնչառության, օքսիդային ֆոսֆորիլացման ինտենսիվությամբ, ինչպես նաև զանազան ֆերմենտների պարունակությամբ ու ակտիվությամբ [8]:

Միտոքոնդրիոմների հետերոգենությունը բնորոշ է ոչ միայն բարձրագույն կենդանիներին, այլև պարզագույն օրգանիզմներին և բույսերին: Տարբեր հեղինակներ հաստատել են, որ գոյություն ունի որոշակի կապ միտոքոնդրիոմների հետերոգենության և դրանց գենետիկական հատկությունների միջև:

Ստացված տվյալները թույլ են տալիս ենթադրել, որ նույն հյուսվածքի միտոքոնդրիոմների տարբեր պոպուլյացիաները բնութագրվում են զարգացման տարբեր մակարդակներով: Միտոքոնդրիոմները ձևավորվում են, զարգանում, մեծանում չափերով, հասունանում և որոշակի շրջանում մահանում են: Դա ցույց է տալիս, որ բնության մեծագույն օրենքը՝

զարգացման օրինաչափությունը, տարածվում է ոչ միայն ամբողջական օրգանիզմների, այլև դրանց բջիջներում գործող օրգանելների վրա:

Բնության մեջ պարզագույն օրգանիզմների ծերացման պրոցեսներն ավելի աննշմարելի են: Լաբորատոր պայմաններում արհեստական սննդային միջավայրում որոշ սերունդներից հետո մանրէների և վիրուսների մեջ երևան են գալիս որոշ փոփոխություններ, որոնք նմանվում են բարձրակարգ օրգանիզմների ծերացմանը: Սակայն այդ փոփոխություններն արտահայտված չեն:

Արյան լեյկոցիտների ծերացումն արտահայտվում է ձևաբանական և, ըստ երևույթին, նաև ներքին կենսաքիմիական փոփոխություններով: Նման բջիջները զրկվում են բաժանվելու ընդունակությունից և ոչնչանում են: Առանձին բջիջների ծերացման հետ միաժամանակ օրգանների և հյուսվածքների ֆունկցիոնալ փոփոխությունների պատճառը նաև դրանց արյան և ավշով մատակարարման վատացումն է: Ծերանում են ոչ միայն բջիջները, այլև դրանց սննդանյութեր մատակարարող ապարատը:

Ծեր հասակում օրգանիզմում շատանում են մուտանտ (փոփոխված ԴՆԹ-ով) բջիջները: Դրանք նորմալ բջիջներ չեն և բացասականորեն են ազդում տվյալ օրգանի ֆիզիոլոգիական ֆունկցիաների վրա: Հյուսվածքներում մուտանտ բջիջները կարող են շատանալ նաև մի շարք քիմիական ազդակների, ինչպես նաև իոնացնող ճառագայթների ազդեցությամբ:

Սպիտակուցների քայքայմանը մասնակցող ֆերմենտները (օրինակ՝ պրոտեազները) հակազդում են մուտացիաներով պայմանավորված ծերացման դեմ: Ֆիզիոլոգիական պայմաններում բջջաթաղանթը և բջջապլազման պարունակում են անհրաժեշտ ինհիբիտորներ, որոնք ճնշում են ներքին պրոտեազների գործունեությունը և դրանով պահպանում բջջի ամբողջականությունը: Մուտանտ բջիջներում նշված ինհիբիտորների ակտիվությունը զգալիորեն իջնում է: Այս մեխանիզմն օրգանիզմի պաշտպանական ռեակցիան է արատավոր բջիջների առաջացման և կուտակման դեմ: Մյուս կողմից՝ մուտագեն բջիջների քայքայումը կարող է կատարվել հակամարմինների մասնակցությամբ: Երիտասարդ օրգանիզմների արյան և ավշի մեջ պրոտեազների ակտիվությունը բարձր է և ապահովում է մուտագեն բջիջների քայքայումը: Հասակին զուգընթաց արյան շիճուկում պրոտեոլիտիկ ակտիվությունն իջնում է: Դրանով պայմաններ են ստեղծվում մուտագեն բջիջների կիսման և բազմացման համար, որի հետևանքով առաջանում են ծերացմանը բնորոշ ախտաբանական երևույթներ: Դրանով պետք է բացատրել նաև ծերունական հասակում նորագոյացությունների առաջացման աճը:

Վերջին տարիներին տարբեր հեղինակների կողմից կատարված աշխատանքները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ որոշ տարիքից (օրինակ՝ 40-50 տարեկանից) հետո օրգանիզմ ներմուծված պրոտեոլիտիկ ֆերմենտները կարող են նպաստել մուտացիաներով պայմանավորված ծերունական հիվանդությունների և չարորակ նորագոյացությունների կրճատմանը:

Մարդու օրգանիզմը, փաստորեն, «ամեն օր մի քիչ մահանում է»: Երիտասարդ օրգանիզմներում բջիջների ինտենսիվ բաժանման շնորհիվ մեռած բջիջների քանակը լրացվում է նոր բջիջներով, պահպանվում է օրգանի նորմալ ֆունցիան, և օրգանիզմն աճում է: Հասունացման տարիներից հետո բջիջների քանակությունը սկսում է պակասել և աստիճանաբար թուլանում է օրգանների ֆունկցիան: Հերոնտոլոգիայում բազմաթիվ տվյալներ կան այն մասին, որ երիտասարդ օրգանիզմների համեմատությամբ ծերունական հասակում կենսագործունեության հետ կապված ֆունկցիաները անհամեմատ կրճատվում են: Այսպես, օրինակ, 75 տարեկան մարդու հյուսվածքներում, 30 տարեկանի համեմատությամբ, ջրի քանակությունը կազմում է ընդամենը 82 տոկոս, մարմնի ընդհանուր կշիռը՝ 88, երիկամների կծիկների թիվը՝ 80, հանգիստ վիճակում սրտի թոպեական տարողությունը՝ 70, թոքերի կենսական տարողությունը՝ 56, համային նյարդային վերջավորությունների թիվը՝ 36 տոկոս և այլն: Օրգանիզմը ծերանում է օրգանների ու հյուսվածքների մաշվելու և վնասվելու պատճառով, իսկ փոխհատուցող և վերականգնող մեխանիզմների ունակությունները տարեցտարի պակասում են:

Ինչպես արդեն նշել ենք, հասակային փոփոխությունները հատկապես նկատելի են շարակցական, արյան անոթների պատերը կազմող հյուսվածքներում: Հայտնի է, որ շարակցական հյուսվածքի կարևոր ֆունկցիաներից մեկը սկլերոպրոտեիդների գոյացումն է, որոնցից կարևոր նշանակություն ունեն կոլագենը և էլաստինը: Կոլագենը ջրում չի լուծվում, միայն ուռչում է: Դրանց մեծ մասը պրոտեոլիտիկ ֆերմենտների ազդեցությանը չի ենթարկվում: Կոլագենը հետաքրքիր քիմիական կառուցվածք ունի: Հիմնականում պարունակում է օքսիպրոլին և քիչ քանակությամբ օքսիլիզին: Ծծումբ պարունակող ամինաթթուներ և տրիպտոֆան չի պարունակում: Առաջացնում է ֆիբրոպլաստին, որն օժտված է որոշակի ֆերմենտային ազդեցությամբ: Նորմալ պայմաններում կոլագենանման սպիտակուցների սինթեզը կատարվում է ռիբոսոմների վրա որոշակի գենների խմբի հսկողությամբ: Կոլագենը ճեղքվում է կոլագենազայի մասնակցությամբ:

Վերջին տարիներին պարզվել են կոլագենի սինթեզի և կառուցվածքի հասակային մի քանի փոփոխություններ, որոնք կարևոր են ծերունական որոշ հիվանդությունների ախտորոշման և դրանց դեմ պայքարելու համար:

Բջջում էլաստինի սինթեզի պրոցեսը դեռևս լրիվ ուսումնասիրված չէ: Էլաստինը ապահովում է շարակցական հյուսվածքի ճկունությունը, կոլագեններից տարբերվում է ամինաթթուների քանակով և պեպտիդային շղթայում դրանց հերթականությամբ: Էլաստինը քայքայվում է էլաստազա ֆերմենտով, որը գտնվում է ենթաստամոքսային հյուսվածքում:

Օրգանիզմի հասակին զուգընթաց ինչպես կոլագենի, այնպես էլ էլաստինի կառուցվածքը ենթարկվում է որոշակի փոփոխությունների, փոփոխվում է նաև դրանց ռեակցիան համապատասխան ֆերմենտների նկատմամբ: Ծեր օրգանիզմի մաշկում կոլագենային թելերը փոխարինվում են էլաստինանման ֆիբրիլներով: Ենթադրում են, որ այդ հասակում էլաստինը միանում է մի այլ սպիտակուցի հետ, որը սահմանազատում է մոլեկուլի ռեակտիվ խմբերը, որոնք փոխներգործության մեջ են մտնում էլաստազայի հետ: Ծերունական էլաստինը երիտասարդներից տարբերվում է նաև ամինաթթվային կազմով:

Կան բազմաթիվ տվյալներ ծեր հասակում ֆերմենտային այլ համակարգերի ակտիվության մասին: Օրինակ՝ ծեր առնետների երիկամների սուկցինատօքսիդազայի ակտիվությունը զգալիորեն իջնում է: Ծեր օրգանիզմի հյուսվածքներում պակասում է նաև միտոքոնդրիումների պարունակությունը և օքսիբուտիրազա ֆերմենտի ակտիվությունը:

Հետաքրքիր է, որ երիտասարդների համեմատությամբ ծեր օրգանիզմներում թունագերծման ռեակցիաների արդյունավետությունը անհամեմատ ցածր է: Ծեր օրգանիզմում դեղանյութերի ներկայությամբ գլյուկոփոսֆատի ածանցյալների առաջացումը, որոնք նպաստում են օրգանիզմ ներմուծված նյութերի թունագերծմանը, դանդաղ է ընթանում: Ենթադրում են, որ այդ դեպքում լյարդում ֆերմենտների առաջացման ինտենսիվությունը կամ դրանց ակտիվությունը զգալիորեն իջնում է:

Ծերունական ֆունկցիոնալ փոփոխությունները սերտորեն կապված են նաև մի այլ ֆերմենտի՝ պլազմինի հետ: Ծեր օրգանիզմում դանդաղում է ոչ միայն պլազմինոգենների սինթեզի ինտենսիվությունը, այլև այդ ֆերմենտն ակտիվացնող նյութերի առաջացումը: Դրա հետևանքով դանդաղում է ֆիբրինոլիզը և ֆիբրինը կուտակվում է անոթների մակերեսին, որը նպաստում է աթերոսկլերոզի առաջացմանը: Հասակի հետ աճում են ոչ միայն աթերոսկլերոզները, այլև թրոմբոզները: Տվյալներ կան այն մասին, որ երիտասարդ օրգանիզմներում թրոմբոզների քանակը կազմում է ընդամենը 4 տոկոս, իսկ 70 տարեկանների մոտ այն հասնում է 24-ի: Ծեր հասակում թրոմբալին հիվանդությունների առաջացման հաճախականության մեծացումը կապված է ոչ միայն համապատասխան ֆերմենտների ակտիվության փոփոխության հետ, այլև դրան կարող են նպաստել արյան հոսքի

արագության տատանումները, արյան մածուցիկության բարձրացումը, պլազմայում ֆիբրինոգենի քանակի ավելացումը և դրա քայքայման պրոցեսի դանդաղեցումը:

Ծեր օրգանիզմում նշված ֆունկցիոնալ փոփոխություններն իմունային, պաշտպանական ֆունկցիայի թուլացման և զանազան հիվանդությունների առաջացման պատճառ են դառնում:

Ինչպես տեսնում ենք, ֆերմենտները և հատկապես պրոտեոլիտիկ ֆերմենտները կարևոր դեր են խաղում ծերացման պրոցեսներում: Ֆիզիոլոգիական պայմաններում օրգանիզմի ողջ ֆերմենտային համակարգը աշխատում է խիստ համաձայնեցված և միասնական ձևով: Սակայն այդ շղթայից որևէ շեղումն իսկ պատճառ է դառնում ամբողջ օրգանիզմի ընդհանուր հավասարակշռության խախտման և հիվանդագին վիճակի ստեղծման: Ծեր հասակում ֆերմենտային ցածր ակտիվության կոմպենսացման համար բուժական նպատակներով օգտագործում են պրոտեոլիտիկ ֆերմենտներ, որոնք կողմնակի ազդեցությամբ օժտված չեն: Պրոտեոլիտիկ ֆերմենտների ընդունումը, զուգակցված α -տոկոֆերոլացետատի հետ, բարձրացնում է նաև բջջի ֆիբրինոլիտիկ ակտիվությունը: Պրոտեոլիտիկ ֆերմենտների ընդունման շնորհիվ արյան շիճուկում լիպիդների, ինչպես նաև խոլեստերինի պարունակությունը զգալիորեն պակասում է:

Ընդհանրացնելով վերը բերվածը՝ կարելի է նշել հետևյալը: Մեր մոլորակը բնակեցնող կենդանի օրգանիզմների մեծ մասն ունի բջջային կառուցվածք: Կյանքի երկույթների վերծանման առաջին աստիճանը կենդանի բջիջն է: Հասկանալի է, որ բազմաբջիջ օրգանիզմներում կատարվող կենսական ֆունկցիաները, այդ թվում նաև բանականությունը, անհամեմատ ավելի բարդ են, քան մեկ առանձին բջջում ընթացող պրոցեսները: Սակայն ավելի բարդ ֆունկցիաների իմացության համար առաջին հերթին մենք խորությամբ և մանրակրկիտությամբ պետք է հետազոտենք բջջի գաղտնիքները: Բջիջն օժտված է կենսաքիմիական ռեակցիաների ինքնուրույն կարգավորվող զարմանալի ճկուն համակարգով, որը միջավայրի համապատասխան պայմաններում բերում է նրա քիմիական ամբողջ հզորության մոբիլիզացման: Օրգանիզմում ընթացող բոլոր ֆունկցիաները՝ մկանների կծկումը, մարսողությունը, սպիտակուցների սինթեզը, բարձրագույն նյարդային գործունեությունը, ժառանգական հատկությունների ու հակտանիշների փոխանցումը և այլն, անմիջապես կապված են համապատասխան բջիջների ակտիվ կենսագործունեության հետ:

Կենդանի բջջի մոլեկուլային կազմակերպվածության, դրա կարգավորող ու փոխանակային ռեակցիաների հետազոտությունը նոր

ուղիներ է բացում բժշկության մեջ հիվանդությունների բուժման, ախտորոշման ու կանխարգելիչ միջոցառումների մշակման համար:

Օգտագործված գրականություն

1. Մինասյան Ս. Մ., Ադամյան Ժ. Ի., Սարգսյան Ն. Վ., Մարդու և կենդանիների ֆիզիոլոգիա, Երևանի պետ. համալսարանի հրատ., Երևան, 2007, 608 էջ:
2. Մինասյան Ս. Մ., Ադամյան Ժ. Ի., Սարգսյան Ն. Վ., Մարդու և կենդանիների ֆիզիոլոգիա, Դասագիրք բարձր. ուս. հաստ. համար, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2009, 664 էջ:
3. **Скулачёв В. П.** Старение организма – особая биологическая функция, а не результат поломки сложной биологической системы: биохимическое обоснование гипотезы Вейсмана // Биохимия, 1997, т. 62, с. 1394-1399.
4. **Скулачёв В. П.** Феноптоз запрограммированная смерть организма // Биохимия, 1999, т. 64, с. 1979-1688.
5. **Скулачёв В. П.** Что такое “Феноптоз” и как с ним бороться? // Биохимия, 2012, т. 77, N 7, с. 827-846.
6. **Скулачёв В. П., Скулачёв М. В., Фенюк Б. А.** Жизнь без старости // Москва, Эксмо, 2014, 283 стр.
7. **Симонян А. А.** Особенности окислительного фосфорилирования в различных фракциях мозговых митохондрий // Докл. АН АрмССР, 1971, N 3, с. 167-172.
8. **Симонян А. А., Степанян Р. А.** Функциональная гетерогенность митохондрий мозговой ткани кур в онтогенезе // Вопросы биохимии мозга, Изд. АН АрмССР, 1971, N 6, с. 231-240.

AGE-RELATED CHANGES IN BIOLOGICAL AND PHYSIOLOGICAL FUNCTIONS OF CELLS DURING ONTOGENESIS

SIMONYAN ARMEN

*RA Honoured Scientist, Professor,
Doctor of Biology, Honoured Professor of GSU
Leading Scientist of H. Buniatyan
Institute of Biochemistry, NAS RA*

SIMONYAN LUSINE

*Doctor of Medical Sciences,
Associate Professor
Head of the Chair of Medical and Biological Disciplines
Moscow State Social and Humanitarian University*

HOVHANNISYAN MARINE

*Lecturer of the Chair of Biology,
Ecology and Healthy Lifestyle, GSU*

The paper presents interesting data on age-related changes in biological and physiological functions of cells and their organelles, which are important for the treatment, diagnosis and prevention of various diseases.

Key words: *cell, ontogenesis, biochemical and physiological functions, aging, changes in the biological system.*

ВОЗРАСТНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ БИОЛОГИЧЕСКИХ И ФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ В КЛЕТКАХ В ТЕЧЕНИЕ ОНТОГЕНЕЗА

СИМОНЯН АРМЕН

*заслуженный деятель науки РА, профессор,
доктор биологических наук, почетный профессор ГГУ,
ведущий научный сотрудник Института биохимии им. Г. Х. Бунятыана НАН РА*

СИМОНЯН ЛУСИНЕ

*кандидат медицинских наук, доцент
заведующий кафедрой медико-биологических дисциплин
Государственного социально-гуманитарного
университета Московской области*

ОГАННИСЯН МАРИНЕ

*Преподаватель кафедры биологии, экологии
и здорового образа жизни ГГУ*

В работе представлены интересные данные о возрастных изменениях биологических и физиологических функций в клетках и их органелл, имеющие важное значение при лечении, диагностике и профилактике различных заболеваний.

Ключевые слова: *клетка, онтогенез, биохимические и физиологические функции, старение, изменения в биологической системе.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 24.08.2019թ.:
Հոդվածը գրախոսվել է 27.09.2019թ.:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՐՈՇ ԴԵՂԱԲՈՒՅՍԵՐԻ ՀԱԿԱՄԱՆՐԷԱՅԻՆ,
ՀԱԿԱՕՔՍԻԴԱՆՏԱՅԻՆ, ՀԱԿԱԲՈՐԲՈՔԱՅԻՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ԼՅՈՒԴՄԻԼԱ

Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու,

դոցենտ, ԳՊՀ պրոֆեսոր,

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Բունիաթյանի անվան կենսաքիմիայի

ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող

ՍԱՔԵՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ

ԳՊՀ բնագիտական ֆակուլտետի «Դեղագործական քիմիա» բաժնի 4-րդ

կուրսի ուսանողուհի

e-mail: anahit.saqeyan.98@mail.ru

Դեղաբույսերն ունեն մեծ կիրառություն դեղաբանության մեջ: Այժմ սինթեզված դեղամիջոցների 40%-ից ավելին ունեն բուսական ծագում: Հատուկ առանձնացվում են սիրտ-անոթային համակարգի համար նախատեսված դեղամիջոցները, որոնք 90%-ից ավելի պարունակում են ֆիտոարգասիքներ: Դրանցից սինթեզվում են բազմաթիվ դեղամիջոցներ, որոնք օգտագործվում են տարբեր հիվանդությունների ժամանակ:

Բանալի բառեր՝ դեղաբույսեր, սննդաբույսեր, դեղապարաստուկներ, հակաօքսիդանտային, հակամանրէային, հակաբորբոքային, խթանիչ, կանխանգելիչ:

Հայաստանում բույսերի օգտագործման մասին տեղեկություններ կան դեռևս ուրարտական սեպագրերում (IX-VII դդ. մ.թ.ա.): Դրա մասին հազվագյուտ պատմական տվյալներ կան Հերոդոտոսի (V դար մ.թ.ա.), Քսենոփոնի (IV դար մ.թ.ա.), Ստրաբոնի (I դար), Դիասկորիդի (I դար), Ավիցենայի, Եզնիկ Կողբացու, Ագաթանգեղոսի, Շիրակացու, Մխիթար Հերացու, Ամիրդովլաթ Ամասիացու աշխատություններում:

Հատուկ ուշադրության է արժանի Կովկասի բուսաշխարհի մեծ գիտակ, ռուս գիտնական Գրոսգեյնը, որի “Растительные богатства Кавказа” աշխատության մեջ (1952թ.) ընդգրկված են նաև Հայաստանի դեղաբույսերը և սննդաբույսերը՝ հայերեն անվանումներով, նրանց կիրառությունը բժշկության մեջ: Ներկայումս կան խորը ուսումնասիրություններ այնպիսի գիտնականների կողմից, ինչպիսիք են Ա. Թախտաջանը, Հ. Մաղաքյանը, Ա. Թորոսյանը և այլք:

Դեղաբույսերը մարդկանց և կենդանիների տարբեր հիվանդությունների բուժման ու կանխարգելման համար օգտագործվող բույսերի խմբեր են: Բուսական աշխարհի մոտ 21000 տեսակ օգտագործվում է բուժիչ նպատակներով:

ՀՀ-ում բուժիչ հատկություններով օժտված են մոտ 1500 բուսատեսակ (օգտագործվող դեղապատրաստուկների մոտ 40%-ն ունի բուսական ծագում): Դեղաբույսերի բուժիչ հատկությունները պայմանավորված են դրանցում պարունակվող քիմիական տարբեր բաղադրությամբ նյութերով՝ ալկալոիդներով, գլիկոզիդներով, սապոնիններով, եթերայուղերով, ֆլավոնիդներով, վիտամիններով, որոնք ֆիզիոլոգիական ներգործություն ունեն մարդկանց և կենդանիների օրգանիզմների վրա:

Հայաստանը հարուստ է նյութափոխանակային բարձր ակտիվությամբ օժտված բույսերով, այդ թվում՝ էնդեմիկ ձևերով, որոնցից շատերն ընդգրկված են Կարմիր գրքում: Դրանցից է նաև *Amberboa sosnovskyi* (Սոսնովսկու վարդատերեփուկ), որը հանդիպում է Արարատյան դաշտավայրի որոշակի սահմանափակ տարածքներում և ունի դեղորայքային կարևոր նշանակություն:

Վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում հաջողվել է պարզել բազմաթիվ բուսատեսակների, այդ թվում՝ նաև Կարմիր գրքում ընդգրկված, հակաօքսիդանտային և հակամանրէային, էնդեմիկ, տեխնիկական, արտադրական, դեղաբանական նշանակությամբ բույսերի առանձնահատկությունները:

Դեղաբույսերից ստացված և քիմիաբուժական պատրաստուկներին ներկայացվող պահանջները՝ արդյունավետությունն ու անվտանգությունը, նույնն են: Չի կարելի միմյանց հակադրել դեղաբույսերը և սինթետիկ դեղամիջոցները կամ բնական հումքից ստացված միացությունները: Հմուտ օգտագործման դեպքում բոլոր դեղամիջոցները լրացնում են միմյանց:

ՀՀ-ում առավել տարածված դեղաբույսերից հակաբորբոքային ազդեցություն ունեն հետևյալ տեսակները:

1. **Ագնվամորի** (*Rubus idaeus*, Малина, անտառամորի, մոռենի): Վայրի կիսաթուփ է, աճում է անտառների բացատներում, ձորեզրերին: Մշակվում է պարտեզներում, պուրակներում: Բուժիչ նպատակով օգտագործում են պտուղները, մասամբ՝ տերևներն ու ծաղիկները: Ունի քրտնաբեր, ջերմն իջեցնող, կենտրոնական նյարդային համակարգը դրդող հատկություններ:

2. **Առյուծազի** (*Leonurus*, Пустырник): Բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է ամենուրեք, նաև մշակվում է: Բուժման նպատակով օգտագործում են տերևները և ընձյուղները գազաթնները: Պատրաստուկներն ունեն կենտրոնական նյարդային համակարգը հանգստացնող, սրտի աշխատանքը կարգավորող, զարկերակային ճնշումն իջեցնող և քնաբեր հատկություններ:

3. **Եղինջ երկտուն** (*Urtica dioica*, Крапива): Բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է բոլոր գոտիներում, առավելապես ստվերոտ և խոնավ անտառներում, թփուտներում: Տերևներից ստացվող պատրաստուկներն ունեն

արյունահոսությունը դադարեցնող, արյան մակարդեիությունը խթանող, հարթ մկանների տոնուսը բարձրացնող, նյութափոխանակությունը կարգավորող հատկություններ:

4. **Կատվախոտ դեղատու** (Valeriana, Валериана): Բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է Իջևանի, Սևանի, Վայքի, Մեղրու, Վանաձորի անտառային բացատներում, ալպյան մարգագետիններում: Արմատի թուրմն ու մզվածքն ունեն սիրտանոթային համակարգի աշխատանքը կարգավորող, նյարդերը հանգստացնող, մարսողությունը լավացնող ներգործություն:

5. **Մասրենի** (Rosa, Шиповник): Վայրի և մշակովի բույս է: Աճում է ամենուրեք՝ անտառների բացատներում, գետահովիտներում, լեռնալանջերին: Պտուղները հարուստ են վիտամիններով: Պտուղների եփուկն օգտագործվում է որպես վիտամինային և մարսողությունը լավացնող, իսկ պատրաստուկները՝ լյարդի, լեղապարկի և միզաքարային հիվանդությունների ժամանակ՝ որպես հակաբորբոքային, ինչպես նաև արյունաստեղծ համակարգը խթանող միջոց:

6. **Տատրակ սովորական** (Tussilago farfara, Мать-и-мачеха): Բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է Սևանի ավազանի, Տավուշի, Վայքի, Արագածոտնի, Կոտայքի մարզերում՝ գետափերին, խոնավ ձորերում, կավահողերում: Տերևների և ծաղիկների թուրմն ունի խորխաբեր ու քրտնաբեր հատկություններ և օգտագործվում է հազի, բրոնխային հեղձուկի, թոքաբորբի և այլ հիվանդությունների ժամանակ:

7. **Տերեփուկ կապույտ** (Centaurea cyanus, Василёк синий): Միամյա խոտաբույս է: Աճում է ամենուրեք՝ անմշակ հողերում, թփուտներում: Բուժիչ նշանակություն ունեն ծաղիկները, որոնց թուրմն օգտագործվում է որպես միզամուղ, լեղամուղ, քրտնամուղ, հակաբորբոքային միջոց, ինչպես նաև թոջոցների ձևով՝ աչքի լորձաթաղանթի բորբոքման, արցունքահոսության ժամանակ:

8. **Տուլտ դեղատու** (Althaea officinalis, Алтей лекарственный): Բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է գետափերին, ձորեզրերին, այգիներում, խոնավ մարգագետիններում: Տարածված է նաև հայկական տուլտը, որը հանդիպում է Արմավիրի, Տավուշի, Արարատի, Սյունիքի մարզերում: Չորացրած արմատներից ստացվող փոշին և թուրմն ունեն խորխաբեր ու հակաբորբոքային հատկություններ, օգտագործվում են շնչուղիների, միզուղիների, ստամոքսաղիքային համակարգի հիվանդությունների ժամանակ:

9. **Օշինդր դաղը** (Artemisia absinthium, Полынь): Բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է ՀՀ բոլոր գոտիների ցանքսերում, այգիներում, ճամփեզրերին. հիմնականում մոլախոտ է: Վերգետնյա մասերը պարունակում են եթերայուղ, գլիկոզիդներ, աղանյութեր, օրգանական թթուներ: Բուժիչ նշանակություն ունեն տերևները և ծաղկազանբյուղները, որոնցից ստացվող թուրմը, մզվածքը և պատրաստուկները կարգավորում են մարսողությունը, լավացնում ախորժակը: Օգտագործվում են լյարդի և լեղապարկի հիվանդությունների ժամանակ:

Առավել մեծ հակաօքսիդանտային ազդեցություն ունեն հետևյալ դեղամիջոցները:

1. Արյունխմիկ դեղատու (Sanguisorba, Кровохлёбка): Բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է խոնավ մարգագետիններում, գետափերին, անտառների բացատներում: Բուժիչ նշանակություն ունեն արմատներն ու կոճղարմատները, որոնցից ստացվող պատրաստուկները տոփա են, օժտված են հակաբորբոքային, արյունահոսությունը դադարեցնող հատկություններով:

2. Երիցուկ (Matricaria, Ромашка): Միամյա կամ բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է դաշտերում, մարգագետիններում, նաև մշակվում է: Ծաղկազամբյուղների թուրմն ու եփուկը, որպես հակաբորբոքային, քրտնաբեր, վարակազերծող միջոց, օգտագործվում են լուծի դեպքում, կոկորդի և լնդերի բորբոքումների, բերանաբորբի ժամանակ:

3. Լորենի սրտաձև կամ մանրատերև (Tilia, Мелколистный): Տերևաթափ ծառ է: Աճում է սաղարթավոր անտառներում՝ բոխու, կաղնու, հաճարի ծառերի հետ: Օգտագործում են ամբողջական ծաղկաբույլերը, որոնց տաք թուրմը կիրառվում է որպես քրտնաբեր միջոց մրսածության ժամանակ, իսկ եփուկը՝ մանրէասպան հատկության շնորհիվ՝ բերանի և կոկորդի ողողումների համար:

4. Խավրժիկ (Rheum, Ревень): Մշակովի բույս է: Արմատներից ստացվող պատրաստուկների մեծ չափաքանակներն ունեն լուծողական, փոքրը՝ ախորժակը գրգռող հատկություններ:

5. Խատուտիկ դեղատու (Taraxacum, Одуванчик). բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է բոլոր գոտիների այգիներում, դաշտերում, մարգագետիններում, ցանքերում: Եփուկը և ջրաթուրմն օգտագործում են որպես ախորժաբեր, լեղամուղ, մարսողությունը կարգավորող միջոց:

6. Հազարատերևուկ սովորական (Achillea millefolium, Тысячелистник обыкновенный): Բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է Գեղարքունիքի, Տավուշի, Կոտայքի մարզերի մարգագետիններում ու թփուտներում: Պատրաստուկները բարձրացնում են արյան մակարդեղիությունը, լավացնում ախորժակը, կարգավորում մարսողությունը, ունեն հակաբորբոքային և հակամանրէային հատկություններ:

7. Հալվե ծառանման (Aloe, Алоэ): Վայրի և մշակովի բույս է: Աճեցվում է սենյակային պայմաններում: Տերևների հյուսվածքը պարունակում է բազմաթիվ ֆերմենտներ, վիտամիններ և կիրառվում է թարախային վերքերի, այրվածքների, մաշկի որոշ բորբոքային հիվանդությունների ժամանակ: Հյութն օգտագործվում է նաև քրոնիկական փորկապության, իսկ տերևների մզվածքը՝ խոցային հիվանդության և աչքի հիվանդությունների ժամանակ:

8. Մանանեխ (sinapis, Горчица): Վայրի խոտաբույս է: Աճում է դաշտերում, մարգերում, ճանապարհների մոտ: Սերմերը պարունակում են գլիկոզիդներ և օգտագործվում են մանանեխի փոշի ու եթերայուղ ստանալու

համար: Մանանեխի ծեփուկները և լոգանքները խորհուրդ են տրվում վերին շնչուղիների հիվանդությունների ու մրսածության ժամանակ:

9. **Օճառախոտ դեղատու** (Saponaria, Мыльнянка): Բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է Արարատի, Տավուշի, Գուգարքի, Սյունիքի մարզերի ցանքսերում, խոտհարքներում, անտառի բացատներում, ճամփեզրերին: Բուժիչ հատկություն ունեն արմատները, որոնք օժտված են լեղամուղ, ջերմ իջեցնող, ցավերը հանգստացնող ազդեցությամբ և օգտագործվում են լյարդի ու երիկամների հիվանդությունների, պոդագրայի, հազի, քթի և ընկանի ախտահարումների ժամանակ:

Հակամանրէային ազդեցությամբ են օժտված հետևյալ դեղաբույսերը:

1. **Անանուխ** (Mentha Piperita, Мята, դաղձ, մենթոլ): Բազմամյա, կոճղարմատավոր վայրի կամ մշակովի խոտաբույս է: Աճում է ամենուրեք: Տերևները և ծաղիկները պարունակում են եթերայուղ, կարոտին, մենթոլ և այլն: Մենթոլն ունի անոթալայնիչ, հանգստացնող և տեղային ցավամոքիչ ներգործություն: Մտնում է վալիդոլի, Ջելենինի կաթիլների և այլ պատրաստուկների բաղադրության մեջ: Տերևների թուրմն օգտագործվում է մարսողության կանոնավորման, լնդերի բորբոքման, սրտխառնոցի և այլ դեպքերում:

2. **Անթառամ** (Helichrysum mill, Бессмертник): Բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է տափաստանային գոտիներում, ավազային հողերում, սարալանջերում: Թուրմը և եփուկն ունեն լեղամուղ, հակամանրէային հատկություններ:

3. **Եզան լեզու** (Plantago, Подорожник): Բազմամյա խոտաբույս է, տարածված մոլախոտ է: Աճում է ամենուրեք: Թարմ տերևների հյութն ունի մանրէասպան, արյունահոսությունը դադարեցնող և խորխաբեր հատկություններ, օգտագործվում է հաստ աղիքի քրոնիկական բորբոքումների, խոցային հիվանդության, ստամոքսաբորբերի ժամանակ: Հայկական ժողովրդական բժշկության մեջ թարմ տերևները եռացող ջրում լվանալուց հետո կապում են վերքերին և այն մաքրում է թարախը:

4. **Եղեսպակ** (Salvia, Шалфей): Մշակովի բույս է: Տերևները հավաքում են ծաղկումից անմիջապես հետո, որոնցից ստացված պատրաստուկներն օգտագործվում են որպես հակաբորբոքային, ախտահանող միջոց բերանի խոռոչի և վերին շնչուղիների լորձաթաղանթի հիվանդությունների ժամանակ: Թարմ տերևներն ունեն մանրէասպան հատկություն:

5. **Եղերդակ** (Cichorium, Цикорий, ճարճատուկ): Երկամյա կամ միամյա խոտաբույս է: Բոլոր օրգանները պարունակում են կաթնաշախուղ: Անջրդի հովիտներում, անտառեզրերին, ճամփեզրերին և առուների եզրերին աճում է եղերդակի 2 տեսակ: Արմատների թուրմն ունի ախորժաբեր և մարսողությունը կարգավորող, իսկ տերևների թուրմը՝ հակամանրէային ազդեցություն:

6. **Սրոհունդ** (Hypericum, Зверобой, արևքուրիկ): Բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է ամենուրեք՝ մարգագետիններում, գետահովիտներում, անտառային

բացատրում: Եփուկը և սպիրտային թուրմն ունեն կապող, հականախիչ, հակաբորբոքային, հակաճիճվային, ինչպես նաև հյուսվածքների վերականգնումը խթանող հատկություններ: Տերևներից և ցողունից ստանում են իմանին և նովոիմանին պատրաստուկները, որոնք կիրառվում են վերքերի, այրվածքների, կրծքագեղձի բորբոքումների բուժման համար:

Օգտագործված գրականություն

1. **Թորոսյան Ա.**, Հայաստանի դեղաբույսերը // Հայաստանի հրատարակչություն, Երևան, 1983, 9 էջ:
2. **Զոլոտնիցկայա Ս. ՅԱ.**, Հայաստանի բնության դեղաբույսերի ռեսուրսները // հատ. I, Երևան, Հեղինակային հրատարակչություն, 2014, 129 էջ:
3. **Զոլոտնիցկայա Ս. ՅԱ.**, Հայաստանի բնության դեղաբույսերի ռեսուրսները // հատ. II, Երևան, Հեղինակային հրատարակչություն, 2014, 71 էջ:
4. **Ղազարյան Ռ. Ս.**, Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան// Երևան, 1981, 93 էջ:
5. Журнал «Цветоводство» // сентябрь/октябрь 2007, № 5. С. 58—61.
6. <http://www.armherbs.com/>

ANTIMICROBAL, ANTIOXIDANT AND ANTI-INFLAMMATORY ACTION OF SOME MEDICINAL PLANTS OF ARMENIA

ARAKELYAN LYUDMILA

*PhD in Biology, Associate Professor, GSU Professor
Senior Scientist,*

H. Buniatyan Institute of Biochemistry, NAS RA

SAKEYAN ANAHIT

*4th-year Student of Pharmaceutical Chemistry Department
Faculty of Natural Sciences, Gavar State University*

Medicinal plants have a wide range of action for treatment of various diseases of people and animals. In Armenia more than 1500 plant species have medical and nutritional properties. This is due to the presence of various chemicals in these species such as: alkaloids, glycosides, saponins, flavonins, essential oils, vitamins, etc. In recent years, the specificity of the action of many medical plants has been identified (antioxidant, antimicrobial, anti-inflammatory) which made it possible to use them in the treatment of various diseases correctly.

Therefore, we can conclude that plants have huge differentiated capabilities for getting modern medicaments. Currently, more than 40% of the synthesized

medicaments are of plant origin. In particular, cardiovascular drugs containing over 90% of phytoproducts stand out.

Keywords: medicinal plants, phyto-plants, herbal remedies, antimicrobial, antioxidant, anti-inflammatory, stimulating, preventative.

АНТИМИКРОБНОЕ, АНТИОКСИДАНТНОЕ, ПРОТИВОВОСПАЛИТЕЛЬНОЕ ДЕЙСТВИЕ НЕКОТОРЫХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ АРМЕНИИ

АРАКЕЛЯН ЛЮДМИЛА

*кандидат биологических наук, доцент, профессор ГГУ,
научный сотрудник Института биохимии
им. Г. Бунятыана, НАН РА*

САКЕЯН АНАИТ

*студентка 4-ого курса отделения фармацевтическая химия
факультета естествознания Гаварского государственный университета*

Лекарственные растения обладают широким спектром действия для лечения различных заболеваний у людей и животных. В Армении лечебными и пищевыми свойствами обладают более 1500 видов растений. Это обусловлено наличием в них различных химических веществ: алкалоидов, гликозидов, сапонинов, флавоноидов, эфирных масел, витаминов и т. п. За последние годы выявлена специфичность действия многих лекарственных растений (антиоксидантные, антимикробные, противовоспалительные), что дало возможность их правильному использованию в лечении различных заболеваний.

Следовательно, можно прийти к выводу, что растения обладают огромными дифференцированными возможностями для получения современных лекарств. В настоящее время более 40 %-ов синтезированных лекарств имеют растительное происхождение. Особо выделяются сердечно-сосудистые препараты, содержащие более 90%-ов фитопродуктов.

Ключевые слова: лекарственные растения, фиторастения, фитопрепараты, антимикробные, антиоксидантные, противовоспалительные, стимулирующие, профилактические.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 24.08.2019թ.:
Հոդվածը գրախոսվել է 27.09.2019թ.:

**ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ**

ՄԿՐՏՁՅԱՆ ԼԱԼԱ

Գավառի պետական համալսարանի դասախոս

e-mail: l.mkrtchyan@gsu.am

Հոդվածում առանձնացված են մանկական զբոսաշրջություն և մանկական սոցիալական զբոսաշրջություն հասկացությունները, քննարկվել են ՀՀ-ում գործող մանկական առողջարանների համակարգային խնդիրները: Իրականացվել է ՀՀ-ում մանկական սոցիալական զբոսաշրջության ոլորտի ձևավորման վերլուծություն՝ հաշվի առնելով երեխաների առողջության պահպանման սոցիալական աջակցություն ցուցաբերելու տնտեսական բարեփոխումը ներկայիս շուկայական հարաբերությունների հրամայականում:

Հիմնավորված են երեխաների առողջական հաստատությունների ճգնաժամային վիճակի վրա ազդող գործոնները՝ մասնավորապես մանկական հանգստի օբյեկտների գույքի սեփականաշնորհման գործընթացները, սոցիալապես անապահով խավի երեխաների առողջության վերականգնման համար պետական ծրագրերի բյուջերային ֆինանսավորման բացակայությունը, երեխաների առողջության որակի անկումը:

Բանալի բառեր՝ մանկական զբոսաշրջություն, սոցիալական զբոսաշրջություն, առողջարան, բազմապրոֆիլ հաստատություն, Վորլդ Վիժն Հայաստան, լոգոպեդ, «Մանկական զարգացման հիմնադրամ»:

Մանկական սոցիալական զբոսաշրջությունը ՀՀ-ում դեռևս չձևավորված, բայց զարգացման մեծ հեռանկարներ ունեցող ճյուղ է: Զբոսաշրջության այս ճյուղի զարգացումը պետք է լինի պետության ուշադրության կենտրոնում:

Անհրաժեշտ է մշակել և իրականացնել այնպիսի ծրագրեր, որոնք կնպաստեն ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործմանը, կազմակերպչական, իրավական, ֆինանսական, տնտեսական հարցերի լուծմանը:

Հոդվածի հիմնական նպատակը հանդիսանում է մանկական սոցիալական զբոսաշրջության զարգացման ուղիների որոնումը: Ուսումնասիրության օբյեկտ են հանդիսանում ՀՀ այն վայրերը, որտեղ առկա են համապատասխան ռեսուրսներ:

Հետազոտության առարկա է հանդիսանում մանկական սոցիալական զբոսաշրջության ոլորտում բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը, դրանց բազայի վրա առողջարանների, հիվանդանոցների և հանգստյան տների կառուցումը:

Ապագա սերունդների մասին հոգածությունը համարվում է պետության ամենագլխավոր խնդիրներից մեկը: Թեմայի արդիականությունը կայանում է նրանում, որ մի կողմից նվազում է բնակչության բնական աճը, մյուս կողմից ավելանում է հիվանդ և անապահով երեխաների թիվը: Քիչ է պետության կողմից հատուկ ծրագրերի իրականացումը, որն ուղղված կլինի երեխաների բուժմանն ու առողջության վերականգնմանը: ՀՀ տարածքում չկան հատուկ մասնագիտացված առողջարաններ, որոնք նախատեսված կլինեն երեխաների բուժման և վերականգնման համար: Այս ուղղությամբ կան դեռևս շատ անելիքներ: Շատ կարևոր է համաշխարհային փորձի ուսումնասիրումը մանկական զբոսաշրջության զարգացման ոլորտում:

Նշենք, որ «սոցիալական զբոսաշրջություն» հասկացությունը միջազգային պրակտիկայում մի փոքր այլ նշանակություն ունի և օգտագործվում է տարբեր նպատակներով. կոմերցիոն և ոչ կոմերցիոն, պետական և մասնավոր, որպես կանոն, վերաբերում է բարեգործական կազմակերպություններին և հիմնականում ուղղված է անապահով խավերին հանգիստը հասանելի դարձնելուն: [1]

ՀՀ տարածքում առկա են բոլոր պայմանները, որպեսզի կազմակերպվեն մանկական առողջարաններ: Ներկայումս գործում են Հանքավանի, Աղվերանի, Ծաղկաձորի, Ջերմուկի, Դիլիջանի հանգստյան գոտիները, որտեղ ամռան ամիսներին կազմակերպվում են նաև ճամբարներ: Սակայն այդ ճամբարների կազմակերպումը և իրականացումը շատ հաճախ կատարվում է ոչ թե պետության, այլ տարբեր կազմակերպությունների աջակցությամբ: Դրանից հետևում է այն, որ շատ տեղերում ճամբարային պայմանները այնքան էլ բարենպաստ չեն, ինչպես նաև չի իրականացվում հսկողություն՝ մինչև ճամբարային սեզոնը շենքային պայմանների վերանորոգման և բարեկարգման համար: Շենքերի սեփականատերերը ստիպված են ինքնուրույն լուծել իրենց խնդիրները, թեև սոցիալական տեսանկյունից դրանք այնքան էլ վատ չեն կազմակերպված:

Մանկական սոցիալական զբոսաշրջության համաշխարհային մշակույթը սկսվել է 160 տարի առաջ Անգլիայում առաջին մանկական ծովային առողջարանի կառուցմամբ: Այնուհետև Ֆրանսիայում սկսեցին կառուցվել առողջարաններ՝ խրոնիկ և այլ հիվանդություններ ունեցող երեխաների համար: 19-րդ դ-ի կեսին Բերգ քաղաքը վերածվեց ամենահայտնի մանկական կուրորտի: [2]

Ռուսաստանում առաջին մանկական առողջարանը բացվել է 1872թ.-ին Օրանիենբաումում՝ տուբերկույրզով, ռախիտիզմով հիվանդ երեխաների բուժման համար: Մանկական կլիմաբուժության տեսանկյունից մեծ նշանակություն ունեն Վ. Ն. Դմիտրիևայի, Ն. Ի. Գոլուբովայի և Ա. Ա.

Բոբրովայի աշխատությունները: ՌԴ-ի Ղրիմի ռեսուրսառեկրեացիոն պոտենցիալի ուսումնասիրության մեջ մեծ ներդրում են ունեցել Ս. Յու. Յեխլան, Ի. Վ. Բերեժնայան [3] և այլք, որոնց ուսումնասիրությունները կարող են օգտակար լինել նաև ՀՀ-ում մանկական զբոսաշրջային տուրիզմի զարգացման համար:

ՀՀ-ում անկախացումից հետո գրեթե անմխիթար վիճակում հայտնվեցին այն բոլոր առողջարանային կենտրոնները, որոնք գործում էին խորհրդային տարիներին: Սակայն վերջին ժամանակահատվածում կրկին նոր կյանք են ստանում հին առողջարանները, հանգստյան տները, կառուցվում են նորերը:

2009թ. սեպտեմբերին ստեղծվել է Մանկական զարգացման հիմնադրամը: Հիմնադրամը 2002թ.-ից գործել է որպես Մանկական զարգացման կենտրոն (ՄՀԿ) Վորլդ Վիժն Հայաստանի Ներառական կրթության ծրագրի շրջանակներում: 2004-2008 թթ. ՄՀԿ-ն ընդգրկված է եղել «Դժվար իրավիճակում գտնվող երեխաներ» ծրագրում, որն ուղղված էր կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների և նրանց ընտանիքների աջակցությանը: Այդ ժամանակահատվածում ավելի քան 500 երեխա օգտվել է կենտրոնի տարբեր ծառայություններից: Կազմակերպվել են սեմինարներ, վերապատրաստման դասընթացներ ինչպես ծնողների և երեխաների, այնպես էլ երեխաների պաշտպանության, կրթության և համայնքային զարգացման ոլորտում աշխատող մասնագետների համար:

Այսօր Մանկական զարգացման հիմնադրամի գործունեությունը ուղղված է երեխաների և նրանց ընտանիքների իրավունքների պաշտպանությանը, երեխաների առողջ զարգացմանը և խոցելի խմբերի ներառմանը հասարակություն: Հիմնադրամը աջակցում է խոցելի խմբերի երեխաներին և նրանց ընտանիքներին՝ առաջարկելով մասնագիտական ծառայություններ, նպաստելով մեթոդաբանության հարստացմանը՝ մշակելով բազմաթիվ նյութեր երեխաների հետ աշխատող մասնագետների և մանկավարժների, ծնողների համար:

Մանկական զարգացման հիմնադրամը տրամադրում է հետևյալ ծառայությունները.

- հոգեբանի անհատական և խմբակային ծառայություններ,
- լոգոպեդի անհատական և խմբակային ծառայություններ,
- հատուկ մանկավարժի անհատական և խմբակային ծառայություններ,
- սոցիալական աշխատողի խորհրդատվություն,
- արտթերապիա,
- ինքնօգնության հոգեբանական խմբեր ծնողների հետ

- վերապատրաստման դասընթացներ և սեմինարներ երեխաների, ծնողների, մանկավարժների համար:

Մանկական զարգացման հիմնադրամը կատարում է հետազոտություններ, վիճակագրական տվյալների հավաքագրում և ներկայացում:

- սոցիալական, հոգեբանական, մանկավարժության ոլորտներում հետազոտությունների իրականացում,
- կատարված հետազոտությունների արդյունքների հիման վրա տվյալների բազայի ստեղծում,
- սոցիալական գովազդների ներկայացում,
- ոլորտում գործող այլ ՀԿ-ների գործունեության մասին տեղեկատվության տրամադրում:

ՄՀՀ-ն կազմակերպում է հետևյալ միջոցառումները.

- սպորտային և ինտելեկտուալ, տոնական միջոցառումներ,
- էքսկուրսիաներ, արշավներ
- անհրաժեշտ ֆոնդերի հայթայթմանն ուղղված միջոցառումներ,
- անհրաժեշտ ֆոնդերի հայթայթմանն ուղղված առցանց միջոցառումներ:

Կենտրոնում գործում է իր նշանակությամբ բացառիկ դիզայն լաբորատորիա, որտեղ ստեղծվում են յուրաքանչյուր երեխայի կարիքներին համապատասխանող, վերականգնողական նշանակություն ունեցող և զարգացմանը նպաստող խաղալիքներ և խաղեր, որոնց արդյունավետությունը հիմնավորվում է մասնագետների կողմից:

Կենտրոնում գործում է նաև գրադարան, տեսադարան, խաղասենյակ և խաղահրապարակ:

Մանկական զարգացման հիմնադրամի ներքո գործում է Ռեսուրս կենտրոն (ՌԿ):

ՀՀ-ում գործում են նաև բազմաթիվ վերականգնողական կենտրոններ, հիվանդանոցներ: Սակայն բացակայում են մանկական առողջարանները, որոնք կառուցված կլինեն գեղատեսիլ վայրերում և կմատուցեն բազմաֆունկցիոնալ ծառայություններ: Առողջարաններում երեխաների բուժումը կկազմակերպվի բնական միջավայրում, որն ավելի կնպաստի առողջացման պրոցեսի արագացմանը: Բացի դրանից՝ առողջարանները կգրավեն նաև արտասահմանյան տուրիստներին, քանի որ, ի տարբերություն հիվանդանոցների, կունենան ժամանցային վայրեր ու հետաքրքիր առօրյա:

Մի շարք կազմակերպությունների աջակցությամբ կազմակերպվում և իրականացվում է անապահով ընտանիքների երեխաների ամառային հանգիստը Հանքավանի, Աղվերանի և Ծաղկաձորի ճամբարներում:

Երեխաները շատ լավ ժամանակ են անցկացնում, ստանում են գիտելիքներ և ձեռք են բերում նորանոր ընկերներ: Սակայն խոցելի խմբերի երեխաները շատ հաճախ չեն հարմարվում նոր շրջապատին կամ ունենում են առողջական խնդիրներ: Հոգեբանական և առողջական խնդիրները լուծելու համար ցանկալի է, որ նման վայրերում լինի հոգեբանի ծառայություն, ինչպես նաև հիվանդանոց, այլ ոչ թե բուժկետ, որն էլ ոչ բոլոր ճամբարներում է գործում:

Ցավալի է, բայց փաստ, որ ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության հիվանդանոցներում շատ մեծ է մանկահասակ հիվանդների թիվը: Հիվանդությունները շատ են երիտասարդացել: Այդ պատճառով անհրաժեշտություն է դառնում մանկական սոցիալական առողջարանների կառուցումը, որոնց ծառայությունից կարող են օգտվել նաև անապահով ընտանիքների երեխաները, քանի որ հիվանդանոցների ծառայությունները շատ թանկ են և ոչ բոլորին են հասանելի: Սոցիալական առողջարանները կլուծեն մի քանի խնդիրներ՝ կապված առողջության, հանգիստը կազմակերպելու, նոր աշխատատեղերի ստեղծման հետ:

Այսպիսով, սոցիալական մանկական զբոսաշրջությունը ՀՀ-ում դեռևս չձևավորված, բայց զարգացման մեծ հեռանկարներ ունեցող ճյուղ է: Զբոսաշրջության այս ճյուղի զարգացումը պետք է լինի պետության ուշադրության կենտրոնում: ՀՀ-ում մանկական առողջարանների զարգացման հիմնական միտումը, որը կարող է դառնալ հեռանկարային արդեն մոտակա ժամանակահատվածում, կարող է ունենալ հետևյալ բովանդակությունը.

- Մասնագիտացում և պրոֆիլացում: Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ մասնագիտացված առողջարաններն ունեն բազմաթիվ առավելություններ բազմապրոֆիլ հաստատությունների համեմատ, քանի որ ախտորոշման և բուժման ողջ գործընթացը կազմակերպվում է տեղում, որը նպաստում է հիվանդի համար ավելի հարմարավետ պայմանների ստեղծմանը:
- Բազմապրոֆիլ հաստատությունների ստեղծում:
- Երեխաների աջակցության առողջարանների կազմակերպում: Առողջարանները, ի տարբերություն հիվանդանոցների, կահավորվում են այնպես, որ երեխաները չբարդությամբ լորվեն և չվախենան: Իսկ հիվանդանոցներում, ինչպես գիտենք, երեխաները վախենում են, այդ իսկ պատճառով բուժումը երբեմն լինում է անարդյունավետ:
- Հիվանդների հետազոտման և բուժման մեթոդների կատարելագործում, տեխնոլոգիաների և կուրորտոլոգիայի նորագույն նվաճումների ներդրում:

Օգտագործված գրականություն

1. Казимовна А. Г. Проблемы развития детского социального туризма в Крыму ФГАОУ ВО «Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского», Высшая школа экономики и бизнеса, г. Симферополь, Российская Федерация. к.э.н., доцент, ag77@bk.ru
2. Ганиева А. К. Обоснование целевого использования природного потенциала Крыма для специализации детского курорта // Економіка: проблеми теорії та практики. Зб. наук. пр. Вип. 191: В 4-х т. Т. II. Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. С. 524–528.
3. Бережная И. В. Формы организации и методы управления рекреационной сферой в новых условиях хозяйствования (на примере Крымского региона): Автореф. дис ... к.э.н.: 08.02.03. Донецк, 1997. 21 с.
4. Ганиева А. К. Экономические аспекты формирования концепции развития детского отдыха и оздоровления в Крыму // Культура народов Причерноморья. 2005. №68. С. 93–95.
5. Горчакова Г. А., Галина И. В., Есипенко Л. Е. Детские здравницы Украинской ССР. К.: Здоров'я, 1978. 238 с.

PROBLEMS IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SOCIAL TOURISM IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

МКРТЧЯН ЛАЛА

Lecturer, Gavar State University

This article presents the concept of children's tourism and children's social tourism, as well as considers systemic problems in the functioning of children's spa resorts and health-improvement institutions of Armenia. A retrospective analysis of the sphere of children's tourism in Armenia is provided taking into account the economic transformation of enhancing social support for providing children's healthcare services in the context of command and market systems of management. Substantiated are the factors affecting the crisis faced by the institutions of child health improvement; particularly, the processes of privatization of property of children's health improvement institutions, the lack of budget funding by government programs to improve the health of children from socially disadvantaged groups and the decline in the quality of children's health.

Key words: *children's tourism, social tourism, spa resort, multidisciplinary institution, World Vision Armenia, logopedist, "Children's Development Fund".*

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ДЕТСКОГО СОЦИАЛЬНОГО ТУРИЗМА В РА

МКРТЧЯН ЛАЛА

преподаватель Гаварского государственного университета

В статье разделены понятия детский туризм и детский социальный туризм, рассмотрены системные проблемы функционирования детских санаторно-курортных и оздоровительных учреждений РА. Проведен ретроспективный анализ формирования сферы детского социального туризма в РА с учетом экономической трансформации обеспечения социальной поддержки здоровья детей в условиях командной и рыночной систем хозяйствования. Обоснованы факторы, повлиявшие на кризисное состояние учреждений детского оздоровления, а именно: процессы приватизации собственности учреждений детского отдыха, недостаточность бюджетного финансирования государственных программ по оздоровлению детей социально незащищенных категорий, снижение показателей качества детского здоровья.

Ключевые слова: *детский туризм, социальный туризм, санаторий, многопрофильное учреждение, World Vision Armenia, логопед, "Фонд развития детей".*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 25.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 27.09.2019թ.:

**ВЫДЕЛЕНИЕ, ОЧИСТКА И СВОЙСТВА СУПЕРОКСИД-ПРОДУЦИРУЮЩЕГО
АССОЦИАТА NADPH СОДЕРЖАЩЕГО ЛИПОПРОТЕИНА С NADPH
ОКСИДАЗОЙ ИЗ ЛИСТЬЕВ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ *RUMEX* И
*CHENOPodium ALBUM***

СИМОНЯН РУЗАН

кандидат биологических наук, доцент ГГУ,
старший научный сотрудник,
Институт биохимии имени Бунятыяна НАН РА
e-mail: ruzan.simonyan@gmail.com

СИМОНЯН ГЕГАМ

кандидат биологических наук, старший научный сотрудник,
Институт биохимии имени Бунятыяна НАН РА
e-mail: gegasim@mail.ru

Впервые из мембран клеток листьев лекарственных растений Rumex и Chenopodium album выделен и очищен супероксид (O_2^-)-продуцирующий ассоциат между NADPH содержащим липопротеином (НСЛ) и NADPH оксидазой (Nox). Косвенно чистота полученных препаратов подтверждается симметричностью их элюционной диаграммы и данными электрофореза на ПААГ. Форма оптических спектров поглощения опалесцирующих водных растворов этих ассоциатов практически не отличается. Удельное содержание ассоциатов Rumex и Chenopodium album составляют $6,4 \pm 0,01$ мг/г и $5,3 \pm 0,01$ мг/г ($p < 0,05$, $n=6$), соответственно. Удельная супероксид-продуцирующая активность этих ассоциатов, определяемые адреналиновым методом составляет $34,2 \pm 4,7$ ед/мг/мл и $31,1 \pm 3,2$ ед/мг/мл ($p < 0,05$, $n=6$), для Rumex и Chenopodium album, соответственно. Механизм продуцирования O_2^- этими ассоциатами обусловлен передачей электрона от NADPH НСЛ, на поверхности клеточных мембран к гемовой группе NADPH оксидазы (Nox), далее к молекулярному кислороду, восстанавливая его до O_2^- .

Делается заключение, что НСЛ является кофактором для Nox на мембраны клеток этих растений. Таким образом, показывается функциональную и структурную роль этих ассоциатов, как прооксидантных компонентов лекарственных растений Rumex and Chenopodium album.

Ключевые слова: *Rumex* и *Chenopodium album*, ассоциат Nox с НСЛ, супероксид.

Изоформы Nox играют ключевую роль в продуцировании O_2^- в клеточных формированиях растений, при активном фотосинтезе [1-4]. Липопротеины клеточных мембран растений являются важными структурно-функциональными компонентами биомембран растений и участвуют при синтезе различных биоактивных соединений [5]. Однако участие липопротеинов клеточных мембран растений для продуцирования супероксидов еще не определено. Согласно имеющейся в настоящее время концепции для продуцировании O_2^- происходит комбинированный перенос электрона от группы NADPH цитазоля клеток пятью изоформами Nox к терминальным и активным изоформам Nox1 и Nox2, локализованным на поверхности клеточных мембран, для передачи электрона и восстановления внеклеточного молекулярного кислорода до O_2^- [6]. Не существует ли в биомембранах более близко расположенного источника электронов (NADPH содержащий компонент) для непосредственного переноса электрона к изоформам Nox этих же мембран и далее ко внеклеточному молекулярному кислороду для индивидуального продуцирования O_2^- ?

Целью работы являлось выделить и очистить изоформы ассоциата Nox с NADPH содержащим липопротеином из листьев *Rumex* и *Chenopodium album* и определить их оптические спектральные показатели, удельное содержание и O_2^- - продуцирующую активность, с определением механизма продуцирования ими O_2^- .

Материал и методы.

Выделение и очистка O_2^- -продуцирующих ассоциатов из мембран клеток *Rumex* и *Chenopodium album*. После гомогенизации листьев (по 10 г) приведенных растений в воде (по 50 мл), заморозки и размораживания, гомогенаты инкубировали при pH 9,5 в течение 1,5 ч. После центрифугирования (6000 × g 10 мин) супернатант осаждали при pH4,8 с добавлением разбавленной соляной кислоты. Осадок смешивали с водой при pH 9,5, с добавлением 0,05 М KOH и после центрифугирования подвергали ионообменной хроматографии на целлюлозе DE-52 («Whatman», Англия). Ассоциаты не задерживаются на этой колонке. Далее обогащенную фракцию ассоциата подвергали гель-фильтрации на сефадексе G-75 («Pharmacia», Швеция). Собирали фракцию ассоциата и после обессоливания подвергали вакуумной лиофилизации. Наличие липидного компонента в составе

ассоциатов выявляли путем определения продукта липидной пероксидации – малонового диальдегида. Для растворения (отделения) липидного компонента были использованы гидрофильные (метанол, этанол, ацетон) и гидрофобные (бензол, толуол, гексан) органические растворители.

Определение супероксид-продуцирующей активности ассоциата Nox с НСЛ из мембран клеток растений. O_2^- -продуцирующую активность приведенных ассоциатов определяли адреналиновым методом [7]. За единицу O_2^- -продуцирующей активности принимали то количество ассоциата, которое вызывает 50% повышение плотности максимального оптического поглощения адренохрома (при 500 нм), образовавшего в результате окисления адреналина продуцируемыми супероксидными радикалами. Удельную O_2^- -продуцирующую активность выражали в ед/мг/мл ассоциата.

Наличие NADPH в составе НСЛ определяли спектрофлуориметрическим методом. Эмиссионный пик группы NADPH в составе НСЛ регистрировали при 430 нм, с длиной возбуждения 370 нм. В качестве контроля использовали растворы NADPH определенной концентрации.

Электрофорез полученных ассоциатов осуществляли в 10% ПААГ для белков кислого и основного характера. Оптические спектры поглощения были зарегистрированы на спектрофотометре “Gray 60”(США). Спектры флуоресценции регистрировали на спектрофлуориметре «Perkin Elmer» (США). Были использованы центрифуги К-24 и К-70 («Janetzki», Германия). Статистическую обработку полученных результатов осуществляли методом вариационной статистики Стьюдента-Фишера, с определением критерия достоверности «р», $m \pm M$, ($n=6$).

Результаты и обсуждение. По приведенной методике получают высокоочищенные препараты изоформ ассоциата НСЛ с Nox. Об этом свидетельствуют следующие косвенные доказательства: симметричность элюционной диаграммы (обозначение стрелами, рис.1) после гель фильтрации на колонке с сефадексом G-75, отсутствие полос окрашивания водорастворимых белков кислого и основного характера на ПААГ.

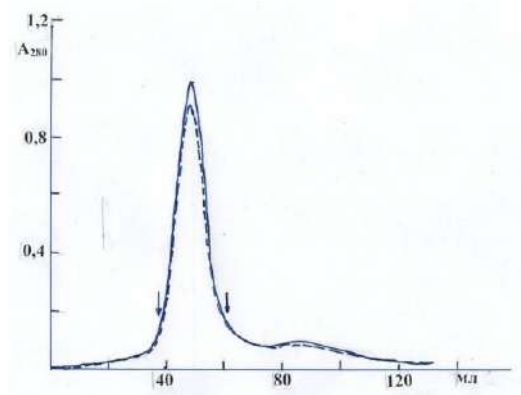

Рис.1. Элюиционная диаграмма ассоциата НСЛ и Nox из клеточных мембран листьев *Rumex* (----) и *Chenopodium album* (———), после гель-фильтрации на сефадексе G-75 при pH 9,5.

При этом приведенные ассоциаты уже агрегируются на входе в трубочки ПААГ. Полученные ассоциаты НСЛ с Nox не растворяются в гидрофильных и гидрофобных органических растворителях, а наличие липидного компонента обнаруживается методом определения малонового диальдегида (МДА) в результате перекисного окисления липидных компонентов. Тем самым ассоциаты обеспечивают гидрофобность клеточных мембран и участвуют в процессе продуцирования супероксидов. Приведенные ассоциаты не расщепляются в ходе ионообменной хроматографии и гель-фильтрации и являются стабильным прооксидантным компонентом растительных клеточных мембран. Эти ассоциаты несколько растворяются в воде при pH 9,5. Такие опалесцирующие растворы приведенных ассоциатов, за счет липидного компонента, имеют фоновые оптические спектры поглощения с характерными максимумами оптического поглощения при: 280 нм, 420 нм, 458 нм и 645 нм для *Chenopodium album* и *Rumex* (рис.2).

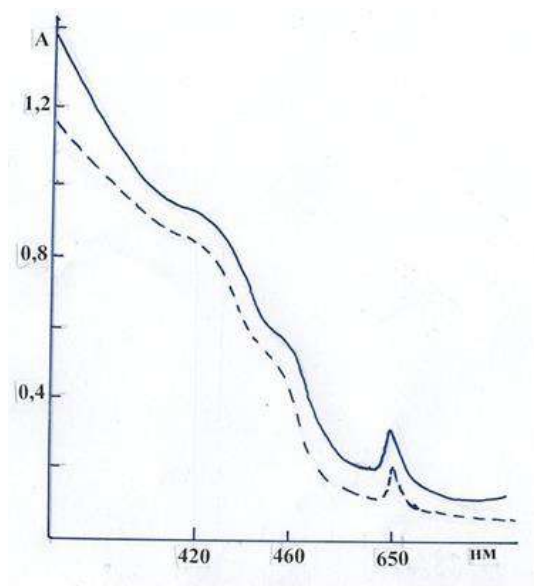

Рис.2. Оптические спектры поглощения водных растворов ассоциата НСЛ с Nox из *Rumex* (—) и *Chenopodium album* (-----) при pH 9,5.

Однако небольшие следы Nox в составе этих ассоциатов не проявляются на оптическом спектре поглощения с характерными для Nox поглощениями (они определяются после обогащения фракции Nox [1]). Специфичность оптических спектров поглощения этих ассоциатов обусловлена наличием острого пика при 640 нм, как это имело место в случае ассоциата из листьев ***Stevia rebaudiana*** Bertoni [1]. Этот пик исчезает после восстановления дитионитом натрия. Это свидетельствует о том, что этот пик обусловлен наличием окисленного компонента в составе этих ассоциатов. NADPH в составе этих ассоциатов выявляется характерным спектром флуоресценции, который имеет эмиссионный пик при 470 нм с длиной возбуждения 370 нм (рис.3).

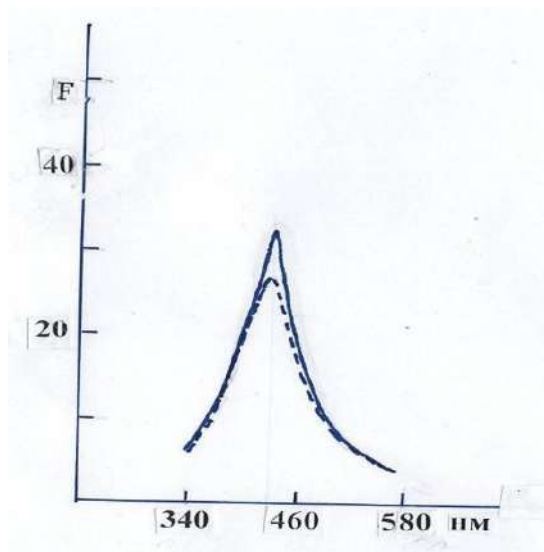

Рис.3. Спектр флуоресценции водных растворов ассоциата *Rumex* (—) и *Chenopodium album* (-----) при pH 9,5. F- флуоресценция в относительных единицах.

Удельное содержание ассоциата из *Rumex* и *Chenopodium album* составляют $6,2 \pm 0,11$ мг/г и $5,4 \pm 0,01$ мг/г ($p < 0,05$, $n=6$), соответственно. Удельная супероксид-продуцирующая активность этих ассоциатов в растворе, определенная адренилиновым методом, составляет: $34,2 \pm 4,7$ ед/мг/мл и $31,1 \pm 3,2$ ед/мг/мл ($p < 0,05$, $n=6$), соответственно для *Rumex* и *Chenopodium album*. Фактически по содержанию и супероксид-продуцирующей активности изоформы приведенных ассоциатов практически не отличаются. Эти ассоциаты являются новыми прооксидантными и стабильными компонентами листьев лекарственных растений *Rumex* и *Chenopodium album*.

Таким образом впервые выделены, очищены и определены механизмы продуцирования O_2^- ассоциатами из листьев *Rumex* и *Chenopodium album*. Это обусловлено передачей электрона от NADPH НСЛ на поверхности клеточных мембран к гемовой группе Nox на поверхности биомембран и далее к внешнему молекулярному кислороду, восстанавливая его до O_2^- . Общепринятый механизм комбинированного продуцирования супероксидов шестью изоформами Nox [6] можно считать необъективным. Делается заключение, что на поверхности мембран клеток этих растений НСЛ является кофактором для Nox как источник продуцирования супероксидных радикалов.

Список использованной литературы

1. Isoyan A. S., Simonyan K. V., Simonyan R. M., Babayan M. A., Simonyan G. M., Chavushyan V. A., Simonyan M. A. Superoxide-producing lipoprotein fraction from Stevia leaves: definition of specific activity. // BMC Complementary and Alternative Medicine 2019, **19**: 88-94.
2. Baishnab Charan Tripathy, Ralf Oelmüller. Reactive oxygen species generation and signaling in plants. // Plant Signal Behav. 2012, 7(12): 1621–1633.
3. Thirupathi Karuppanapandian, Jun-Cheol Moon, Changsoo Kim, Kumariah Manoharan, Wook Kim. Review article. Reactive oxygen species in plants: their generation, signal transduction, and scavenging mechanisms. // AJCS 2011, 5(6): 709-725.
4. Telma E. Scarpeci, María I. Zanor, Néstor Carrillo, Bernd Mueller-Roeber, Estela M. Valle. Generation of superoxide anion in chloroplasts of **Arabidopsis thaliana** during active photosynthesis: a focus on rapidly induced genes. // Plant Mol Biol. 2008, 66(4): 361–378.
5. Morgane Michaud, Juliette Jouhet. Lipid Trafficking at Membrane Contact Sites During Plant Development and Stress Response Front. // Plant Sci., 15 January 2019 | <https://doi.org/10.3389/fpls.2019.00002>.
6. Karen Bedard, Karl-Heinz Krause The Nox Family of ROS-Generating NADPH Oxidases: Physiology and Pathophysiology. Physiological Reviews // 2007, 87(1): 245-313.
7. Misra H. P., Fridovich I. The role of superoxide anion in the autoxidation of epinephrine and a simple assay for superoxide dismutase. // J. Biol Chem. 1972, 247(10): 3170-3175.

**RUMEX ԵՎ CHENOPODIUM ALBUM ԴԵՂԱԲՈՒՅՍԵՐԻ ՏԵՐԵՎՆԵՐԻՑ ՆԱԴՐԻ
ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԼԻՊԻԴՐՈՏԵԻՆԻ՝ ՆԱԴՐԻ ՕՔՍԻԴԱԶԻ ՀԵՏ ԿԱԶՄԱԾ
ԱՍՈՑԻԱՏԻ ԱՆՋԱՏՈՒՄԸ, ՄԱՔՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

ՍԻՄՈՆՅԱՆ ՌՈՒԶԱՆ

*Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, ԳՊՀ դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Բունիաթյանի անվան կենսաքիմիայի
ինստիտուտի ավագ գիտական աշխատակից*

ՍԻՄՈՆՅԱՆ ԳԵՂԱՄ

*Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Բունիաթյանի անվան կենսաքիմիայի
ինստիտուտի ավագ գիտական աշխատակից*

Առաջին անգամ *Rumex* u *Chenopodium album* դեղաբույսերի տերևների բջջաթաղանթներից անջատել և մաքրել ենք սուպերօքսիդ (O_2^-)-գոյացնող ասոցիատ՝ կազմավորված ՆԱԴՔԻ պարունակող լիպոպրոտեինի և ՆԱԴՔԻ օքսիդազի (Nox) միջև: Ոչ անմիջականորեն նշված պատրաստուկների մաքրության մասին գնահատվել է էլյուցիոն կորի սիմետրիկության և ՊԱԱԳ էլեկտրաֆորեզի միջոցով: Այդ ասոցիատների ջրային օպալեսցենցող լուծույթների օպտիկական կլանման սպեկտրների ձևերը գործնականորեն չեն տարբերվում: Լուծույթում ադրենալինային մեթոդով որոշված այդ ասոցիատների սուպերօքսիդի գոյացման տեսակարար ակտիվությունները *Rumex* u *Chenopodium album* -ի համար համապատասխանաբար կազմում են $34,2 \pm 4,7$ Մ/մգ/մլ և $31,1 \pm 3,2$ Մ/մգ/մլ ($p < 0,05$, $n=6$): Այդ ասոցիատներով O_2^- -երի գոյացման մեխանիզմը պայմանավորված է էլեկտրոնի փոխանցմամբ բջջաթաղանթների մակերևույթին տեղակայված ՆՊԼ-ի ՆԱԴՔԻ -ից դեպի Nox-ի հեմային խումբ, հետո դեպի մոլեկուլային թթվածին՝ վերականգնելով դրան մինչև O_2^- : Կատարվում է եզրահանգում այն մասին, որ այդ բջջաթաղանթների մակերևույթին տեղակայված ՆՊԼ-ն Nox-ի համար հանդիսանում է կոֆակտոր: Այսպիսով, այդ ասոցիատները ցուցաբերում են ֆունկցիոնալ և կառուցվածքային դեր և հանդիսանում են *Rumex* u *Chenopodium album* դեղաբույսերի համար նոր պրոօքսիդանտային բաղադրամասեր:

Քանալի բառեր՝ RUMEX u CHENOPODIUM ALBUM, ՆՊԼ, սուպերօքսիդ, ասոցիատ:

ISOLATION, PURIFICATION AND PROPERTIES OF THE ASSOCIATE MADE UP OF NADPH CONTAINING LIPOPROTEIN AND NADPH OXIDASE OUT OF HERBAL LEAVES OF RUMEX AND CHENOPODIUM ALBUM

SIMONYAN RUZAN

PhD in Biology, Assistant Professor of GSU,

Senior Scientist of H.Buniatyan

Institute of Biochemistry, NAS RA

SIMONYAN GEGHAM

Senior Scientist of

H.Buniatyan Institute of Biochemistry, NAS RA

Out of cell membranes of leaves of medical plants *Rumex* and *Chenopodium album*, a superoxide (O_2^-)-producing associate between NADPH containing lipoprotein (NCL) and NADPH oxidase was isolated and purified for the first time. The purity of indirectly mentioned preparations is evaluated upon symmetry of elution diagram and PAAG electrophoresis. The forms of optical absorption spectra of water opalescence solutions of these associates do not practically differ. The specific activities of the

associates *Rumex* and *Chenopodium album* are $6,4 \pm 0,01$ mg/g and $5,3 \pm 0,01$ mg/g ($p < 0,05$, $n=6$), correspondingly. The specific superoxide-producing activity of these associates in the solution were determined by adrenaline method: $34,2 \pm 4,7$ U/mg/ml and $31,1 \pm 3,2$ U/mg/ml ($p < 0,05$, $n=6$) composed for *Rumex* and *Chenopodium album*, correspondingly. The mechanism of the production of O_2^- by these associates is conditioned by the electron transfer from NADPH of NCL on the surface of cell membranes to heme group of Nox, then to molecular oxygen which is reduced to O_2^- . It is concluded that the NCL located on the surfaces of cell membranes is a cofactor for the Nox. Thus, these associates have functional and structural roles and function as new prooxydant components for medical plants *Rumex* and *Chenopodium album*.

Key words: RUMEX AND CHENOPODIUM ALBUM, NCL, associate, superoxide.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 24.08.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 27.09.2019թ.:

**N-ՄԻԱՄԵԹԻԼՈԼԿԱՐԲԱՄԻԴԻԼԵԹԻԼԵՆԳԼԻԿՈԼԻ ՊՂՆՁԻ ՀԵՏ
ԽԵԼԱՏԱՅԻՆ ԿՈՄՊԼԵՔՍ**

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ԱՁՆԻՎ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարություն
մտավոր սեփականության
գործակալության գլխավոր փորձագետ
e-mail: a_mkhitaryan@mail.ru*

ԹՈՌՉՅԱՆ ԱՐՄԱՆ

*ԳՊՀ տնտեսագիտական ֆակուլտետի «Ձեռնարկությունների
տնտեսագիտություն և կառավարում» բաժնի շրջանավարտ
e-mail: arm.torchyanyan@mail.ru*

Աշխատանքը վերաբերում է օրգանական քիմիային, մասնավորապես ջրալուծելի N-միամեթիլոլկարբամիդիլէթիլէնգլիկոլի պղնձի հեպ խելատային կոմպլեքսին: Բազմափուլ սպիրտը խառնման պայմաններում փոխազդում են մետաղի ացետատի հեպ 40-45°C ջերմաստիճանում: Խառնումն իրականացնում են մինչև քաղցրաթթվի առաջացման ավարտը, այնուհետև խառնուրդը լվանում են էթիլային սպիրտի լուծույթով, ֆիլտրում, սպաղված նստվածքը չորացնում են: Որպես բազմափուլ սպիրտ օգտագործում են մոնոմեթիլոլկարբամիդիլ էթիլէնգլիկոլ, որպես մետաղի ացետատ վերցնում են մանգանի ացետատ, որպես էթիլային սպիրտի լուծույթ վերցնում են 1:1 զանգվածային հարաբերակցությամբ ացետոնի և էթիլային սպիրտի խառնուրդ, ընդ որում նախքան չորացնելը նստվածքը լվանում են դիէթիլ եթերով 45-50°C ջերմաստիճանում:

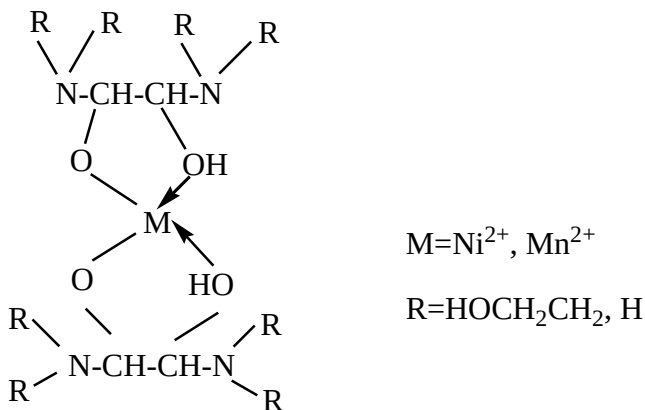
Բանալի բառեր՝ խելատային կոմպլեքսային միացություն, N-միամեթիլոլկարբամիդիլէթիլէնգլիկոլի պղնձի հեպ խելատային կոմպլեքս, ելանյութ, ջրալուծելի պոլիմերներ:

Աշխատանքը վերաբերում է օրգանական քիմիային, մասնավորապես խելատային կառուցվածքով մետաղաօրգանական միացություններին, այն է՝ ջրալուծելի N – միամեթիլոլ կարբամիդիլէթիլէնգլիկոլին և անցումային մետաղների (Cu²⁺) ագետատների հիման վրա ջրալուծելի խելատային

կոմպլեքսի ստացման եղանակին, որը կարող է օգտագործվել ջրալուծելի պոլիմերների և խեժերի, ինչպես նաև ջրալուծելի և ջրադիսպերսային բաղադրանյութերի բարելավման համար:

Հայտնի է խելատային կոմպլեքս և դրա ստացման եղանակ, ըստ որի 4,5 գ (0,025 մոլ) N,N'-երկէթիլէնգլիկոլը և 6,125գ (0,025 մոլ) մանգանի ացետատի հիդրատը տաքացման պայմաններում հալանգում 40-45°C ջերմաստիճանում խառնում են մինչև համասեռ զանգված ստանալը: Ռեակցիայի ավարտը համարվում է քացախաթթվի առաջացման դադարը: Ստացված խառնուրդը լվանում են ջուր-էթիլային սպիրտ խառնուրդով (0,5 : 1 ծավալային հարաբերակցությամբ): Այնուհետև վակուումի տակ (1,5 - 2 մմ սնդ. ս.) 55°C ջերմաստիճանում չորացնում են մինչև հաստատուն զանգված: Ստացվում է մարմնագույն ամորֆ զանգված: Ստացված միզանյութը լուծում են երկմեթիլֆորմամիդում, երկմեթիլսուլֆօքսիդում կամ էթիլացետատում: Միացությունը չի լուծվում ջրում: Դրա կրային խառնուրդը տաքացնելիս խելատային կոմպլեքսը հիդրոլիզվում է: Նշվածի թերությունը կայանում է նրանում, որ դա չի լուծվում ջրում, չի համատեղվում պոլիմերային ջրային դիսպերսիաների հետ, որով և սահմանափակվում է դրա կիրառական ոլորտը [1]:

Բերված խելատային միացությունն ունի հետևյալ կառուցվածքը.

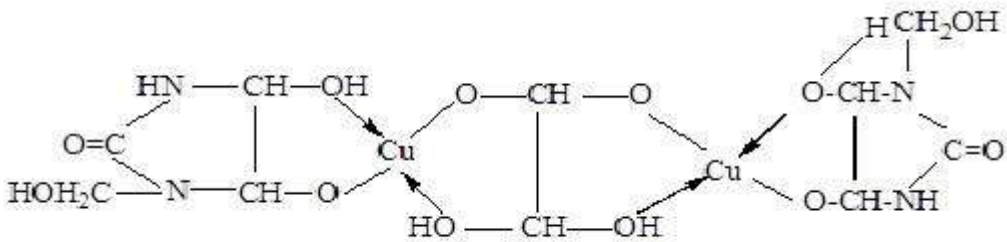

Բերված նմանակը ջրում չի լուծվում և չի համատեղվում ջրալուծ պոլիմերներին և խեժերին, որի հետևանքով զգալի սահմանափակվում է դրա օգտագործման կիրառական ոլորտները:

Աշխատանքի բացահայտումը:

Մեր խնդիրն է ստանալ ջրում լուծելի, ջրալուծելի պոլիմերների և խեժերի հետ համատեղելի և օգտագործման լայն կիրառական ոլորտ ունեցող խելատային կոմպլեքսային միացություն:

Աշխատանքի էությունը կայանում է նրանում, որ սինթեզված է N-միամեթիլոլկարբամիդիլէթիլենգլիկոլի պղնձի հետ խելատային կոմպլեքս ըստ բանաձևի

որպես ելանյութ ջրալուծելի պոլիմերների ստացման համար:

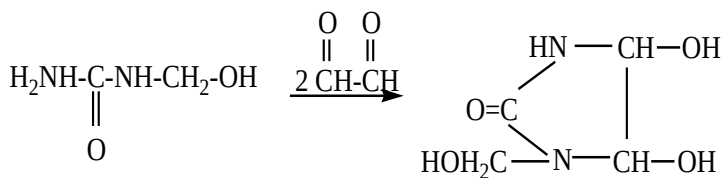
Կոմպլեքսը ստանում ենք հետևյալ կերպ. բազմատոմ սպիրտը խառնման պայմաններում փոխազդում են մետաղի ագետատի հետ 40-45°C ջերմաստիճանում, խառնումն իրականացնում են մինչև քացախաթթվի առաջացման ավարտը՝ 1,5-2,0 ժամ, այնուհետև խառնուրդը լվանում են էթիլ սպիրտի լուծույթով, ֆիլտրում, ապա ստացված նստվածքը չորացնում են: Որպես բազմատոմ սպիրտ օգտագործում են միամեթիլոլկարբամիդիլ էթիլենգլիկոլ, որպես մետաղի ագետատ վերցնում են պղնձի ագետատ, որպես էթիլային սպիրտի լուծույթ վերցնում են 1:1 զանգվածային հարաբերակցությամբ ագետոնի և էթիլային սպիրտի խառնուրդ, ընդ որում նախքան չորացնելը նստվածքը լվանում են երկէթիլային եթերով 45-50°C ջերմաստիճանում:

Մեր կողմից կատարված աշխատանքի իրականացումը:

Ստորև բերված է N-միամեթիլոլկարբամիդիլէթիլենգլիկոլի պղնձի հետ խելատային կոմպլեքսի ստացման կոնկրետ օրինակը:

N – միամեթիլոլկարբամիդիլէթիլենգլիկոլի ստացումը:

9գ (0,1 մոլ) միամեթիլոլկարբամիդը (որը ստացվում է համաձայն [2]) և 29մլ 40 %-անոց գլիցերալի ջրային լուծույթը խառնման պայմաններում 0,5-1 ժամ տևողությամբ տաքացնում են մինչև 45°C ջերմաստիճան: Որից հետո վակուումի տակ (10-15 մմ սնդ. ս.) 40-45°C ջերմաստիճանում հեռացնում են ջուրը չոեակցված գլիցերալի հետ և արդյունքում ստացված զանգվածը մի քանի անգամ լվանում են ագետոնով, այնուհետև բժշկական եթերով, ապա չորացնում վակուում չորանոցում, (1,5-2 մմ սնդ. ս.) ճնշման պայմաններում մինչև հաստատուն զանգված՝

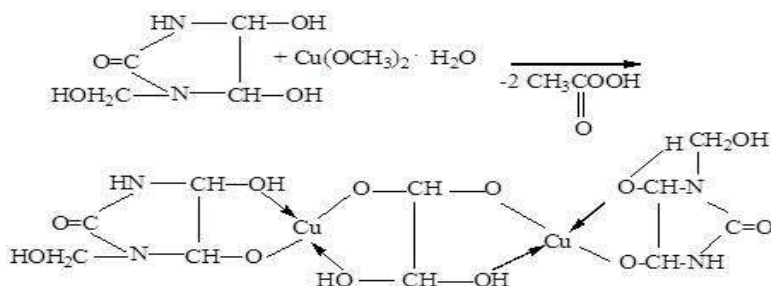

I

I միացությունը ուսումնասիրվել է ԻԿ-սպեկտրոսկոպիկ և տարրերի անալիզի եղանակով: Ուսումնասիրման արդյունքները բերված են աղյուսակում:

N –միամեթիլարբամիդիլէթիլենգլիկոլի և պղնձի ագետատի հիման վրա խեղադրային կոմպլեքսի ստացում:

5,0գ (0,025մոլ) պղնձի ագետատ, 5գ (0,05մոլ) N–միամեթիլարբամիդիլէթիլենգլիկոլ, 5մլ ջուր հախճապակյա հավանգում ջանասիրաբար տորման ճանապարհով խառնում են մինչև համասեռացում: Խառնման ընթացքում տեղի է ունենում քացախաթթվի ինտենսիվ անջատում, ռեակցիոն խառնուրդը մուգ կապույտ է: Ռեակցիայի ավարտը համարվում է քացախաթթվի անջատման դադարումը: Կապույտ զանգվածը մի քանի անգամ լվանում են էթիլ ագետատի և ագետոնի խառնուրդով (1:1 ծավալային) և չորացնում են վակուումային չորանոցում (1,5-2 մմ սնդ. ս.) 50-55°C ջերմաստիճանում մինչև հաստատուն զանգված: Ելքը՝ 95%:

III միացության ԻԿ սպեկտրը և տարրերի անալիզի տվյալները բերված են աղյուսակում:

Աղյուսակ

I և III միացությունների որոշ ֆիզիկամեխանիկական պարամետրեր և տարրերի անալիզի տվյալներ

N	Միացություն	Ի-Կ սպեկտր, ν , սմ ⁻¹	Տարրերի անալիզ, %			
			C	H	N	M
			$\frac{\text{գտնված}}{\text{հաշված}}$	$\frac{\text{գտնված}}{\text{հաշված}}$	$\frac{\text{գտնված}}{\text{հաշված}}$	$\frac{\text{գտնված}}{\text{հաշված}}$
1	2	6	7	8	9	10
1	I	1050-1100 ($-\text{C}-<$) $\begin{array}{c} \\ \text{OH} \end{array}$ 1420-1425 $>\text{NC}(\text{O})\text{N}<$ 1695 ($-\text{C}-\text{N}<$) $\begin{array}{c} \\ \text{O} \end{array}$ 2890-2920 ($-\text{CH}_2-$) 1180-1190 ($>\text{NCH}_2\text{OH}$)	$\frac{32,4}{32,43}$	$\frac{5,2}{5,4}$	$\frac{19,7}{19,92}$	-
3	III	425-430(CuO) 1415-1420 $>\text{NC}(\text{O})\text{N}<$ 1695 ($-\text{C}-\text{N}<$) $\begin{array}{c} \\ \text{O} \end{array}$ 2800-2900 ($-\text{CH}_2-, \text{CH}$) 3300-3350 (NH_2) 1180-1210 ($>\text{NCH}_2\text{OH}$)	$\frac{26,6}{26,69}$	$\frac{3,4}{3,64}$	$\frac{16,9}{16,68}$	$\frac{17,7}{17,93}$

N-միամեթիլոլկարբամիդիլեթիլենգլիկոլը և դրա ու պղնձի ագետատի հիման վրա ստացած խելատային կոմպլեքսը լուծվում է ջրում և համատեղվում է ջրալուծելի պոլիմերների և խեժերի հետ, ինչպես նաև առանց ֆազազոյացման խառնվում է նաև ջրադիսպերսային համակարգերին և դրանց հիման վրա մշակված բաղադրանյութերի հետ: Ջրալուծելի պոլիմերներից նշենք խիտոզանը, պոլիվինիլսպիրտը, պոլիակրիլաթթու, պոլիակրիլամիդը, ջրալուծելի ցածրամոլեկուլային (օլիգոմերային ֆենոլֆորմալդեհիդային խեժը), ջրալուծելի միզանյութաֆորմալդեհիդային խեժը և այլն, սույն հայտով առաջարկված միացություններին՝ N-միամեթիլոլկարբամիդիլեթիլենգլիկոլի և դրա հիման վրա սինթեզված խելատային կոմպլեքսային միացությունը:

Օգտագործված գրականություն

- 1.R. A Qaramyan, M. L. Yeritsyan, I. N. Sirekanyan // Amino alcohols and chelates on their basis // Proceeding of the YSU, Chem-Biology series, N3 p 25-29, 2016:
2. А. Ф. Николаев // Синтетические полимеры и пластические массы на их основе// М. Л., Химия, 1964, с. 378:

CHELATED COMPLEX OF N-MONOMETHYLOL CARBAMIDE ETHYLENE GLYCOL WITH COPPER

МКХИТАРЯН АЗНИВ

*PhD in Technical Sciences, Associate Professor
Senior Expert in Intellectual Property Agency
Ministry of Economic Development and
Investments, the Republic of Armenia*

TORCHYAN ARMAN

*Graduate of Enterprise Economics and Management Department,
Faculty of Economics, Gavar State University*

The work relates to organic chemistry, in particular, to a water-soluble chelated complex of N-monomethylol carbamide ethylene glycol with copper. The polyhydric alcohol is reacted with metal acetate when being stirred at a temperature of 40-45 ° C. Stirring is carried out until the formation of acetic acid is completed, then the mixture is washed with a solution of ethyl alcohol, filtered, and the resulting residue is dried. Monomethylol carbamide ethylene glycol is used as polyhydric alcohol, copper acetate is used as metal acetate, and a mixture of acetone and ethyl alcohol is used as a solution of ethyl alcohol at a ratio of 1: 1, whereas the residue is washed with diethyl ether at 45–50 ° C before drying.

Key words: *Chelated complex, N-monomethylol carbamidylethylene glycol chelated complex with copper, starting material, water soluble polymers.*

ХЕЛАТНЫЙ КОМПЛЕКС N-МОНОМЕТИЛОЛКАРБАМИДИЛ ЭТИЛЕНГЛИКОЛЯ С МЕДЬЮ

МХИТАРЯН АЗНИВ

*кандидат технических наук, доцент
Министерство экономического
развития и инвестиции РА,*

Агентство Интеллектуальной Собственности

Работа относится к органической химии, в частности, к водорастворимому хелатному комплексу N-монометилкарбамидил этиленгликоля с медью. Многоатомный спирт при перемешивании и температуре 40-45°C подвергают взаимодействию с ацетатом металла. Перемешивание осуществляют до окончания образования уксусной кислоты, затем смесь промывают раствором этилового спирта, фильтруют, полученный осадок высушивают. В качестве многоатомного спирта используют монометилкарбамидил этиленгликоль, в качестве ацетата металла - ацетат меди, а в качестве раствора этилового спирта берут смесь ацетона и этилового спирта при соотношении 1:1, причем перед высушиванием осадок промывают диэтиловым эфиром при температуре 45-50°C.

Ключевые слова: *Хелатный комплекс, хелатному комплексу N-монометилкарбамидил этиленгликоля с медью, исходный материал, водорастворимые полимеры.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 24.08.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 27.09.2019թ.:

**N-ՄԻԱՄԵԹԻԼՈԼԿԱՐԲԱՄԻԴԻԼԵԹԻԼԵՆԳԼԻԿՈԼԻ ՄԱՆԳԱՆԻ ՀԵՏ
ԽԵԼԱՏԱՅԻՆ ԿՈՄՊԼԵՔՍ**

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ԱԶՆԻՎ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարություն
մտավոր սեփականության
գործակալության գլխավոր փորձագետ
e-mail: a_mkhitaryan@mail.ru*

ԹՈՌՉՅԱՆ ԱՐՄԱՆ

*ԳՊՀ տնտեսագիտական ֆակուլտետի «Ձեռնարկությունների
տնտեսագիտություն և կառավարում» բաժնի շրջանավարտ
e-mail: arm.torchyanyan@mail.ru*

**Աշխատանքը վերաբերում է օրգանական քիմիային,
մասնավորապես ջրալուծելի N-միամեթիլոլկարբամիդիլէթիլենգլիկոլի
մանգանի հեղ խելատային կոմպլեքսին:**

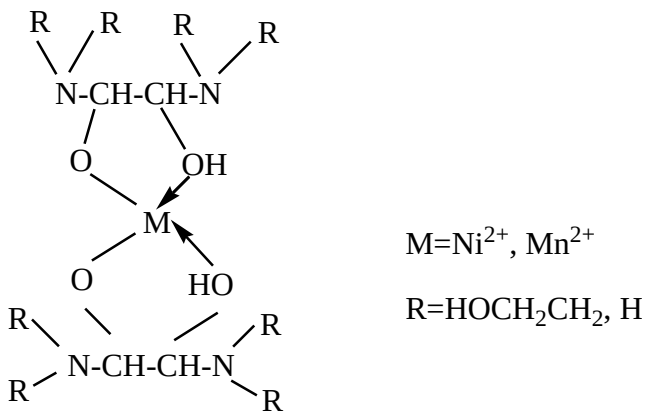
**Բազմաթիվ սպիրտը խառնման պայմաններում փոխազդում են
մետաղի աղերի հեղ 40-45°C ջերմաստիճանում: Խառնումն
իրականացնում են մինչև քաղաքացիական առաջացման ավարտը,
այնուհետև խառնուրդը լվանում են էթիլ սպիրտի լուծույթով, ֆիլտրում,
ստացված նստվածքը չորացնում են: Որպես բազմաթիվ սպիրտ
օգտագործում են մոնոմեթիլոլկարբամիդիլէթիլենգլիկոլ, որպես մետաղի
աղերի վերցնում են մանգանի աղեր, որպես էթիլ սպիրտի լուծույթ
վերցնում են 1:1 զանգվածային հարաբերակցությամբ աղերի և էթիլ
սպիրտի խառնուրդ, ընդ որում նախքան չորացնելը նստվածքը լվանում են
դիէթիլ էթերով 45-50°C ջերմաստիճանում:**

Բանալի բառեր՝ Խելատային կոմպլեքսային միացություն, N-
միամեթիլոլկարբամիդիլէթիլենգլիկոլի մանգանի հեղ խելատային կոմպլեքս,
ելանյութ, ջրալուծելի պոլիմերներ:

Աշխատանքը վերաբերում է օրգանական քիմիային, մասնավորապես
խելատային կառուցվածքով մետաղաօրգանական միացություններին, այն է.
ջրալուծելի N – միամեթիլոլ կարբամիդիլէթիլենգլիկոլին և անցումային
մետաղի (Mn²⁺) աղերի հիման վրա ջրալուծելի խելատային կոմպլեքսին և
դրա ստացման եղանակին, որը կարող է օգտագործվել ջրալուծելի

Հայտնի է խելատային կոմպլեքս, որը ստանում են հետևյալ կերպ. 4,5գ (0,025 մոլ) N,N'-երկէթիլենգլիկոլ և 6,125գ (0,025 մոլ) մանգանի ագետատի հիդրատը տաքացման պայմաններում հավանգում 40-45°C ջերմաստիճանում խառնում են մինչև համասեռ զանգվածի առաջանալը: Ռեակցիայի ավարտը համարվում է քացախաթթվի առաջացման դադարը: Ստացված խառնուրդը լվանում են ջուր-էթիլային սպիրտ խառնուրդով (0,5:1 ծավալային հարաբերակցությամբ): Այնուհետև վակուումի տակ (1,5-2 մմ սնդ. ս.) 55°C ջերմաստիճանում չորացնում են մինչև հաստատուն զանգված: Ստացվում է մարմնագույն ամորֆ զանգված: Ստացված միզանյութը լուծում են երկմեթիլֆորմամիդում, երկմեթիլսուլֆոքսիդում, էթիլացետատում: Միացությունը չի լուծվում ջրում: Դրա կրային խառնուրդը տաքացնելիս խելատային կոմպլեքսը հիդրոլիզվում է: Նշված նմանակի թերությունը կայանում է նրանում, որ դա չի լուծվում ջրում, չի համատեղվում պոլիմերային ջրային դիսպերսիաների հետ, որով և սահմանափակվում է դրա կիրառական ոլորտը [1]:

Հայտնի աշխատանքում բերված խելատային միացությունն ունի հետևյալ կառուցվածքը.

Բերված օրինակը ջրում չի լուծվում և չի համատեղվում ջրալուծելի պոլիմերներին և խեժերին, որի հետևանքով զգալի սահմանափակվում է դրա օգտագործման կիրառական ոլորտները:

Աշխատանքի բացահայտումը:

Մեր աշխատանքի խնդիրն է ստանալ ջրում լուծելի, ջրալուծելի պոլիմերների և խեժերի հետ համատեղվող և օգտագործման լայն կիրառական ոլորտ ունեցող խելատային կոմպլեքս միացություն:

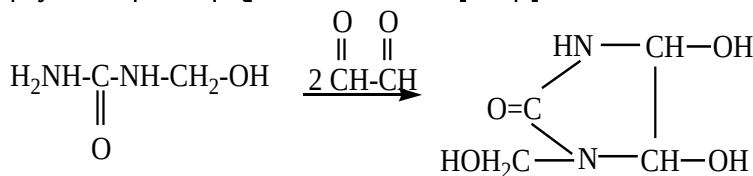
Աշխատանքի էությունն այն է, որ ստացված է N – միամեթիլոլկարբամիդիլէթիլէնգլիկոլի և մանգանի խելատային կոմպլեքս հետևյալ կերպ. բազմատոմ սպիրտը խառնման պայմաններում փոխազդում են մետաղի ագետատի հետ 40-45°C ջերմաստիճանում, խառնումն իրականացնում են մինչև քաջախաթթվի առաջացման ավարտը 1,5-2,0 ժամ, այնուհետև խառնուրդը լվանում են էթիլային սպիրտի լուծույթով, ֆիլտրում, ապա ստացված նստվածքը չորացնում են: Որպես բազմատոմ սպիրտ օգտագործում են միամեթիլոլկարբամիդիլ էթիլէնգլիկոլ, որպես մետաղի ագետատ վերցնում են մանգանի ագետատ, որպես էթիլային սպիրտի լուծույթ վերցնում են 1:1 զանգվածային հարաբերակցությամբ ագետոնի և էթիլային սպիրտի խառնուրդ, ընդ որում նախքան չորացնելը նստվածքը լվանում են երկէթիլային եթերով 45-50°C ջերմաստիճանում:

Այս գիտական աշխատանքն իրականացրել ենք հետևյալ կերպ:

Ստորև բերված է N-միամեթիլոլկարբամիդիլէթիլէնգլիկոլի մանգանի հետ խելատային կոմպլեքսի ստացման կոնկրետ օրինակը:

N-միամեթիլոլկարբամիդիլէթիլէնգլիկոլի ստացում:

9 գ (0,1 մոլ) միամեթիլոլկարբամիդը (որը ստացվում է համաձայն [2]) և 29մլ 40 %-անոց գլիօքսալի ջրային լուծույթը խառնման պայմաններում 0,5-1 ժամ տևողությամբ տաքացնում են մինչև 45°C ջերմաստիճան: Որից հետո վակուումի տակ (10-15 մմ սնդ. ս.) 40-45°C ջերմաստիճանում հեռացնում են ջուրը չոեակցված գլիօքսալի հետ և արդյունքում ստացված զանգվածը մի քանի անգամ լվանում են ագետոնով, այնուհետև բժշկական եթերով, ապա չորացնում վակուումային չորանոցում, (1,5-2 մմ սնդ. ս.) ճնշման պայմաններում մինչև հաստատուն զանգված:

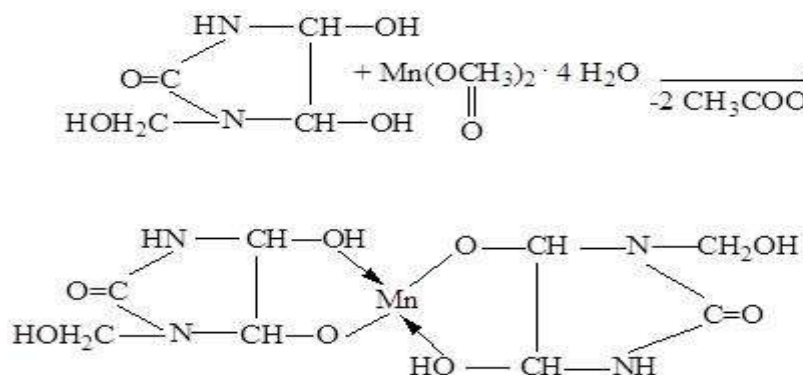
I

I միացությունն ուսումնասիրվել է Ի¹³C-սպեկտրոսկոպիկ և տարրերի անալիզի եղանակով: Ուսումնասիրման արդյունքները բերված են աղյուսակում:

N-միամեթիլկարբամիդիլէթիլէնգլիկոլի մանգանի հետ խելատային կոմպլեքսի ստացումը:

6,13գ (0,025 մոլ) մանգանի ագետատ, 5,4գ (0,05մոլ) N – միամեթիլոլկարբամիդիլ էթիլէնգլիկոլ և 5մլ H₂O հախճապյա հալանգում ջանասիրաբար տրորման ճանապարհով խառնում են մինչև համասեռացում:

Խառնման ընթացքում տեղի է ունենում քացախաթթվի ինտենսիվ անջատում, պրոցեսի ավարտը գնահատվում է քացախաթթվի առաջացման ավարտով: Այնուհետև ռեակցիայի զանգվածը մի քանի անգամ լվանում են 1:1 ծավալային հարաբերակցությամբ ացետոն-էթիլային սպիրտ խառնուրդով, այնուհետև եթերով, որից հետո չորացնում են վակուումային չորանոցում (1,8-2 մմ սնդ.ս.) 50°C ջերմաստիճանում մինչև հաստատուն զանգված: Ելքը՝ 75%, մարմնագույն նյութ, հալման կետ՝ 180±1,5°C:

II միացության ԻԿ սպեկտրը և տարրերի անալիզի տվյալները բերված են աղյուսակում:

Աղյուսակ 1:

I-II միացությունների որոշ ֆիզիկամեխանիկական պարամետրեր և տարրերի անալիզի տվյալներ:

N	Միացություն	ԻԿ սպեկտր, ν, սմ ⁻¹	Տարրերի անալիզ, %			
			C	H	N	M
			$\frac{\text{գտնված}}{\text{հաշված}}$	$\frac{\text{գտնված}}{\text{հաշված}}$	$\frac{\text{գտնված}}{\text{հաշված}}$	$\frac{\text{գտնված}}{\text{հաշված}}$
1	2	6	7	8	9	10

1	I	$ \begin{array}{c} 1050-1100 \text{ (-C-<)} \\ \\ \text{OH} \\ 1420-1425 \text{ >NC(O)N<} \\ 1695 \text{ (-C-N<)} \\ \\ \text{O} \\ 2890-2920 \text{ (-CH}_2\text{-)} \\ 1180-1190 \text{ (>NCH}_2\text{OH)} \end{array} $	$ \begin{array}{c} 32,4 \\ \hline 32,43 \end{array} $	$ \begin{array}{c} 5,2 \\ \hline 5,4 \end{array} $	$ \begin{array}{c} 19,7 \\ \hline 19,92 \end{array} $	-
2	II	$ \begin{array}{c} 450-460 \text{ (MnO)} \\ 1420-1425 \text{ >NC(O)N<} \\ 2800-2860 \text{ (>CH)} \\ 3300-3400 \text{ (NH}_2\text{)} \\ 1185-1220 \text{ (>NH}_2\text{OH)} \end{array} $	$ \begin{array}{c} 27,3 \\ \hline 27,58 \end{array} $	$ \begin{array}{c} 3,9 \\ \hline 3,73 \end{array} $	$ \begin{array}{c} 16,2 \\ \hline 16,09 \end{array} $	$ \begin{array}{c} 15,9 \\ \hline 15,8 \end{array} $

N –միամեթիլոլկարբամիդիլեթիլենգլիկոլը և մանգանի ագետատի հիման վրա ստացած խելատային կոմպլեքսային միացությունը լուծվում է ջրում և համատեղվում է ջրալուծելի պոլիմերների և խեժերի հետ, ինչպես նաև առանց ֆազագոյացման խառնվում է նաև ջրադիսպերսայի համակարգերին և դրանց հիման վրա մշակված բաղադրանյութերի հետ: Ջրալուծելի պոլիմերներից նշենք խիտոզանը, պոլիմինիլսպիրտը, պոլիակրիլաթթու, պոլիակրիլամիդը, ջրալուծելի ցածրամոլեկուլային (օլիգոմերային ֆենոլֆորմալդեհիդային խեժը), ջրալուծելի միզանյութաֆորմալդեհիդային խեժը և այլն, սույն հայտով առաջարկված միացություններին N–միամեթիլոլկարբամիդիլեթիլենգլիկոլի և դրա հիման վրա սինթեզված խելատային կոմպլեքսները:

Օգտագործված գրականություն

1. R. A Qaramyan, M. L. Yeritsyan, I. N. Sirekanyan // Amino alcohols and chelates on their basis // Proceeding of the YSU, Chem-Biology series, N3 p 25-29, 2016:
2. А. Ф. Николаев // Синтетические полимеры и пластические массы на их основе// М. Л., Химия, 1964, с. 378:

CHELATED COMPLEX OF N-MONOMETHYLOL CARBAMIDE ETHYLENE GLYCOL WITH MANGANESE

МКХИТАРЯН АЗНИВ

*PhD in Technical Sciences, Associate Professor
Senior Expert in Intellectual Property Agency
Ministry of Economic Development and
Investments, the Republic of Armenia*

ТОРЧЯН АРМАН

*Graduate of Enterprise Economics and Management Department,
Faculty of Economics, Gavar State University*

The work relates to organic chemistry, in particular, to a water-soluble chelated complex of N-monomethylol carbamide ethylene glycol with manganese.

The polyhydric alcohol is reacted with metal acetate when being stirred at a temperature of 40–45 ° C. Stirring is carried out until the formation of acetic acid is completed, then the mixture is washed with a solution of ethyl alcohol, filtered, and the resulting residue is dried. Monomethylol carbamide ethylene glycol is used as polyhydric alcohol, manganese acetate is used as metal acetate, and a mixture of acetone and ethyl alcohol is used as a solution of ethyl alcohol at a ratio of 1: 1, whereas the residue is washed with diethyl ether at 45–50 ° C before drying.

Key words: *Chelated complex, Chelated complex of N-monomethylol carbamidylethylene glycol with manganese, starting material, watersoluble polymers.*

ХЕЛАТНЫЙ КОМПЛЕКС N-МОНОМЕТИЛОЛКАРБАМИДИЛЭТИЛЕНГЛИКОЛЯ С МАРГАНЦЕМ

МХИТАРЯН АЗНИВ

*кандидат технических наук, доцент
Министерство экономического
развития и инвестиции РА,
Агентство Интеллектуальной Собственности*

ТОРЧЯН АРМАН

*выпускник отделения экономики предприятий и управления
экономического факультета Гаварского государственного университета*

Работа относится к органической химии, в частности, к водорастворимому хелатному комплексу N-монометилполкарбамидил этиленгликоля с марганцем.

Многоатомный спирт при перемешивании при температуре 40–45°C подвергают взаимодействию с ацетатом металла. Перемешивание осуществляют до окончания образования уксусной кислоты, затем смесь промывают раствором этилового спирта, фильтруют, полученный осадок высушивают. В качестве многоатомного спирта используют монометилолкарбамидил этиленгликоль, в качестве ацетата металла – ацетат марганца, а в качестве раствора этилового спирта берут смесь ацетона и этилового спирта при соотношении 1:1, причем перед высушиванием осадок промывают диэтиловым эфиром при температуре 45–50°C.

Ключевые слова: *Хелатный комплекс, Хелатный комплекс N-монометилолкарбамидил этиленгликоля с марганцем, исходный материал, водорастворимые полимеры.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 24.08.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 27.09.2019թ.:

**ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՎ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՆԱԼՈՒՑ ՀԵՏՈ
ՄԻՆՉԵՎ 1849Թ.**

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՀԱՄԼԵՏ

Պալատական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳԴՀ հասարակական գիտությունների ամբիոնի վարիչ
e-mail: hamlet.harutyunyan48@mail.ru

**1828թ. փետրվարի 10-ի Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսական
կայսրությանը միացվեց Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը հանդիսացող
Երևանի և Նախիջևանի խանություններն ու Օրդուբադի օկրուգը:**

**1827թ. հոկտեմբերի 6-ին գեներալ Իվան Պասկևիչի հրամանով
ստեղծվեց Երևանի ժամանակավոր վարչությունը, որը կոչված էր
իշխանություն իրականացնել գրավյալ տարածքների նկատմամբ: 1828թ.
մարտի 21-ին Նիկոլայ Ա-ն հրովարտակ արձակեց, որով Երևանի և
Նախիջևանի խանություններից և Օրդուբադի օկրուգից ստեղծվեց
Հայկական մարզը:**

**1840թ. ցրվեց Հայկական մարզը և մտցվեց նորակազմ Թիֆլիսի
նահանգի կազմում:**

Բանալի բառեր՝ նահանգ, խանություն, մարզ, գավառ, Նիկոլայ Ա.,
Երևան:

Անդրկովկասի և Արևելյան Հայաստանի¹ միացումով Ռուսաստանի
արտաքին քաղաքականությունը բովանդակային առումով թևակոխեց
որակական նոր փուլ:

¹ Արևելյան Հայաստանի հիմնական տարածքն ընդգրկված էր Երևանի, Նախիջևանի և
Ղարաբաղի խանություններում, իսկ Լոռին, Փամբակը, Բորչալուն և Շամշադինը Քարթլի-
Կախեթի միացյալ թագավորության մեջ էին: Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս

Տարածքային նվաճումների հետ մեկտեղ կայսրության զարգացման շահերը պահանջում էին ձեռնարկել և իրականացնել պետության քաղաքական և տնտեսական հիմքերի ամրապնդման միջոցառումներ, որոնք արմատական փոփոխություններ պիտի մտցնեին նորագրավալ տարածքների վարչատարածքային կառուցվածքում և բնակչության սոցիալ-տնտեսական և մյուս հարաբերություններում:

Դրանք նորանվաճ երկրամասում ամրապնդվելու և այն ամբողջովին յուրացնելու ուղիների հարցում Ռուսաստանի կառավարության ունեցած պատկերացումներն էին, նրա որդեգրած քաղաքականությունը:

Անդրկովկասի երկրամասում այդ խնդիրների լուծումն ուներ առանձնահատուկ բնույթ: Նախ անհրաժեշտ էր վերջ տալ հավատակից և ցեղակից տիրապետողներին փոխարինելու եկած քրիստոնյա Ռուսաստանի հանդեպ տեղի մահմեդական բնակչության թշնամանքին ու ատելությանը: Կար ևս մեկ բացասական գործոն: Պարսկաթուրքական դարավոր տիրապետությունը Անդրկովկասի ժողովուրդներին, այդ թվում և արևելահայությանը, տնտեսապես շահագործելուց, կեղեքելուց, ազգային ու կրոնական բռնաճնշումներից և ստորացումներից բացի, վարժեցրել էր այնպիսի ապրելակերպի, երբ պետաիրավական և տնտեսական հարաբերություններում օրենքի իշխանության փոխարեն գործում էին հիմնականում մուսուլման ժողովուրդների ազգային կենսակերպին և գոյաձևին հարիր հոռի բարքերն ու սովորույթները: Այդ վիճակը շարունակվում էր նաև երկրամասը Ռուսաստանին անցնելուց հետո: Երևույթների նման ընթացքը, անշուշտ, իր հետ բերում էր անկայունություն ու խառնաշփոթ, պետականության հասկացության թերի ըմբռնում, որը կարող էր վտանգել երկրի կայունությանը և կայսրության հարավային սահմանները հեշտ խոցելի դարձնել արտաքին թշնամիների համար:

Տնտեսական տեսանկյունից ևս խնդիրն ուներ արդիական հնչեղություն: Նվաճված տարածքներում տեղական ժողովուրդների վարչական և օրենսդրական հնացած համակառույցի փոխարեն ռուսական վարչաձևեր և օրենքներ մտցնելով՝ գործի էին դրվում հաստատուն օրենքներ հարկային դաշտում:

բոլոր խանությունները կազմում էին՝ ենթակա շահնշահի գերագույն իշխանությունը: Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, Եր., 2010, էջ 179:

Ռուսական իշխանությունները գիտակցում էին ստեղծված վիճակն արագ հաղթահարելու անհրաժեշտությունը: Գեներալ Իվան Պասկևիչը, որին հանձնարարված էր Անդրկովկասում, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանում բարեփոխումներ անցկացնելու իրավասությունը, 1830թ. ապրիլին Նիկոլայ Ա-ին գրած նամակում նշում էր, որ Անդրկովկասում ռուսական վարչաձևերի և օրենքների տարօրինակ խառնուրդ է ստեղծվել վրացականի և մուսուլմանականի հետ, հարկերի գանձման համակարգն անկանոն է, պաշտոնատար անձանց իրավունքների ու պարտականությունների մեջ գոյություն ունի անորոշություն¹: Միասնություն չկա ո՛չ կառավարման ձևի, ո՛չ օրենքների և ո՛չ էլ ֆինանսական համակարգերի միջև: «Չարիքի արմատը, գրում է նա, գտնվում է հենց քաղաքացիական մասի կառավարչության մեջ»²:

Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանակների տեսակետն էր. «Անդրկովկասը կապել Ռուսաստանի հետ քաղաքացիական և քաղաքական կապերով իբրև մեկ մարմին և ստիպել տեղի բնակիչներին խոսել, մտածել և զգալ ռուսաբար»³:

Այսպիսով, Անդրկովկասում վարչատարածքային փոփոխություններ անցկացնելու խնդիրը կայսրության շահերից բխող կենսական անհրաժեշտություն էր: Հարց է ծագում՝ Ռուսաստանի կառավարությունը ինչպես էր պատկերացնում այս գործընթացը և մասնավորապես ինչ ռազմավարություն էր վարում այդ ուղղությամբ, այսինքն՝ խոսքը վերաբերում է՝ ինչից պետք է սկսեր հարցին: Հենց սկզբից նշենք, որ երկրի ղեկավարությունը փաստորեն նոր եղանակներ չկիրառեց խնդիրը լուծելու համար, այլ կենսագործեց նախկինում փորձարկված և բազմիցս կենսունակությունը ապացուցած ուղին, այն է՝ Անդրկովկասը տարածքային վերաձևման ենթարկելով՝ ստեղծել վարչատարածքային նոր համակարգ: Ընտրված ուղին դարձավ պետական քաղաքականություն, որն իր արտահայտությունը գտավ XIX դ. 30-40-ական թվականներին Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում մեկը մյուսին հաջորդող

¹ Պարսկաստանում կառավարման տիրող վարչաձևը ռազմական բռնապետությունն էր: Պետության մեջ շահի, իսկ խանություններում խաների իրավունքներն անսահմանափակ էին: Նրանց քմահաճույքից էր կախված հպատակների կյանքի ու գույքի ապահովությունը: Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 180:

² Վ. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, Եր., 1979, էջ 67-68:

³ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. 1, М.-Л., 1936, с. 21.

վարչատարածքային փոփոխությունների ծրագրերի փնջում: Տարածքային վերաձևումները և ըստ այդմ վարչակառավարման նոր համակարգի ստեղծումը ներկայացնում էին որպես մեկ ընդհանուր ռազմավարական ուղղություն, որն, ինչպես ենթադրում էին Ռուսաստանի իշխանությունները, թույլ կտար նորագրավյալ տարածքներն առանց ցնցումների և այլևայլ բարդությունների «ներծծել» կայսրության մեջ:

Հատկանշական է, որ Երևանի և Նախիջևանի խանություններում՝ ռուսական իշխանությունները մասնակի վարչական փոփոխություններ սկսում են տակավին այս խանությունների ռազմակալման հետ միաժամանակ: Արևելյան Հայաստանում Ռուսաստանը առաջին անգամ իշխանության մարմնի տեսքով ներկայացել է 1827թ. հոկտեմբերի 6-ից, երբ գեներալ Ի. Պասկևիչի հրամանով ստեղծվեց Երևանի ժամանակավոր վարչությունը: Ռազմավարչական բնույթի այս վարչությունը, որը կոչված էր իշխանություն իրականացնել գրավյալ ժողովուրդների նկատմամբ, ընդամենը կես տարվա կյանք ունեցավ: 1828թ. մարտի 21-ին կայսր Նիկոլայ Ա-ն Սենատի անունից հրովարտակ արձակեց, որով Երևանի և Նախիջևանի խանություններից և Օրդուբադի օկրուգից ստեղծվեց Հայկական մարզը²: Նրանում մասնավորաբար ասված է. «... Պարսկաստանից Ռուսաստանին միացված Երևանի և Նախիջևանի խանություններն այսուհետև բոլոր գործերում

¹ Երևանի խանությունը բաժանված էր 15 մահալների՝ Կրխբուլաղի, Զանգիբասարի, Գառնիբասարի, Վեդիբասարի Շարուրի, Սուրմալուի, Դարաքենդ – Փարչենիսի, Սահաթլուի, Թալինի, Սեփդլի-Ախսախլիի, Սարդարաբադի, Կարբիբասարի, Ապարանի, Դարաշիչակի և Գյոկչայի:

Նախիջևանի խանությունն Օրդուբադի շրջանի հետ միասին կազմված էր 10 մահալից: Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 179:

² Հայկական մարզի տարածքի փաստացի մակերևույթը կազմում էր 30 հազար քառ. վերստ, որից 1200 քառ. վերստը բաժին էր ընկնում Սևանա լճին, 500 քառ. վերստը՝ գետեր, առուներ, ջրմուղներ, 500 քառ. վերստը՝ ճահիճներ, 200 քառ. վերստը՝ ճանապարհներ, 1000 քառ. վերստը՝ քաղաքներ, գյուղեր, ձմեռանոցներ և այլ շինություններ և 250 քառ. վերստը՝ գերեզմաններ, դրանցից բացի. ա) 5000 քառ. վերստը՝ պիտանի հող մերձարևադարձային բույսերի մշակման համար, 9000 քառ. վերստը՝ հացաբույսերի մշակման համար, խոտհարք՝ 5000 քառ. վերստ, անպիտանի հողեր և լեռնագագաթներ՝ 3000 քառ. վերստ, աղուտներ՝ 200 քառ. վերստ, անտառներ՝ 1000 քառ. վերստ, այգիներ՝ 125 քառ. վերստ և հացահատիկի մշակման համար 3025 քառ. վերստ անջրդի հողերը:

անվանել Հայկական մարզ և մտցնել մեր տիտղոսի մեջ»¹: Այս հրամանագրի հետ աղերս ուներ Պասկևիչի կողմից ժամանակավոր վարչությունը լուծարելու մասին հրամանի արձակումը: Մարզը բաժանվում էր երկու՝ Երևանի և Նախիջևանի գավառների և Օրդուբադի օկրուգի: Նորաստեղծ մարզի կառավարումը հանձնարարվեց բարձրաստիճան գինվորականներից կազմված մարզային վարչությանը², որի ղեկը ստանձնեց գեներալ Ճավճավաձեն, իսկ 1830թ. մինչև 1838թ. այդ պաշտոնը վարեց իշխան Վ. Բեհբույբեկը:

«Հայկական մարզի կառավարման կանոնների մասին» 1833թ. հունիսի 23-ին Պետական խորհրդի ընդունած որոշման համաձայն՝ մարզում անցկացվեց վարչատարածքային նոր բաժանում՝ ձևափոխվեց նրա վարչական քարտեզը՝ Երևանի գավառը բաժանվեց չորս օկրուգների՝ Երևանի³, Շարուրի, Սարդարաբադի և Սուրմալուի: Իսկ Նախիջևանի գավառը՝ Նախիջևանի և Շարուր-Դարալագյազի⁴: Յուրաքանչյուր օկրուգ բաժանվեց ավելի փոքր վարչական միավորների՝ մահալների և գյուղերի: Վերը նշված որոշման կիրարկման առաջին քայլերից մեկը եղավ այն, որ վարչական պաշտոններից հեռացվեցին խանական շրջանի նախկին պաշտոնյաները՝ խաները, բեկերը, մելիքները և աղաները⁵:

Որպես կանոն նորաստեղծ վարչական կառույցներում ղեկավար պաշտոններ էին զբաղեցնում ռուսական քաղաքացիական կամ գինվորական աստիճանավորները, թեև առանձին դեպքերում նշանակվել են նաև հայեր:

Նախիջևանի և Օրդուբադի վարչական կառույցները պահպանվեցին:

¹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, т. 1, М., 1833, с. 278, Присоединение Восточной Армении к России, т. 2, с. 566-568, Полное собрание законов Российской империи, II собр., т. III, 1828, N 1888:

² Վարչության կազմում ընդգրկվեցին երկու ռուս բարձրաստիճան գինվորականներ, մեկ հայ և մեկ մահմեդական՝ տեղական ընտրյալ դասի ներկայացուցիչներից: Կոլեգիայի հայ ներկայացուցիչը եղել է Ներսես Աշտարակեցին: Տե՛ս Документы и материалы по истории Армянской народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870) под редакцией И. Ж. Тавакаляна, Ереван, 1993, էջ 334:

³ 1833թ. Երևանը համարվեց Հայկական մարզի վարչական կենտրոն: Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1906г., Эриван, 1905, էջ 135 (այսուհետև՝ ПК):

⁴ Տե՛ս И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852, էջ 448:

⁵ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Եր. 2019, էջ 215:

Հունիսի 23-ի որոշմամբ՝ Նախիջևանի պրովինցիան և Օրդուբադի օկրուգը թողնվեցին նայիբների կառավարման ներքո. «Նախիջևանի և Օրդուբադի... նայիբներին՝ Էսքան խանին և Շխալի-բեկին, որոնց այդ վայրերում գեմատվային իշխանություն է տրված, թողնել իրենց կոչման ու պաշտոնի մեջ...»¹:

Ուղղորդվելով նշված օկրուգներում հին վարչակարգերը պահպանելու և մահմեդական բնակչության երբեմնի ազդեցիկ և թելադրող կարգավիճակը չխախտելու Ռուսաստանի շովինիստ ղեկավարության քաղաքականությամբ՝ տեղերում այդ քաղաքականությունը կուրորեն իրականացնող պաշտոնյաներն առանձին դեպքերում շատ ավելի հեռուն գնացին: Այսպես, տվյալ ժամանակաշրջանի իրադարձությունների անմիջական և ակտիվ մասնակից Ա. Գրիբոյեդովը², որին խնդրո առարկա հիմնահարցը ուսումնասիրող խորհրդային բոլոր պատմաբանները, չնչին բացառությամբ, համարել են հայ ժողովրդի շահերի պաշտպան, Ի. Պասկևիչին հորդորում էր Նախիջևանի 500 ընտանիք (այդ թվում՝ ներգաղթողներից) կամովին կամ հարկադրաբար տեղափոխել այլ վայրեր և նրանց տեղը բնակեցնել մահմեդականներով³:

Այս ամենից հետևում է, որ Ռուսաստանին անցած Արևելյան Հայաստանի պարսկական մասում, մասնավորապես Նախիջևանում և Օրդուբադում անցկացվող ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ մասնակի վարչատարածքային բաժանումներն ու վերաբաժանումներն ուղեկցվում էին նախկին վարչամիավորների լրիվ կամ մասնակի պահպանմամբ: Փաստորեն Անդրկովկասի նորագրավյալ մյուս տարածքների օրինակով Հայկական մարզում ևս վարչական նոր վերաբաժանումների ժամանակ հին բոլոր վարչական կառույցները չլուծարվեցին, և ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ դեռ ռուսական կայսրության իշխանության նոր կառույցները չէին ամրապնդվել, իսկ օրենքների կիրարկման համար համապատասխան օրենսդրական դաշտ չկար, հինն ու նորը դեռ զուգորդված էին և ներկայացնում էին հնի ու նորի հակադրությունների միասնություն:

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. VIII, 1833, № 62, 82.

² Ա. Գրիբոյեդովը մեծ մասնակցություն է ունեցել ինչպես Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքման, այնպես էլ պարսկահայերի վերաբնակեցման աշխատանքներին: Տե՛ս А. Берже, А. Грибоедов. Деятельность его как дипломата (1827-1829 гг.), Русская старина, СПб, 1874, էջ 747-748:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Հարց է ծագում՝ ինչու այնպես եղավ, որ քրիստոնյա Ռուսաստանը հավատակից հայերից առավել վստահում էր մահմեդականներին:

Նախ՝ հենց սկզբից նշենք, որ գաղութատեր Ռուսաստանի ղեկավարությունը չէր վստահում, թե՛ հայերին և թե՛ առավել ևս մուսուլմաններին: Այդ քաղաքականության պատճառները շատ ավելի բազմաշերտ են ու խորը, քան կարող է թվալ առաջին հայացքից: Առաջին՝ ռուսական պետության համար քաղաքական առումով շահեկան չէր, որ իր հարավային նորահաստատ և «փխրուն» սահմանը բնակեցված լիներ էթնիկական միատարր կազմ ունեցող մեծաթիվ բնակչությամբ, որն, անշուշտ, հակառուսական անջատողական տրամադրություն սնուցող գործոն էր: Երկրորդ՝ երկու ժողովուրդներից որևէ մեկի անհնազանդության և ապակենտրոն ձգտումների դեպքում, մյուսին հակակշռելու համար: Երրորդ՝ տեղի մուսուլման բնակչության համակրանքին արժանանալու, նրա վերնախավին սիրաշահելու և իր կողմը գրավելու համար: Չորրորդ՝ հաշվի էր առնվում նաև այն հանգամանքը, որ մուսուլման ժողովուրդները, որպես կանոն, ավելի շատ առաջնորդվում են ավանդույթների ու սովորույթների ուժով, քան օրենքներով:

Այսուհանդերձ, Հայկական մարզում «Կիրարկված վարչական բարեփոխումները,- գրում է Գ. Գալոյանը,- անառարկելի դրական նշանակություն ունեցան: Բնակչության լայն զանգվածները ազատագրվեցին պարսկական խաների թալանից ու բռնադատումներից: Հայկական մարզում սկսեցին գործել ռուսական կայսրության օրենքները, որոնք, սակայն, գաղութային հնազանդության մեջ էին պահում նվաճված երկրամասերի ժողովուրդներին»¹:

Անցել էր բավականին երկար ժամանակ: Ռուսաստանը հասցրել էր իր տիրապետող ներկայությունը ապահովել Անդրկովկասի երկրամասի տնտեսական և քաղաքական կյանքի կարևորագույն բնագավառներում և ուսումնասիրել նրա բնակլիմայական պայմանները, հաղորդակցության ուղիները, տնտեսական կապերը և հետաքրքրություն ներկայացնող այլ խնդիրներ:

Այս ամենը դեռ բավարար չէր երկրամասը կայսրության ամբողջական մարմնի կարկատանամաս դարձնելու, կարգ ու կանոն հաստատելու,

¹ Գ. Գալոյան., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալ առճակատումներում (XVI դարից -1917թ.), Եր., 2004, էջ 183:

նվաճված ժողովուրդներին հնազանդության մեջ պահելու, նրանց անջատողական տրամադրություններին վերջ տալու, ակնկալվող օգուտներ ստանալու և տերության ամբողջականությունը հավերժացնելու համար: Ռուսական իշխանությունները պետք է, որ անհրաժեշտ եզրակացություն անեին այդպիսի իրավիճակից:

Անդրկովկասում, հատկապես Արևելյան Հայաստանում սկսված գյուղացիական հակացարական զանգվածային ելույթները և շարժումները նոր սրությամբ դրեցին ոչ վաղ անցյալում նվաճված տարածքներում հրատապ բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտությունը:

Երկրամասում վարչատարածքային վերաձևումներ կատարելու գաղափարն անմիջական արձագանք ստացավ ռուսական կառավարության կողմից, երբ 1837թ. Նիկոլայ Ա-ն այցելելով Անդրկովկաս և Արևելյան Հայաստան արժանացավ տեղի բնակչության, այսպես ասած, անհյուրընկալ վերաբերմունքին:

Ռուսական կառավարությունը 1830-ական թթ. սկսեց ակտիվացնել Անդրկովկասում բարեփոխումներ անցկացնելու իր քաղաքականությունը և դիմեց գործնական քայլերի:

Մի այդպիսի քայլ էր ցարական կառավարության կողմից հատուկ հանձնաժողովի ստեղծումը սենատոր Գանի գլխավորությամբ, որն Անդրկովկասում վարչատարածքային փոփոխությունների հարցն ուսումնասիրելու և ըստ այդմ կառավարությանը եզրակացություն ներկայացնելու համար 1837թ. ուղարկվեց Անդրկովկաս: Մեկ տարի անց՝ 1838թ., հանձնաժողովի կողմից կառավարությանը ներկայացված զեկուցագիրը բովանդակում էր նախատեսվող վարչատարածքային փոփոխությունների ամբողջ շրջանակը: 1840թ. ապրիլի 10-ին կայսրը վավերացրեց «Անդրկովկասի կառավարման կանոնադրությունը»¹: Կառավարությունն իսկույն ևեթ ձեռնամուխ եղավ դրա կենսագործմանը: Անդրկովկասը ենթարկվեց վարչական նոր բաժանման: Առաջին քայլերից մեկն այն եղավ, որ ցրվեցին նախկին բոլոր վարչամիավորները, այդ թվում՝ տասներկու տարվա կենսագրություն ունեցող Հայկական մարզը:

¹ Ապրիլի 10-ի օրենքով Կովկասում տեղական կառավարումը եռաստիճան էր. տեղամաս՝ տեղամասային ատենակալ, գավառ՝ գավառապետ, նահանգ՝ նահանգապետ: Տե՛ս Դ.Գ. Евангулов, Местная реформа на Кавказе, СПб, 1914, էջ 18-19:

1840թ. Հայկական մարզի տարածքի վրա ստեղծվեց երկու վարչական միավոր՝ Երևանի և Նախիջևանի գավառները, իսկ Օրդուբադը ստացավ գավառային ենթակայության քաղաքի կարգավիճակ: Նույն տարում Անդրկովկասի երկրամասում ստեղծվեց երկու խոշոր վարչատարածքային միավոր՝ Կասպիական մարզը՝ Շամախի կենտրոնով, և Վրաց-իմերեթական նահանգը՝ Թիֆլիս կենտրոնով: 11 գավառից բաղկացած Վրաց-իմերեթական նահանգի մեջ մտցվեց նաև Արևելյան Հայաստանի երեք՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի (իր մեջ ընդգրկում էր Բորջալուի շրջանի հարավային մասը և Շորագյալ-Փամբակի ամբողջ շրջանը, իսկ 1840թ.՝ նաև Ախալքալաքի շրջանը) գավառները¹:

Ընդ որում, ինչպես այս, այնպես էլ հաջորդ վարչատարածքային բաժանումների հիմքում ընկած էր քաղաքական գործոնը. Ռուսաստանի կառավարությունը Արևելյան Հայաստանը դիտում էր որպես գրավված տարածք, որի հետ կարող էր վարվել ինչպես ցանկանար, միայն թե հավերժացներ կայսրության ամբողջականությունը ի շահ նրա հետագա ընդարձակմանն ու հզորացմանը:

Այլ խոսքով՝ ազգային առանձնահատկությունների, էթնոգավանաբանական, տնտեսական և ժողովրդագրական գործոնների հետ իշխանությունները հաշվի չէին նստում: Ըստ էության, դա կայսերապաշտական քաղաքականություն էր, որի կենսագործման ճանապարհին ամենաբիրտ կերպով ոտնահարվեցին արևելահայերի և Անդրկովկասի հայության ազգային արժանապատվությունը, կրոնաբարոյական զգացմունքները, խաթարվեց նրա ազգային-մշակութային ժառանգության շարունակականությունը: Սա դեռ ամենը չէ: Արևելյան Հայաստանը բաժան-բաժան արվեց: Արևելահայությունը և

¹ 1801թ. Ռուսաստանին անցած Փամբակի շրջանից ստեղծվեց Լոռիի գավառը: Երևանի սարդարից կախվածության մեջ գտնվող Շորագյալի սուլթանության բնակչությունը 1815թ. կամովին անցավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Այս երկու շրջանների միավորումից ստեղծվեց մեկ վարչական միավոր՝ Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիա անունով: 1840թ. այս դիստանցիային միացվեց Ախալքալաքի շրջանը, և դրանց հիմքի վրա էլ ստեղծվեց Ալեքսանդրապոլի գավառը, որը սկզբից անցավ Վրաց-իմերեթական նահանգին, իսկ 1846թ.՝ Թիֆլիսի նահանգին: Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3150, թ. 68, /այսուհետև՝ ՀԱԱ/: Памятная книжка Эриванской губернии на 1892-й г., 1892, էջ 105 (այսուհետև՝ ՊԿ); ՊԿ на 1906 г. Эр., 1905, էջ 133-134, Обзор Эриванской губернии за 1886 г., Тифлис, 1885, էջ 1, 3 (այսուհետև՝ ՕՅԴ); Г. Г. Евангулов, Местная реформа на Кавказе, СПб, 1914, էջ 11-13:

կովկասահայությունը զոհաբերվեցին այդ վարչատարածքային փոփոխություններին: Վերը ասվեց, որ հայկական տարածքների մեծ մասը մտցվեց Վրաց-իմերեթական նահանգի մեջ: Այս վարչատարածքային վերաձևումներից դժգոհելու առիթ չունեցան և Կովկասի թաթարները: Կասպիական մարզին բռնակցվեցին Սյունիքն ու Արցախը:

Այս բաժանմանն արժե անդրադառնալ, քանզի այն շոշափում է Անդրկովկասի ժողովուրդների ազգամիջյան հարաբերություններին վերաբերող հարցեր: Երկրամասի ժողովուրդները ռուսական իշխանությունների կողմից դիտվում էին որպես անջատողական տարրեր: Դրանց դեմ պայքարելու համար միջոցը հայտնի էր, փորձված ու արդյունավետ՝ բաժանի՛ր, որ տիրես: Անդրկովկասի երկրամասը կամայականորեն վերաձևելով՝ ցարական կառավարությունը հաշվի չէր առնում տեղական բնակչության ոչ մի սովորույթ, բորբոքում էր նրանց կրոնական զգացմունքները, բթացնում ազգային ինքնագիտակցությունը, աշխատում էր մի ժողովրդին մյուսի դեմ լարել, որպեսզի հեշտ լինել նրանց վրա իշխելը:

Բայցևայնպես, այդ ամենը շատ հաճախ հանգեցնում էին տնտեսական ու քաղաքական լուրջ խնդիրների, որոնք անհապաղ լուծում էին պահանջում:

Վարչատարածքային նոր համակարգից Անդրկովկասի երեք հիմնական ազգությունները՝ հայերը, վրացիները և ադրբեջանցիները, խոր տազնապի մեջ էին: Ծայրահեղորեն գրգռված էին հայերը: Արհեստածին այս համակարգը երկրամասի ժողովուրդներին պատճառում էր այլ կարգի անհարմարություններ ևս: Այն երկրամասի տնտեսության զարգացման համար նոր հնարավորություններ չստեղծեց, եթե չասենք, որ լուրջ դժվարություններ ու բարդություններ հարուցեց:

Անդրկովկասը՝ որպես լեռնային և տարածքով խիստ մասնատված տարածաշրջան, ռուսական կայսրության ամենադժվարամատչելի երկրամասերից մեկն էր: Ճանապարհների ցանցը չափազանց փոքր էր և խիստ անբարվոք: Եթե սրան ավելացնենք, որ ձմռան ամիսներին դրանց մեծ մասը փակվում էր, ապա պատկերն ավելի պարզ ու հասկանալի կդառնա: Ճանապարհատրանսպորտային միջոցների բացակայության հետևանքով անհնարին էր դարձել աշխույժ կապ հաստատել նահանգային կենտրոնների և գավառների, ինչպես նաև վերջիններիս միջև:

Երկրամասն առանձնանում էր յուրահատուկ բնակլիմայական պայմաններով, գյուղատնտեսական մասնագիտացման բնույթով, բնակչության խտությամբ, աշխատուժի և աշխատանքային ռեսուրսների թերօգտագործմամբ:

Այս ամենը վարչատարածքային այդ կառույցների մեջ պարտադրված ընդգրկված ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի տնտեսական զարգացման, հոգևոր-մշակութային սեփական նկարագիրը կերտելու և ազգային ինքնությունը պահպանելու համար անշրջելի վտանգ էր սպառնում:

Իդեալ, ստեղծված տնտեսական և քաղաքական կացությունը օբյեկտիվորեն չէր բխում նաև ռուսական կայսրության շահերից, որովհետև մի կողմից ակնկալվող օգուտները չէին ստացվում, մյուս կողմից էլ ժողովրդական զանգվածների հակապետական կրքերն ու տրամադրություններն էին բորբոքվում: Փաստորեն Ռուսաստանի կառավարության սպասումները հետագայում չարդարացան, ուստի և նրա իշխանությունների կողմից այլևս չէր խրախուսվում ստեղծված կացությունը: Հենց դա է վկայում այն փաստը, որ Անդրկովկասը կայսրության համար էլ ավելի շահավետ դարձնելու և նրանից առավելագույնը ստանալու ընչաքաղցությամբ ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ երկրամասը նոր վարչական վերաձևման ենթարկելու փորձված մեթոդին:

Երկրամասում առաջին անգամ նոր վարչամիավորներ ստեղծելուց յոթ տարի անց՝ 1846թ. դեկտեմբերի 14-ին, Վրաց-իմերեթական նահանգը բաժանվեց երկու նահանգի՝ Թիֆլիսի և Քութայիսի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ հինգ գավառ: Ընդ որում Ախալցխայի գավառն անցավ Քութայիսի նահանգին: Կասպիական մարզը նույնպես բաժանվեց երկու նահանգի՝ Շամախիի և Դերբենդի¹: Փաստորեն երկրամասի ողջ տարածքի վրա ստեղծվեցին չորս նահանգներ: Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի (վերջինիս կազմում նաև Ախալքալաքի շրջանը) գավառները, ինչպես նաև Ղազախի և Շամշադինի շրջանները,

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 351, թ. 2:

որոնք գտնվում էին Շամախիի նահանգի¹ Ելիզավետպոլի գավառի կազմում, միացվեցին Թիֆլիսի նահանգին²:

Երևանի գավառապետ նշանակվեց Նիկոֆոր Բլավատսկին, Նախիջևանի գավառապետ՝ Իեսսեյ Սուլխանովը, իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառապետ՝ Ռոբերտ Բինեմանը³:

Անդրկովկասի երկրամասի վարչական սահմանաբաժան այս քարտեզն անփոփոխ մնաց մինչև XIX դ. 40-ական թվականների վերջը: Այս վերաձևումը, սակայն, չունեցավ իր դրական հետևանքները: Տարիներ պետք է անցնեին, որպեսզի ակնհայտ այդ իրողությունն ընկալեին և անհրաժեշտ հետևության հանգեին ռուսական իշխանությունները՝ գործնական քայլեր կատարելու, կայսրության մեջ գոծող օրենքներն երկրամասի վրա տարածելու, նրա վարչական կառուցվածքը ըստ հիմնական ազգությունների տեղաբաշխվածությանն ու խտությանը համապատասխան փոփոխության ենթարկելու համար:

Հաշվի առնելով այս ամենը Ռուսաստանի կառավարությունը Թիֆլիսի նահանգի կազմից հանեց Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի գավառները և 1849թ. հիմնեց Երևանի նահանգը:

ADMINISTRATIVE STRUCTURE AND MANAGEMENT OF YEREVAN AND NAKHICHEVAN KHANATES STARTING FROM JOINING RUSSIA UP TO 1849

HARUTYUNYAN HAMLET

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of the Chair of Social Sciences, Gavar State University*

By the Treaty of Turkmenchay dating back to February 10, 1828; the greater part of Eastern Armenia - the Khanates of Yerevan and Nakhichevan, as well as the Ordubad district joined the Russian Empire.

¹ Շամախի նահանգի (Շամախի վարչական կենտրոնով) կազմում էին Բաքվի, Լենքորանի, Շամախիի, Նուխիի և Շուշիի գավառները: Տե՛ս А. Шахатунян, Административный передель Закавказского края, Тифлис, 1918, էջ 88-92:

² Տե՛ս ПК на 1906 г., էջ 134; ОЭГ за 1886 г., էջ 1; А. Шахатунян, նշվ. աշխ., էջ 88-92; Ա. Օհանյան, Վարչա-տերիտորիալ բաժանումները նախասովետական Հայաստանում, Գիտական աշխատություններ, հ. 51, Աշխարհագրական գիտությունների սերիա, պրակ 2, Եր., 1955, էջ 87:

³ Տե՛ս Кавказский календарь на 1846 г., Тифлис, 1845, էջ 173-174 (այսուհետև՝ КК):

On October 6, 1827 by the order of General Ivan Paskevich, the interim administration of Yerevan was established, which was to exercise authority over the occupied territories.

On March 21, 1828 Nikolay I issued a charter establishing the Armenian province from the khanates of Yerevan and Nakhichevan and from the district of Ordubad.

In 1840 the Armenian province was dissolved and united to the newly formed Tiflis province.

Keywords: *Province, Khanate, region, district, Nikolay I, Yerevan.*

АДМИНИСТРАТИВНАЯ СТРУКТУРА И УПРАВЛЕНИЕ ЭРИВАНСКОГО И НАХИЧЕВАНСКОГО ХАНСТВ ПЕРИОДА ПРИСОЕДИНЕНИЯ К РОССИИ ДО 1849 ГОДА

АРУТЮНЯН ГАМЛЕТ

*доктор исторических наук, профессор
заведующий кафедрой общественных наук ГГУ*

Согласно Туркманчайскому договору от 10 февраля 1828г. большая часть Восточной Армении - Эриванское и Нахичеванское ханства, а также Ордубадский округ вошли в состав Российской империи.

6 октября 1827 года по приказу генерала Ивана Паскевича была создана временная администрация Еревана, которая должна была осуществлять контроль над оккупированными территориями.

21 марта 1828 года Николай I издал манифест об учреждении Армянской области из Эриванского, Нахичеванского ханств и Ордубадского округа.

В 1840 году Армянская область была распущена и включена во вновь образованную Тифлисскую губернию.

Ключевые слова: *губерния, ханство, область, провинция, Николай I, Ереван.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 06.10.2019թ.:

“АРМЯНСКОЕ ДОСЬЕ” ТУРЦИИ

ТУНЯН ВАЛЕРИЙ

*доктор исторических наук, профессор
ведущий научный сотрудник Института истории Национальной
академии наук Республики Армения
преподаватель Гаварского государственного университета
e-mail: tunyanvalery@rambler.ru*

Проблема формирования и развития армянской государственности находится в поле зрения тюркских историков, которые выдвигают различные мифы. Турецкий историк и дипломатический служащий К. Гюрюн значительное внимание уделил “предпосылкам” Армянского вопроса в контексте формирования армянской государственности. В их круг вошли следующие главные составные: армянская церковь, фактор веры, деятельность миссионеров, пропаганда.

Ключевые слова: Армянский вопрос, Армяне, Армянская церковь, Россия, мифотворчество.

Проблема формирования и развития армянской государственности находится в поле зрения тюркских историков, которые выдвигают различные мифы. Турецкий историк и дипломатический служащий К. Гюрюн значительное внимание уделил “предпосылкам” Армянского вопроса в контексте формирования армянской государственности. В их круг вошли следующие главные составные: армянская церковь, фактор веры, деятельность миссионеров, пропаганда.

Таблица N 1

Составные	Значение
1.Мировые религии в периоды падения цивилизаций.	1.Опора на политическую систему общества.
2.Мощь государства и роль религии.	2.Религия становится государственной идеологией.
3.История армянского народа начинается с V в.	3.Основа:армянский алфавит и Аварайрское сражения.
4.Фактор веры как критерий цивилизационной принад -	4.Борьба против мусульманства и их правителей, обе-

лежности. 5.Деятельность разных мис - сионеров. 6.Оборонительный характер турецкой пропаганды.	щания Европы. 5.Раскол армянской общины и покровительство Запада. 6.Наступательный характер пропаганды Запада.
---	---

Исходной основой рассуждений Кямрана Гюрона является положение английского историка А. Тойнби о том, что мировые религии возникают в рамках государства, которое пытается остановить регресс или упадок цивилизации. Так, если бы Римская империя не признала христианство официальной идеологией, то оно не стало бы мировой религией. Если бы ислам в первой половине 7 в. не объявил бы священную войну Сирии и Ираку, то трансформация ислама в мировую религию вряд ли бы произошло. Отсюда вывод Гюрона: “Мощь государства служит превращению религии в государственную идеологию”. Асимметрично действует другая закономерность: государство использует религию для усиления и развития.

При этом возникает опасность столкновения духовных и светских структур. Это имело место в католических странах средневековья в отношениях папы Римского с правителями европейских стран. В Османской империи после завоевания Египта в конце 15 в. султан Селим провозгласил себя халифом, т. е. объединил светскую и духовную власть. Это сняло угрозу конфликта двух ветвей власти.

Такое представление роли религии понадобилось для представления роли армянской церкви в возникновении Армянского вопроса. В этом контексте использованы слова католикоса Вазгена I, что история армянского народа начинается в V в. с создания армянской письменности и Аварайрской битвы 451. Гюрюн отмечает: “Написанное католикосом верно”.¹

Однако не учитываются смысловые акценты изложенного. Дело в том, что Западная Армения находилась в составе Византии, а греческая церковь стремилась подчинить армянскую церковь. Восточная Армения была подчинена Сасанидской Персии, где после низвержения царя (“князя”) Арташеса Арташира (422-428) армянские феодалы и армянская церковь запросили непосредственного подчинение митрополии. Причиной являлось стремление католикоса играть “более важную политическую роль”, чем при “княжеском правлении”, а нахараров сохранить свои привилегии. Желание персов заменить христианство язычеством в Армении обернулось Аварайрским пора-

¹ Гюрюн К., Армянское досье. Баку, 1993, с.22.

жением армян 28 мая 451 г., но религия осталась и стала развиваться. “Армянская церковь для самосохранения нуждалась в государстве”

В силу чего, по словам Гюрюна, армянская церковь вышла из подчинения греческой церкви. На основе мнения армянского историка Д. Бояджяна¹ указывается, что раскол между двумя церквями состоялся еще в 387 или 388 г., когда католикос Саак отказался от рукоположения в Кайсари Каппадокийской. Вывод: “При патриаршестве Саака были восстановлены завет святого Григория. Избрание Саака в Армении положило конец утверждению католикосов в Кайсери. Была полностью обеспечена автономия армянской церкви”.² Ее интересами объяснено неучастие в Халкедонском соборе 451г., отказом от унии 633г при католикосе Езре и в последующие века: “Этот раскол отражал интересы армянской церкви, а не армянского народа”.³ На деле был представлен процесс превращения армянской церкви в национальную.

Духовный центр армянской церкви всегда перемещался вслед за политическим центром Армении: 485г. в Двин, 901г. - в Ани, 1147г. - в Ромкла Киликии, и наконец 1441г. - возвращение в Эчмиадзин. В борьбе армянской церкви за независимость отмечены ряд моментов: 1) приоритет интересов церкви над народными; 2) политическая деятельность церкви оборачивалась часто “лишениями” для армянского этноса; 3) осуществляемая политика всегда имела целью повышение авторитета церкви. 4) борьба против протестантского и католических миссионеров; 5) значительность роли армянской церкви в Армянском вопросе.

Отметим здесь то, что Гюрюн повторяет положение иерарха Н Мелик-Тагяна, который в работе 1894г. “Несколько слов о партиях “Мшак” и “Нор дар” отводил армянской церкви роль внутреннего импульса развития нации и государственности:⁴ “С потерей независимости лишь армянская церковь стала единственной связью в отношениях между разделенными и рассеянными армянами. Мелик-Тангян указывал: “Главными причинами сохранения армян до сих пор являются: первая, их характер (адаптация, гибкость) и вторая - Надежда (арменизированная христианская церковь)”⁵

Фактор веры представляется определяющим в отношениях европейской и мусульманской цивилизаций. Решающей представляется роль

¹ **Бояджян Д. Н.** Armenia. New-Jersey, 1972, p. 87.

² **Гюрюн К.** Армянское досье... , с. 23.

³ Там же, с. 24.

⁴ **Тунян В. Г.**, Патриаршество Хримяна Айрика 1893 -1907., Св. Эчмиадзин., 2013, с. 124 - 131.

⁵ **Мелик -Тангян Н.**, Несколько слов о партиях “Мшак” и “Нор дар”, М., 1894, с. 68.

византийской политики, использующей крестовые походы. Между тем, по словам Гюрюна, для Османской империи была характерна веротерпимость и покровительство. Так, в конце XV испанские евреи нашли убежище в Турции, а в 1736г. староверцы из России. Православные греки и армяне-григориане получили культурные и политические права, что было равнозначно созданию “государства в государстве”.

Между тем США, Англия, Франция и Россия использовали фактор веры, особенно после 1856 г., для вмешательства в дела Турции. Американские миссионеры, формирующие в США общественное мнение о положении на Ближнем Востоке, представляли картину “кровожадных турок” и “многострадальных христиан”. Миссионеры имели связь с армянами в течение века, но никогда не говорил о страданиях самих турок. Об этом Гюрюн говорит: “В том, что армяне в Стамбуле дурно управлялись султанами, нет сомнений. Но ведь также дурно управлялись и турки. Именно плохое правление и породило проблему Османской империи, которая настолько же армянская, насколько турецкая”.¹ Указывается, что армянская церковь использовала фактор веры для получения у европейских держав “заверения” о получении независимости либо “автономной Армении, что позволило ее” превратить в пешку в чужой игре”.

Негативной представлена деятельность миссионеров: протестантские - появились в 1804г. в Смирне, американские - в 1819г. с организацией миссионерского центра в Стамбуле, активизируется французский католицизм. Миссионеры, не достигнув успеха среди мусульман, а затем и греков, были вынуждены переключиться на армян, где достигли частичных успехов. По словам Гюрюна власти Турции принимали жесткие меры против армян протестантов, хотя они и католики создали армянские патриархаты.

В 1896г. в Османской империи функционировали 7 американских и 4 английских церковных общин. Число американских миссионеров составляло 176 человек, которым помогало 869 активистов. Миссионеры призывали к проведению правовых реформ с верой в Бога, а их деятельность была похожа на работу консулов. В армянской общине под воздействием миссионеров появились два крыла - консервативное и интеллектуальное. В результате победы последних власть перешла к Собранию представителей (1863г.), у церкви были отобраны значительные права, запрошена помощь, покровительство западного мира.

¹ Там же, с. 27.

Несостоятельно плохой для Турции признается постановка пропаганды: “Можно определенно утверждать, что пропаганда в Турции поставлена из рук вон плохо. Так было во времена Османской империи, так обстоит дело и сегодня. Турецкая пропаганда всегда заключалась в разоблачении антитурецких измышлений, т.е. носила, как правило, оборонительный характер. Наша сдержанность предоставляет противникам Турции большие возможности для обвинения турок во всех смертных грехах и создание образа преступного народа”.¹

Необоснованность антитурецкой пропаганды Гюрюн попытался обосновать якобы армянским восстанием 1895г., хотя европейцы обвиняли в терроре турецких официальных лиц, утверждениями о жестокостях в Измире (Смирна) 1922г. и изданием “Синей книги” по Армянскому вопросу. Последняя представлялась продуктом пропагандистского бюро “Веллингтон хауз” в Лондоне, которое только в первой половине 1916г. выпустило 282 книги и брошюры, посвященные Армянскому вопросу и представляющие ужасы “армянской резни”. По этому поводу Гюрюн отмечает: “Голубая книга” была подготовлена “Веллингтон хауз” на основании непроверенных данных армянских и проармянских источников и выпущена от имени правительства”.²

Составленная концепция предпосылок Армянского вопроса представляет собой мозаику из разнородных составных, которая главным образом пытается возложить всю вину за Армянский вопрос на армянскую церковь, а все остальные имеют антуражный характер, хотя носят изощренный характер. Работа составлена в 1982г., появившись впервые на французском языке, в период активной деятельности АСАЛА (Армянская секретная армия освобождения Армении).

Есть другие тонкости в освещении событий жизни западноармянства в XIX в. С конца XVIII в. начинается процесс резкого усиления сословия амира и сарафы (банкиры) в жизни западноармянства. Армянские зажиточные круги стали принимать участие в управлении экономики Османской империи. С 1795г. руководителями пороховой отрасли являлись представители фамилии Дадьянов, подрядами хлеба для армии занимались члены семьи Норатункян, монетный двор возглавляли Лузяны, армяне были представлены в разных отраслях и системе управления. Рост влияния армянских олигархов сопровождался падением влиянием патриаршества.³

¹ Там же, с. 31.

² Там же, с. 34.

³ **Бербероглу Б.**, Национализм и этническое соперничество в начале двадцатого столетия; акцент на армянской общине в Турции эпохи Османской империи. <http://novarm.narod.ru/arch112006/berber.htm>

Современник дал негативную оценку армянским магнатам 30-х годов XIX в. Турецкая власть регулировала этот процесс. После ареста директора монетного двора Тенкир оглы, у него было конфисковано 15 млн. пиастров, а руководство передано Газас Арутюну. В это время Турция стала превращаться в сбытовую колонию производства стран Запада: "Все получается из Европы, начиная от предметов роскоши, до простой домашней посуды".¹ Экономическое влияние ведущих держав сопровождалось усилением политического воздействия. После Крымской войны (1854-1857 гг.), когда появляются "лусаворялы" (просвещенные) и "мтагнацнерэ" (затемненные), давление Франции и Англии заставило султана Османской Турции утвердить в 1863г. "Сахманадрутюн" (национальную конституцию). Она предоставляла определенные права самоуправления представителям западноармянства в светской и духовной жизни. Произошла секуляризация.

Преимущество в управлении получила зажиточная армянская община Константинополя. Возникло движение "Молодая Армения". Привилегии патриаршества Константинополя были подорваны, хотя его глава стал председателем Национального собрания. Руководство Турции и страны Запада ставили целью создать новый политический центр армянства, что привело к упадку значения Эчмиадзинского престола. Увеличилось распространение католицизма и протестантизма, связанное с распространением влияния Франции и Англии.

В ходе подготовки решений Сан-Стефанского мира и Берлинского трактата 1878г. султан Абдул-Гамид привлек представителей знати - Нурьян эфенди - члена Государственного Совета, и Степан паши - главного директора военного министерства и руководства патриархата - действующего патриарха Нерсеса Варжапетяна и бывшего Хримяна Айрика для выяснения условий мира. Принятая 61 статья Берлинского конгресса намечала проведение реформ. Их воплощение, вплоть до смерти в 1885г., патриарх Нерсес Варжапетян намечал дипломатическим путем. Затем возникают армянские политические партии, которые меняют подход к Армянскому вопросу.²

Английские консулы и агенты в Малой Азии фиксируют тяжелое положение армянского земледельческого населения, подвергавшегося нападкам и насилиям со стороны курдов и султанского режима.³ При этом Гюрюн считает, что Константинопольский патриархат стал разжигать националистические

¹ Базили К., Босфор и новые очерки Константинополя, СПб., 1836, с. 12.

² Тунян В. Г., Россия и Армянский вопрос, Ереван, 1998, с.68, 69, 74, 75, 80, 81, 89, 90.

³ Путята, Записка о Малой Азии, Сборник материалов по Азии, СПб., 1896, Вып. 66, с. 3,5,6.

страсти армян:”Патриаршество считало, что армян необходимо держать в состоянии постоянного возбуждения и после Берлинского конгресса строило свою политику исходя из этой предпосылки”.¹

Историк Е. Илтер прямо называет иерархов Хримяна-Варжапетяна-Измирляна непосредственными ваятелями Армянского вопроса.² Однако в ходе примирительных манифестаций в конце июля - начале августа 1908г. младотурки говорили о несправедливом отношении деспотизма султанов к армянам и высказывали уважение “ермени ватапереве́р” (армянским патриотам) в деле защиты конституционного отечества.³

Константинопольский патриархат учитывал сложность происходящего процесса. Патриарх Варжапетян действовал в формате дипломатического тренда, патриарх А.Вегапетян во второй половине восьмидесятых годов XIX в. сдержанно относился к Армянскому вопросу, а патриарх Г. Ашикян в первой половине девятых годов - пораженческую. “Железный патриарх” Матеос Измирлян настойчиво добивался реализации майских реформ 1895г., обещанных Англией, Францией и Россией, но оказался в Иерусалимской ссылке. Патриарх М. Орманиян вплоть до младотурецкой революции 1908г. выражал прагматический подход.

Миссионерская деятельность являлась составной частью политики западных держав, которые стремились вывести турецких и персидских армян из подчинения Эчмиадзина.⁴ При этом в 1829г. возникает армянский католической католикосат в Киликии, где действовал Сисский апостольский престол, а уже в марте 1831г. он перенес деятельность в Константинополь. В 1851г. создается армянский протестантский патриархат, который возглавляет брат Константинопольского армянского патриарха Акопа.

Успехи католичества и протестантизма имели связь с желанием части армянского населения получить личную и имущественную безопасность, льготы для предпринимательской деятельности.⁵ Притом они не желали отказаться от национальной идентичности, что обусловило появление затем двух направлений среди католиков - национальных, ведущих службу на армянском языке и учитывающих традиции, и римских католиков. Сама Армянская церковь являлась значительной структурой в Османской Турции,

¹ Гюрюн К., Армянское досье...,с. 75.

² Ilter E. Ermeni kilesesi ve turur. Ankara, 1996, p. 50.

³ Тунян В. Г., Младотурки и Армянский вопрос,Ереван, 2004, ч. 1,с. 46,48,49.

⁴ ГИА, ф.109, I эксп. д. 51, 1826, л.132.

⁵ Тунян В. Г., Католикос всех армян Нерсес Y Аштаракец // Защитник Отечества,Св. Эчмиадзин, 2012, с. 287.

где имелись два католикосата – Сисский и Ахтамарский, а также два патриаршества – Иерусалимский и Константинопольский.

Константинопольский под патронажем Эчмиадзинского первопрестола.¹

Негативизм Гюрюна к миссионерской деятельности, которая не представляла угрозы для Османской империи, раскрывает он сам. А именно, когда характеризует их деятельность как консулов, которые, наряду с дипломатическими агентами, доносили в соответствующие структуры о реальном положении христианского населения и истребительной политики султанского и младотурецкого режима. Американские миссионеры действовали на территории Османской Турции до апреля 1916г., когда США вступили в Первую войну против германского блока. Их донесения нельзя опровергнуть из-за фактического материала. Тем более в пропагандистской войне и мифотворчества против Армянского вопроса и Геноцида армян.²

Умалчивается роль насильственной исламизации³ и курдский фактор, который, кроме насилий и грабежей, сопровождался обезземеливанием армянского населения. В Османской Турции имелись восстания курдов в 1814, 1829, 1834, 1844г. Султан Абдул Гамид нашел выход: он призвал курдов к войне против неверных гяуров, создал иррегулярное ополчение гамидие и поощрял захват земель у армян. К 1914г. процесс обезземеливания армян зашел слишком далеко, чтобы младотурецкий режим, даже при желании мог бы его решить.⁴

Пропаганда и контрпропаганда вокруг Армянского вопроса и Геноцида армян имеет место, как и отрицание содержания “Синей книги” 1916г. по истреблению армян в Османской Турции один из приемов. Этот подход широко распространен среди азербайджанских фальсификаторов как Х. Гасымов, Д. Азимли, Р. Гусейнов, ангажированных историков типа Дж.и Л. Маккарти.⁵

Между тем английский историк Ара Сафарян в начале XXI в. опубликовал работу “Отношение к “Синей книге” и к армянам в Османской Турции в 1916- 1916 гг.”, где представил архивные оригиналы документов

¹ ГИА, ф.109, I эксп. д. 51, 1826, л .91,108, 131.

² **Тунян В. Г.**, Мифы младотуркизма о Геноциде армян // Историко-филологический журнал, 2015, N 1, с.17.

³ **Шуваева-Петросян Е.**, Исламский фанатизм и Геноцид армян (ч. I), http://www.diplomat.am/load/public/islamskijfanatizm_i_genocid_armjan_chasti/5-1-0-299

⁴ Հարություն Ա., Արեվմտահայ իրականությունը ռուս իրապարակախոս Տ. Օլգինիի գնահատմամբ, Երեվան, 2014, էջ 40, 41.

⁵ **Гасымов Х., Азимли Д.**, Истинный облик армянской пропаганды,-<http://great.az/azerbaycan/10155>; Историки Южного Кавказа никогда не договорятся,-<http://ru.sputnik.az/azerbaijan/20100112/43225941.html> #ihzz3hMYsVPly

труда о Геноциде армян. Она была переведена на турецкий язык и направлена членам парламента Турции в 2010 г., но считаться с её содержанием они не хотят. Причем в нее вошли документы, полученные от американских миссионеров из США. Создан фильм “Синяя книга” об исследовании Ара Сафаряна.¹

Следует учитывать и общую нацеленность работы Гюрюна “Армянское досье”, который лукаво излагает концептуальные явления: Армения у него это “географическое понятие – район” с “невыясненным происхождением”, а последний царь Арташес Аршкуни представляется просто как “князь”.

Налицо открытая фальсификация истории Армении: “То что Армения является географическим понятием, известно давно. Нет никакого научного объяснения в источниках, почему прозвавшие себя айками, а страну свою Айастан люди проживают на земле, называемой Арменией”. Осуществляется умаление истории армянской государственности.² Он отмечает: “Каких-либо связей между понятиями Армения и Айастан, армянин и айк нет. Естественно, что все насельники Армении с древнейших времен назывались армянами-жителями Армении, но столь же очевидно, что между сегодняшними армянами-айками и древними жителями этой местности никакой преемственности не прослеживается”.³

Отметим, что термин Армения связан с княжеством Арме (9-14 вв до н. в.), доминирующим этносом которого являлись айки. В X в. до н. э. он стал преобладающим в Араратском царстве (Урарту), что позволило соседним народам, в частности по Бихистунской надписи царя Персии Дария I 515 г. до н.э, близ города Керманшах именовать страну Арменией, а население армянами. Хотя и до этого были армянские государства - Аратта (Арац), Арме-Шуприа, Хайаса и проч.⁴ На древнеперсидском и эламском языках страна именуется Арменией, а ассирийском-Урарту.⁵ Соответственно три термина: Хайаса, Урарту, Армения равнозначны.⁶

При византийском правлении в 5-7 вв. были первый, второй, третий, четвертый Хайк, а затем появились внутренних Хайк, глубинный Хайк и проч.

¹Великобритания крайне заинтересована в том, чтобы Армения не участвовала в войне,- <http://www.yerkramas.org/article/3073/>

² Там же, 12, 13, 22.

³ Там же. С. 12.

⁴ **Бегларян Г.**, Начало времени и начало Армении в названиях,-<http://www.yerkramas.org/article/94931>

⁵ Армения - Страна солнца и потухших вулканов, -<http://referatplus.ru/geog/rafi/1geo100032.php>

⁶ Происхождение Армении страна Хайса, - <http://pomalu.ru/kultura/hayasa/>

Сами армяне свое происхождение ведут от прародителя Найка, что и отражается в самоназвании. В средневековье к понятию Хай прибавляется частица “стан”, т. е. страна хаев (Хайстан), но до сих пор внешний мир использует понятие Армения. Расхождение между понятиями связано с внутренней и внешней идентификацией. Так армяне называют грузин “враци” (северяне), а они себя картвелами. Точно также грузины называют армян-хаев “сомех”(южанин), а страну “Сомхетия”, т. е Армения - Хайастан.

Таким образом, концепция Гюрюна “предпосылки” Армянского вопроса для формирования армянской государственности синтезирует факты и события армянской истории, имеет целью возложить ответственность за армяно-турецкий конфликт на армянскую церковь и её руководство. Игнорируется реальная позиция высшего руководства армянской церкви, стремившегося сдержанной позицией решать Армянский вопрос в формате дипломатического подхода. В теории национализма и этнических конфликтов упор сделан на роль Армянской церкви в воссоздании армянской государственности.

ՔԱՐԴԻ ՆՅՈՒԹԸ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ Ե ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՄ

Источники

1. Армения - Страна солнца и потухших вулканов. - http://referatplus.ru/geografi/1_geo100032.php
2. Базили К. Босфор и новые очерки Константинополя. СПб., 1836
3. Базили К. Очерки Константинополя. СПб, 1835, ч. 2.
4. Бегларян Г. Начало времени и начало Армении в названиях. - <http://www.yerkramas.org/article/94931>
5. Бербероглу Б. “Национализм и этническое соперничество в начале двадцатого столетия; акцент на армянской общине в Турции эпохи Османской империи”. - <http://novarm.narod.ru/arch112006/berber.htm>
6. Великобритания крайне заинтересована в том, чтобы Армения не участвовала в войне. - <http://www.yerkramas.org/article/3073>
7. Гасымов Х., Азимли Д. Истинный облик армянской пропаганды. - <http://great-az.azərbaycan/10155>; Историки Южного Кавказа никогда не договорятся. - <http://ru.sputnik.az/azerbaijan/20100112/43225941.html#ihzz3hMYsVPly>
8. Государственный исторический архив Российской Федерации, ф.109, I эксп. д. 51, 1826

- 9.Гюрюн К. Армянское досье. Баку, 1993.Происхождение Армении страна Хайаса. - <http://pomalu.ru/kultura/hayasa/>
- 10.Путята.Записка о Малой Азии. - Сборник материалов по Азии.СПб.,1896. Вып. 66
- 11.Тунян В. Г. Католикос всех армян Нерсес Ү Аштаракеци. - “Защитник Отечества”. Св. Эчмиадзин, 2012.
- 12.Тунян В. Г. Мифы младотуркизма о Геноциде армян.-Историко-филологический журнал.2015, N 1.
- 13.Тунян В. Г.Патриаршество Хримяна Айрика1893 -1907. Св. Эчмиадзин. 2013.
- 14.Тунян В. Г. Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1998.
- 16.Шуваева-Петросян Е. Исламский фанатизм и Геноцид армян (ч. I). – [http:// www.diplomat.am/load/puublic/islamskijfanatizm i genocid armjanchasti/5-1-0-299](http://www.diplomat.am/load/puublic/islamskijfanatizm_i_genocid_armjanchasti/5-1-0-299)
- 17.Հաքարյան Ա., Արևմտահայ իրականությունը ռուս հրապարակախոս S. Օլգենինի գնահատմամբ, Երևան, 2014:
- 18.Մելիք-Թանգյան Ն, «Մշակ» և «Նոր դար» կուսակցություններ և մի քանի խնդիրներ, Մ., 1894:
- 19.Boyajiyen D. N. Armenia. New-Iersey, 1972.
- 20.Ilter E. Ermni kilesesi ve terur. Ankara, 1996.

ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՈՍԵՆ»

ԹՈՒՆՅԱՆ ՎԱՆԵՐԻ

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող,
ԳՊՀ դասախոս*

Հայոց պետականության ձևավորումը և զարգացումը գտնվում են Թուրքիայի պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում: 1982թ. շրջանառության մեջ դրվեց դիվանագետ և քաղաքագետ Կ. Գյուրունի «Հայկական դոսյեն» աշխատանքը, որը կեղծում է Հայոց պատմության և Հայկական հարցի բովանդակությունը և ապատեղեկատվական պատերազմի արգասիք է:

Բանալի բառեր՝ Հայկական հարց, հայեր, Հայ եկեղեցի, Ռուսաստան, առասպելագործություն:

«ARMENIAN DOSSIER» OF TURKEY

TUNIAN VALERY

Doctor of Historical Sciences, Professor

Leading Researcher, Institute of History, National Academy of Sciences
the Republic of Armenia

Lecturer, Gavar State University

The problem of the Armenian statehood formation and development is in sight of Turkish historians who put forward various myths. The Turkish historian and diplomat K. Gürün in his book *Armenian Dossier (Ermeni Dosyasi)* paid considerable attention to the *preconditions* of the Armenian Issue in the context of the formation of the Armenian statehood. Their range included the following main constituents: the Armenian Church, the Faith factor, the missionaries' activities and propaganda. The main goal of the author is to lay responsibility for the Armenian-Turkish ethno-political conflict on the Armenian Church and its leadership.

Key words: *Armenian Issue, Armenians, Armenian Church, Russia, myth-making.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.09.2019թ.:

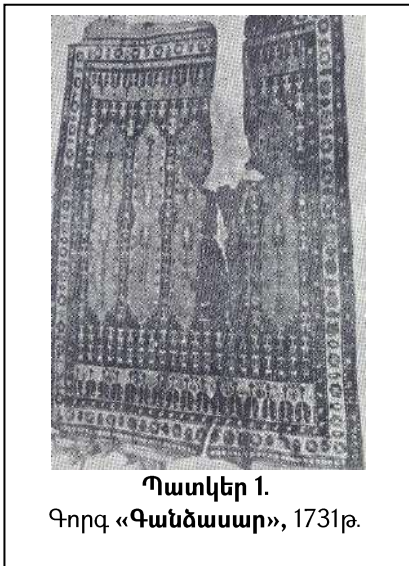
Հոդվածը գրախոսվել է 06.10.2019թ.:

**ՉԱՐԵՔԱ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ 1731 թ. ԳՈՐԾՎԱԾ ԳՈՐԳԻ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԱՇԽՈՒՆՋ

Պատմական գիտությունների թեկնածու,
ԳՊՀ դասախոս
e-mail: ashkhunjpoghosyan@gmail.com

Սույն ուսումնասիրության առարկան Արցախի հյուսիսարևելյան մասում գտնվող Չարեքա վանքում 1731 թ. գործված գորգն է։ Դա պատկանում է խորանավոր գորգերի խմբին դասվող «Գանձասար» տիպին։ Այն ունի հայապառ հիշատակարան, որում նշված է գործելու տեղի անվանումը, կատարման տարեթիվն ու պատվիրատուի անունը։ Այդպիսով, հայոց գորգագործական մշակույթի գեղազարդման տարրերի ուսումնասիրման հարցում այս գորգի գեղազարդման համակարգն ունի սկզբնաղբյուրային նշանակություն։ Օգտվելով եղած հնարավորություններից՝ հեղինակը որոշակի շարկումներ է կատարել 18-20-րդ դարերին վերաբերող այս տիպի գորգերի ավանդույթների ծագումնաբանական և արեալային տարածման/այդ թվում Փոքր Ասիայում/ հարցերում։

Բանալի բառեր՝ «Գանձասար», Չարեքա վանք, «կենաց ծառ», «խոյեղջյուր», «Կոզովիտ», «Լադիկ», «կակաչ»։

Պատմական հյուսիս-արևելյան Հայաստանի՝ Արցախի, Ուտիքի և Սյունիքի գորգագործական մշակույթը առանձնահատուկ տեղ ունի հայոց գորգագործական մշակույթի համակարգում։ Մենք մեր նախորդ ուսումնասիրություններում բազմիցս քննության առարկա ենք դարձրել հատկապես արցախյան գորգերի

ծագումնաբանության, գորգերի տիպաբանության ու նաև դրանց արեալային տարածման հիմնահարցերը¹: Ի շարս դրանցում կարևորված հարցադրումների՝ այստեղ կներկայացնենք հայատառ թվակիր հիշատակարանով գորգի մեկ նմուշ, որը դեռևս մնում է ըստ արժանվույն չգնահատված: Այն ստեղծվել է հյուսիսային Արցախում և իր գեղազարդման մանրամասների առանձնահատկությունների բերումով իրականում առանցքային նշանակություն ունի Արցախի և ընդհանրապես հայոց գորգագործական կենտրոնների պատմության ամբողջականացման գործում: Խոսքը վերաբերում է բազմախորան գեղազարդման համակարգի տարբերակով բնորոշվող մի գորգի, որն ունի հայատառ թվակիր հիշատակարան ու հենց միայն այդքանով էլ պետք է կարևորվի հայոց գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրման գործում:

Մենք խորանավոր ու սյունազարդ գորգերն առանձնացրել ենք առանձին՝ «Խորանավոր» գորգերի խմբում, որոնք բնորոշվում են գորգադաշտում պատկերված մեկ և ավելի խորաններով: Սրանք այն գորգերն են, որոնք առավել քան մյուսները մեծամասամբ առնչվում են եկեղեցու և ընդհանրապես կրոնական արարողակարգերի հետ: Հայտնի է, որ Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևորականներն իրենց աստիճանակարգին համապատասխան ունեցել են արարողակարգային գորգեր, ու մենք այն կարծիքին ենք, որ խորանավոր գորգերը նախատեսված են եղել նաև նրանց

¹Ա. Ա., Պողոսյան, Վիշապագորգերի ծագումնաբանության և տարածման արեալների հարցի շուրջ, «Հանդէս Ամսօրեայ», հայագիտական ուսումնաթերթ, Վիեննա-Երևան, Մխիթարյան հրատարակչատուն, 2004, թիվ 1-12, էջ, 367-415; **Նույնի՝** Կովկասյան ու փոքրասիական գորգագործական կենտրոնների փոխառնչությունների մասին «Գիտական հոդվածների ժողովածու», Գավառի պետական համալսարան, 1, Եր., 2014, էջ 270-282; **Նույնի՝** Շուշին՝ գորգագործական մշակույթի կենտրոն (ԺԺ դարի վերջ-Ի դարի առաջին քառորդ), «Էջմիածին» կրոնագիտական-հայագիտական հանդես, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչություն, 2014, Բ, էջ 42-50: **Նույնի՝** Արցախյան գորգագործական ավանդույթների արեալային տարածման ու Կովկասի հարավարևելյան գորգագործական կենտրոնների փոխառնչությունների մասին, «Բանբեր հայագիտության», 2015, թիվ 2-3, էջ 78-104: **Նույնի՝ «Եռախորան»** գորգի թվագրման հարցի շուրջ, «Գիտական հոդվածների ժողովածու», Գավառի պետական համալսարան, 3, 2016, էջ 154-166: **Poghosyan Ashkhunj, Rug weaving Culture of Artsakh, Historico-Ethnographic illustrated study, “Scholars”, Press, Saarbrücken, 2015; Poghosyan Ashkhunj, On the Origin Anatolian Rugs, /Անատոլիական գորգերի ծագումնաբանության հարցի շուրջ/, Armenian Knot: Traditions of Carpet Weaving Art.Proceedings of the international Conference/Yerevan, 20-22 November, 2013/, papers, Yerevan, History museum of Armenia, 2016, էջ 258-270;**

համար: Ըստ երևույթին, հենց դրանով էլ պայմանավորված է այս գորգերի գեղազարդման համակարգում եկեղեցական առարկաների՝ ջահի կամ կանթեղի պատկերների, ինչպես նաև բուսածաղկային նախշերի ու հորինվածքների առկայությունը:

Խնդրո առարկա գորգը Աղվանից Ներսես III կաթողիկոսին վերագրվող 1731թ. գործված գորգն է, որը, ըստ Հարություն Քուրտյանի, պահվում է Երուսաղեմի սուրբ Հակոբ եկեղեցու թանգարանում /**պատկեր 1**/: Հարություն Քուրտյանը անձամբ տեսել ու հետազոտել է այդ գորգի տեխնոլոգիական հատկանիշները և անդրադարձել է նաև դրա ծագումնաբանական հարցերին: Պետք է ասել, որ այս գորգին անդրադարձած մյուս բոլոր ուսումնասիրողներից որևէ մեկը այն չի տեսել և մեր ձեռքի տակ եղած տեղեկությունները սահմանափակվում են միայն անվանի հայագետի հրապարակած նյութերով, այդ թվում՝ սև ու սպիտակ միակ լուսանկարով: Ըստ այդմ՝ այն ունի հայատառ թվակիր ընդարձակ արձանագրություն, որը նույնությամբ գործված է գորգի վերին մասում՝ արտաքին և ներքին նեղ գոտիների ամբողջ լայնությամբ: Դրանում ասված է. «**Յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղոթս ձեր Ներսէս մեղապարտ կ/ա/թողիկոս Աղուանի/ց/ է պատճառ սմին /...այրված.../ լոյս ընկալ Չարեքու Սբ Անապատին ՌՃՁ թվին**»²:

Չարեքի վանքը (նաև՝ Չարեքավանք, Չարեքա անապատ) գտնվում է ներկայիս պատմական Ուտիք նահանգի Գարդման գավառում՝ Փիփ գյուղի մերձակայքում, ոչ հեռու Չարեք քերդից /**պատկեր 2**/: Հիմնական կառույցների շինարարությունն իրականացվել է XVIII դարում: Եղել է գրչության կենտրոն և ուսումնական հաստատություն³: Հ. Քուրտյանի հրապարա-

¹ Հ.Քուրտեան, Գորգը հայոց մոտ, Վենետիկ, սբ. Ղազար, 1947:

² Հ.Քուրտեան, նշվ.աշխ., էջ 68: Տես նաև Ս. Դավթյան, Դրվագներ ..., էջ 128 -129, Անի Մխիթարյան, Հայոց ազգագրության թանգարանի խորանավոր գորգերը, «Հայոց գորգագործական մշակույթը» հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Եր., 2016, էջ 53-66:

³ https://m.facebook.com/permalink.php?story_fbid=730558507028317&id=491025960981574

կած տեղեկությունների համաձայն՝ այն գործված է մետաքսե հենքի վրա և թեև տեղ-տեղ այրված է ու զգալի կորուստներ կան նաև դաշտի կենտրոնական հատվածում, սակայն դեռևս ուներ ներկայանալի վիճակ: Ընդ որում՝ մասնակի կորուստներ կան նաև հիշատակարանի որոշ հատվածներում¹:

Այս գորգի գեղազարդման համակարգում առանցքայինը դաշտի կենտրոնական հատվածում պատկերված երկայնաձիգ չորս շրջանակներն են, որոնց գազաթները երիզված են կեռիկներով: Դրանցում ամփոփված են տարատեսակ մանր բուսանախշեր ու զարդեր: Դաշտի ծայրերում էլ մեկ լայնակի շարքով պատկերված են վարսանդավոր խոշոր բուսանախշեր՝ որոնք մասնագիտական գրականության մեջ տարբերակված են «կակաչ» անվանումով:

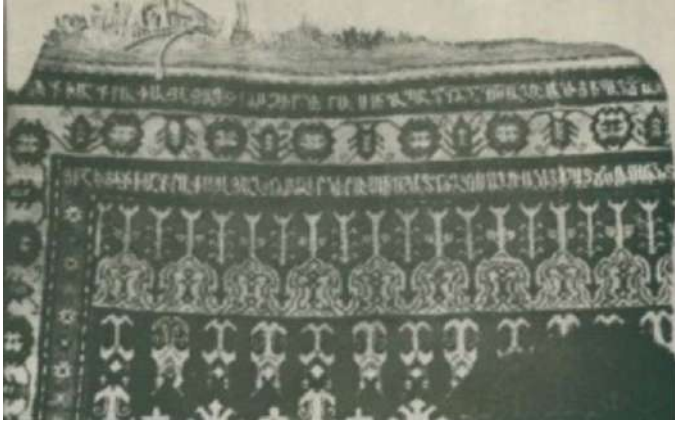
Այս գորգի պատմական բացառիկ արժեքը, ինչպես վերն ասվեց, առաջին հերթին պայմանավորված է հիշատակարանով: Դրանում հստակորեն վկայված են ստեղծման տարեթիվը, վայրն ու նաև պատվիրատուն: Վերջինս Աղվանից կաթողիկոս Ներսես III-ն է, միանգամայն հայտնի հոգևոր գործիչ, որը եպիսկոպոսական աստիճանով եղել է Երից Մանկանց վանքի վանահայրը, շինարարական աշխատանքներ էր իրականացրել նաև Չարեքա վանքում և 1726 թվականին կաթողիկոսական աթոռում հաջորդել էր Եսայի Հասան Զալալյանին²:

Այդպիսով, շուրջ երեք հարյուր տարի առաջ ստեղծված այս գորգի գեղազարդման համակարգն ու տեխնիկատեխնոլոգիական հատկանիշներն ինքնին ստույգ սկզբնաղբյուրներ են ուշ միջնադարյան ու XVIII-XIX դարերի հայոց գորգերի առանձին տիպերի և ընդհանրապես հայոց գորգերի գեղազարդման մանրամասերի բացահայտման գործում: Մենք չենք կարող որևէ տեսակետ հայտնել գորգի նախատիպի մասին՝ այն ընդօրինակում է գոյություն ունեցած որևէ նմուշից, թե ոչ, բայց Չարեքա անապատում գործված լինելու հանգամանքն ինքնին վկայում է, որ այն ստեղծել են այդտեղ գոյություն ունեցած գործատների մասնագետները: Միաժամանակ կարող ենք հստակորեն ենթադրել, որ դրա գեղազարդման համակարգը կրում է հյուսիսային Արցախի գորգագործական կենտրոններում ստեղծված ավանդույթների կնիքը: Նկատի ունենալով տարածաշրջանի հոգևոր ու մշակութային կյանքում Գանձասարի վանական համալիրի ունեցած կարևորությունը՝ այս գորգն ու ընդհանրապես դրա գեղազարդման համակարգով բնորոշվող

¹ Հ.Քուրտեան, նշվ. աշխ., էջ 68:

² Տես՝ Մ. Բալայան, Հայ աղվանից եկեղեցին /սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը/, Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, 2009, էջ 178-179:

գորգերի տիպը մենք անվանակոչել ենք «**Գանձասար**»¹: Հատուկ շեշտենք, որ հազվագյուտ են ընդհանրապես կատարման ժամանակի, վայրի ու նաև պատվիրատուի մասին հստակ տեղեկություններ պարունակող հիշատակարանով գորգերը:

Պատկեր 3. Հատված «Գանձասար» գորգից:

Այս գորգի գեղազարդման համակարգում կան պատկերագրման սկզբունքներ ու հատկապես գեղազարդման մանրամասեր, որոնք, ըստ XIX- XX դ. սկզբի նյութերի, լայնորեն հայտնի էին նաև պատմական Հայաստանի և

մերձակա տարածաշրջանների մի շարք գորգագործական կենտրոններում:

Այս առումով «Գանձասար»-ի գեղազարդման համակարգում կարևորում ենք՝

ա. բուսածաղկային «**կակաչ**» հորինվածքները,

բ. եզրագոտիների հիմնական տարրերը,

գ. «խոյեղջուր» պատկերները,

դ. երկայնաձիգ խոշոր շրջանակները և դրանցում ամփոփված զարդանախշերը:

Ստորև կփորձենք ներկայացնել դրանց պատմամշակութային նշանակության հիմնական արտահայտությունները.

Ա. «Կակաչ» հորինվածքները գորգադաշտի վարի ու վերի մասերում ներկայացված են մեկական լայնակի շարքով /**պատկեր 3**/: Դրանք աչքի են ընկնում հստակ և իրական պատկերագրումով, համաչափ են ու ներդաշնակորեն կապակցված են գորգադաշտի գեղազարդման համակարգի գաղափարախոսությանն ու գեղազարդման սկզբունքներին:

¹ **Ա. Պողոսյան**, Կովկասյան գորգերի հետազոտման խնդրի շուրջ, «Հայոց գորգագործական մշակույթը» հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Եր., 2016, էջ 76:

Այս հորինվածքները փոքրասիական գորգագործական կենտրոններում լայնորեն հայտնի ու մասնագիտական անվանումով տարբերակված գորգերի

Պատկեր 4. Հատված «Լադիկ» տիպի

շրջանակներում **«Լադիկ»** գեղազարդման համակարգի հիմնական տարրերից են, ներկայացվում են մեկ լայնակի շարքով և ամբողջությամբ զբաղեցնում են գորգադաշտի ստորին հատվածը /**պատկեր 4**։¹ «Կակաչ» հորինվածքը համարվում է, այսպես կոչված, «Օտոմանյան ասեղնագործություն» հասկացության բնորոշիչ հորինվածքներից մեկը, և ըստ այդմ էլ ընդունված է որպես իսլամական արվեստին բնորոշ գեղազարդման տարր։ Մեր մոտեցումները փոքրասիական

կիրառական -գեղազարդման առարկաների ծագումնաբանության առումով հիմնված են պատմաագագարական ու ժողովրդագրական հետազոտություններից բացահայտված արդյունքների վրա։ Բացի դրանից՝ դրանք համադրել ենք XVII – XVIII դարերին վերաբերող մշակութային արժեքների հետ, որոնց ծագման հետ կապված տեղեկությունները նույնքան արժանահավատ են, որքան այս խնդրո առարկա 1731 թվականին գործված գորգինը։ Այդպիսին է, օրինակ, 1795 թ. հյուսիսային Արցախում ստեղծված Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի գանձատանը պահվող ոսկեթել ասեղնագործությամբ կաթողիկոսական թագը²։ Այն նույնպես ունի հայատառ թվակիր հիշատակարան՝ **«Յիշատակ է թագս ի Մելիք Բեգլարի կողակից Մարիամեայ ի դուռն Հոռեկայ վանքի. ՌՄԽԴ»**։ Այս վանքը նույնպես գտնվում է հյուսիսային Արցախում, իսկ թագի գեղազարդման համակարգում էլ կարևորված է «կակաչ» հորինվածքը։ Ասել է թե՛ այդ հորինվածքը լայնորեն հայտնի էր Արցախի մշակութային կենտրոններում, մասնավորապես Գարդմանում և Ջրաբերդում։ Հարկ ենք համարում շեշտել, որ սրանք այն տարածաշրջաններից են, որոնք կտրված էին առևտրական ուղիներից, ուստի հազիվ թե վանական համալիրներին կից եղած մենաստաններում զգալի լինեին մշակութային արտաքին ազդեցությունները։ Ինչ վերաբերում է

¹ <https://rjohnhowe.wordpress.com/2008/03/>

² Ա. Պողոսյան, Հարթակարով ասեղնագործական մշակույթի մասին, «Էջմիածին» կրոնագիտական-հայագիտական հանդես, 2011, է.Ս. Էջմիածին, էջ 55:

ասեղնագործության ոլորտում «Օտոմանյան ասեղնագործություն» հասկացությանը, կարծում ենք, որ իրականում այդպիսին գոյություն չի էլ ունեցել: Սուլթանական հարեմներում ստեղծված ասեղնագործությունները և ընդհանրապես մշակութային արժեքներն առաջին հերթին պարունակում են Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում եղած ժողովուրդների՝ առաջին հերթին փոքրասիական ու բալկանյան բնիկ ժողովուրդներին բնորոշ ավանդույթները: Ընդ որում հանրահայտ է, որ սուլթանական հարեմներում գեղարվեստական գործվածքով ու ընդհանրապես արհեստներով հիմնականում զբաղվում էին հայերը¹: Բացի դրանից՝ օսմանյան կամ թուրքական մշակույթ լավագույն դեպքում կարող էր ձևավորվել միայն XVI – XVII դարերում: Մինչդեռ հենց XVI դարի վերջին քառորդից էլ սկսվում են Փոքր Ասիա, նաև Էգեյան ու Մարմարա ծովերի ափամերձ տարածաշրջաններ հայոց զանգվածային նոր բռնի տեղաշարժերի իրականացման գործընթացները²: Այդ ճանապարհով պատմական Հայաստանի տարբեր նահանգներից, մասնավորապես Հայոց արևելից կողմից ու հյուսիսարևմտյան Իրանից հազարավոր արհեստավորներ են տարվել Կոստանդնուպոլիս, Բուրսա, Իզմիր և այլ քաղաքներ, ու այդ ճանապարհով ստեղծված մշակութային արժեքներն են որոնք արտերկրի ու թուրք արվեստաբանների ջանքերով գիտական շրջանառության են դրվել որպես օսմանյան մշակութային արժեքներ:

Ամեն դեպքում հակառակ ուղղությամբ տեղաշարժեր մեզ հայտնի չեն, ուստի կարող ենք եզրակացնել, որ 1731 թվականին գործված «Գանձասար» գորգի գեղազարդման համակարգում կարևորված «կակաչ» բուսածաղկային հորինվածքը բնորոշ տարր էր պատմական Հայաստանի արևելյան ու մասնավորապես հյուսիսարևելյան մշակութային կենտրոններում:

Ինքնին դա «կենաց ծառ» հորինվածքի տարբերակ է, ու բնական է, որ այն պետք է կարևորվեր գորգի գեղազարդման համակարգում: Մանավանդ այս պարագայում, երբ խնդրո առարկա գորգը նախատեսված էր բարձրաստիճան հոգևորականի համար: Այս առումով էլ հարկ է նկատի ունենալ, որ խորանավոր գորգերի՝ վերը հիշատակված «Լադիկ» ենթախմբին պատկանողները հիմնականում աղոթագրոգեր են³:

¹Այս մասին տե՛ս Poghosyan Ashkhunj, *On the Origin Anatolian Rugs*, էջ 261-263, 272-273;

² Ա. Պողոսյան, *Հայաստանի պատմական ժողովրդագրություն*, Ոսումնամեթոդական ձեռնարկ մագիստրատուրայի ուսանողների համար, Եր. , 2018, էջ 37-39, 43-44:

³Տե՛ս Maritz - J. Iten, *Der Anatolische teppihfh*, Munhcn, Office du Livre, էջ 236-237, 242; Des Tapis Turks, Istanbul, Hitit Color, 1989, էջ 49, 96, 97:

Ամփոփելով խնդրո առարկա հորինվածքի մասին ասվածը՝ հարկ ենք համարում շեշտել, որ արտերկրի արվեստագետների կողմից դրան «օտոմանյան» անվանելն ընդհանրապես հիմնագուրկ է: Մյուս կողմից էլ հնարավոր համարելով այն, որ այդ հորինվածքը մինչ հայոց՝ վերն ասված տեղաշարժերն էլ հայտնի էր փոքրասիական մշակութային կենտրոններում ձևավորված գործվածքի գեղազարդման ավանդույթներին, այդուհանդերձ դրա ծագման ակունքներն ինչպես տեսանք, չպետք է կապել միայն Փոքր Ասիայի հետ:

Բ. Բավականաչափ հետաքրքրություն է ներկայացնում «Գանձասար» գորգի

Պատկեր 5.

եզրագոտիների հիմնական տարրը: Դա «կենաց ծառի» ինքնատիպ նմուշ է՝ ցողունը կամ բունը զանգվածեղ, իսկ ճյուղերն էլ համեմատաբար բարակ ու գծայնացված: Դրա տարբերակները՝ որպես գորգի լայն գոտու հիմնական տարր ու նաև գորգադաշտի հիմնական հորինվածքի

լրացուցիչ տարր, ներկայացված են պատմական Հայաստանի արևելյան ու հյուսիս-արևելյան գորգագործական կենտրոններին բնորոշ և XIX- XX դ. սկզբներին վերաբերող գորգերի գեղազարդման համակարգերում: Մասնավորապես ուշագրավ տարբերակ ենք համարում «Լոռի-Փամբակ» տիպի գորգերից մեկի գեղազարդման համակարգում ներկայացված տարբերակը /**պատկեր 5**/: Սակայն առավել ուշագրավ է «**Մեգերյան**» հավաքածուի կազմում պահվող XIX դ. վերջին քառորդով թվագրվող ու հյուսիսային Արցախ-Տավուշ գորգագործական կենտրոններում ստեղծված մի գորգ, որի կենտրոնական դաշտը ամբողջությամբ գեղազարդված է «Գանձասար» գորգին պատկերված

Պատկեր 6.

կենաց ծառերով/**պատկեր 6**¹:

Ակնհայտ է, որ դրանք բոլորն էլ աչքի են ընկնում լրացուցիչ մանրամասերի առանձնահատկություններով ու ըստ այդմ էլ հանդիսանում են հնամենի ծիսապաշտամունքային որոշակի պատկերացումների խորհրդանիշներ: Ամեն դեպքում 1731 թվականի գորգի գեղազարդման համակարգում նման հորինվածքների առկայությունը վկայում է դրա վաղ ակունքների մասին: Ասվածը վերաբերում է նաև խնդրո առարկա գորգի լայն եզրագոտում դրան մեկընդմեջ պատկերված բազմաթերթ երկրաչափականացված վարդակին:

«Գանձասար» գորգի թվագրմանն ու ծագման տարածաշրջանին վերաբերող հստակ տվյալները հնարավորություն են ստեղծում թվագրել նաև XVII- XVIII դդ. վերաբերող այն գորգերը, որոնց գեղազարդման համակարգում կան խնդրո առարկայի գեղազարդման համակարգում եղած տարրերի տարբերակներ: Ասվածը կոնկրետ դեպքում վերաբերում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի գանձատանը պահվող թիվ 49 գորգին: Այս պատկերային գորգի հետաքրքրությունը առաջին հերթին գեղազարդման համակարգի ինքնատիպության մեջ է: Դրա հիմնական տարրերը «կենաց ծառ» նախշերի համադրությամբ ներկայացված ու նաև խաչազարդերով լրացված մարդկային պատկերների ոճավորումներն են /**պատկեր 7**/: Ըստ ամենայնի, մենք այստեղ գործ ունենք ծիսապաշտամունքային որոշակի նշանակություն ունեցած ու նաև որոշակի արարողության համար նախատեսված գորգի հետ: Սակայն «Գանձասար» գորգի գեղազարդման համակարգի հետ ունեցած առնչությունն այս դեպքում վերաբերում է լայն եզրագոտուն. պարզվում է, որ այն նույնպես գեղազարդված է վերն արդեն ներկայացված «կենաց ծառ» նախշով ու դրան մեկընդմեջ պատկերված գծայնացված բազմաթերթ վարդակով: Ընդ որում պարզ համեմատությունից անգամ ակնհայտ է դառնում դրանց բացարձակ նմանությունը: Պետք է շեշտենք, որ Մայր Աթոռում պահվող գորգի եզրագոտու բուսածաղկային հորինվածքների՝ կենաց ծառի ու բազմաթերթ վարդակի գծայնացման կամ ոճավորման սկզբունքները միանգամայն

¹ Մեզերյան թանգարան ցուցասրահ, գ/հ 11:

ներդաշնակված են գորգադաշտի հիմնական հորինվածքների ոճա-

Պատկեր 7. Պատկերային գորգ, հատված, /Մայր Աթոռ , գանձատուն/:

վորումներին:
Այսինքն՝ այստեղ
ամեն ինչ
ենթարկված է մի
ընդհանուր,
տրամաբանված
գաղափարախոս
ության, որի
հիմքում, ըստ
էության, ընկած է
վերն արդեն
ասված կյանքի

հավերժության գաղափարը: Համենայնդեպս դա են խորհրդանշում գորգադաշտում շարք առ շարք ներկայացված «կենաց ծառերն» ու գահավորակին բազմած ծիսականացված կերպարի կրկնվող պատկերները: Ըստ էության, դա է խորհրդանշում նաև այդ պատկերի ճակատին գործված խաչազարդը, այն նույնպես ներկայացնում է կյանքի հավերժության գաղափարը: «Գանձասարի» և այս պատկերային գորգի լայն եզրագոտիների բացարձակ նմանությունը չի կարող լինել պատահականության արդյունք, խոսքն այստեղ կարող է լինել միայն անմիջական սկզբնաղբյուրային ազդեցության մասին: Եվ այս պարագայում է, որ ակնհայտ է դառնում ծագումնաբանական բոլոր հիմնական տվյալները կրող «Գանձասար» գորգի սկզբնաղբյուրային նշանակությունը:

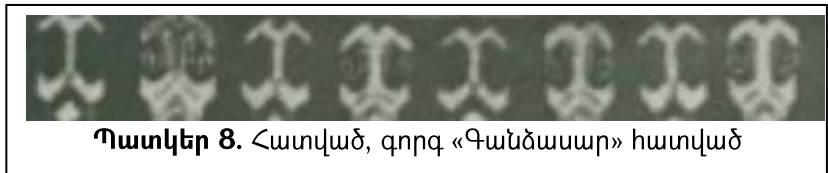
Տարիներ առաջ մենք Մայր Աթոռի գանձատանը պահվող այդ գորգը թվագրել էինք XVII- XVIII դարի երկրորդ կեսով, սակայն պատմահամեմատական տվյալների սակավության պատճառով դժվարություններ են ծագել դրա ծագման տարածաշրջանի բացահայտման հարցում: Ընդ որում որպես ծագման հավանական տարածաշրջաններ ենթադրվել էին Փոքր Հայքի գորգագործական կենտրոնները, իսկ լայն գոտու հարցում էլ կարևորվել էր պատմական Հայաստանի արևելյան նահանգների, հատկապես Վասպուրականի արևելյան գավառների գորգարվեստի ավանդույթների ազդեցության գործոնը¹: Միաժամանակ մեր հետազոտությունների արդյունքում ունեինք այն համոզմունքը, որ նմանատիպ գորգերը կարող էին

¹ **Poghosyan Ashkhunj, Reverend Father Asoghik Karapetian,** The Rug Collection of the Holy See Museums, –«Armenian Knot: Traditions of Carpet Weaving Art».Proceedings of the internationalConference.Yerevan, 20-22 November, 2013, Yerevan, History Muzeum of Armenia, 2016 , էջ 282, նկ. 1:

ստեղծվել միայն մասնագիտացված արհեստանոցային պայմաններում, վանական համալիրներին կից գործատներում: 1731 թ. գործված և այս գորգի գեղազարդման համակարգում կարևորված «կենաց ծառ» ոճավորված հորինվածքը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այս պատկերային գորգի ստեղծման առավել հավանական վայրերը պետք է փնտրվեն Հայոց արևելից կողմի գորգագործական կենտրոններում:

Բայց նաև չի կարող բացառվել դրա ծագման փոքրասիական վարկածը. այդ տարածաշրջաններում չափազանց զգալի էին արևելյան Հայաստանի գորգագործական կենտրոնների ազդեցությունը¹: Ամեն դեպքում Մայր Աթոռի թանգարանում պահվող խնդրո առարկա պատկերային գորգը կարիք ունի խոր ու համապարփակ ուսումնասիրության, որի արդյունքում գուցե և հնարավոր լինի առավել որոշակի պարզաբանումներ կատարել դրա ծագումնաբանության ու մասնավորապես պատվիրատուի հետ կապված հարցերում:

Այս
գորգի հետ
կապված
հետաքրքրո
ւթյունն ու

Պատկեր 8. Հատված, գորգ «Գանձասար» հատված

դրա ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը պայմանավորված են նաև մեկ այլ հանգամանքով: Մենք պարզել ենք, որ գոյություն ունի նույն ժամանակաշրջանում ստեղծված դրա կրկնօրինակը, որը պահվում է Վարշավայի արքայական ամրոցի թանգարանում պահող **«Թերեզա Սահակյան»** հավաքածուի կազմում:

Գ. Հայոց գորգերին բնորոշ գեղազարդման հիմնական տարրերից է նաև խնդրո առարկա գորգի գեղազարդման համակարգում կարևորված **«խոյեղջուր»** ոճավորված պատկերը /**պատկեր 8**/: Այն հայտնի է բազմաթիվ տարբերակների տեսքով և հիմնականում բնորոշ է պատմական Հայաստանի արևելյան նահանգների գորգագործական կենտրոններին:

¹ **Ա.Ա., Պողոսյան,** Կովկասյան ու փոքրասիական գորգագործական կենտրոնների փոխառնչությունների մասին, «Գիտական հոդվածների ժողովածու», Գավառի պետական համալսարան, 1, Եր., 2014, էջ 270-282: Նույնի՝ Արցախյան գորգագործական ավանդույթների արեալային տարածման ու Կովկասի հարավարևելյան գորգագործական կենտրոնների փոխառնչությունների մասին, «Բանբեր հայագիտության», 2015, Երևան, թիվ 2-3, էջ 78-104: Նույնի՝ **Rug weaving Culture of Artsakh**, Historico-Ethnographic illustrated study, Saarbrücken, «Scholars Press», 2015, էջ 48-55, նույնը՝ **On the Origin Anatolian Rugs**, էջ 258-277 և այլն:

Պատկեր 9.

Այստեղ պատկերվածը երկուական հորինվածքներից կազմված մի ամբողջություն է: Ներկայացված են հորիզոնական շարքով ու ծածկում են գորգի վարի ու վերի մասերում «կենաց ծառերի» ու խոշոր շրջանակների միջև մնացած ազատ տարածքը: Այս դեպքում ուշագրավն այն է, որ հայոց գորգերի գեղազարդման համակարգում «Խոյեղջուր» հորինվածքի ավելի վաղ թվագրությամբ պատկերներ մեզ հայտնի չեն, մինչդեռ դրա հետագա տարբերակները մեծ տեղ են հայոց գորգերի՝ հատկապես պատմական Հայաստանի արևելյան ու հյուսիսարևելյան նահանգների գորգագործական կենտրոններում: Ընդ որում հարկ է նկատի ունենալ, որ վերը հիշատակված գորգագործական կենտրոններում այս ոճավորումները ներկայացվում են նաև որպես գորգադաշտի հիմնական հորինվածք ու այդ դեպքում պատկերվում են մեկ կամ երկու ուղղաձիգ շարքով /**պատկեր 9**/:

Դ. Երկայնաձիգ խոշոր շրջանակները և դրանցում ամփոփված զարդանախշերը: «Գանձասար» գորգի

գեղազարդման համակարգի հիմնական տարրը գորգադաշտի անվնաս մնացած տարածքում չորս անգամ կրկնված երկայնաձիգ ու ձևավոր շրջանակն է, որում ամփոփված են ուղղաձիգ շարքով դասավորված գեղազարդման մանրամասեր: Դրանց արանքներն ու գորգադաշտի ազատ մնացած տարածքները գեղազարդված

են իրար հակընդդեմ կցված աղեղնաձև զարդանախշերից կազմված հորինվածքների կանոնավոր շարքերով: Դժբախտաբար մեր ձեռքի տակ եղած սև ու սպիտակ լուսանկարը հնարավորություն չի ընձեռում բավարար պատկերացում կազմել այդ ու շրջանակներում ամփոփված հորինվածքների մանրամասերի մասին, սակայն դրանով հանդերձ նկատելի է, որ դրանք կազմում են մի բարդ ամբողջություն:

Հայոց գորգերի ծագումնաբանական ու տիպաբանական հարցերի ուսումնասիրման առումով կարևոր դեր ունի նաև վերը ներկայացված ձևավոր շրջանակը: XIX – XX դ. սկզբներին վերաբերող հայոց ավանդական գորգերի կազմում կան այնպիսիք, որոնց գեղազարդման համակարգի առանցքային տարրը հենց նմանատիպ հորինվածքն է /**պատկեր 10**/: Խոսքը վերաբերում է մեր կողմից «**Կոգովիտ**» անվանակոչված տիպի գորգերին, որոնք հայտնի են նաև «**Բայազետ**» անունով: Դաշտային ազգագրական նյութերի ու գորգավաճառականների տրամադրած տեղեկությունների

համադրման շնորհիվ պարզել ենք, որ դրանք բնորոշ էին Վասպուրականի հյուսիսարևմտյան, ինչպես նաև Սյունիքի, Արցախի, Ուտիքի գորգագործական կենտրոններին: Համենայնդեպս գորգավաճառականների միջավայրում այդ տիպի գորգերը տարբերակվում են **«Բայազետ»** անվանումով: Դրա գեղազարդման համակարգի հիմնական հորինվածքն իր կառուցվածքով ու մանրամասներով աղերսվում է **«Գանձասար»** գորգի գեղազարդման համակարգում պատկերվածին: Մանրամասների առումով էլ նկատի ունենք «խոյեղջյուր» ոճավորված երկու պատկերներին, որոնք այստեղ ներկայացված են հորիզոնական դիրքով ու դարձյալ հակընդդեմ տեսքով:

Ըստ էության, այս գորգի գեղազարդման ավանդույթները լայնորեն հայտնի էին Կոգովիտ-Մասյացոտն գավառների գորգագործական կենտրոններին ու հետագայում էլ՝ XIX դարի կեսերից սկսած, տեղայնացվել են նաև Սևանի ավազանի ու հատկապես Գեղարքունիքի գորգագործական կենտրոններում:

Ամփոփելով այս ուսումնասիրությունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ **«Գանձասար»** գորգը, ունենալով ծագման վայրի ու ստեղծման տարեթվի վերաբերյալ հստակ տվյալներ, չափազանց կարևոր սկզբնաղբյուր է հայոց ուշ միջնադարյան ու հետագա շրջանի գորգագործական մշակույթի ավանդույթների ուսումնասիրման հարցում:

Դրա գեղազարդման բոլոր տարրերն էլ այս կամ այն չափով հետազոտողին հնարավորություն են ընձեռում որոշակի պարզաբանումներ, ճշգրտումներ ու բացահայտումներ կատարել դրանց ու դրանց հետագա տարբերակների ծագման և տարածման արեալների մասին մասնագիտական շրջաններում արմատացած տեսակետներում:

Ասվածները վերաբերում են հատկապես գորգերի «Լադիկ» ու «Կոգովիտ» տիպերին ու դրանց տարբերակներին, որոնք փաստորեն ներկայացնում են «Գանձասարի» ավանդույթների տարածման տեսանկյունից արեալները՝ առաջին հերթին պատմական Հայաստանի արևելյան նահանգների ու փոքրասիական հայաբնակ տարածքների գորգագործական կենտրոնները:

Այդպիսով, 1731 թվականին գործված «Գանձասար» գորգն ի շարս նմանատիպ այլ օրինակների, ինքնին հաստատում է հայոց գորգարվեստի ավանդույթների ներկայության փաստը փոքրասիական գորգագործական կենտրոններում:

Պատկեր 10.
Գորգ «Կոզովիտ»:

Խնդրո առարկան հաստատում է վանական խոշոր համալիրներում արհեստանոց-գործատների գոյության փաստը, որտեղ կենտրոնացված մասնագիտական խմբերը ի վիճակի էին ստեղծել մշակութային կատարյալ արժեքներ:

Եվ ամենակարևորը՝ մատնանշում է արցախյան գորգագործական կենտրոններում արհեստանոցային գորգագործության գոյության փաստն ու գորգագործական մշակույթի արցախյան ավանդույթների նշանակությունը հայոց գորգարվեստի ամբողջական նկարագրում:

HISTORICAL AND CULTURAL SIGNIFICANCE OF THE CARPET WOVEN IN 1731, IN CHAREKA DESERT

POGHOSYAN ASHKHUNJ

*PhD in Historical Sciences, Associate Professor
Lecturer, Gavar State University*

Предметом исследования данной статьи является ковер сотканный в 1731 году, в северо- западной ковроткацких центрах Арцаха, в монастыре Чарек. Оно относится коврам типа “Гандзасар” арочный группы. На ней имеется надпись на армянском языке, в которой фиксирован данные о месте и времени изготовления, а также имя заказчика. Таким образом, при изучения культуру армянского ковроткачества декоративные элементы этого ковра имеют значимость первоисточника. Используя представленные возможности, автор внес некоторое корректировки в вопросах происхождения и ареальности

распространения /в том числе в Малой Азии/ традиции ковров этого типа относящегося 18-20 -ых вв.

The article examines the rug belonging to the group of arch shaped rugs, which was woven in 1731 in the Chareka Priory of Northern Artsakh and is named "Gandzasar" by the author. The rug bears an Armenian inscription, where the date and the place of manufacture, as well as the name of the ordering customer are mentioned. Thus, in the study of the Armenian rug-weaving culture, the decoration system of this rug is of primary-source historical significance. Using these possibilities the author has made some precise definitions and clarifications related to the origin of such rugs made in the 18-20 cc. in some rug-weaving centers (including Asia Minor).

Key words: "Gandzasar", Chareka Priory, "tree of life", "Cogovit", "Ladik", "Poppy".

ОБ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМ ЗНАЧЕНИИ КОВРА, СОТКАННОГО В 1731 ГОДУ В ПУСТЫНЕ ЧАРЕК

ПОГОСЯН АШХУНДЖ

канд. ист. наук.

преподаватель ГГУ

Предметом исследования данной статьи является ковер, сотканный в 1731 году, в северо- западных ковроткацких центрах Арцаха, в монастыре Чарек. Он относится к коврам типа "Гандзасар" арочной группы. На ней имеется надпись на армянском языке, в которой зафиксированы данные о месте и времени изготовления, а также имя заказчика. Таким образом, при изучении культуры армянского ковроткачества, декоративные элементы этого ковра имеют значимость первоисточника. Используя представленные возможности, автор внес некоторые корректировки в вопросах происхождения и ареала распространения /в том числе в Малой Азии/ традиции ковров этого типа, относящегося 18-20 -ых вв.

Ключевые слова: "Гандзасар", Монастырь Чарек, "древо жизни", "рога муфлона", "Коговит", "Ладик", "тюльпан".

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 06.10.2019թ.:

**ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈԼՈՐՏՈՒՄ 1830-1850-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

ԹՈՒՆՅԱՆ ՎԱԼԵՐԻ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: tunyanvalery@rambler.ru

ԹԱՄԱՄԱՎԵՅԱՆ ՏԱԹԵՎԻԿ

*ԳՊՀ հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի
«Պատմություն» բաժնի մագիստրատուրայի շրջանավարտ*

e-mail: tateviktamamaveyan@mail.ru

Աշխատանքում քննվում է Արևելյան հարցը՝ որպես միջազգային դիվանագիտության առարկա, և ցույց տալիս դրա հանգուցալուծման կարևորությունը Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ: Մեծ տերություններից յուրաքանչյուրը գործում էր սեփական երկրի աշխարհագրական շահերից ելնելով: Ռուսաստանը, տնտեսապես և ռազմապես թույլ գտնվելով, չկարողացավ միայնակ հաղթահարել եվրոպական տերությունների համատեղ ստեղծած պատերնը:

Բանալի բառեր՝ Մերձավոր Արևելք, եվրոպական մեծ տերություններ, Ռուսաստան, դիվանագիտական պայքար, համաեվրոպական համաձայնություն, շահերի հակասություն:

Մերձավոր Արևելքում օսմանյան կայսրության տիրույթներին տիրելու համար սուր պայքար էր ընթանում արևմտաեվրոպական առավել զարգացած երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Գերմանիայի միջև: Նրանք իրենց նպատակին հասնելու ճանապարհին գլխավոր մրցակից համարում էին Ռուսաստանին և փորձում էին համատեղ ուժերով խոչընդոտել նրա դիրքերի ամրապնդմանը տարածաշրջանում:

1830-40-ական թթ. Արևելյան հարցի շուրջ ուժեղացան մեծ տերությունների միջև առկա հակասությունները՝ կապված գաղութատիրական համակարգի հետ: Ակտիվ պայքար էր ընթանում Բալկանների և Առաջավոր Ասիայի համար: Այդ հակասությունների հանգուցակետը դառնում էր օսմանյան կայսրությունը:

Օսմանյան կայսրության դրությունը զգալիորեն բարդացավ. ազգային-ազատագրական պայքարի զարգացումը, կայսրության քաղաքական և

տնտեսական ճգնաժամը թուլացրին կենտրոնական իշխանության հիմքերը, ուժեղացան կենտրոնախույս ձգտումներ ունեցող տարրերը: Այդպիսի ձգտումներ ուներ Եգիպտոսի փաշա Մուհամմեդ Ալին՝ ցանկանալով ստեղծել անկախ արաբական պետություն:

Թուրք-եգիպտական կոնֆլիկտը ի սկզբանե լինելով Օսմանյան կայսրության ներքին խնդիրը՝ անմիջապես միջազգային նշանակություն ձեռք բերեց: Սրանով է բացատրվում Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև առանց այն էլ լարված հարաբերությունների սրումը: Վերջիններս օգտագործում էին ամեն պատեհ առիթ՝ օսմանյան կայսրության գործերին միջանտելու համար: Եգիպտոսի հետ կոնֆլիկտը հարթելու համար Անգլիան և Ֆրանսիան ոչ մի գործնական քայլ չկատարեցին Թուրքիային աջակցելու: Նրանք սահմանափակվեցին միայն Մուհամեդ Ալիի հետ բանակցություններում իրենց միջնորդությունը սուլթանին առաջարկելով: Ստեղծված դժվարին կացությունում թուրքական իշխանությունը նպատակահարմար համարեց դիմել Ռուսաստանի աջակցությանը¹:

1830-ական թվականներից Ռուսաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ էին հաստատվել: Ցարական իշխանությունը հասկանում էր, որ իր համար տարածաշրջանում շահեկան է Թուրքիայի նման թույլ հարևանի առկայությունը: Նա չէր կարող հանդուրժել թուրքական կայսրության փլատակների վրա երիտասարդ և ուժեղ պետության ստեղծումը: Միաժամանակ միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանի համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել իր արտաքին քաղաքականության կարևոր խնդիր հանդիսացող սևծովյան նեղուցների կարգավիճակին լուծում տալու:

Ռուսաստանի իշխանությունները օգտվում էին այն հանգամանքից, որ նեղուցների կարգավիճակին լուծում տալը միայն սևծովյան ինքնիշխան երկրների՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի երկկողմանի քննարկման հարցն էր: Պետերբուրգյան ղեկավարությունը տվյալ ժամանակաշրջանում չէր ցանկանում նեղուցների հարցը համաեվրոպական քննարկման առարկա դարձնել:

Ռուսաստանի համար շահեկան էր նախատեսվելիք պայմանագրով ամրապնդել ռուս-թուրքական հարաբերությունները: Ցարական իշխանության համար բանակցություններում առավել կարևոր էր նեղուցների կարգավիճակի որոշման հարցը: Նկատի ունենալով հարավային սահմանների և սևծովյան ափամերձ շրջանների պաշտպանության անհրաժեշտությունը՝ ռուսական իշխանությունները միշտ ձգտում էին սահմանափակել օտարերկրյա ռազմանավերի մուտքը դեպի Սև ծով: Մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի

¹ St 'u История дипломатии, том I (автор тома Потемкин В. П.), Москва, 1959, էջ 553:

պարտավորությունը Թուրքիային ռազմական օգնություն տալու համար պահանջում էր ռուսական ռազմանավերի ազատ մուտք Բոսֆոր և Դարդանեղ նեղուցներով:

Պայմանագիրը ստորագրվեց 1833թ. հուլիսի 8-ին Կ.Պոլսից ոչ հեռու գտնվող Ունքիար-Իսքելեյս վայրում¹: Սա բացառիկ իրադարձություն էր ռուս-թուրքական ռազմաքաղաքական ու միջպետական դիվանագիտական հարաբերությունների պատմության մեջ: Այն ուներ համատեղ պաշտպանական միջազգային փաստաթղթի բնույթ, որի ժամկետը 8 տարի էր: 1-ին հոդվածը վերաբերում էր փոխադարձ օգնությանը. Ռուսաստանը պարտավորվում էր Մուհամմեդ Ալու հարձակման դեպքում Թուրքիային տրամադրել այնքան զորք, որքան երկու Բարձր պարտավորվող կողմերը անհրաժեշտ կհամարեն: 2-րդ հոդվածով հաստատվում էր Ադրիանապոլսի և Նախկինում ստորագրված բոլոր ռուս-թուրքական պայմանագրերի հոդվածների անխախտելիությունը: 3-րդ հոդվածով Ռուսաստանը պարտավորվում էր Թուրքիային անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերել իր ծովային և ցամաքային ուժերով²:

Իսկ ինչ վերաբերում էր Թուրքիային, ապա նա ազատվում էր Ռուսաստանին ռազմական օգնություն ցուցաբերելուց: Սակայն դրա փոխարեն, պայմանագրի հատուկ գաղտնի հոդվածի համաձայն, պարտավորվում էր փակել բոլոր օտարերկրյա ռազմանավերի անցումը Դարդանեղի նեղուցով: Դա կազմում էր պայմանագրի հիմնական կետը և գլխավոր բովանդակությունը:

Դարդանեղի նեղուցի փակումը ոչ սևծովյան տերությունների ռազմանավերի համար զգալիորեն ապահովում էր Ռուսաստանի հարավային սահմանների անվտանգությունը, իսկ սևծովյան նեղուցների համատեղ պաշտպանությունը նրան հնարավորություն էր տալիս փակել թշնամու ռազմանավերի մուտքը նույնիսկ պատերազմի ժամանակ:

Ֆրանսիան և Անգլիան բացասաբար ընդունեցին պայմանագրի ստորագրման փաստը: Ընդհանուր վտանգը նրանց ստիպեց ժամանակավորապես մոռացության մատնել սեփական հակասությունները, հակառուսական խմբավորում ստեղծել, որի խնդիրն էր պայքարել Ունքիար-Իսքելեյսի պայմանագրի դեմ: Մերձավոր Արևելքում ավելի սրվեցին արդեն իսկ լարված ռուս-անգլիական հարաբերությունները: Անգլիան իր

¹ Տե՛ս Մուրադյան Մ., Մինասյան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIX), Երևան, 2005, էջ 277:

² Տե՛ս Юзефович Т., Договоры России с Востоком, политические и торговые, С. Петербург, 1869, էջ 89-92:

քաղաքականությամբ ձգտում էր թուլացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը Կ.Պոլսում:

Ռուս-անգլիական պայքարը Թուրքիայում ազդեցության հասնելու համար ավելի խորացավ, բրիտանական իշխանությունները, չտալով օգնության որևէ պաշտոնական խոստում, կարողացան համոզել սուլթանին, որ Մեծ Բրիտանիան Մուհամմեդ Ալիի դեմ պայքարում կաջակցի Թուրքիային: Դա պատերազմ սկսելու վստահություն ներշնչեց Բ.Դոանը: Սակայն ռազմական գործողությունները Թուրքիայի համար բավականին անհաջող սկսվեցին: Դարձյալ թուրք-եգիպտական կոնֆլիկտը համաժողովրդական բնույթ ստացավ: Յուրաքանչյուր երկիր հանդես եկավ սեփական երկրի շահերից ելնելով: Սակայն բոլոր եվրոպական տերությունները մի բանում համակարծիք էին, այն է՝ հասնել Ունքիար-Իսքելեյսի պայմանագրի չեղարկմանը: Անգլիական և ֆրանսիական իշխանություններին հաջողվեց պայմանավորվել համատեղ քաղաքական և ռազմական գործողություններ իրականացնելու Մերձավոր Արևելքում:

Ստեղծված քաղաքական իրավիճակում Ռուսաստանը ստիպված եղավ փոխել իր մարտավարությունը օսմանյան կայսրության և մասնավորապես՝ նեղուցների խնդրի հետ կապված: Բացի դրանից՝ ռուսական իշխանությունները հրաժարվեցին դեպի Կ.Պոլիս ռազմական ներխուժումից և առաջարկեցին համատեղ հարթել թուրք-եգիպտական կոնֆլիկտը¹:

Արդյունքում 1832թ. հուլիսի 27-ին Մետերնիխը համատեղ հայտագիր ուղարկեց եվրոպական տերություններին, որով Թուրքիան դրվում էր նրանց հովանավորության տակ: Մեծ էր թուրքական իշխանությունների ուրախությունը այս կապակցությամբ, քանի որ նրանք վախենում էին Ռուսաստանի հետ համագործակցելուց: Թուրք-անգլիական միության փլուզումը, Վիեննայի վեհաժողովին մասնակցելուց հրաժարվելը թույլ տվեցին Ռուսաստանին որոշ ժամանակով ազատ գործելու:

Թուրք-եգիպտական կոնֆլիկտի երկրորդ փուլը հանգեցրեց Անգլիա-Ավստրիա-Ֆրանսիա դաշինքի փլուզմանը: Այն բանից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ Ռուսաստանը չի պատրաստվում օկուպացնել Կ.Պոլիսը և ռազմական ուժ կիրառել Մերձավոր Արևելքում առկա հարցերի լուծման համար, եվրոպական տերություններից յուրաքանչյուրը սկսեց նորից գործել իր հետաքրքրությունների շրջանակներում: Նեսսելրոդեն առաջարկում էր կամավոր հրաժարվել Ունքիար-Իսքելեյսի պայմանագրից և դրա փոխարեն Անգլիայի օգնությամբ ստեղծել նեղուցների նոր կարգավիճակ, որը կերաշխավորվեր եվրոպական տերությունների կողմից: Գլխավոր պայմանը

¹ Ст 'u История СССР, т. IV, Москва, 1967, էջ 499-500:

ենթադրվող պայմանավորվածության մեջ պետք է լիներ նեղուցների փակումը օտարերկրյա ռազմանավերի համար: Նեսսելրոդեյի հաղորդումները բարյացակամորեն ընդունվեցին Նիկոլայ I-ի կողմից: Որոշվեց բացել վեհաժողով Արևելքի հարցերի քննարկման համար, որին մասնակցում էին Անգլիան, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Ավստրիան, Պրուսիան:

Երկար բանակցություններից հետո ի վերջո 1840թ. հուլիսի 15-ին ստորագրվեց Լոնդոնի համաձայնագիրը: Այն վերաբերում էր Թուրքիայի և Եգիպտոսի միջև տարածքային վեճերին: Համաձայնագրի հիմնական հոդվածներից մեկը ուներ համաեվրոպական նշանակություն, դրանով որոշված էր փակել նեղուցները բոլոր տերությունների ռազմանավերի համար: Այս հոդվածով սևծովյան նեղուցներին նոր կարգավիճակ էր տրվում, որը ավելի ձեռնտու էր անգլիական դիվանագիտությանը: Հոդվածի առկայությունը հարցականի տակ էր դնում Ռուսաստանի սևծովյան ափամերձ շրջանների անվտանգությունը: Մերձավոր Արևելքում թուլացավ Ռուսաստանի ազդեցությունը և մեծացավ նրա կախվածությունը բրիտանական քաղաքականությունից:

Այնուամենայնիվ, վերոնշյալ համաձայնագիրը ևս չգոհացրեց կողմերից ոչ մեկին: Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի առաջ խնդիր էր դրված հասնել նեղուցների վերաբերյալ համաեվրոպական համաձայնության, սահմանափակել Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի ազդեցությունը և թույլ չտալ նրան հետագայում Արևելյան հարցին միակողմանի խառնվել: Արդյունքում ստորագրվեց Լոնդոնի 2-րդ համաձայնագիրը մի կողմից Թուրքիայի, իսկ մյուս կողմից՝ եվրոպական հինգ տերությունների միջև: Այն, ինչպես արդեն նշեցինք, ամբողջությամբ նվիրված էր նեղուցների կարգավիճակի խնդրին: Նեղուցները պետք է փակվեին բոլոր տերությունների ռազմանավերի համար¹, որը երաշխավորելու էր եվրոպական տերությունների կողմից: Այլ կերպ ասած՝ Լոնդոնի 2-րդ համաձայնագիրը թույլ էր տալիս ոչ սևծովյան երկրներին իրենց հսկողության տակ վերցնել Բոսֆորը և Դարդանելը:

1841թ. նեղուցների վերաբերյալ կնքված միջազգային համաձայնագիրը այդպես էլ չնպաստեց Մերձավոր Արևելքում տերությունների միջև առկա հակասությունների հարթեցմանը²: Հիմնական հակամարտող կողմերը՝ մի կողմից Ռուսաստանը, իսկ մյուս կողմից՝ Անգլիան և Ֆրանսիան, ձգտում էին գերիշխող դիրք գրավել Մերձավոր Արևելքում:

¹ Տե՛ս Юзефович Т., նշվ. աշխ., էջ 101:

² Տե՛ս Георгиев В. А., Киняпина Н. С., Панченкова М. Т., Шеремет В. И., Восточный вопрос во внешней политике России, Москва, 1978, էջ 121:

19-րդ դարի 50-ական թթ. Արևելյան ճգնաժամը սկսվեց Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև օսմանյան կայսրության տարածք կազմող Պաղեստինի սրբավայրերի վերաբերյալ ծագած տարաձայնություններից: Սրբավայրերի վեճի քողի տակ և՛ Ռուսաստանը, և՛ Ֆրանսիան ունեին քաղաքական նպատակներ: Կոնֆլիկտի նախաձեռնողը եղավ Ֆրանսիան, և դա պատահական չէր: Նա Արևելյան հարցի պատմության ողջ ընթացքում հետապնդում էր մի նպատակ՝ Ռուսաստանին դուրս մղել Թուրքիայից: Սրբավայրերի վեճը վերաբերում էր Մերձավոր Արևելքում կաթոլիկ և ուղղափառ եկեղեցիների իրավունքներին և առանձնաշնորհներին: Ի վերջո կրոնական հարցը վերածվեց քաղաքականի, որի լուծումը անմիջականորեն կախված էր Բ.Դռան դիրքորոշումից: Խնդրի շուրջ համաձայնության չգալով և հիմք ընդունելով ֆրանսիական և անգլիական դիվանագետների հավաստիացումները՝ թուրքական իշխանությունները տեսան բացառիկ հնարավորություն արևմուտքի հզոր տերությունների օգնությամբ պարտության մատնելու իրենց դարավոր թշնամուն՝ Ռուսաստանին:

Չխորանալով ռազմական գործողությունների ընթացքի մեջ՝ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ պատերազմի սկզբնական շրջանում՝ 1853թ., Ռուսաստանի ցամաքային բանակը և նավատորմը ձեռք բերեցին ակնառու հաղթանակներ թուրքերի նկատմամբ, որը մտավախություն առաջացրեց հատկապես Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարող շրջանների մոտ: Նրանք համոզվեցին, որ Թուրքիան ոչ միայն չի կարողանա շարունակել դիմադրությունը, այլև արդեն կրել է փաստացի ծանր պարտություն: Ելնելով այս հանգամանքից՝ նրանք պատերազմ հայտարարեցին Ռուսաստանին: Վերջինիս միջազգային ասպարեզում մեկուսացնելու և պատերազմում հաղթելու նպատակով անգլիական ու ֆրանսիական դիվանագիտությունը իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց Վիեննայի վրա՝ ամեն գնով փորձելով պատերազմի մեջ ներքաշել Ավստրիային: Վիեննային էր սևեռված նաև ռուսական դիվանագիտության ուշադրությունը:

1854թ. հունվարի վերջին Նիկոլայ I-ը Վիեննա ուղարկեց կոմս Օռլովին: Նա Ֆրանց-Իոսիֆին հանձնեց Ռուսաստանի կայսրի առաջարկը՝ տեղեկացնել կամ պարզաբանել ավստրիական կայսրության դիրքորոշումը, եթե պատերազմ սկսվի Ռուսաստանի և դաշնակիցներ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև: Եթե Ավստրիան ընդուներ Նիկոլայ I-ի առաջարկը, ապա Ռուսաստանը պարտավորված կլիներ ճանաչել կայսրության տարածքային ամբողջականությունը: Սակայն Օռլովի դիվանագիտական առաքելությունը նպատակին չհասավ, քանզի Ֆրանց-Իոսիֆը և ավստրիական կաբինետն անընդունելի համարեցին կայսրի առաջարկը:

Քիչ թե շատ սփոփիչ լուրեր էին ստացվում Բեռլինից: Թեև Պրուսիան նույնպես չէր շտապում պաշտոնապես հայտարարել իր չեզոքությունը, այսուհանդերձ, Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ IV-ը խոստացավ ոչ մի հանգամանքում չպատերազմել Ռուսաստանի դեմ¹: Իսկ փաստացի Իտալիան ներկայացնող Սարդինական թագավորությունը՝ Պյեմոնտը, անգլո-ֆրանս-թուրքական դաշինքին միացավ պատերազմի եզրափակիչ փուլում ու մասնակցեց ռազմական գործողություններին:

Անգլիան ու Ֆրանսիան Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելուց հետո անմիջապես չծավալեցին ռազմական գործողությունները: Դաշնակիցների շրջանում՝ հատկապես Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև, դեռևս լիովին բացահայտված չէին շահերի տարբերությունները: Սակայն Սևաստոպոլի անկումից հետո դրանք արտահայտվեցին ամենայն պարզությամբ: Նապոլեոն III-ին բնավ էլ չէր հրապարտում ոչ Անգլիայի հզորացումը, ոչ էլ Ռուսաստանի՝ չափից ավելի թուլացումը:

1854թ. հունիսի 18-ին Նապոլեոն III-ը Ռուսաստանի կայսրին ներկայացրեց «Չորս կետերը», որոնք, իհարկե, նախապես համաձայնեցված էին Անգլիայի ու Ավստրիայի հետ ու հայտագրված էին այդ տերությունների անունից²: Մասնավորապես պահանջվում էր սևծովյան նեղուցների մասին 1841թ. կոնվենցիան ծառայեցնել «Ի շահ և հոգուտ եվրոպական հավասարակշռության»³:

Նիկոլայ I-ը, թեև ստացավ «Չորս կետերը», սակայն չպատասխանեց, որովհետև նշված չէր պատասխանի համար նախատեսված ժամկետը: Ռազմական գործողությունների աշխարհագրությունը գնալով ընդլայնվում էր, իսկ դրությունը Ռուսաստանի համար դառնում էր ծանր ու աղետալի: Արդեն լիովին գիտակցում էին, որ անհեռանկարային է շարունակել, առավել ևս, բեկում մտցնել, պատերազմի մեջ: Շուտով Եվրոպան տեղեկացավ, որ Նիկոլայ I-ն ընդունում է Ավստրիայի դիվանագետների օգոստոսյան չորս կետերը: Կայսրը նման որոշում կայացրեց մեծ դժվարությամբ՝ ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունը սթափ գնահատելուց հետո: Պարզ էր, որ Ռուսաստանի ղեկավարությունը այսպիսի լուրջ զիջում կատարելով

¹ Ст'ю Зайончковский А. М., Восточная война 1853-1856 гг., том II, часть вторая, С.Петербург, 1908, էջ 805-807:

² Ст'ю Нежинцкий Л. Н., Игнатъев А. В. (ред.), Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия), Москва, 1999, էջ 150:

³ Ст'ю История внешней политики России, первая половина XIX века, Москва, 1999, էջ 398:

ցանկանում էր Ավստրիային հեռու պահել պատերազմի մեջ մտնելու՝ Ռուսաստանի համար խիստ անցանկալի հնարավորությունից¹:

30-ամյա գահակալումից հետո մահացավ Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ I-ը: Նիկոլայ I-ի մահվան լուրը միայն հայտնեցին Նապոլեոն III-ին, որը շտապեց իր ցավակցությունը հայտնել Ալեքսանդր II-ին՝ հոր մահվան համար: Ալեքսանդր II-ի անունից Նեսսելրոդեն, շնորհակալություն հայտնելով հանդերձ, նշեց, որ անհասկանալի է, թե ինչու են Ռուսաստանը և Ֆրանսիան պատերազմում, որ խաղաղությունը կվերականգնվի, երբ այն ցանկանա Ֆրանսիայի կայսրը: Պատերազմի եզրափակիչ փուլում արդեն լիովին ի հայտ եկան անգլո-ֆրանսիական հակասությունները, որոնք հիմնականում հարթվում էին, քանի դեռ պատերազմը շարունակվում էր և չէր երևում նրա ավարտը: Սևաստոպոլի անկումից հետո Նապոլեոն III-ի փառասիրական մղումները հիմնականում բավարարվեցին, քանզի նա կարող էր իր հետապնդած նպատակները համարել իրագործված: Ֆրանսիայի կայսրը քաջ գիտակցում էր, որ պատերազմը և հատկապես Ռուսաստանի թուլացումը ձեռնտու կլինի միայն Անգլիային:

Վիեննայի «չեզոք» դիվանագետներն իրենց հերթին ուշի-ուշով հետապնդում էին, թե ինչպես են ռուսներն ու ֆրանսիացիները փորձում մերժենալ: Նրանք ոչ առանց հիմքի Ավստրիայի համար նկատեցին լուրջ վտանգ և թեքվեցին անգլո-ֆրանսիական դիվանագիտության կողմը: Այս հանգամանքը զգալիորեն բարդացրեց առանց այն էլ Ռուսաստանի համար ստեղծված ծանր դրությունը, որովհետև մի կողմից դադարեցվեցին ռուս-ֆրանսիական սկսված բանակցությունները, իսկ մյուս կողմից՝ նկատելիորեն ակտիվացավ Ավստրիական դիվանագիտությունն այն առումով, որ նրա ներկայացուցիչներն արդեն փաստացի վերջնագրի ձևով շտապեցին պահանջներ ներկայացնել Ռուսաստանին: Ավստրիական վերջնագրի պատասխանի համար տրվում էր երեք շաբաթ ժամանակ՝ մինչև 1856թ. հունվարի 6-ը: Վերջնագրի մեջ աներկմիտ ձևով նշվում էր, որ եթե Ռուսաստանը մերժի այդ պահանջը, Ավստրիան հարկադրաբար կխզի հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, որը, ըստ էության, ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ պաշտոնական պատերազմ երկու երկրների միջև:

Վերջնագիրը կազմված էր հինգ կետից և, ինչպես սպասվում էր, սահմանափակում էր Ռուսաստանի իրավունքները, այլ կերպ ասած, անթաքույց ուղղված էր կայսրության կենսական շահերի դեմ: Ռուսաստանի համար ամենածանր և անընդունելի վերջնագրի երրորդ կետը Սև ծովը

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 399:

հայտարարում էր չեզոք, մուտքն արգելվում էր բոլոր երկրների ռազմանավերի համար: Արգելվում էր տերությունների նավախմբերին Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցներով մտնել Սև ծով, իսկ Ռուսաստանին և Թուրքիային արգելվում էր Սև ծովում պահել ռազմանավեր, այդ ծովի ափերին ունենալ ռազմածովային զինանոցներ և ռազմական ամրություններ: Չորրորդ՝ Ռուսաստանը հրաժարվում էր Սուլթանի ուղղափառ հպատակներին հովանավորելուց: Եվ վերջապես հինգերորդ կետն արձանագրում էր, որ տերություններն իրենց իրավունք են վերապահում չորս կետերից զատ ներկայացնել նոր պահանջներ հանուն Եվրոպայի ընդհանուր շահի¹:

Ի վերջո, որոշվեց պատասխանել, որ Ռուսաստանն ընդունում է Ավստրիայի առաջարկը, թեև սկզբից փորձեր արվեցին վերջնագիրն ընդունել որոշ վերապահումով: Սակայն այդ հույսերը չարդարացան Բուլղի կարծի դիրքորոշման պատճառով: Խորհրդակցությունը վերջապես որոշեց ընդունել վերջնագիրը որպես հաշտության նախնական պայման²: Այդպես ավարտվեց Արևելյան պատերազմի դիվանագիտական հակամարտության առաջին փուլը: Առջևում սպասվում էր ավելի ծանր դիվանագիտական պայքար Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում:

Եթե Անգլիան ու Ֆրանսիան, գրավելով Սևաստոպոլը, փաստորեն, պարտության մատնեցին Ռուսաստանին, ապա հինգ կետերից բաղկացած վերջնագրի մշակման գործում ակնհայտ էր ավստրիական դիվանագիտության հաղթանակը: Փարիզի խորհրդաժողովը բացվեց 1856թ. փետրվարի 13-ին: Խորհրդաժողովի աշխատանքներին մասնակցեցին Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Ավստրիայի, Ռուսաստանի, Օսմանյան կայսրության, Սարդինական թագավորության լիազոր ներկայացուցիչները: Երբ խորհրդաժողովում հիմնականում գլխավոր հարցերն արդեն լուծված էին, թույլատրեցին մասնակցել նաև Պրուսիայի ներկայացուցիչն: Օռլովը, ժամանելով Փարիզ, հենց սկզբից մինչև վերջ իր ողջ դիվանագիտական գործողությունը կառուցեց Ֆրանսիայի կայսրի հետ մերձենալու, նրանից աջակցություն ստանալու մարտավարության վրա: Ֆրանսիական դիվանագիտությունը ցանկալի էր համարում փակել երկու երկրների միջև եղած թշնամական փուլը և միջպետական առնչություններում բացել որակապես նոր էջ:

Ռուսաստանի դիրքերը զգալիորեն ամրապնդեց Կարսի հզոր ամրոցի կապիտուլյացիան: Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանությունը հարկադրում էր դաշնակիցներին Փարիզի խորհրդաժողովում չափավորել իրենց պահանջները: Ինչ վերաբերում է Նապոլեոնին, ապա նրա

¹ Տե՛ս նույն տղում, էջ 410:

² Նույն տեղում:

քաղաքական խաղը բավականին բարդ էր, իսկ դիվանագիտական մտադրացումը՝ հեռուն գնացող: Նա ծրագրում էր հաստատել Ֆրանսիայի գերիշխանությունը Եվրոպայում: Այդ նպատակով Նապոլեոն III-ը ամրապնդեց հարաբերությունները Անգլիայի և Ավստրիայի հետ: 1856թ. ապրիլի 3-ին ստորագրեց համաձայնագիր՝ Եռյակ դաշինք Անգլիայի, Ավստրիայի, Ֆրանսիայի միջև: Այս պայմանագիրը երաշխավորում էր Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունն ու անկախությունը: Ձևավորվեց, այսպես կոչված, «Ղրիմի համակարգը»¹, որը ուներ բացահայտ հակառուսական ուղղվածություն:

Փարիզի հաշտության պայմանագիրը ստորագրվեց 1856թ. մարտի 18-ին, որը կազմված էր 34 հոդվածից և մեկ «լրացուցիչ և ժամանակավոր» հոդվածից²: Պայմանագրին կցված էին Դարդանելի ու Բոսֆորի նեղուցների, Սև ծովում ռուսական և թուրքական նավերի, Ալանդական կղզիների ապառազմականացման մասին կոնվենցիաները: Հաշտության պայմանագիրն «արձանագրեց Ռուսաստանի պարտությունը Ղրիմի պատերազմում»: Դանության իշխանությունների և սուլթանի հպատակ ուղղափառների նկատմամբ ռուսական հովանավորության վերացումը զգալիորեն թուլացրեց Ռուսաստանի դիրքերը Մերձավոր Արևելքում ու Բալկաններում, նվազեց կայսրության, որպես մեծ տերության միջազգային հեղինակությունը, էապես խախտվեց «Եվրոպական հավասարակշռությունը»: Ռուսաստանի համար պայմանագրի ամենածանր հոդվածները նախատեսում էին չեզոքացնել Սև ծովը: Ցարական իշխանությունը այլևս չէր կարող խառնվել բալկանյան և մերձավորարևելյան հարցերին: Սև ծովը հայտարարվում էր չեզոք գոտի, որը նշանակում էր, որ արգելվում էր Ռուսաստանին սևծովյան ափամերձ շրջաններում ունենալ ռազմածովային ուժեր, ինչպես նաև ամրություններ և զինապահեստներ: Այս նույն սկզբունքով պետք է առաջնորդվեր նաև Թուրքիան, որը գտնվում էր առավել շահեկան պայմաններում, քան Ռուսաստանը. նրա ձեռքում էր կենտրոնացած նեղուցների վերահսկողությունը, ինչպես նաև միջերկրածովյան ռազմանավերը: Ռուսաստանի տարածքային կորուստներն աննշան էին ու նվազագույն: Հատուկ կոնվենցիայով սուլթանին պարտադրվում էր արգելել օտար տերությունների ռազմանավերի մուտքը սևծովյան նեղուցներ, «քանի դեռ Բ.Դուռը կլինի խաղաղության մեջ»:

¹ Ст'ю Георгиев В. А., Киняпина Н. С., Панченкова М. Т., Шеремет В. И., Восточный вопрос во внешней политике России, Москва, 1978, էջ 150:

² Ст'ю Адамов Е. А. (ред.), Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1917, Москва, 1952, էջ 23:

Ան ծովի չեզոքացումը ինքնին հանգեցնում էր Բալկանյան թերակղզում ցարական իշխանության դիրքերի թուլացմանը: Այդուհանդերձ դաշնակիցները ձգտում էին ոչ միայն փաստացի, այլև իրավաբանորեն Ռուսաստանին զրկել բալկանյան ժողովուրդներին հովանավորելու իրավունքից: XX հոդվածով ամրագրված էր, որ «երաշխավորվող տերություններից ոչ մեկին չի թույլատրվում խառնվելու Դանուբյան իշխանությունների ներքին գործերին»: Ընդունվել էր նաև Սերբիային վերաբերող նմանատիպ որոշում: Մոլդավիան և Վալախիան խուսափեցին ավստրիական լծի տակ հայտնվելուց: Խորհրդաժողովի օրակարգում դրված էր նրանց քաղաքական միավորման անհրաժեշտության հարցը: XXV հոդվածով ստեղծվելու էր հատուկ միջազգային հանձնաժողով, որը Դանուբյան իշխանությունների ժողովրդական զանգվածների վիճակը թեթևացնելու համար պետք է մշակեր բարենորոգումների ծրագիր:

Փարիզի վեհաժողովում Թուրքիան հանդես էր գալիս պասիվ դիտորդի դերում՝ իր պահանջները ներկայացնելով Ավստրիայի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի անունից: Եվ հենց վերջինիս պահանջով էլ հաշտության պայմանագրի III հոդվածով Ռուսաստանը Թուրքիային զիջեց Կարսը, ինչպես նաև պատերազմի ընթացքում Փոքր Ասիայում գրավված մի շարք այլ տարածքներ, որոնք փոխանակեցին դաշնակիցների կողմից գրավված Ղրիմի քաղաքների հետ¹:

Այսպիսով, Մերձավոր Արևելքում և Բալկաններում ուժերի հարաբերակցությունը զգալիորեն փոխվեց ոչ իսկ Ռուսաստանի: Ցարական իշխանության ջանքերը տարածաշրջանում իշխող դիրք գրավելու համար ավարտվեցին անհաջողությամբ: Հարցականի տակ դրվեց Ռուսաստանի սևծովյան ափամերձ շրջանների անվտանգությունը: Միջազգային ասպարեզում խարխվեց Ռուսաստանի հեղինակությունը որպես գերիշխող տերություն, որը հանգեցրեց լուրջ հետևանքների: Փարիզի հաշտության պայմանագրով եվրոպական տերությունները Մերձավոր Արևելքում իրենց գաղութատիրական քաղաքականության համար մեծ հեռանկար էին ստեղծում՝ Թուրքիային Անգլիայից և Ֆրանսիայից ֆինանսական և քաղաքական կախվածության մեջ դնելով: Արևելյան պատերազմում պարտությունից և Փարիզի հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո Ռուսաստանը երկար ժամանակ խորը սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ ապրեց:

¹ Ст'ю Туян В. Г., Россия и Армянский вопрос, Ереван, 1997, էջ 65:

THE EASTERN ISSUE IN RUSSIAN FOREIGN POLICY IN 1830-1850

TUNYAN VALERI

*Doctor of History, Professor,
Lecturer, Gavar State University*

TAMAMAVEYAN TATEVIK

*Graduate of Master's Degree program of
the Department of History, GSU*

The article examines the Eastern Issue as a matter of international diplomacy and highlights the significance of its resolution in Russian foreign policy. Each of the major states acted in the interests of their own country. Being economically and militarily weak, Russia was not able to overcome the barrier created by the European powers.

Keywords: *Middle East, great European powers, Russia, diplomatic struggle, Pan-European agreement, conflict of interests.*

ВОСТОЧНЫЙ ВОПРОС В СФЕРЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ В 1830-1850 ГГ.

ТУНЯН ВАЛЕРИЙ

*доктор исторических наук, профессор,
преподаватель ГГУ*

ТАМАМАВЕЯН ТАТЕВИК

выпускница магистратуры отделения истории ГГУ

В работе анализируется Восточный вопрос как предмет международной дипломатии и показана важность его развязки во внешней политике России. Каждая из великих держав действовала исходя из географических интересов своей страны. Россия, будучи слабой в экономическом и военном отношении, не смогла в одиночку преодолеть барьер, созданный совместно европейскими державами.

Ключевые слова: *Ближний Восток, великие европейские державы, Россия, дипломатическая борьба, общеевропейское соглашение, конфликт интересов.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 06.10.2019թ.:

ՀԱՐԿԸ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ԵՎ
ԻՐԱՎԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ԳԱՅԱՆԵ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: khachatryangayane.gkh@mail.ru

Հոդվածը նվիրված է պետության տնտեսական համակարգում հարկի տեսական մոտեցումների և իրավատնտեսական հիմքերի վերլուծությանը: Անշուշտ, պարզական բոլոր ժամանակաշրջաններում պետության ֆինանսական միջոցների ձևավորման հիմնական աղբյուրը եղել են հարկերը: Շուկայական տնտեսական հարաբերությունների պայմաններում տնտեսության պետական կարգավորման կարևոր ինստրիւմենտներից է երկրի հարկային համակարգը:

Հարկը պետության հարկային համակարգի արդյունավետությունը բնութագրող ցուցանիշ է: Հանդիսանալով պետական գանձարանը համալրող միջոց՝ միաժամանակ հարկերն ազդեցություն են ունենում տնտեսվարող սուբյեկտների գործունեության արդյունքների վրա: Հետևաբար հարկային համակարգը պետք է ապահովի հավասարակշռություն պետության և տնտեսվարող սուբյեկտների շահերի միջև:

Բանալի բառեր՝ հարկ, հարկազանձում, հարկի սահմանում, պետության գործառույթ, հարկի տեսական հարցեր, տնտեսության զարգացում:

Պետության առջև ծառացած խնդիրների լուծման կարևոր միջոց են հարկային գործիքները՝ որպես տնտեսական համակարգի գլխավոր բաղադրիչներից մեկը: Հարկահավաքությունը եղել է պետության հիմնական գործառույթներից մեկը: Իրականում հարկերը հանդիսացել են հասարակական պահանջմունքները բավարարելու հիմնական միջոց և օգտագործվել են պետական գործառույթների իրականացման համար:

Հարկի մասին առաջին հիշատակությունները հանդիպում են վաղնջական ժամանակներում և վկայում են այն մասին, որ հարկը գոյություն է ունեցել դեռևս Ք. ա. 3300-3200 թվականներին: Հարկը պետության եկամուտների ձևավորման հիմնական աղբյուրն է և պետության առաջացման հենց սկզբից համարվել է հասարակության տնտեսական համակարգի կարևորագույն ու անփոխարինելի բաղադրիչը:

Հարկերի մասին գիտական հայացքներն ու պատկերացումները փոխվել են պետությունների զարգացմանը զուգընթաց, և դա է պատճառը, որ տարբեր ժամանակաշրջաններում հարկին տրվել է տարբեր ձևակերպումներ՝ տվյալ պետության տնտեսական և իրավական համակարգին համապատասխան, և դեռ չի ստացել իր սպառիչ բնորոշումը:

Հարկերի մասին առաջին տեսական ամբողջական նկարագրությունը տրված է Ս. Պարկինսոնի «Օրենք և եկամուտներ» աշխատության մեջ, ուր նշվում է. «Հարկը հին է, ինչպես աշխարհը: Դրա սկզբնական ձևը ձևավորվեց այն ժամանակ, երբ տեղական որևէ առաջնորդ պատնեշեց գետի գետաբերանը, երկու գետերի միախառնվելու տեղը կամ լեռնանցքը և սկսեց առևտրականներից ու ճամփորդներից վճար գանձել»¹:

Հարկերի կարևորության վերաբերյալ շատ կարևոր է նաև հին հունական փիլիսոփա Արիստոտելի այն միտքը, որ «...այնտեղ, որտեղ պետությունը չունի եկամտի աղբյուրներ, մարդկանց համար վտանգավոր է դառնում, քանի որ այդ դեպքում ստիպված է լինում եկամուտները ստանալ բռնագանձմամբ»²:

Վերածննդի դարաշրջանի փիլիսոփա և քաղաքագետ Մաքսիմելիոն «Միապետ» աշխատությունում գրում է. «Չգանկանալով իրաժարվել առատաձեռն ղեկավարի համբավից, դու ստիպված կլինես չափից ավել ծանրաբեռնել ժողովրդին տուրքերով և դիմել փողերի հայթայթման անբարենպաստ միջոցներին: Դրանով դու աստիճանաբար հպատակների մեջ կառաջացնես ատելություն և այն ժամանակ, երբ կաղքատանաս՝ նաև արհամարհանք»³:

Ըստ Կ. Մարքսի՝ «Հարկը պետությանը կերակրող մայրական կուրծքն է, հարկը հինգերորդ աստվածն է սեփականության, ընտանիքի, կարգի և կրոնի կողքին»⁴:

¹ Տե՛ս Խաչատրյան Ա.Հ., Հարկային իրավունք, Երևան, ԳԱԱ «Գիտություն», 2003, էջ 22:

² Տե՛ս Налоги. Люди. Время... или этот безграничный мир налогов. Под. ред. А.В.Брызгалина. Εκб.: Изд.-во Налоги и финансовые право, 2008, էջ 103:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 128:

⁴ Տե՛ս Маркс К.,Энгельс Ф. Соч. 2-е изд 7, стр. 83.

Անգլիացի տնտեսագետ Դ. Ռիկարդոն իր «Քաղաքատնտեսություն և հարկման սկզբունքներ» աշխատության մեջ գրում է, որ «հարկումը, որ ձևով էլ կատարվի, իրենից ներկայացնում է միայն երկու չարիքի միջև ընտրություն...»¹:

Անգլիացի փիլիսոփա Թոմաս Հոբսը գրում է. «Պետության առաջին հիվանդությունը երկրի պահանջների բավարարման նպատակով անհրաժեշտ գումարների գանձումն է, հատկապես երբ կա պատերազմի վտանգ: Այդ վիճակի առաջացման պատճառն այն է, որ յուրաքանչյուր հպատակ ունի սեփականություն կազմող շարժիչ գույքի և հողի հանդեպ իրավունք, այն է՝ իբր այդ իրավունքը բացառում է գերիշխանի իրավունքը օգտվել դրանից: Ի վերջո, գերագույն իշխանություն կրողը ստիպված է կա՛մ բռնի ուժով հավաքել իր համար անհրաժեշտ միջոցներ, կա՛մ էլ կործանվել»²:

Տնտեսագետ Պ. Պրուդոնը հարկի ներդրումը համարում է անարդարացի, քանի որ աղքատ խավին ավելի է վնասում: Նա այս տեսակետը հիմնավորում է այն դրույթով, որ բոլոր հարկերի վերջնական վճարողը սպառողն է, որի հիմնական բաժինը կազմում են աղքատները:

Իսկ ամերիկացի տնտեսագետ Զ. Ստիգլիցը հարկային համակարգի կառուցման սկզբունքներից կարևորել է վարչարարության պարզությունը, արդարությունը, տնտեսական արդյունավետությունը և քաղաքական համապատասխանությունը³:

Հարկերի միջոցով տնտեսությունը կարգավորելու գիտական մեթոդներ է մշակել տնտեսագետ Զ. Քեյնսը⁴: Նրա մշակած մեթոդը հնարավորություն է տալիս փոփոխել արտադրության ցիկլային բնույթը՝ մեղմացնելով տնտեսական ճգնաժամը: Ըստ Քեյնսի՝ հարկը տնտեսության պետական կարգավորման գլխավոր գործիքն է:

Հարկի սկզբունքների վերաբերյալ հետաքրքիր դիտարկումներ է ներկայացնում Մխիթար Գոշը իր «Հայոց դատաստանագրքում»: Ըստ նրա՝ հարկման արդարության սկզբունքի կենսագործման կարևոր պայմանն այն է, որ «թագավորները և իշխանները պարտավոր են հարկերը գավառներից և ժողովրդից գանձել արդարացիորեն և ոչ ավելի, քան սահմանված է եղել մեր նախնիների կողմից»⁵ :

¹ St' u Налоги и налогообложение, Учебник Под ред. Д. Г. Черника, 3-е издание, МЦФЭР, 2017, էջ 26:

² St' u Т.Гобс Сочинение в 2-х томах, т.2, М., 1991, էջ 258:

³ St' u Stiglitz J. E. Economics of The Public sector, New York, 1988, էջ 390:

⁴ St' u Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег, М., Эксмо, 2007, էջ 64:

⁵ St' u Սուրիասյան Ա. Գ., Մխիթար Գոշը և «Հայոց Դատաստանագիրքը», Երևան, Միտք, 1965, էջ 111-113:

Դասական տնտեսագետներ Ադամ Սմիթը և Դավիթ Ռիկարդոն, բացահայտելով հարկի տնտեսական էությունը, նշում են, որ «չկան հարկեր, որոնք չընդհատեն խնայողությունը, քանի որ չկա այնպիսի հարկ, որը չխանգարի արտադրությանը¹։ Սմիթը նաև նկատում է, որ հարկը պետական ծառայությունների դիմաց կատարվող վճարի արդարացի գին է, իսկ Ժան-Շարլ-Լեոնարդ Սիսմոնդի դը Սիմսոնդին քաղաքացիներից գանձվող հարկը ներկայացնում է որպես կառավարության կողմից իրենց և իրենց սեփականության փոխհատուցում²։

Հարկերն ունենում են այնպիսի ազդեցություն, ինչպիսին վատ եղանակը, անբերրի հողը, ակտիվության բացակայությունը, աշխատատեղերի վատ բաշխումը» :

Իտալական ֆինանսական դպրոցը, զարգացնելով հարկի և պետության մասին տնտեսական հայացքները, պետությունը դիտարկում է որպես «սոցիալական կոոպերացիայի բնական ձև»:

Ֆ. Նիտտին, կարևորելով հարկի դերը, նշում է, որ «գոյություն ունեն չբաժանվող հասարակական ծառայություններ, օրինակ՝ ներքին հանգստություն, արտաքին անվտանգություն, հասարակական հիգիենա, և քանի որ այս դեպքում կիրառելի չի վարձատրությունը առանձին ծառայությունների նկատմամբ, ապա անհրաժեշտ է, որ հարկերը ծածկեն պետության ծախսերը»³։ Ֆ. Նիտտին պետության կողմից հարկերի հավաքագրման գործընթացը համարում է անհրաժեշտություն, քանի որ «հարկը հարստության այն մասն է, որը քաղաքացիները տալիս են պետությանը՝ հանուն ընդհանուր պահանջմունքների բավարարման»:

Ֆրանսիացի փիլիսոփա և իրավաբան Շառլ Լուի Մոնտեսքյոն իր «Օրենքների ոգու մասին» աշխատությունում գրել է. «Պետական ոչ մի հարց չի պահանջում այնպիսի իմաստուն և խելամիտ քննարկում, ինչպիսին է գանձման ենթակա հարկի գումարի չափի որոշման և հարկատուներին թողնվող միջոցների մասին հարցը» :

Հարկ է նշել, որ դարեր առաջ հայտնաձ այս միտքը չի կորցրել իր արդիականությունը նաև այսօր և լիովին կիրառելի է ցանկացած պետության համար՝ արդյունավետ հարկային բեռի սահմանման համատեքստում:

Հարկային համակարգի ձևավորման և զարգացման պատմությունը ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է ընդգծել հարկի և պետության անքակտելի

¹Տե՛ս Սմիթ Ա. Исследования о природе и причинах богатства народов, Т.1, ч.3 ,РАН, Институт экономики, М., 1935, էջ 343:

² Տե՛ս Սիմսոնի Ջ. Новое начало политэкономия, М., СОЦЕК-ГИЗ, 2009, էջ 135-136:

³Տե՛ս Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политки налогов, Учебное пособие, М., Финансы и статистика, 20146 էջ 32:

փոխկապվածությունը: Այսպես, տնտեսագետ Պրուդոնը (1809-1865) նշել է, որ «ըստ էության հարկի մասին հարցը հենց պետության մասին հարցն է»¹:

19-րդ դարի առաջին կեսերին շվեյցարացի տնտեսագետ Ժան Սիսմոնդ դ' Սիսմոնդին հարկը սահմանում էր այն գինը, որի դիմաց հարկատուն հասարակությունից ստանում է բավարարվածություն: Ըստ նրա՝ «քաղաքացիները հարկին պետք է նայեն որպես պետության կողմից նրանց անվտանգության և ապահովության փոխհատուցում: Քաղաքացու կողմից վճարված հարկը պետք է համապատասխանի այն արդյունքին, որն ակնկալում է հարկատուն»²:

Անդրադառնալով հարկի իրավատնտեսական հիմքերին, Նկատենք, որ ժամանակակից տեսաբանները ավելի համակարգված և ընդգրկուն են ներկայացնում հարկի սահմանումը, միաժամանակ բնութագրելով նրա հատկանիշները: Այսպես՝ Ն. Խիմիչովայի կարծիքով «Հարկը ֆիզիկական և իրավաբանական անձանցից գանձվող, պարտադիր անհատական և անհատուցելի այն վճարն է, որը սահմանվում է պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման ներկայացուցչական մարմինների որոշակի չափերով և վճարման ժամկետներին համապատասխան պետական և համայնքային գանձարան մուտքագրելու նպատակով»³: Այս սահմանումը հաստատում է հարկի անհատապես անհատուցելիության հատկանիշը, և հարկ վճարելով որևէ պարտավորություն չի առաջանում պետության համար հարկ վճարողի կատարած ծախսերի փոխհատուցման ուղղությամբ:

Հարկի նորմատիվային սահմանումը տրված է Հարկային օրենսգրքի 4-րդ հոդվածում, ուր ամրագրված է. հարկ՝ պետական և (կամ) հասարակական կարիքների բավարարման նպատակով Հայաստանի Հանրապետության պետական և (կամ) համայնքների բյուջեներ վճարվող պարտադիր և անհատույց գումար, որը վճարվում է հարկ վճարողների կողմից՝ օրենսգրքով սահմանված կարգով, չափերով և ժամկետներում⁴:

Նկատենք, որ հարկերի ծագման տեսական հարցերին խորությամբ անդրադարձել են ռուս տնտեսագետները: Այսպես, Ն. Ի. Տուրգենևը, հիմնավորելով հարկի դերը տնտեսության զարգացման գործում, նշում է, որ հարկերը պետք է բաշխվեն քաղաքացիների միջև համաչափ և համապատասխանեն նրանց եկամտի մեծությանը: Հատկապես հետաքրքիր է պրոֆեսոր Դ. Չերնիկի հարկման մասին տեսակետը, ըստ որի՝ հարկման

¹ Ст'ю Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений, М., Экономика, էջ 35:

² Ст'ю Симсонди Ж. Новое начало политэкономия, М., СОЦЕК-ГИЗ, 2009, էջ 149:

³ Ст'ю Химичева Н. Налоговое права М., БЕК, 1997, էջ 5:

⁴ Ст'ю ՀՀ Հարկային օրենսգիրք, ընդունվել է 04.10.2016թ., Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, ՀՀՊՏ 2016.11.04/79(1259) Հոդ. 4:

սկզբնական ձևը եղել է «գոհաբերությունը», որն «ամրագրվել է օրենքով և այսպիսով՝ դարձել է հարկադրված վճար կամ գանձում»¹ : Իսկ պատմաբան Մ. Բուլանժեն համարում է, որ «հարկերն առաջացել են ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, և հարկային հարաբերությունների առաջին ձևը եղել է ենթակաների կողմից տերերին նվերներ տալը»²:

Գուրևի կարծիքով՝ հարկը «ընդամենը իրավաբանական և ֆիզիկական անձանցից պետության կողմից համապատասխան բյուջե գանձվող պետական վճար է»³, իսկ Օռլովի կարծիքով՝ «հարկը այն երևույթն է, որը հանգեցնում է գույքը տնօրինողի դրամական միջոցի շարժին դեպի բարձրագույն իշխանության մարմինների տիրապետությանը, որը հետագայում բերում է այդ միջոցի համընդհանրացմանը և համազգային օգտագործմանը»: Իր այս մտքով հեղինակը առանձնացնում է հարկի անհատուցելիության, անդարձելիության և հարկադիր գանձման հատկանիշները, որն ուղղվում է հանրային սուբյեկտների ներքին և արտաքին գործառույթների իրականացմանը⁴:

Հարկի հատկանիշների մասին իրավաբանորեն հստակ սահմանում է տվել Ս. Պեպելյանը: Նրա կարծիքով՝ «հարկը պարտականության, անհատական անհատուցելիության, անդարձելիության սկզբունքներով ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց սեփականության օտարման եզակի օրինական ձևն է, որն իրագործվում է պետական հարկադրանքով՝ չկրելով պատժի կամ ռազմատուգանքի բնույթ, և նպատակ ունի ապահովել հանրային իշխանության սուբյեկտների վճարունակությունը»⁵:

Անշուշտ, պետության համար հարկերը դիտարկվում են որպես ժամանակակից բարեփոխումների կարևոր սոցիալ-տնտեսական բաղկացուցիչ, որոնց օգնությամբ կարող է իրականացվել նաև արդյունավետ և նպատակային տնտեսական քաղաքականություն: Միևնույն ժամանակ կարևորվում է տնտեսության վրա պետության ունեցած ազդեցության շրջանակներում հարկերի դերը, թե արդյո՞ք այն նպաստում է հարկ վճարողների տնտեսական ակտիվության խթանմանը և միաժամանակ արդյո՞ք բավարարում է պետության ֆինանսական շահերը:

¹ Տե՛ս Налоги , Под ред. Д. Г. Черника, 4-е издание, МЦФЭП, 2018, էջ 4:

² Տե՛ս Буланже М. Развитие налоговой системы, М., Экономика, 2016, էջ 67:

³ Ї»ё Гуреев Б. Налоговое право. М.: Экономик, 1995. էջ 29:

⁴ Տե՛ս Խաչատրյան Ա.Հ., Հարկային իրավունք, Երևան, ԳԱԱ «Գիտություն», 2003, էջ 63:

⁵ Տե՛ս Основы налогового права. Под ред. С. М.: Инвест-фонд. 1995, էջ 24:

TAXES IN THE ECONOMIC SYSTEM OF THE STATE AND THE LEGAL- ECONOMIC BASES

KHACHATRYAN GAYANE

PhD in Economics, Associate Professor

Lecturer, Gavar State University

The article is devoted to the analysis of theoretical approaches to taxation and the legal and economic bases in the economic system of the state. Taxes have certainly been a major source of state funding in all historical periods. In the context of market economic relations, one of the most important institutions of state regulation of the economy is the tax system of the country.

Tax is an indicator of the effectiveness of the state tax system. Being a supplement to the State Treasury, taxes meanwhile affect the results of the activities of economic entities. Therefore, the tax system should ensure a balance between the interests of the state and the economic entities.

Key words: *tax, taxation, tax determination, state fiscal function, theoretical tax issues, economic development.*

НАЛОГ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВА И ЭКОНОМИКО- ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ

ХАЧАТРЯН ГАЯНЕ

кандидат экономических наук, доцент,

преподаватель ГГУ

Статья посвящена анализу теоретических подходов и экономико-правовых основ налога в экономической системе государства. Безусловно, во все исторические периоды, налоги являлись основным источником формирующим государственные финансовые средства. В условиях рыночных экономических отношений одним из важных институтов государственного регулирования экономики является налоговая система страны. Налог является показателем эффективности государственной налоговой системы. Являясь пополняющим средством государственной казны, одновременно, налоги влияют на результаты деятельности хозяйствующих субъектов.

Следовательно, налоговая система должна обеспечить баланс между государством и интересами хозяйствующих субъектов.

Ключевые слова: *налог, налогообложение, установление налога, налоговая функция государства, теоретические вопросы налога, развитие экономики.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 06.10.2019թ.:

**«ՄԵԿ ԳՅՈՒՂ, ՄԵԿ ԱՊՐԱՆՔ» ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ՓՈՐՁԸ
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԴՐԱ ՏԵՂԱՅՆԱՑՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

ՍԻՆԱՆՅԱՆ ԱՐԵԳ

Գավառի պետական համալսարանի ասպիրանտ,
Գեղարքունիքի մարզի Կոտրիզմի զարգացման և
հետազոտության կենտրոնի համակարգող
e-mail: aregsinanyan@mail.ru

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել «Մեկ գյուղ, մեկ ապրանք» շարժումը և դրա տեղայնացման հնարավորությունը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ գյուղերի զարգացման նպատակով: Հայաստանի գյուղերի անբարենպաստ վիճակը, գյուղաբնակների համատարած արտագնա աշխատանքի մեկնումը ժողովրդագրական, սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական անվտանգության ապահովման և բազում այլ խնդիրներ է առաջացնում, ուստի գերակա պահանջ է դարձել գյուղացուն գյուղում պահելը, որը հնարավոր է միայն տնտեսությունը զարգացնելու, գյուղացուն կայուն աշխատանք ապահովելու և գյուղի կյանքը բարելավելու միջոցով:

Վերլուծելով «Մեկ գյուղ, մեկ ապրանք» հայեցակարգի կիրառման միջազգային և հայկական փորձը՝ հանգեցինք այն եզրակացության, որ այս մոդելի գործարկումը դրական ազդեցություն կունենա մեր գյուղերի վրա: Հոդվածում նշվում է, որ ՀՀ-ում կան գյուղեր, որոնք արդեն իսկ առաջնորդվում են այդ սկզբունքով, սակայն դեռևս մոդելը չի գործածվում որպես գյուղերի զարգացման կառուցակարգ: Նշված մեխանիզմի օգտագործումը կավելացնի ապրանքաշրջանառությունը, կխթանի նոր փոքր ու միջին ձեռնարկությունների (այսուհետ՝ ՓՄՁ) ստեղծումը, կնվազեցնի արտագաղթի ծավալները:

Բանալի բառեր՝ «Մեկ գյուղ, մեկ ապրանք», ՄԳՄԱ, տարածքային զարգացում, ՓՄՁ ԶԱԿ, մոդել, տնտեսական աճ, հայեցակարգ, ձևաչափ, ՄԳՄՏ, Հայաստան, Ճապոնիա:

«Մեկ գյուղ, մեկ ապրանք» (այսուհետ՝ նաև ՄԳՄԱ) հայեցակարգը ձևավորվել է որպես Ճապոնիայի տարածաշրջանային զարգացման ծրագիր: Այն մշակվել է 1979 թվականին և իրականացվել 1980 թվականից սկսած:

Ճապոնիայի Օիտա տարածաշրջանը տարիներ շարունակ բրինձ էր արտահանում: Հանգելով այն եզրակացության, որ տարածաշրջանի ֆերմերները մրցունակ չեն այս ապրանքատեսակն արտադրելու և արտահանելու ոլորտում՝ որոշվեց նոր հայեցակարգային մոտեցում մշակել այդ տարածաշրջանը զարգացնելու համար: Համայնքների բնակիչները, իրենց համատեղ որոշմամբ, ընտրում և արտադրում էին ապրանքների որոշակի տեսականի, որն ապահովում էր շահութաբերություն: Մի գյուղը արտադրում է մեկ կամ մի քանի մրցունակ ապրանքատեսակ որպես ձեռնարկություն, իսկ վաճառքից ստացված զուտ շահույթը նպատակաուղղվում է տվյալ գյուղի բնակիչների կենսամակարդակի բարձրացմանը: ՄԳՄԱ ապրանքների թվին են պատկանում սունկը, լիմոնը, տավարի միսը, ձկնեղենը և ավելի քան 300 այլ ապրանքատեսակներ արտադրող և վաճառող համայնքային ձեռնարկությունները¹:

Այսպիսով, Օիտայում և հարակից շրջաններում ՀՆԱ-ի զգալի աճի գրանցվեց:

Աղյուսակ 1. Օիտայում և հարակից շրջաններում ՀՆԱ-ի աճը 21 տարում²:
1000 ՅԵՆ

	Օիտա	Միյազակի	Օկինավա	Նագասակի
1979	1299	1203	1153	1143
2000	2756	2440	2125	2345

ՄԳՄԱ ծրագիրը բնութագրվում է հետևյալ հիմնական սկզբունքներով.

1. Ինքնավստահություն, ստեղծարարություն, տեղաբնակների նախաձեռնություն,
2. մարդկային ռեսուրսների, հատկապես տարածաշրջանի առաջնորդների կարողությունների զարգացում,
3. տեղական մտածողություն, բայց գլոբալ գործողություն՝ Գլոկալ, այսինքն՝ գլոբալի և լոկալի միասնության (GLocal = Global + local) սկզբունքով³:

Նշված մոդելով առաջնորդվող համայնքին բնորոշ արտադրանքը պահանջարկ է ձեռք բերում համաշխարհային շուկայում, և այն ավելի է

¹ One Village One Product movement (էջ 1)

https://en.wikipedia.org/wiki/One_Village_One_Product_movement

² An Evaluation of Regional One-Product Activities for Future World Expansion of the OVOP/OTOP Policy. Hiroshi MURAYAMA and Kyungmi SON (էջ 192-195)

³ Challenges for the OVOP movement in Sub-Saharan Africa -Insights from Malawi, Japan and Thailand. April 2010 (էջ 7)

արժևորվում արտադրատեսակների տարբերակմամբ՝ օգտագործելով արտադրության վայրին բնորոշ (բացառիկ) յուրահատկությունը և մշակույթը:

Տեղի բնակիչները ստանձնում են տվյալ ապրանքատեսակի արտադրության և վաճառքի առաջատարի դերը՝ հիմք ընդունելով իրենց ավանդույթներն ու մոտեցումները, գործելով ներքին համոզմունքի ուժով, առանց արտաքին հուշումների: Այսինքն՝ տեղական ռեսուրսները օգտագործելով, յուրահատուկ ապրանքներ պատրաստելով՝ գյուղաբնակները գրավում են ներքին և արտաքին շուկաներ:

ՄԳՄԱ մոդելը գործնական կիրառության փուլում բավականին ճկուն է: Այն դրսևորվում է որպես «Մեկ գյուղ և տասը ապրանք», «Մեկ քաղաք, մեկ ապրանք», «Երեք քաղաքների կողմից միասնաբար մշակած մեկ ապրանքանիշ» և այլ տարբերակներով:

Քննարկվող մոդելներն ունեն հետևյալ առանձնահատկությունները.

- տարածքային ապրանքանիշի «ուժեղացում»՝ բացահայտելով համայնքի անդամների ստեղծագործական ներուժը և կարողունակությունը, հիմնվելով տարածքային մշակույթի և միջոցների վրա (իսկ արտադրող տարածքի մեծությունը կարող է տատանվել վարչական շրջանից մինչև մարզի տիրույթ),

- բազմաթիվ տեղական ձեռնարկությունների համատեղ ջանքերի համադրում՝ ուղղված գլոբալ և լոկալ շուկայում տարածքի մրցունակության ապահովմանը,

- պետական հատվածի կողմից տարածքային զարգացման խրախուսում, մասնավոր սեփականության իրավունքի պաշտպանության երաշխավորում:

ՄԳՄԱ հայեցակարգը ենթադրում է որոշակի հարմարեցում, քանի որ Ճապոնիայի ժողովուրդը և կառավարությունն ունեն կոլեկտիվ մտածելակերպ, կատարում են թիմային աշխատանք, առաջ քաշում սոցիալական խնդիրներ և նպատակ ունեն զարգացնելու սոցիալական արդարության և իրավահավասարության վրա հիմնված հասարակարգ, իսկ ՄԳՄԱ հայեցակարգի այլ կիրառողներ հաճախ մրցակցում են միմյանց հետ, ունեն ոչ պատշաճ սոցիալական կողմնորոշում, ոչ կոլեկտիվ մտածելակերպ, ելնում են անհատական շահերից և հիմնական նպատակը ոչ թե համայնքի բարեկեցությունն է, այլ միայն եկամուտի ստացումը¹:

Ճապոնիայի գյուղական համայնքի զարգացման նշված հայեցակարգն իրականացվել է տարբեր երկրներում և տարբեր եղանակներով՝ պայմանավորված յուրաքանչյուր երկրի գերակա նպատակներով և

¹ Improvement Rural Living condition through OVOP movement. Bagus Santoso 2014 (էջ 9-24)

յուրահատկություններով: Արդյունքում այն լայնորեն տարածվել է Ճապոնիայում և աշխարհի այլ մասերում՝ ընդունվելով տեղական իշխանությունների կողմից¹:

Վերջին տարիներին ՄԳՄԱ զարգացման հայեցակարգով զարգացման փորձը գործնականում կիրառել են Ինդոնեզիայում, Կամբոջայում, Վիետնամում, Թայլանդում, Մոնղոլիայում, Չիլիում, Կոլումբիայում, Էլ Սալվադորում և այլ վայրերում՝ տարածքային զարգացումը խրախուսելու նպատակով: Հատկանշական է, որ յուրաքանչյուր երկիր, հաշվի առնելով իր յուրահատկությունները, տարածքային ու տեղական զարգացման հիմնախնդիրները, հայեցակարգը կիրառելիս կատարել է անհրաժեշտ հարմարեցումներ ու կարգավորումներ²: Օրինակ՝ Ինդոնեզիայի Հանրապետությունում աջակցություն է ցուցաբերվել ՓՄՁ-ների արտադրական գործընթացին և վաճառքի իրականացմանը:

Կամբոջայի Թագավորությունում խթանել են աշխատատեղերի ստեղծումը, ձեռնարկությունների կողմից տարածաշրջանային ապրանքները շուկա հանելը և հավելյալ արժեք ստանալը:

Թայլանդի Թագավորությունում վարում էին եկամուտների աճին նպաստող քաղաքականություն, ավելացնում աշխատատեղերը և նվազեցնում քաղաքային ու գյուղական համայնքների բնակիչների եկամուտների տարբերությունը:

Իսկ Վիետնամի Սոցիալիստական Հանրապետությունում զարգացնում և բարելավում էին արդյունաբերությունը, գյուղի բնակիչների կենսամակարդակը, համատեղում էին ազգային մշակույթը և տնտեսությունը՝ մշակույթի տարրերն արտահայտում պահանջարկ վայելող ապրանքներում:

Այս երկրների կառավարության դերը մեծ է ՄԳՄԱ ծրագրի իրականացման գործում: Այսպես, Ինդոնեզիայի Հանրապետության կառավարությունը բացահայտել է տարածաշրջանային կարողությունները, մշակել և առաջարկել է գործողությունների պլան, բարելավել շուկայի և մատակարարների հասանելիությունը և խթանել ապրանքների առաջխաղացումը:

Կամբոջայի Թագավորությունում ստեղծվել է ՄԳՄԱ մոդել՝ ողջ երկրով մեկ կիրառելու համար: Մոդելը ներառում է իրավաբանական աջակցության

¹A Study on One village One Product Project (OVOP) in Japan and Thailand as an Alternative of Community Development in Indonesia, Yoopin Claymore: 2008 (էջ 3-4)

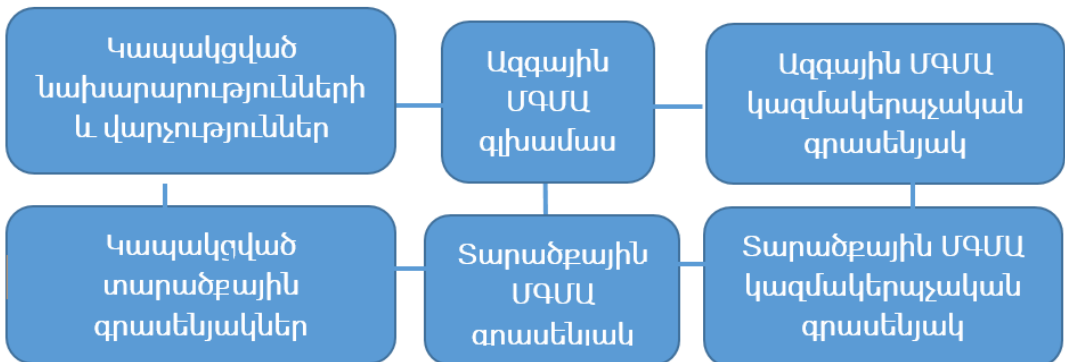
² ՄԳՄԱ Առաջադեմ մեթոդներ զբոսաշրջության զարգացման համար. Ուղեցույց. 2019, էջ 7-9:

ցուցաբերում, շուկաների հասանելիության բարելավում, աշխատաժողովների կազմակերպում, դասընթացների անցկացում և ցուցահանդեսների կազմակերպում թե՛ երկրում, թե՛ երկրից դուրս: Թայլանդի Թագավորությունը ֆինանսական աջակցություն է ցուցաբերել արտադրողներին, կազմակերպել դասընթացներ և ապրանքատեսականու ցուցահանդեսներ:

Հատկանշական է, որ Ճապոնիայի Օիտա քաղաքում արտադրությունը զարգացնելու համար իրականացվել են.

- բազմաթիվ հետազոտություններ,
- մարքեթինգ, ապրանքների առաջխաղացում,
- մրցանակաբաշխություններ՝ ձեռնարկատերերին և գյուղաբնակներին շահադրդելու /մոտիվացնելու/ նպատակով,
- ցուցահանդեսներ¹:

Իսկ Նիգերիայի Դաշնային Հանրապետությունում հիմնադրվեցին մի շարք վարչություններ և բաժիններ գյուղատնտեսության նախարարության ենթակայության ներքո, որոնք զբաղվում են ՄԳՄԱ ծրագրով, այսինքն՝ պետական մակարդակով ստեղծվեցին նոր կառուցվածքային ստորաբաժանումներ²:

¹ Challenges for the OVOP movement in Sub-Saharan. Africa 2010 (էջ 4-14)

² One-village one-product (ovop): A tool for sustainable rural transformation in Nigeria. 2014 (էջ 59)

Իսկ հայկական ՄԳՄԱ հայեցակարգը սահմանվում է որպես «համակարգված կերպով տեղական ռեսուրսների և մշակույթի օգտագործման միջոցով, տեղական տնտեսության, ՓՄՁ-ների, ապրանքների և ծառայությունների խթանման համադրած ջանք»՝ ինչպես պատկերված է ստորև:

«Հպվի՛ր մշակույթին, զգա՛ր բնությունը, համտեսի՛ր ավանդույթները»

Տնտեսապես ակտիվ տարածքներ

- Բարեկեցություն մարզերում
- Միջհամայնքային համակարգում
- Մրցունակ ՓՄՁ-ներով ակտիվացված համայնքներ
- Մրցունակ և համագործակցող գյուղեր
- Տեղական զարգացում՝ հիմնված ոչ միայն գյուղատնտեսության վրա
- Տեղական զարգացումը պատկանում է տեղացիներին

Օգտագործվող մշակութային, սոցիալական ռեսուրսներ

- Մշակութային ժառանգություն
- Պատմություն
- Տարածքային ինքնություն

Մրցունակ ապրանքներ ու ծառայություններ

- Յուրաքանչյուր տարածքին յուրահատուկ ապրանքներ
- Հանաչված տեղական ապրանքներ և ապրանքանիշեր
- Որակի բարելավման մեջ մրցակցություն

կարգախոսն է օգտագործվում հայկական ՄԳՄԱ հայեցակարգի էությունն արտահայտելու համար: Կարևոր է հաշվի առնել տեղական գրավչության, ներկայացվող առաջարկի և հաճախորդների պահանջարկի ներդաշնակության ապահովման խնդիրը¹: Հայաստանի Հանրապետությունում քննարկվող հայեցակարգի կիրառման օրինակներն են Արենիի գինին, Մարտունու կարտոֆիլը, Արամուսի գազարը, Գավառի փախլավան ու քյուֆթան և այլ ապրանքատեսակներ կոնկրետ համայնքներից: Այսինքն՝ հայաստանյան շատ գյուղեր ու քաղաքներ ճանաչված են իրենց ապրանքներով: Կան նաև ոչ այնքան ճանաչված գյուղեր, որոնք ներկայանում են մեկ ապրանքով կամ ծառայությամբ: Այդպիսիք են Կարմիրգյուղի գորգը, Կալավանի գյուղական տուրիզմը, Մասիսի ծուկը և այլն: Այսինքն՝ առանց որևէ արտաքին ազդակների գյուղաբնակները զբաղվում են մի տեսակի ապրանքի ստեղծմամբ:

ՄԳՄԱ հայեցակարգը ներկայացվել է Հայաստանում հայ-ճապոնական համագործակցության շրջանակներում և տվել է արդյունքներ՝ 2012 թվականից սկսած: Համեմատելով վերը նշված երկրների և Հայաստանում պետության միջամտությունը ՄԳՄԱ ծրագրի իրականացմանը՝ պարզ է դառնում, որ ՀՀ-ն առաջնային դիրքերում չէ, թեև Ճապոնիայի միջազգային համագործակցության գործակալության և Հայաստանի ՓՄՁ Զարգացման ազգային կենտրոնի իրականացրած «Մեկ գյուղ, մեկ արտադրանք» ծրագրի իրականացման շրջանակներում աջակցություն են ստացել Հայաստանում 250-ից ավել փոքր և միջին ձեռնարկություններ²:

Հայեցակարգի գործնական ներդրումը պահանջում է համայնքային համախմբվածություն, ընդհանուր արժեքներ և կոլեկտիվ մտածելակերպ: Հաշվի առնելով նույնիսկ հարակից գյուղերի և տարածաշրջանների տարբերություններն ու հայկական մտածելակերպը՝ պետք է հիմնային փոփոխություններ կատարել ՄԳՄԱ հայեցակարգի մեջ:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ ՀՀ-ում ձեռնարկությունները կարող են գործել և արտադրել միմյանցից անկախ, սակայն ներկայանալիս համախմբվել «Անհատապես՝ տարբեր, միասնաբար՝ ուժեղ» սկզբունքով: Ուստի առաջարկում ենք ձեռնարկել հետևյալ քայլերը.

1. թիրախավորել մրցակցային առավելություն ունեցող գյուղերը,
2. մշակել յուրաքանչյուր թիրախավորված տարածաշրջանի համար ՄԳՄԱ ծրագիր,

¹ ՄԳՄԱ Առաջադեմ մեթոդներ զբոսաշրջության զարգացման համար. Ուղեցույց. 2019, էջ 7-9:

² «Մեկ գյուղ, մեկ արտադրանք» ծրագրի շրջանակներում աջակցություն է ստացել ավելի քան 250 ՓՄՁ <https://armenpress.am/arm/news/832338.html>

3. կազմակերպել պահանջվող դասընթացները գյուղերում,
 4. սերտիֆիկացնել ՄԳՄԱ մեթոդը կիրառող գյուղերի ապրանքները,
 5. իրականացնել մարկետինգային ճիշտ քաղաքականություն,
 6. բրենդավորել ապրանքը, որով կներկայացվեն բոլոր արտադրողներն անհատապես,
 7. կազմակերպել ցուցահանդեսներ մարզի և հանրապետության մասշտաբով,
 8. ներկայացնել ապրանքը կամ ծառայությունը միջազգային շուկաներում,
 9. ստեղծել համացանցային կայք, որի միջոցով կներկայացվեն համապատասխան գյուղատնտեսական և այլ ապրանքները,
 10. տեղադրել ապրանքները և առաջարկվող ծառայությունները միջազգային վիրտուալ հարթակներում, էլեկտրոնային «խանութներում»,
 11. իրականացնել մշտադիտարկում, ապահովել շարունակական բարելավում:
- Գտնում ենք, որ վերը նշված քայլերի հետևողական և արդյունավետ իրականացումը կհանգեցնի Հայաստանի Հանրապետության գյուղերի «թիրախավորված» զարգացմանը:

Օգտագործած գրականության ցանկ

1. The One-Village-One-Product (OVOP) movement: What it is, how it has been replicated, and recommendations for a UNIDO OVOP-type project. 2008
2. Success Factors for Small Rural Entrepreneurs under the OneDistrict-One-Industry Programme in Malaysia. Contemporary Management Research 2009
3. Significance of the Regional One-Product Policy. The Graduate School of Policy Science in Ritsumeikan University, Japan 2012

Հղումները

1. An Evaluation of Regional One-Product Activities for Future World Expansion of the OVOP/OTOP Policy. Hiroshi MURAYAMA and Kyungmi SON (էջ 192-195)
2. One Village One Product movement (էջ 1) https://en.wikipedia.org/wiki/One-Village-One-Product_movement
3. Challenges for the OVOP movement in Sub-Saharan Africa -Insights from Malawi, Japan and Thailand. April 2010 (էջ 7)
4. A Study on One village One Product Project (OVOP) in Japan and Thailand as an Alternative of Community Development in Indonesia, Yoopin Claymone: 2008 (էջ 3-4)

5. ՄԳՄԱ Առաջադեմ մեթոդներ զբոսաշրջության զարգացման համար. Ուղեցույց. 2019 (էջ 7-9)
6. Challenges for the OVOP movement in Sub-Saharan. Africa 2010 (էջ 4-14)
7. One-village one-product (ovop): A tool for sustainable rural transformation in Nigeria. 2014 (էջ 59)
8. Improvement Rural Living condition through OVOP movement. Bagus Santoso 2014 (էջ 9-24)
9. «Մեկ գյուղ, մեկ արտադրանք» ծրագրի շրջանակներում աջակցություն է ստացել ավելի քան 250 ՓՄՁ // <https://armenpress.am/arm/news/832338.html>

THE FOREIGN EXPERIENCE OF "ONE VILLAGE, ONE PRODUCT" METHOD AND ITS PLACEMENT POSSIBILITIES IN ARMENIA

SINANYAN AREG

*PhD student, Gavar State University,
Coordinator of Gegharkunik Tourism Development and Research Center*

The purpose of the research is to understand the movement "One Village, One Product" and its localization in the Republic of Armenia for the purpose of rural development. Emigration from rural areas of Armenia, widespread out-migration for job search of rural residents creates demographic, social, economic, political security and many other problems, therefore keeping the villagers in the village has become a priority, which can only be achieved by developing the economy, ensuring sustainable employment and improving village life.

Analyzing the international and Armenian experience of applying the concept of "One Village, One Product", we came to the conclusion that the implementation of this model will have a positive impact on our villages. The article notes that there are villages in the Republic of Armenia that are already guided by this principle, but so far the model has not been used as the mechanism of rural development. The full use of the method will increase commodity turnover, stimulate the creation of new small and medium enterprises (hereinafter SMEs), as well as reduce the emigration rates.

Key words: *One Village, One Product, OVOP, territorial development, SME DNC, model, economic growth, concept, format, OVOT, Armenia, Japan.*

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДА “ОДНА ДЕРЕВНЯ-ОДИН ПРОДУКТ” И ВОЗМОЖНОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ МЕТОДА В АРМЕНИИ

СИНАНЫН АРЕГ

*аспирант Гаварского государственного университета,
координатор Гегаркуникского центра развития туризма и исследований*

Целью исследования является изучение движения “Одна деревня, один продукт” и внедрение в Республике Армения с целью развития сел. Эмиграция из сельских районов Армении, широко распространенная миграция сельских жителей с целью нахождения работы создает риски для демографической, социальной, экономической, политической безопасности и многие другие проблемы, поэтому удержание сельских жителей в деревне стало приоритетом, которого можно достичь только путем развития экономики, обеспечением стабильной работы и улучшением жизни в деревне.

Анализируя международный и армянский опыт применения концепции “Одна деревня, один продукт”, мы пришли к выводу, что внедрение этой модели окажет положительное влияние на наши деревни. В статье отмечается, что в Республике Армения есть села, которые уже руководствуются этим принципом, но модель пока не используется в качестве механизма развития сел. Полное его использование позволит увеличить товарооборот, стимулировать создание новых малых и средних предприятий, снизить объемы эмиграции.

Ключевые слова: *Одна деревня, один продукт, ОДОП, территориальное развитие, МСР ПНЦ, модель, экономический рост, концепция, формат, MGMA, Армения, Япония.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 06.10.2019թ.:

**ՍՊԱՌՈՂԱԿԱՆ ԿՈՌՊԵՐԱՏԻՎՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՑՄԱՆ
ԽԹԱՆՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼ**

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: hpah@mail.ru

ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ ԿԱՐԻՆԵ

Տնտեսագիտության թեկնածու,

ՀԱԱՀ դասախոս

e-mail: karine.mnacakanyan.1984@mail.ru

ԵԴԻԳԱՐՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ

Տնտեսագիտության թեկնածու,

ՀԱԱՀ դասախոս

e-mail: yedigaryanl@gmail.com

Ձարգացած երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ կոոպերատիվների հաջողության հիմնական գրավականն այն է, որ դրանք շահագրգռված են ոչ թե առավելագույնի հասցնել ներդրողների շահույթը, այլ իրական խնդիրների լուծումը՝ բավարարել համայնքի կարիքները: Այսօր ավելի արդիական է սպառման խնդրի լուծումը, ուստի կարևոր ենք համարում թեմայի քննարկումը, քանի որ գտնում ենք, որ շուկայական տնտեսության պայմաններում իրացման գործընթացի բարելավման առաջնային նախադրյալը սպառողական կոոպերատիվների ներդրումն է ՀՀ գյուղատնտեսության մեջ: Կոոպերատիվները հանդես են գալիս որպես հիմնախնդրի հիմնական լուծողներ:

Բանալի բառեր՝ սպառողական կոոպերատիվ, գյուղացիական կոոպերատիվներ, պետական աջակցություն, գյուղացիական տնտեսություններ, արտադրություն, պետական երաշխիքներ, շուկայական տնտեսություն:

Հայաստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցած բարեփոխումները, ինչպես նաև համաշխարհային տնտեսության վրա ազդող գլոբալացումը մեզ ստիպում է նորովի գնահատել տնտեսական կյանքի գործընթացները, փորձել հարմարվել աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխություններին, քանի որ մենք էլ պետք է տնտեսությունը տանենք դեպի գլոբալացում:

Վերը նշվածով պայմանավորված՝ կարող ենք ասել, որ Հայաստանն էլ բոլոր երկրների նման պետք է գնա դեպի կոոպերացման, քանի որ որպես տնտեսական միավոր՝ կոոպերատիվը «այն մարդկանց ինքնավար ընկերակցություն է, որոնք կամավոր կերպով միավորվում են՝ համատեղ սեփականություն հանդիսացող և ժողովրդավարական ձևով վերահսկվող ձեռնարկության միջոցով իրենց ընդհանուր տնտեսական, սոցիալական և մշակութային կարիքներն ու ձգտումները բավարարելու նպատակով»¹: Այսինքն՝ ըստ սահմանման՝ կարող ենք ասել, որ կոոպերատիվը այն ապրանքներ և ծառայություններ արտադրելու և մատակարարելու կամավոր սկզբունքներով ստեղծված տնտեսական միավորն է, որի անդամներն իրականացնում են համատեղ կառավարում և բաժանում ստացած շահույթը և առաջացած ռիսկերը: Կոոպերատիվների կարևորությունը պայմանավորված է այն սկզբունքներով, որոնք թույլ են տալիս տեսնել տնտեսության հիմքում հենց կոոպերացման գործընթացը: Կոոպերատիվների միջազգայնորեն հոչակված յոթ սկզբունքներն են.

- 1) կամավորությունը և բաց անդամակցությունը,
- 2) անդամների գործունեության ժողովրդավարական վերահսկողությունը,
- 3) անդամների տնտեսական մասնակցությունը,
- 4) ինքնավարությունը և անկախությունը,
- 5) կրթությունը, վերապատրաստումը և տեղեկատվությունը,
- 6) համագործակցությունը կոոպերատիվների միջև,
- 7) համայնքի մասին մտահոգվածությունը²:

Կոոպերատիվները էական նշանակություն ունեն, քանզի կոոպերատիվների միջոցով քաղաքացիները կարողանում են արդյունավետ կերպով բարելավել իրենց կյանքը՝ միաժամանակ նպաստելով իրենց համայնքի և պետության տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և քաղաքական առաջընթացին³: Կոոպերատիվները նպաստում են աշխատատեղերի ստեղծմանը, զբաղվածության ապահովմանը, սոցիալական ինտեգրմանը, աղքատության նվազեցմանը, ռեսուրսների մոբիլիզացմանը, ներդրումների հայթայթմանը և դրանք տնտեսությանը ծառայեցնելու հարցում,

¹Գյուղացիական կոոպերացիա, ուղեցույց ֆերմերների համար:

²Preamble, R193 - Promotion of Cooperatives Recommendation, 2002 (No. 193), Recommendation concerning Promotion of Cooperatives, Adoption: Geneva, 90th ILC session (20 Jun 2002) - Status: Up-to-date instrument, ILO.

³ 2001 United Nations Guidelines aimed at Creating a Supportive Environment for the Development of Cooperatives, para.1.

բոլոր անձանց լիարժեք մասնակցությանը տնտեսական և սոցիալական զարգացմանը¹:

Կոոպերատիվ համակարգում անդամների իրավունքների և շահերի պաշտպանության տեսանկյունից ամենակատարյալ կազմակերպարավական ձևը գյուղատնտեսական կոոպերատիվներն են, մասնավորապես արտադրական և սպառողական կոոպերատիվները, քանի որ գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվը միավորում է, որը գյուղմթերք արտադրողներին հնարավորություն է տալիս կազմակերպել գյուղատնտեսական արտադրություն՝ հողի մշակման և տեխնիկայի համատեղ օգտագործման միջոցով: Այն հիմնվում է արտադրության միջոցների և աշխատանքի մասնակի կամ ամբողջական համատեղման վրա: Իսկ ինչ վերաբերում է սպառողական կոոպերատիվներին, կարող ենք ասել, որ դրանք «փայտերերի համատեղ միավորումներ են՝ իրենց անդամների կարիքները ապրանքներով և ծառայություններով բավարարելու, նրանց շահերը ներկայացնելու և դրանք պաշտպանելու նպատակով»²: Սպառողական կոոպերատիվները հիմնականում շահույթ ստանալու նպատակ չեն հետապնդում, իսկ իրենց ստացած եկամուտները օգտագործում են միայն իրենց կանոնադրական նպատակների իրականացման համար:

Սպառողական կոոպերատիվներն ապահովում են գյուղատնտեսական մթերքների իրացման այնպիսի քաղաքականություն, որը օգնում է առանց ցնցումների հարմարվել շուկայական տնտեսությանը, ինչպես նաև նվազագույն կորուստներով պաշտպանվել շուկայում տեղի ունեցող փոփոխություններից: Բացի դրանից՝ սպառողական կոոպերատիվները թույլ են տալիս ավելի խորը ուսումնասիրություններ կատարել և դրա հիման վրա հստակեցնել արտադրվող արտադրանքի տեսականին, որը տանում է իրացման գործընթացների բարելավմանը:

Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ փոքր գյուղացիական տնտեսություններ ունեցող երկրներում, մասնավորապես ՀՀ-ում արտադրության և իրացման համար ամենանպատակահարմար միջոցը կոոպերատիվների ստեղծումն է, քանի որ ապացուցված է, որ փոքր գյուղացիական տնտեսությունների իրացման դժվարություններն ու ֆինանսական ծառայությունների մատչելիությունը կարող է հասանելի լինի հենց կոոպերացման միջոցով: Բացի դրանից՝ պետք է փաստել կոոպերատիվների այն հատկությունը, որ գործունեություն ծավալելիս

¹ Preamble, R193 - Promotion of Cooperatives Recommendation, 2002 (No. 193), Recommendation concerning Promotion of Cooperatives, Adoption: Geneva, 90th ILC session (20 Jun 2002) - Status: Up-to-date instrument, ILO:

² «Սպառողական կոոպերատիվների մասին» ՀՀ օրենք:

միջոցների միավորումն ավելի արդյունավետ է, քան այդ միջոցների առանձին գործունեության արդյունքները: Այստեղ հարկ ենք համարում առանձնացնել նաև այն, որ զարգացած երկրների փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կոոպերացիան առաջընթաց է ապրում հիմնականում այն երկրներում, որտեղ առկա է պետության օժանդակությունը: Պետության աջակցությամբ կոոպերատիվները հնարավորություն են ունենում լուծելու այնպիսի կարևոր հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են ճյուղի զարգացումը, ճյուղում արդյունավետության բարձրացումը, իրացման գործընթացի և ֆինանսական վիճակի բարելավումը, վերամշակման համար անհրաժեշտ սարքավորումների ձեռքբերումը, կադրերի պատրաստումը և վերապատրաստումը և այլն:

Հաշվի առնելով Հայաստանի ագրոպարենային համակարգի առջև ծառացած խնդիրները՝ պարզ է դառնում, որ գյուղատնտեսության ճյուղի հաջող զարգացումը հիմնականում պայմանավորված է կոոպերատիվների ստեղծմամբ և զարգացմամբ: Ըստ ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության տվյալների՝ ՀՀ-ում 2018թ. գործել են մոտ 423 անուն գյուղատնտեսական, արտադրական և սպառողական կոոպերատիվներ¹: Շուկայական հարաբերությունների պայմաններում կոոպերացիան հնարավորություն է տալիս համակարգել տարբեր գործառույթներ՝ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրություն, իրացման, սպասարկման և մատակարարման գործընթացները: ՀՀ-ում գործող սպառողական կոոպերատիվները հիմնականում իրականացնում են մթերում-իրացում, մթերում-վերամշակում-իրացում, մթերում-վերամշակում-փաթեթավորում-իրացում:

Այսօր մեր հանրապետության համար արդիական խնդիրների շարքում առանձնանում է հատկապես սպառողական կոոպերատիվների ստեղծումն ու զարգացումը, քանի որ առկա խնդիրների շարքում առանձնակի ուշադրության է արժանի հանրապետությունում գյուղատնտեսական մթերքների իրացման հետ կապված լուրջ խնդիրները: Սպառողական կոոպերատիվների ստեղծումը կնպաստի գյուղատնտեսական արտադրանքի ներքին իրացման մեխանիզմների կատարելագործմանը, ինչպես նաև իրացման հետ կապված ծախսերի կրճատմանը, որն էլ իր հերթին կնպաստի արտահանմանը:

Հայաստանում վերջին տարիներին գյուղատնտեսական կոոպերացիայի բնագավառում գրանցվել է դրական տեղաշարժեր: Մասնավորապես 01.01.2018թ. մինչև 31.12.2018թ. ժամանակաշրջանում սկզբնական գրանցվել են 13 սպառողական կոոպերատիվներ, 5 արտադրական կոոպերատիվներ և 7 գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ²:

¹ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության տվյալներ:

²ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 112-113:

Սպառողական կոոպերատիվներ ավելի շատ են գրանցվել Արագածոտնի, Արարատի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի և Տավուշի մարզերում: Համաձայն ՀՀ արդարադատության նախարարության աշխատակազմի իրավաբանական անձանց պետական ռեգիստրի գործակալության 2018թ. հաշվետվությունում տրամադրված տվյալների՝ 2019թ. հունվարի մեկի դրությամբ գրանցվել են 444 սպառողական կոոպերատիվներ, 2851 արտադրական կոոպերատիվներ և 75 գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ:¹

Չնայած դրական տեղաշարժերին՝ պետք է արձանագրենք, որ Հայաստանում պետական մակարդակով դեռևս հստակ ռազմավարություն չկա կոոպերատիվների դերակատարության համար: Մինչդեռ գյուղատնտեսության ներկա վիճակը պահանջում է հանրապետությունում արտադրական ներուժի արդյունավետ օգտագործման համար գնալ կոոպերացման, և դա հիմնականում իրականացնել պետության աջակցության միջոցով: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում գոյություն ունեցող փոքր գյուղացիական տնտեսությունները ի վիճակի չեն կոոպերատիվներ ստեղծել իրենց կազմակերպական տարանջատվածության, կառուցվածքային անկատարության, ամբողջապես շուկայից կախվածության, անվճարունակության և զբաղվածության պատճառով, ինչպես նաև մատչելի տեղեկատվության պակասով պայմանավորված՝ գյուղատնտեսական կոոպերատիվի մասին գյուղացու պատկերացումները զուգորդվում են կոլտնտեսությունների մասին նախկին ըմբռնումներին:

Կարծում ենք՝ պետական աջակցության առաջնահերթությունը նախ և առաջ պայմանավորված է մեկ համընդհանուր օրենքի, ինչպես նաև եղած համապատասխան օրենքներում փոփոխություններ կատարելու և գյուղատնտեսական կոոպերացիայի համալիր ծրագրի մշակման հետ:

Առանձնացվել և դիտարկվել են նաև այնպիսի խնդիրներ, որոնց լուծումը նույնպես կնպաստի կոոպերատիվների ձևավորմանն ու զարգացմանը.

1. Առաջնահերթ խնդիր է համապատասխան տեղեկատվության հասանելիությունն ու մատչելիությունը: Կարծում ենք, որ գյուղացիական տնտեսությունների անբավարար տեղեկացվածությունը, ոչ լիարժեք տեղեկատվական-խորհրդատվական համակարգը, ինչպես նաև դրա մատուցման ոչ մատչելիությունը կարող է խոչընդոտել կոոպերացիայի գործունեությանը: Սակայն այստեղ կա ևս մի կարևոր հանգամանք. այն է՝ այդ տեղեկատվությունը պետք է լինի տեղին և ամբողջական:

¹www.e-register.am/am/docs/498

Եթե տեղեկատվությունը թերի է կամ ոչ ամբողջական, ապա այն կարող է հանգեցնել այնպիսի որոշումների, որոնք ոչ թե կնպաստեն, այլ կհանգեցնեն ոչ ճիշտ որոշումների: Օրինակ՝ մեր հանրապետությանը շատ բնորոշ է այն, որ տեղեկատվություն է տարածվում այս կամ այն գյուղմթերքի գների մասին, իսկ շուկայում պահանջվող կամ վաճառվող քանակի մասին տեղեկությունները բաց են թողնվում, ինչն էլ հանգեցնում է հաջորդ տարում այդ գյուղմթերքի արտադրության ծավալների ավելացման, գների կրճատման և իրացման դժվարություններին:

2. Գյուղատնտեսական մթերքների մարքեթինգի դասընթացների կազմակերպում, ինչը թույլ կտա սպառողական կոոպերատիվների անդամներին իրականացնել շուկայական գների ճշգրիտ հաշվարկ, քանի որ դա հնարավորություն կտա նրանց կողմնորոշվել մշակաբույսի աճեցման ուղղությամբ: Ինչպես արդեն նշել ենք, այսօր հանրապետությունում կան իրացման հետ կապված որոշակի խնդիրներ, ուստի կարծում ենք՝ ուսուցումը հնարավորություն կտա ուսումնասիրել և բացահայտել շուկան ու շուկայական գինը, որովհետև գնի մասին տեղեկություններն ամենաօգտակարն են մշակաբույսի աճեցման և իրացման գործում: Դրանք կօգնեն սպառողական կոոպերատիվի անդամներին մշակել իրենց ռազմավարությունը, այն է, թե ինչ արտադրեն և թե ինչ գնով իրացնեն իրենց արտադրած մթերքները առկա գնի պայմաններում:

3. Իրացման կոոպերատիվների գործունեությունը խոչընդոտող կարևոր խնդիր է համատեղ ներդրումներով գործունեություն իրականացնելու ցանկության և վստահության պակասը: Անվստահությունը բերում է տեղեկատվության ոչ լիարժեք փոխանակման միմյանց միջև: Այսինքն՝ կոոպերատիվի գործունեության արդյունավետությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ կոոպերատիվի անդամներն իրենց գործունեության ընթացքում կարող են արդյունք գրանցել միայն այն դեպքում, երբ համագործակցեն տեղեկատվության լիարժեք փոխանակմամբ: Միայն տեղեկացված շահագրգիռ կողմերը կարող են լինել հավասար գործընկերներ և հաջողությամբ համագործակցեն կոոպերատիվի շրջանակները: Դա նաև վստահության մթնոլորտ կստեղծի կոոպերատիվի ներսում:

4. Կոոպերատիվների գործունեության համար բացակայում են նպաստավոր պայմանները և խթանման միջոցառումները:

5. Իրացման համակարգում պայմանագրային հարաբերությունների խթանումը, ինչպես նաև եղած պայմանագրերում առկա պայմանների վերանայումը: Վերանայման կարիք ունեն պայմանագրում առկա որոշ կետեր, որոնք իրենց հերթին բերում են միջնորդների դերի ավելացմանն ու գների նվազմանը: Պայմանագրերի վերանայման պատճառ է նաև դրանց միակողմանի լինելը՝ հոգուտ վերամշակող ձեռնարկությունների:

6. Գյուղատնտեսական մթերքների իրացման հարցով զբաղվող համապատասխան ենթակառուցվածքների առկա վիճակը: Մասնավորապես խոսքն այն մասին է, որ գյուղատնտեսական մթերքների իրացման կարգավորման համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքները /սառնարանային տնտեսությունները, հավաքման կետերը, փոխադրամիջոցները և այլն/ բարձրարժեք են, թերզինված և ունեն տարաբնույթ բաշխվածություն: Կարծում ենք, որ այս խնդրի հիմնական լուծումը կարող են տալ միայն գյուղատնտեսական մթերքների սպառողական կոոպերատիվները, ընդ որում իր աջակցությունը պետք է ունենա նաև պետությունը՝ համայնքների մակարդակով:

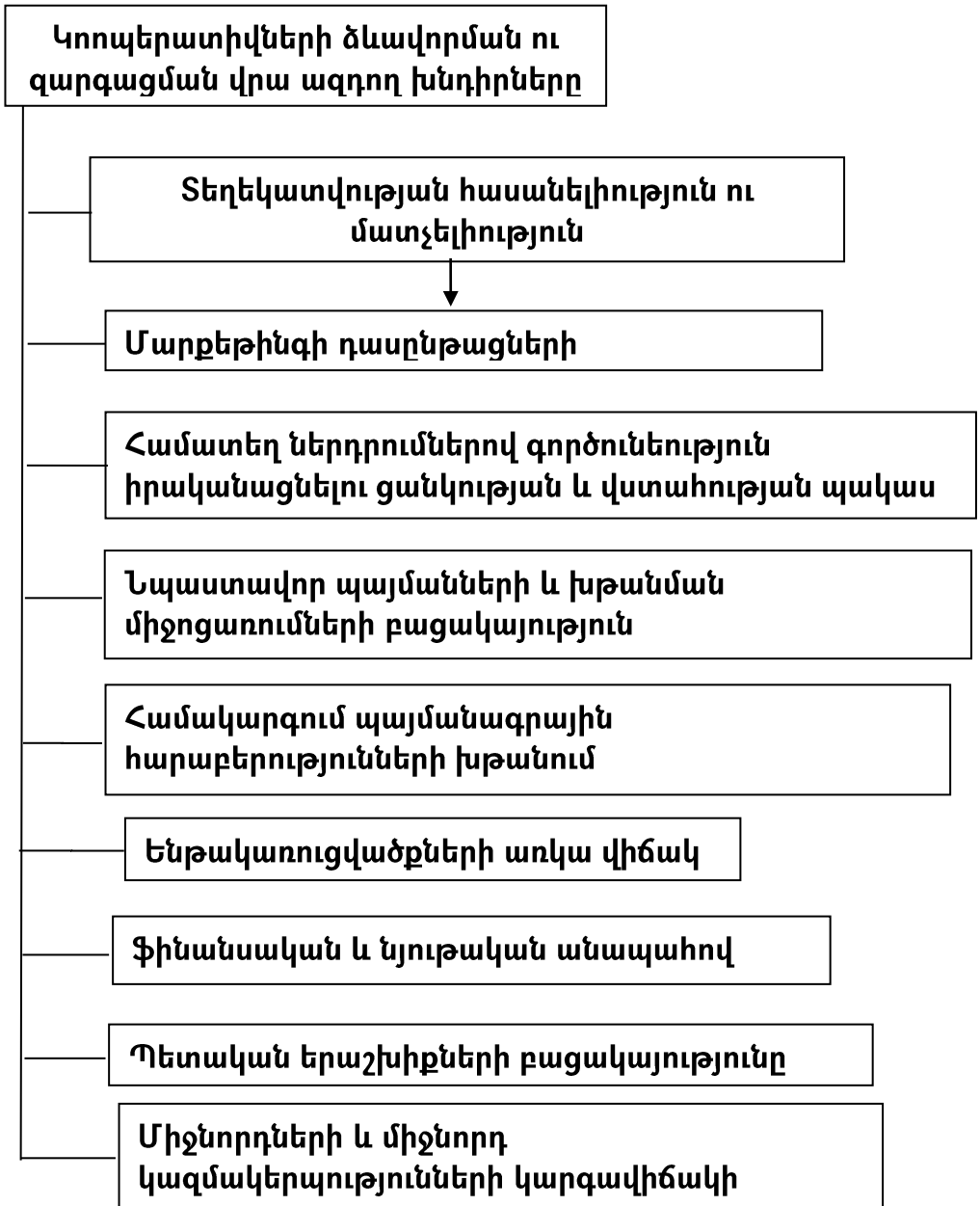
7. Ժամանակակից տեխնոլոգիաների, արտադրության կազմակերպման արդյունավետ ձևերի ներդրմանն ուղղված միջոցառումների իրականացումը:

8. Գյուղացիական տնտեսությունների գերակշռող մասը ֆինանսական և նյութական անապահով վիճակում են, որը հիմնականում պայմանավորված է նրանց փոքր չափերի և վճարունակության հետ:

9. Գյուղատնտեսության կոոպերացման ռիսկայնությունն ու պետական երաշխիքների բացակայությունը:

10. Միջնորդների և միջնորդ կազմակերպությունների կարգավիճակի տրամադրումը:

Նշված խնդիրները ներկայացված են գծապատկեր 1-ի օգնությամբ.

Գծապատկեր 1.Կոոպերատիվների ձևավորման վրա ազդող խնդիրները:

Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ իրացման հետ կապված դժվարությունների հաղթահարման հիմնական միջոցը իրացման կոոպերատիվների ստեղծումն ու զարգացումն է, քանի որ շուկայական հարաբերությունների պայմաններում փոքր գյուղացիական տնտեսությունների համար ապրանքի արտադրության տեսանկյունից դժվար է հավասար հիմունքներով մասնակցել միջնորդային մրցակցությանը, որի հետևանքով առաջանում է գների անհամամասնություն, վերամշակող կազմակերպությունների մենաշնորհների ուժեղացում, որն իր հերթին ոչ շահավետ է դարձնում մթերքների շատ տեսակների արտադրությունը, առավել ևս դրանց իրացումը: Ուստի կարծում ենք, որ իրացման գործընթացի բարելավման համար առաջնահերթություն պետք է դիտարկել պետական աջակցությամբ սպառողական կոոպերատիվների ստեղծումը և բարելավումը, քանի որ սպառողական կոոպերատիվ ստեղծելը հեշտ գործ է, ժամանակատար և բարդ գործընթաց է:

Զարգացած երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ կոոպերատիվների հաջողության հիմնական գրավականն այն է, որ դրանք շահագրգռված են ոչ թե առավելագույնի հասցնել ներդրողների շահույթը, այլ իրական խնդիրների լուծումը, այն է՝ բավարարել համայնքի կարիքները: Այսօր ավելի արդիական է սպառման խնդրի լուծումը, ուստի արդարացված ենք համարում թեմայի քննարկումը, քանի որ գտնում ենք, որ շուկայական տնտեսության պայմաններում իրացման գործընթացի բարելավման առաջնային նախադրյալը սպառողական կոոպերատիվների ներդրումն է մեր գյուղատնտեսության մեջ: Կոոպերատիվները հանդես են գալիս որպես հիմնախնդրի հիմնական լուծողներ:

Այդ պատճառով կարծում ենք, որ գյուղատնտեսական մթերքների սպառողական կոոպերատիվների կայացման, ինչպես նաև գործունեության ընդլայնման համար անհրաժեշտ է պետության բազմակողմանի աջակցություն: Մասնավորապես.

- Դրամաշնորհների և այլ աղբյուրների հաշվին հանրապետություն ներկրվող սարքավորումների բաշխման ժամանակ սպառողական կոոպերատիվներին առաջնություն տալը:

- Մատչելի պայմաններով անհրաժեշտ տեխնիկական միջոցների մատակարարման լիզինգային մեխանիզմների կիրառումը և մատչելի վարկերի տրամադրումը:

- Գյուղատնտեսական վարկերի տոկոսադրույքների

սուբսիդավորման ծրագրերում սպառողական կոոպերատիվների առաջնահերթ ներառումը և տարբերակված մոտեցման ցուցաբերումը:

➤ Պետական աջակցությամբ արտահանման խթանումը /արտաքին տեսքի ապահովում, համապատասխան փաթեթավորման ապահովում և այլն/:

➤ Պետական ծրագրերում և պետական գնումներում որպես գործընկեր սպառողական կոոպերատիվների առաջնության ապահովումը:

➤ Գյուղատնտեսական, մասնավորապես սպառողական կոոպերատիվների զարգացման պետական աջակցության և պետություն-մասնավոր հատված համագործակցության մեխանիզմների կատարելագործումը:

➤ Հանրապետությունում իրականացվող է համայնքների խոշորացման գործընթացի, հիմքում պետք է ամրագրվի նաև կոոպերացման գաղափարը, հատկապես սպառողական կոոպերատիվների ստեղծումը:

➤ Կոոպերացիայի զարգացման միջոցով մանրածախ առևտրի օբյեկտներին մատակարարվող ապրանքների, մեծածախ հավաքման կետերի ստեղծումը, դրանց կարողությունների ընդլայնումը, հատկապես պահպանման, տեսակավորման, փաթեթավորման և փոխադրման միջոցներով վերազինման աջակցությունը:

➤ Պետության կողմից որպես աջակցության առանձին ձև դիտարկել պետության կողմից պատվերների մեղանիզմների մշակումը և իրականացումը: Հիմնականում այս ճանապարհով իրացման բարելավման ուղղությունը առավելությունը իրացման կոոպերատիվներին տալն է:

➤ Սպառողական կոոպերատիվների գործունեությանը նպաստող և նորերի ձևավորմանը խթանող համապատասխան նյութատեխնիկական ռեսուրսների ձեռք բերման մեխանիզմներ ներառող պետական ծրագրերի իրականացումը:

➤ Որպես պետական աջակցության կարևոր ուղղություն պետք է դիտարկել սպառողական կոոպերատիվների և վերամշակող կազմակերպությունների միջև պայմանագրային հարաբերությունների խորացումը և պայմանագրում առկա կետերի վերանայումը:

➤ Գյուղացիական տնտեսությունների և գյուղատնտեսական գործունեություն ծավալող այլ սուբյեկտների համագործակցության, միավորման և համատեղ տնտեսվարման լիարժեք նախադրյալների և պայմանների ստեղծումը:

➤ Պետության կողմից վարկավորման և ֆինանսական երաշխիքների կիրառումը:

Օգտագործված գրականություն

1. Գյուղացիական կոոպերացիա, ուղեցույց ֆերմերների համար:
2. Սպառողական կոոպերատիվների մասին ՀՀ օրենք:
3. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 112-113:
4. ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության տվյալներ:
5. Preamble, R193 - Promotion of Cooperatives Recommendation, 2002 (No. 193), Recommendation concerning Promotion of Cooperatives, Adoption: Geneva, 90th ILC session (20 Jun 2002) - Status: Up-to-date instrument, ILO
6. 2001 United Nations Guidelines aimed at Creating a Supportive Environment for the Development of Cooperatives, para.1:
7. www.e-register.am/am/docs/498

THE ESTABLISHMENT OF CONSUMER COOPERATIVES AS A PRECONDITION FOR PROMOTING THE AGRICULTURAL PRODUCTS CONSUMPTION

HARUTYUN HARUTYUNYAN

PhD in Economics, Associate Professor

Lecturer, Gavar State University

MNATSAKANYAN KARINE

PhD in Economics

Lecturer, ANAU

YEDIGARYAN LUSINE

PhD in Economics

Lecturer, ANAU

The experience of developed countries shows that the main guaranty of success for cooperatives is that they are not interested in maximizing investors' profit, but solving real problems and in satisfying the community needs.

Today, it is more actual to solve consumption problems, therefore we find the discussion of this topic to be necessary, as we consider the establishment of consumption cooperatives in the Armenian agriculture to be a primary precondition for improving the consumption process in the context of market economy.

Cooperatives are the main structures that can solve these problems.

Nowadays it is very important to establish and develop consumption cooperatives for agricultural products in Armenia conditioned by small sizes of farming economies, as well by difficulties in sales.

Key words: *consumer cooperative, peasant cooperatives, state support, farms, production, state guarantees, market economy.*

ФОРМИРОВАНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ КООПЕРАТИВОВ КАК ПРЕДПОСЫЛКА СТИМУЛИРОВАНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

ԱՐՄԵՆՅԱՆ ԱՐՄԵՆ

*кандидат экономических наук, доцент
преподаватель ГГУ*

ՄՆԱՇԱԿԱՆՅԱՆ ԿԱՐԻՆԵ

*кандидат экономических наук
преподаватель НАУА*

ԵԴԻԳԱՐՅԱՆ ԼՍՍԻՆԵ

*кандидат экономических наук
преподаватель НАУА*

Опыт развитых стран показывает, что главный залог успеха кооперативов является не интерес максимизации прибыли инвесторов, а решение реальных проблем, то есть удовлетворение потребностей сообщества.

Сегодня более актуально решение проблем потребления, и поэтому мы считаем обоснованным обсуждение темы, поскольку в рыночной экономике главной предпосылкой улучшения процесса продаж является вклад потребительских кооперативов в сельское хозяйство РА.

В этом контексте кооперативы выступают в качестве ключевых решателей этих проблем.

В настоящее время в РА создание и развитие потребительских кооперативов сельскохозяйственной продукции имеет решающее значение, что обусловлено небольшими размерами ферм, а также трудностями продаж.

Ключевые слова: *потребительский кооператив, крестьянские кооперативы, государственная поддержка, фермерские хозяйства, производство, государственные гарантии, рыночная экономика.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 06.10.2019թ.:

**ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ
ՄԵԹՈԴՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ ԵՎ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ**

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: hpah@mail.ru

ՓԱՀԼԱՎՈՒՆԻ ԱՐՄԵՆ

HSBC բանկի կառավարիչ

e-mail: armen.pahlavuni@hsbc.com

Հոդվածը նվիրված է տարածաշրջանային սոցիալ-տնտեսական ռեսուրսների գնահատման մեթոդոլոգիական հարցերին: Հեղինակը քննարկում և վերլուծում է պրակտիկայում կիրառվող ուսումնասիրության մեթոդները, վեր է հանում դրանց դրական և թույլ կողմերը, որի հիման վրա ներկայացնելով ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի 2018թ. սոցիալ-տնտեսական հիմնական ցուցանիշները՝ առաջարկում է ցուցանիշների համախումբ, որոնց միջոցով ավելի ստույգ կարելի է գնահատել մարզի (տարածաշրջանի) ռեսուրսային կարողությունները, որոնք կարող են նպաստել դրանց սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրների լուծմանը:

Բանալի բառեր՝ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականություն, տնտեսական ռեսուրսներ, տարածաշրջան, մեթոդ, զարգացման ծրագրեր, մրցունակության գնահատում:

Ցանկացած տնտեսական գործունեություն, ռազմավարություն կամ ծրագիր մշակելիս անհրաժեշտություն է առաջանում իրականացնել պահանջվող ռեսուրսների բացահայտում, գնահատում և մեթոդոլոգիայի ընտրություն: Սոցիալ-տնտեսական քաղաքականություն իրականացնելիս, պետք է բազմակողմանի ուսումնասիրել այդ ոլորտը, քանզի այն հանդիսանում է մարդկային կյանքի գործունեության հիմնական բաղադրիչը, դրանով է ապրում, գոյատևում մարդը, դա է նրա նպատակը և նպատակին հասնելու իմաստը:

Տնտեսագիտությունը սոցիալական և տնտեսական հասկացությունները դիտարկում է որպես անկախ կատեգորիաներ, սակայն դրանք միշտ էլ հանդես են գալիս միասին՝ լրացնելով իրար, քանի որ առանձին անհատների, տնտեսվարող սուբյեկտների, տարածաշրջանների և պետության տեսանկյունից, տնտեսության զարգացումը բերում է եկամուտների մեծացմանը, իսկ վերջինս հիմնականում օգտագործվում է սոցիալական հարցերի լուծման համար: Դրա համար էլ այդ կատեգորիաներն անհրաժեշտ է քննարկել միասնական մոտեցումով՝ դիալեկտիկական կապի մեջ, որոնց լուծմանը ձգտում են բոլոր ինքնիշխան իրավական պետությունները:

Յուրաքանչյուր պետություն, անկախ տնտեսական համակարգի ձևից, ելնելով իրեն բնորոշ առանձնահատկություններից, տնտեսության կառավարման և եկամուտների բաշխման հարցում կիրառում է համապատասխան մեթոդներ, տնտեսական լծակներ և գործիքներ: Այսպես, վարչահրամայական համակարգի պետությունները, իրենց թերություններով հանդերձ, մեծ տեղ էին հատկացնում սոցիալական քաղաքականությանը, համեմատաբար քիչ ուշադրություն դարձնելով տնտեսական զարգացման հարցերին, հետևաբար հաճախ առաջանում էր սոցիալական խնդիրների լուծման ցանկությունների և հնարավորությունների անհամապատասխանություն:

Շուկայական տնտեսվարման համակարգում նկատվում է հակառակ օրինաչափությունը. մեծանում է տնտեսական հնարավորությունները հատկապես ձեռնարկատիրական գործունեության տեսանկյունից՝ նվազ ուշադրություն դարձնելով սոցիալական քաղաքականությանը: Սակայն սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների լուծման գործում հասարակության համար էական դերակատարություն ունի «շուկա» կատեգորիան: Նախ, այն, ելնելով աշխատանքի վերջնական արդյունքներից, արդարացիորեն բաշխում է եկամուտները՝ կիրառելով արտադրության գործոնային և ֆունկցիոնալ մոտեցումները: Երկրորդ, համակողմանիորեն բարձրացնելով տնտեսության արդյունավետությունը՝ հզոր նյութական բազա է ստեղծում ամբողջ հասարակության բարեկեցության աճի համար: Բացի դրանից՝ շուկան, մարդկանց պահանջմունքներից ելնելով, արտադրողներին ստիպում է

աշխատել, քանզի վերջիններս իրենց «դրամապանակի քվեարկության» միջոցով իրապես ազդում են արտադրության վրա¹:

Տարբեր սուբյեկտների (անհատ, կոլեկտիվ, տարածաշրջան, մարզ, կառավարություն) սոցիալ-տնտեսական հիմնահարցերի ուսումնասիրությունը չի կարող լինել միատեսակ, կապված նրանց նպատակներից և դրանց հասնելու միջոցների առանձնահատկություններից: Այդուհանդերձ այս հարցում ամենաբարդը մարզային սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներն են, քանի որ այստեղ հակադրվում են տարածքային ու ճյուղային կառավարման և տնտեսավորման շահեր, որն էլ իր հերթին պահանջում է կիրառել համալիր գնահատման մոտեցումներ, որպեսզի տարածքային զարգացման նպատակները լինեն համահունչ ճյուղային զարգացման մակարդակի հետ:

Սոցիալ-տնտեսական արդյունքների համալիր գնահատման բարդությունը կայանում է առավել ներկայացուցչական ու անկախ վիճակագրական ցուցանիշների ընտրության, դրանց չափանիշների ձևավորման համար սկզբունքների մշակման մեջ, որոնց միջոցով հնարավոր լինի օբյեկտիվորեն ներկայացնել տարածաշրջանի իրական պատկերը: Համալիր ցուցանիշները կարող են ներկայացվել տարբեր բնույթով ու տարբեր ալգորիթմերով, որոնցից առավել կիրառելի է համախառն ներքին (տարածաշրջանային) արդյունքը, որն էլ ինտեգրում է ավելացված արժեք ստեղծող գործունեության բոլոր տեսակի արդյունքները:²

Սակայն նման գնահատականը լիարժեք պատկերացում չի տա տարածաշրջանի սոցիալ տնտեսական ներուժի վերաբերյալ, այլ կարող է միայն համարվել վարկանիշ, որի կառուցման առավել պարզ և հաճախակի կիրառվող մեթոդը աստիճանակարգերի հանրագումարն է, որոնք ներկայացվում են որոշակի տեսակարար կշիռների միջոցով: Այս մեթոդի

¹ Սաֆարյան Ռ., Սայադյան Հ., Սոցիալական քաղաքականության մոդելները և պետական կարգավորման անհրաժեշտությունը: Տնտեսական վերափոխումների արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում (գիտաժողովի նյութեր), «Նահապետ», Եր., 2006, էջ 114-118:

² Թամազյան Ա., Տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական և դրա բաղադրիչների քանակական գնահատման մոտեցումները: Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում (գիտաժողովի նյութեր), Եր., 2007, էջ 536-543

թերությունն այն է, որ ըստ աստիճանակարգերի չափերի՝ իրարից զգալիորեն տարբերվող ցուցանիշները կարող են արդյունքներով իրար շատ մոտ լինել կամ էլ արդյունքների խտության դեպքում ցուցանիշների նվազ տարբերությունները կարող են բերել աստիճանակարգերի զգալի տարբերակմանը:

Պարզ համեմատություններն ու մաթեմատիկական վիճակագրության բարձր ճշտության մեթոդները վկայում են, որ խորանում է տարբերությունը համեմատաբար բարեկեցիկ և ցածր կենսամակարդակում գտնվող տարածաշրջանների (մարզերի) միջև: Աղյուսակ 1-ում ներկայացվում են ՀՀ մարզերի սոցիալ տնտեսական համեմատական ցուցանիշներ՝ բացարձակ մեծությամբ և տեսակարար կշիռներով:

Աղյուսակի տվյալներից պարզ երևում է, որ ՀՀ վարչատարածքային բաժանման հետևանքով տասը մարզերի և Երևան քաղաքի սոցիալ տնտեսական ցուցանիշները զգալիորեն տարբերվում են իրարից: Եթե յուրաքանչյուր մարզի բնակչության ցուցանիշն ընդունենք որպես բազիս վարկանիշային ցուցանիշների համակարգում, ինչը չի հակասում կիրառվող սկզբունքներին, ապա մնացած ցուցանիշները զգալիորեն տարբերվում են իրարից՝ ունենալով ցրվածության բարձր աստիճան: Այսպես, Երևան քաղաքը հանդիսանալով առանձին տարածաշրջանային միավոր, նրան բաժին է հասնում բնակչության 36,4 %-ը, արդյունաբերական արտադրանքի 42,0, շինարարության 52,3, մանրածախ առևտրի 72,7, ծառայությունների՝ 81,8 տոկոսը:

Աղյուսակ 1

ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների բացարձակ մեծությունը և կառուցվածքը 2018 թվականին¹

Մարզերը	Համայնքների թիվը	Տարածքը		Բնակչությունը (2019թ. հունվ. 1-ի դրությամբ)		Արդյունաբերության արտադրանքը		Գյուղատնտեսության արտադրանքը	
		1	2	1	2	1	2	1	2
		(հազ. կմ)	(%)	(հազ. մարդ)	(%)	(մլրդ. մարդ)	(%)	(մլրդ. դրամ)	(%)
ք. Երևան	1	223	0,7	1080,1	36,4	729	42,0	12,1	1,3
Արագածոտն	72	2756	9,3	126,6	4,3	31	1,8	90,7	10,2
Արարատ	95	2090	7,0	257,0	8,7	240	13,8	125,1	14,1
Արմավիր	97	1242	4,2	264,6	8,9	59	3,4	176,3	19,8
Գեղարքունիք	57	5349	18,0	228,5	7,7	36	2,1	117,9	13,3
Լոռի	56	3799	12,8	214,6	7,2	72	4,1	72,7	8,2
Կոտայք	42	2086	7,0	250,5	8,4	191	11,0	73,0	8,2
Շիրակ	42	2680	9,0	232,9	7,9	44	2,5	96,6	10,9
Սյունիք	8	4506	15,1	138,3	4,7	301	17,3	63,6	7,1
Վայոց Ձոր	8	2308	7,8	49,3	1,7	18	1,0	22,3	2,5
Տավուշ	24	2704	9,1	122,6	4,1	17	1,0	39,4	4,4
Ընդհամենը՝ ՀՀ	502	29743	100	2965,1	100	1738	100	889,7	100

Աղյուսակ 1-ի շարունակությունը

Մարզերը	Համայնքների թիվը	Շինարարություն		Մանրածախ առևտրի ծավալը		Ծառայությունների ծավալը		Գործազուրկների տես.կշիռը
		1	2	Մեկ շնչի հաշվով	միջինի նկատմամբ	Մեկ շնչի հաշվով	միջինի նկատմամբ	Ընդհանուրի մեջ
		(մլրդ. դրամ)	(%)	(հազ. դրամ)	(%)	Մեկ շնչի հաշվով	միջինի նկատմամբ	(%)
ք. Երևան	1	220,9	52,3	950,0	199,9	1337,7	225,1	14,0
Արագածոտն	72	20,6	4,9	164,8	34,7	99,7	16,8	4,9
Արարատ	95	23,2	5,5	227,1	47,8	113,0	19,0	8,6
Արմավիր	97	36,0	5,5	188,4	39,7	104,4	17,6	9,0
Գեղարքունիք	57	14,5	3,5	119,4	25,1	66,5	11,2	7,4
Լոռի	56	20,0	4,7	200,4	42,2	96,2	16,2	13,9
Կոտայք	42	24,2	5,7	250,0	53,6	475,7	80,0	10,8
Շիրակ	42	14,7	3,5	247,8	52,2	116,2	19,5	18,6
Սյունիք	8	23,9	5,7	164,3	34,6	315,5	53,1	4,6

¹Աղյուսակը կազմվել է ըստ «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018թ. հունվար-դեկտեմբեր», Եր. 2019, ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2013-2017, Երևան 2018թ.:

Վայոց Ձոր	8	10,3	2,4	166,9	35,1	195,7	32,9	1,5
Տավուշ	24	13,9	3,3	276,8	58,3	131,1	22,1	6,5
Ընդամենը՝ ՀՀ	502	422,3	100	475,2	x	594,4	x	100

1-բացարձակ մեծություն
2-տեսակարար կշիռ

<i>Աղյուսակ 1-ի շարունակությունը</i>								
Մարզերը	Համայնքների թիվը	Շինարարություն		Մանրածախ առևտրի ծավալը		Ծառայությունների ծավալը		Գործազուրկների տես.կշիռը
		1	2	Մեկ շնչի հաշվով	միջինի նկատմամբ	Մեկ շնչի հաշվով	միջինի նկատմամբ	Ընդհանուրի մեջ
		(մլրդ. դրամ)	(%)	(հազ. դրամ)	(%)	Մեկ շնչի հաշվով	միջինի նկատմամբ	(%)
ք. Երևան	1	220,9	52,3	950,0	199,9	1337,7	225,1	14,0
Արագածոտն	72	20,6	4,9	164,8	34,7	99,7	16,8	4,9
Արարատ	95	23,2	5,5	227,1	47,8	113,0	19,0	8,6
Արմավիր	97	36,0	5,5	188,4	39,7	104,4	17,6	9,0
Գեղարքունիք	57	14,5	3,5	119,4	25,1	66,5	11,2	7,4
Լոռի	56	20,0	4,7	200,4	42,2	96,2	16,2	13,9
Կոտայք	42	24,2	5,7	250,0	53,6	475,7	80,0	10,8
Շիրակ	42	14,7	3,5	247,8	52,2	116,2	19,5	18,6
Սյունիք	8	23,9	5,7	164,3	34,6	315,5	53,1	4,6
Վայոց Ձոր	8	10,3	2,4	166,9	35,1	195,7	32,9	1,5
Տավուշ	24	13,9	3,3	276,8	58,3	131,1	22,1	6,5
Ընդամենը՝ ՀՀ	502	422,3	100	475,2	x	594,4	x	100

ՀՀ մարզերի զարգացման առկա մակարդակների տարբերությունների նախադրյալները որոշակի չափով գալիս են արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման նախկինում թույլ տրված թերություններից: Այսպես, ինչպես ստացվում է, որ ՀՀ Սյունիքի մարզը, ունենալով հանրապետության գյուղատնտեսության նշանակության հողերի ամենամեծ տարածքներից մեկը (306,9 հազ. հա) գյուղատնտեսության արտադրանքի ցուցանիշով զբաղեցնում է միայն 8-րդ տեղը (7,1%): Դրա հետ միասին ունենալով բնակչության միայն 4,7% (2011թ. մարդահամարի տվյալներով 152,9 հազ. մարդ, 2018-ին 138,3

հազ.)՝ թողարկում է երկրի արդյունաբերական արտադրանքի 17,3% (2018թ.), մայրաքաղաքից հետո զբաղեցնելով 2-րդ տեղը, ապրանքաշրջանառության բաժինը կազմում է 1,2 %, իսկ ծառայությունների՝ 1,1%: Այդ ցուցանիշները բնութագրում են, որ Սյունիքում բարվոք վիճակում չեն սոցիալ-տնտեսական զարգացման մոտեցումները:

Գրեթե նույն պատկերն է, բայց հակառակ կողմից ՀՀ Գեղարքունիքի մարզում, որտեղ առկա է համեմատաբար զարգացած գյուղատնտեսություն. գյուղատնտեսական նշանակության հողերը կազմում են 345,5 հազ. հա, գյուղատնտեսության արտադրանքի ծավալը 2018-ին՝ 117,9 մլրդ. դրամ, (13,3 %-ՀՀ-ում), սակայն արդյունաբերության արտադրանքն ընդամենը 36,0 մլրդ. դրամ (ՀՀ –ի 2,1 տոկոս), շինարարության ծավալը՝ 14,6 մլրդ. դրամ (ՀՀ-ի 3.5%) այն դեպքում, երբ մարզի քաղաքային բնակչությունը կազմում է շուրջ 69 հազ. մարդ: Դա էլ օբյեկտիվորեն հանգեցնում է սոցիալական հիմնական ցուցանիշների վատացմանը. ՀՀ Գեղարքունիքի մարզում մեկ շնչի հաշվով մանրածախ առևտրի ծավալը կազմում է հանրապետության միջինի ընդհանրելը 25,1, իսկ ծառայությունների գծով՝ 11,2%, որոնք զբաղեցնում են ՀՀ մարզերի ամենավերջին տեղերը:

Սոցիալ տնտեսական ներուժի օգտագործման մակարդակի վարկանիշային գնահատման նպատակով անհրաժեշտ է այդ մակարդակը բնութագրող ցուցանիշները համադրել ընդհանուր արդյունքի հետ: Դրա համար պետք է կատարել մասնավոր ցուցանիշների ընտրություն, այնուհետև մշակել սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակը բնութագրող ընդհանրացնող ցուցանիշներ:

Սոցիալ-տնտեսական զարգացման ցուցանիշների գնահատման մոտեցմանը համապատասխան՝ մարզի ներուժի հաշվարկման համար պահանջվում է նրա համալիր հետազոտություն՝ նպատակ ունենալով վեր հանել գոյություն ունեցող անհամամասնությունները, բացահայտել «նեղ տեղերը», ներկայացնել իդեալական վիճակը, այն համեմատել իրական ցուցանիշների հետ: Տվյալ դեպքում կարելի է կիրառել տնտեսագիտության ուսումնասիրության պոզիտիվային և նորմատիվային մեթոդները:

Սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի ամբողջական գնահատման և բնութագրման համար համեմատաբար պարզ մոտեցում ունի օբյեկտների վիճակագրական համեմատական վերլուծության և համադրման մեթոդի տարբերակը, որի նպատակն է բացահայտել առավել դինամիկ ու արդյունավետ տնտեսական օբյեկտները՝ դրանք համեմատության մեջ դնելով առկա ցուցանիշների հետ:

Տարածաշրջանային սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների հետազոտության օբյեկտ կարող են հանդիսանալ համայնքները, որոնց

արդյունքները համադրելով՝ կարելի է մարզի կտրվածքով ձևավորել սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների ամփոփ համակարգ: Այնուհետև այդ ցուցանիշների միջոցով հնարավոր է իրականացնել հաշվարկներ ընդհանուր հանրապետության, ըստ առանձին մարզերի և յուրաքանչյուր մարզի առանձին համայնքների համար:

Նպատակ ունենալով դասակարգել մարզի կամ ամբողջ հանրապետության համայնքների վարկանիշները՝ կարելի է սահմանել ֆունկցիա, որի միջոցով հնարավոր կլինի հաշվարկել համայնքների միջին ցուցանիշը:

Հայաստանի Հանրապետության համար այն կհաշվարկվի հետևյալ բանաձևով՝

$$Rep(k^n T_t) = \sum_{i=1}^{502} \frac{k^{nit}(C_i T_t)}{502}$$

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի համար՝ հետևյալ բանաձևով՝

$$M(K^n T_t) = \sum_{i=1}^{57} \frac{K^{nit}(C_i T_t)}{57}$$

որտեղ $Rep(k^n T_t)$ և $M(K^n T_t)$ համապատասխանաբար Հայաստանի Հանրապետության և ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի ուսումնասիրվող T_t տարվա համար համայնքների միջին ցուցանիշն է, իսկ $k^{nit} T_t$ տարվա համար i -րդ համայնքի (C-comunity) k^n ցուցանիշն է:

Յուրաքանչյուր համայնքի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վարկանիշը որոշելու նպատակով անհրաժեշտ է համայնքային ցուցանիշների գումարը հարաբերել հանրապետության (մարզի) միջին համայնքային ցուցանիշների գումարին:

Ստացված գործակիցները ցույց կտան յուրաքանչյուր համայնքի սոցիալ-տնտեսական զարգացման շեղումը միջին հանրապետական (մարզային) զարգացման մակարդակից: Դրանց հիման վրա հնարավոր է արդեն զարգացած ծրագրերը կողմնորոշել դեպի այն համայնքները, որոնց զարգացման մակարդակը ցածր է հանրապետության (մարզի) միջին մակարդակից: Առաջարկվող մեթոդիկան առավելապես ընդունելի է գյուղական համայնքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագրերը կազմելիս ու իրագործելիս, մասնավորապես ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի համար, որի տնտեսության հիմնական ոլորտը գյուղատնտեսությունն է:

Տարածքային զարգացման բնութագրիչ կարող է լինել տարածքային միջավայրի որակի ցուցանիշը, որն ընդգրկում է գործոնների լայն շրջանակ՝ ինստիտուցիոնալ ենթակառուցվածքը, կառավարման որակը, մարդկային կապիտալի արժեքը, բնական ռեսուրսները, սոցիալական ու քաղաքական

լարվածությունը, մարդկային փոխհարաբերությունները և այլ ցուցանիշներ: Դրանց մի մասը դժվար գնահատվող է, ինչի համար էլ կարելի է օգտագործել առավել հանրամատչելի ցուցանիշներ՝ տարածաշրջանի տնտեսապես ակտիվ բնակչությունը, նրա տեսակարար կշիռը, զբաղվածության և գործազրկության աստիճանները, խոցելի բնակչության կազմն ու կառուցվածքը, աղքատության մակարդակը և այլն, որոնց միջոցով էլ բնորոշվում է տարածաշրջանային գրավչությունը:

Տարածաշրջանային սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակի գնահատման համար առավելապես ընդունելի են հետևյալ ցուցանիշները՝

ա) ժողովրդագրական ցուցանիշներ՝ ծնելիության, մահացության, բնակչության բնական աճի գործակիցներ, կյանքի սպասվելիք տևողություն, ուրբանիզացիայի աստիճանը և այլն,

բ) բնակչության տնտեսական ակտիվության ցուցանիշներ՝ զբաղվածության աստիճանը, մասնավոր բիզնեսի և անհատ ձեռներեցների կողմից ստեղծած համախառն արդյունքը համախառն տարածաշրջանային արդյունքի (<SU) մեջ, նրանց կողմից կատարած կապիտալ ներդրումների ծավալը և տեսակարար կշիռը, ստեղծած աշխատատեղերը և այլն,

գ) բնակչության սոցիալական բնույթի ցուցանիշներ՝ մեկ շնչի հաշվով եկամտի մեծությունը, ապրանքաշրջանառության ծավալը, բնակելի մակերեսը, գնումների չափը, որից արդյունաբերական ապրանքներ և ծառայություններ, գազաֆիկացման աստիճանը, մաքուր ջրի ու կոյուղու հասանելիության աստիճանը, ճանապարհների որակը և այլն,

դ) տնտեսական գործունեության ցուցանիշներ՝ մեկ շնչի և մեկ աշխատողի հաշվով արդյունաբերական, գյուղատնտեսական ու նյութական մյուս ոլորտներում թողարկած արտադրանքի և ստեղծած արժեքի ծավալները, աշխատանքի արտադրողականության մակարդակը, վճարված հարկերի չափը և այլն,

ե) տնտեսության արդյունավետության ցուցանիշներ՝ մեկ շնչի հաշվով ստացված եկամտի չափը, կապիտալահատույցի և ֆոնդահատույցի աստիճանը, հողի բերքատվությունը, կադաստրային արժեքը և անասունների մթերատվությունը, մեկ շնչի հաշվով արտահանման ու ծառայությունների մատուցման ծավալները և այլն,

զ) տարածաշրջանային միջավայրի որակի ցուցանիշներ՝ արտադրական և շուկայական ենթակառուցվածքները, սոցիալական չափանիշները, բնապահպանական բնութագրիչները, բնակչության միգրացիայի հաշվեկշիռը և այլն:

Նշված ցուցանիշները կիրառելի են ինչպես տարածաշրջանային սոցիալ-տնտեսական զարգացման գնահատման, այնպես էլ որպես

տեսակարար կշիռային գործակիցների որոշման չափանիշներ, որոնք հնարավորություն կընձեռեն մշակել կոնկրետ ռազմավարություն և մարտավարություն, ինչն առավել պահանջված է գյուղական համայնքների համար, քանզի շատ դեպքերում քաղաքային համայնքների պարագայում դրանք կարող են ուժնազված բնույթ կրել:

Շուկայական տնտեսավորման պայմաններում տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն ընթանում է երկակի փոխկախվածության մոդելով՝ կախված

- տարածաշրջանային տնտեսության ելակետային պայմաններից,
- ազգային տնտեսության ելակետային պայմաններից:

Տարածաշրջանային տնտեսության ռազմավարության ու մրցունակության գնահատումը կատարվում է՝ ելնելով համայնքային տնտեսությունում դրանց կենտրոնացման աստիճանից և դինամիկայից: Դրա հետ միասին ճյուղային բարձր համակենտրոնացման աստիճանը բնորոշում է, որ տարածաշրջանում առկա են գործոններ, որոնք նպաստում են այդ ճյուղի զարգացմանը, իսկ դինամիկան ցույց է տալիս, թե ժամանակի ընթացքում ինչպես են փոփոխվում տարածաշրջանային գործոնները:

Տնտեսագիտական գրականությունում տվյալ խնդրի վերաբերյալ առկա են տարբեր մոտեցումներ: Օրինակ՝ ՌԴ Ազգային ակադեմիայի Ուրալի բաժանմունքի տնտեսագետներն այն տեսակետին են, որ սոցիալ-տնտեսական կարողությունների կառուցվածքում պետք է առանձնացնել արտադրողական ուժերը (ԱՈւ)՝ աշխատուժը, աշխատանքի առարկաները, չգործարկված հիմնական ֆոնդերը, գործազուրկները և ֆինանսական ռեսուրսները¹ ԱՈԻ=ՍԱԱ+ՀՖԱ+ԱԾ, որտեղ

ՍԱԱ-սպառված աշխատանքի առարկաներ տարվա ընթացքում,

ՀՖԱ-հիմնական ֆոնդերի միջին տարեկան արժեքը,

ԱԾ-աշխատանքային ծախսումները (աշխատավարձի տարեկան ֆոնդը):

Այս դեպքում տնտեսական ներուժը (ՏՆ) հանդես է գալիս որպես ԱՈԻ և պահուստների (պ) գումար, իսկ կարողությունների օգտագործման աստիճանը ($Y_{\text{օգտ.}}$) հավասար է արտադրողական ուժերի ու տնտեսական ներուժի հարաբերությունը՝

$$Y_{\text{օգտ.}} = \frac{ԱՈԻ}{ՏՆ}$$

¹ Социально-экономический потенциал: проблемы оценки, использования, “управления”, УГРОАН, Екатеринбург, 1997, էջ 21-22:

Տնտեսագետ Շնիպերը տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական կարողությունների գնահատման ժամանակ կարևորություն է տալիս տարածաշրջանների մրցակցային առավելություններին, մասնավորապես տարածաշրջանի տրանսպորտային ենթակառուցվածքին, աշխարհագրական դիրքին, ռեսուրսներով ապահովվածությանը, բնապահպանական մոտեցումներին, արտադրական ու սոցիալական ենթակառուցվածներին, արտադրության տեխնիկական զինվածությանը և այլն: Նա որպես ընդհանրացնող գործոն, որի միջոցով կարելի է որոշել տարածաշրջանի մրցակցային ներուժը, առաջարկում է կիրառել տարածաշրջանների միջև աշխատանքի բաժանումն ու մասնագիտացումը, ինչպես նաև միջտարածաշրջանային ինտեգրացիան¹:

Այսպիսով, ամփոփելով սոցիալ-տնտեսական ռեսուրսների գնահատման մեթոդոլոգիան և մոտեցումները՝ կարելի է փաստել, որ ռեսուրսների կատեգորիաները ժամանակի ընթացքում ունեցել են որոշակի էվոլյուցիոն փոփոխություն՝ արտադրողական ուժեր, արտադրական կարողություններ, հզորություն և ներուժ հասկացությունները: Այսպես, եթե արտադրողական ուժի տակ հասկացվում էր աշխատուժը և արտադրության միջոցները (աշխատանքի առարկա և աշխատանքի գործիքներ), ինչպես նաև արտադրության տեխնոլոգիան ու էներգետիկան, արտադրական կարողությունների տակ՝ արտադրանք թողարկելու հնարավորությունը (հիմնական ու շրջանառու կապիտալ), արտադրական հզորությունն ի թիվս ֆիզիկական կապիտալի ընդգրկում է նաև նոր տեխնիկան ու առաջավոր տեխնոլոգիան, ապա ներուժ հասկացությունը նշվածների հետ միասին ներառում է նաև մարդկային կապիտալը, սոցիալական պայմանները (բնակչության սոցիալական վիճակի բարելավումը, աշխատանքային կարգապահությունը), արտադրական ու շուկայական ենթակառուցվածքները և այլն:

Ընդհանուր առմամբ շուկայի պայմաններում փոխվել է տնտեսական ներուժի տնտեսագիտական ներուժի տնտեսագիտական էությունը, որը ներկայացվում է որպես մրցակցության պայմաններում սոցիալ-տնտեսական համակարգի զարգացման ունակություն: Այստեղ ներուժը հանդես է գալիս ամբողջական բնութագրիչի միջոցով, որպես ինդիկատոր՝ ներառելով ներքին ռեսուրսները, նյութական ակտիվները, աշխատանքի որակը, կապիտալի կառուցվածքը, կիրառվող տեխնոլոգիան, արտադրության կառավարումն ու կազմակերպումը և այլն, որոնք վարչահրամայական տնտեսության պայմաններում մեծ ուշադրության չէին արժանանում:

¹ Шнипер Р. И., “Регион: диагностика и прогнозирование” Новосибирск, 1997, էջ 67:

Շուկայական տնտեսավորման պայմաններում տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի գնահատումը պետք է կրի համալիր բնույթ, հաշվի առնի տարածաշրջանի ներքին ռեսուրսները և դրանց օգտագործման վրա ազդող արտաքին գործոնները, որտեղ էական նշանակություն է ստանում տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդրի հետազոտության բուն նպատակը, որը կողմնորոշում է ինչպես ռեսուրսների գնահատման ցուցանիշների ընտրությունը, այնպես էլ ուսումնասիրության մեթոդիկան:

Միայն դրանց համատեղ ուսումնասիրության պարագայում հնարավոր կլինի բացահայտել յուրաքանչյուր մարզի (տարածաշրջանի) ուժեղ և թույլ կողմերը, որոնք այնուհետև կարելի է օգտագործել երկարաժամկետ և միջնաժամկետ ռազմավարություն մշակելիս, ընդհուպ մինչև մարտավարության և ընթացիկ կառավարման տարրերի առանձնացումը:

Օգտագործված գրականություն

1. Սաֆարյան Ռ., Սայադյան Հ., Սոցիալական քաղաքականության մոդելները և պետական կարգավորման անհրաժեշտությունը: Տնտեսական վերափոխումների արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում (գիտաժողովի նյութեր), «Նահապետ», Եր., 2006:
2. Թամազյան Ա., Տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական և դրա բաղադրիչների քանակական գնահատման մոտեցումները: Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում (գիտաժողովի նյութեր), Եր., 2007:
3. Социально-экономический потенциал: проблемы оценки, использования, “управления”, УгОРАН, Екатеринбург, 1997.
4. Шнипер Р. И., “Регион: диагностика и прогнозирование” Новосибирск, 1997.

METHODOLOGY, ASSESSMENT ISSUES AND APPROACHES OF REGIONAL SOCIO-ECONOMIC RESOURCES

HARUTYUNYAN HARUTYUN

PhD in Economics, Associate Professor

Lecturer, Gavar State University

PAHLAYUNI ARMEN

HSBC Bank Manager

The article is devoted to the methodological issues of assessing the regional socio-economic resources, where the author discusses and analyzes the research methods applied in practice, as well as identifies their positive and negative sides. Based upon these, presenting the main socio-economic indicators of the regions of the Republic of Armenia and the city of Yerevan in 2018, the author suggests a set of indicators by means of which it is possible to assess the resource capabilities of the regions with higher accuracy, which can contribute to solving the main issues of their social economic development.

Key words: *socio-economic policy, economic resources, region, method, development programs, competitiveness assessment.*

МЕТОДОЛОГИЯ, ВОПРОСЫ ОЦЕНИВАНИЯ И ПОДХОДЫ РЕГИОНАЛЬНЫХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ

АРУТЮНЯН АРУТЮН

*кандидат экономических наук, доцент
преподаватель ГГУ*

ПАХЛАВУНИ АРМЕН

менеджер банка HSBC

Статья посвящена методологическим вопросам оценивания региональных социально-экономических ресурсов, в которой автор обсуждает и анализирует методы исследования, примененные в практике, выявляет их положительные и отрицательные стороны, на основе которых, представляя основные социально-экономические показатели областей РА и города Еревана 2018 года, предлагает совокупность показателей, с помощью которых можно точнее оценить ресурсные возможности области (региона), которые могут способствовать решению основных вопросов их социально-экономического развития.

Ключевые слова: *социально-экономическая политика, экономические ресурсы, регион, метод, программы развития, оценивание конкурентоспособности.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 06.10.2019թ.:

ՌԻՍԿԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ՎԱԼԵՐԻ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: _valeriarageljan@ysu.am

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ՍԱՐԳԻՍ

Երևանի պետական համալսարանի հայցորդ

e-mail: _Vardanyan717@gmail.com

Հոդվածում փորձ է կատարվել բացահայտել ձեռնարկատիրական ռիսկերի առաջացման պատճառները, իրականացվել է ձեռնարկատիրական ռիսկերի դասակարգում: Քննարկվել է դրանց քանակական և որակական մեթոդները, մասնավորապես փորձագիտական, վիճակագրական, նմանօրինականացման կոմբինացված մեթոդները: Մարկովի լեմմայի և Չեբիշևի անհավասարության օգնությամբ փորձ է կատարվել գնահատել ձեռնարկատիրական ռիսկեր, իսկ Ալյումանի մոդելի օգնությամբ գնահատվել է կազմակերպության սնանկացման ռիսկը: Ուսումնասիրվել է նաև ռիսկերի որակական գնահատման առանձնահատկությունները:

Բանալի բառեր՝ շուկա, ռիսկ, ձեռնարկատիրություն, տնտեսություն, ձեռներեց, կառավարում, գնահատում, մեթոդ, ֆինանսական, քանակական մեթոդ, որակական մեթոդ:

Շուկայական տնտեսության պայմաններում արտաքին միջավայրի գործոնների ազդեցության հետևանքով միշտ չէ, որ կազմակերպությանը երաշխավորվում է շահույթի կայուն մակարդակ, քանի որ այն իրականացնելով արտադրատնտեսական գործունեություն՝ ռիսկի է դիմում՝ վտանգելով ոչ միայն նյութական և ֆինանսական միջոցները, այլ նաև իմիջը (հեղինակությունը): Ուստի սպասվելիք բացասական հետևանքները և ակնկալվող դրական արդյունքի ստացումն ապահովելու համար անհրաժեշտ է գնահատել ռիսկերը և այն գործոնների համախումբը, որոնց ազդեցությամբ ձևավորվում են ռիսկային իրավիճակներ:

Ակնհայտ է, որ ռիսկերի բացահայտումը և ճանաչումը, դրանց վերլուծությունը ռիսկերի կառավարման կարևորագույն գործընթացներից են, քանի որ ռիսկերի կառավարումը դրանց նույնականացման վերլուծության և

որոշումների կայացման գործընթացն է, որը նպատակաուղղված է ռիսկային դրական հետևանքների մեծացման և բացասական հետևանքների նվազեցմանը: Ուստի ավելի ճշգրիտ և գիտականորեն հիմնավորվածությունից է կախված նաև արդյունավետ կառավարչական որոշումների ընդունումը, հետևաբար նաև այն, թե տվյալ կազմակերպությունը որքանով է պաշտպանված ռիսկերից:

Ռիսկերի ճանաչման գործընթացը ձեռներեցին հնարավորություն է ընձեռում ոչ միայն պատկերացում կազմել հնարավոր ռիսկերի վերաբերյալ, այլ նաև այն մասին, թե դրանք ինչ ազդեցություն կունենան կազմակերպության գործընթացի վրա, որն էլ իր հերթին հնարավորություն կտա նվազեցնել անորոշության մակարդակը՝ բարձրացնելով օպտիմալ որոշում կայացնելու հավանականությունը:

Ինչպես նշում են Ա. Շապկինը¹ և Վ. Շապկինը², ռիսկի ճանաչման և գնահատման գործընթացում սկզբում իրականացվում է ռիսկի որակական, իսկ այնուհետև քանակական գնահատում:

Ռիսկերի որակական գնահատման գործընթացում բացահայտվում է դրանց խորքային հատկանիշները, հնարավոր ազդեցությունները և աղբյուրները: Այս փուլում իրականացվում է նաև ռիսկերի դասակարգում՝ ելնելով այն չափանիշների ամբողջությունից, որոնք տվյալ պայմաններում բխում են կազմակերպության շահերից: Ռիսկերի դասակարգումը հնարավորություն է տալիս խմբավորել հնարավոր սպառնալիքները և պայմաններ ստեղծել մշակելու անհրաժեշտ հակաքայլեր՝ դրանց բացասական հետևանքները վերացնելու:

Ակնհայտ է, որ ռիսկերի որակական գնահատումը, հանդիսանալով ռիսկի կառավարման հիմնական փուլերից, չի կարող հիմք հանդիսանալ արդյունավետ որոշումներ կայացնելու համար, ուստի օբյեկտիվորեն անհրաժեշտություն է առաջանում դրանց քանակական գնահատման:

Ռիսկերի քանակական գնահատման նախնական փուլը ենթադրում է տեղեկատվություն, խմբավորում և լիարժեքության ապահովում, լայն առումով անհրաժեշտ տվյալների հավաքագրում, որոնց շարքում առաջնահերթ են պատահար տեղի ունենալու հավանականությունն ու հնարավոր վնասի չափը²:

Հարկ է նշել, որ այս փուլով է պայմանավորված արդյունավետ կառավարչական որոշումների ընդունումը: Ուստի անհրաժեշտ

¹Stu՝ Шапкин А. С, Шапкин В. А. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций:- Учебнк.-М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К" 2005, с.42-43:

² Stu՝ Шапкин А. С, Шапкин В. А. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций:- Учебнк.-М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К" 2005, с.42-43:

գործընթացում բացառել բացթողումները և անճշտությունները: Սա է պատճառը, որ ամենայն պատասխանատվությամբ պետք է ուսումնասիրել անհրաժեշտ տեղեկատվության աղբյուրն ու տվյալների հավաստիությունը: Ինչպես նշում է Ս. Բուլանիկյանը¹, ձեռնարկատիրական գործունեության ընթացքում ռիսկերի առանձին տարրերի դրսևորումը կախված է ռիսկի աստիճանից, իսկ վերջինս էլ պայմանավորված է տարբեր գործոնների հաշվառմամբ ընդունված որոշումների բովանդակությամբ: Այդ տեսակետից որոշումները լինում են.

1. Նվազագույն ռիսկով, երբ որոշումները կազմակերպությանը կողմորոշում են ապահով ձեռնարկատիրական գործունեությամբ ոչ թե շատ շահույթ ստանալու, այլ հնարավոր կորուստներից խուսափելու համար: Դժվար է նկատել, որ նվազագույն ռիսկով ֆիրմայի գործելակերպը բացասաբար կանդադառնա նրա զարգացման տեմպի վրա և կթուլացնի նրա մրցունակությունը:

2. Ռիսկի միջին աստիճանով, երբ որոշումները նպատակաուղղված են ապահովելու ճյուղային միջին շահույթ՝ հաշվի առնելով նախկինում ձեռք բերված արդյունքները և գործողության շրջանակների հնարավոր ընդլայնումը:

3. Ռիսկի բարձր աստիճանով, երբ որոշումները հիմականում ընդունում են լայն հնարավորություններ ունեցող ֆիրմաները՝ նպատակադրվելով որոշակի առավելություն ստանալ շուկայում: Սակայն ազատ մրցակցության պայմաններում այդպիսի ռիսկը երբեմն չի պարտադրվում անբավարար հիմնավորվածության պատճառով:

4. Առավելագույն ռիսկով, երբ որոշումները մեծ մասամբ հազեցնում են բացասական հետևանքի, քանի որ որոշումները ընդունվում են ոչ թե իրականության բազմազան կողմերի ուսումնասիրության և հաշվառման աղյուսքում, այլ հիմնականում առանձին սուբյեկտի կամային ցանկությունների հիման վրա: Սակայն չպետք է եզրակացնել, որ գործնականում անհրաժեշտ է առհասարակ հրաժարվել առավելագույն ռիսկ պարունակող որոշումներ ընդունելուց, քանի որ ներկայիս տնտեսական զարգացման պայմաններում շուկայում որոշակի մրցակցային առավելություն ստանալու նպատակն ու այդ նպատակին հասնելու խնդիրների իրականացման պահանջն անհրաժեշտությամբ ենթադրում են ռիսկային գործելաոճ: Անկախ որոշումների բնույթից՝ ռիսկը համարվում է արդարացված, եթե այն հիմնավորված է, այսինքն՝ հաշվի են առնված երևույթի վրա ազդող բոլոր նշանակալի գործոնները:

¹ Տե՛ս Բուլանիկյան Ս. և ուրիշներ, Ձեռնարկատիրական ռիսկ (ձեռնարկ), Եր., «Տնտեսագետ», 2000, էջ 57-59:

Հետևաբար ձեռնարկատիրական ռիսկերի կառավարման ընդհանուր համակարգի կարևոր բաղկացուցիչ մաս կարող է հանդիսանալ ռիսկերի գնահատումը: Այն իրենից ներկայացնում է ռիսկի մեծության որոշման քանակական և որակական եղանակներ:

Ռիսկի գնահատման անհրաժեշտությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ցանկացած ձեռներեց, իրականացնելով որոշակի արտադրատնտեսական գործունեություն, ակնկալում է ստանալ շահույթ, սակայն ոչ միշտ է դա նրանց հաջողվում:

Այլ կերպ ասած՝ նա դիմում է որոշակի ռիսկի, որը պետք է վերլուծվի, գնահատվի և դրա արդյունքում մշակվի համապատասխան ռազմավարություն: Ռիսկի գնահատման գործընթացը այնպիսի համալիր մոտեցում է, որի ընթացքում հաշվի է առնվում ոչ միայն գործունեության շրջակա միջավայրը ձևավորող գործոնների աղեցությունը սպասվելիք արդյունքի վրա, այլ նաև հնարավորություն ընձեռի ընտրելու ձեռնարկատիրական գործունեության կազմակերպման առավել արդյունավետ ուղի:

Ձեռնարկատիրական ռիսկի գնահատումը և արդյունքների հավաստիությունը պայմանավորված են ինչպես վերլուծությունը և գնահատումն իրականացնողների մասնագիտական հմտություններով, այլ նաև իրավիճակային պայմաններով: Այսինքն՝ լիարժեք և հավաստի տեղեկատվության պայմաններում բավականին մեծ է օպտիմալ ընտրություն կատարելու հավանականությունը: Ինչպես նշել ենք, որոշումների ընդունման գործընթացը իրականացվում է անորոշության պայմաններում, երբ հնարավոր չէ տիրապետել մրցակիցների և շուկայի մասնակիցների վարքագծի հնարավոր փոփոխությունների վերաբերյալ տեղեկատվության ողջ ծավալը, ուստի նախօրոք հնարավոր չէ կանխատեսել բոլոր վտանգավոր և սպասվելիք արդյունքները:

Տնտեսական պրակտիկայում ձեռնարկատիրական ռիսկերի քանակական գնահատման համար կիրառվում են տարբեր մեթոդներ, որոնք ռիսկերի տեսության զարգացմանը զուգընթաց անընդհատ զարգանում են՝ ի հայտ գալով ռիսկերի վերլուծության և գնահատման նոր մեթոդներ: Ինչպիսիք են խաղերի տեսություն, ծախսերի նպատակահարմարության վերլուծություն, անալոգների օգտագործում, անալիտիկ, իրավիճակային, ֆինանսական վերլուծություն, փորձագիտական գնահատում և այլն: Այս բոլորը ենթադրում են համապատասխան գործառույթների մասին, ինչպես նաև տվյալ կամ նմանատիպ կազմակերպության (նախագծի), ֆինանսատնտեսական գործունեության արդյունքների և մեխանիզմի մասին վիճակագրական տվյալների օգտագործում: Ռիսկերի քանակական մեթոդներ

բազմազանությունը պայմանավորում է գնահատման սանդղակի տարբերությունները, այդ պատճառով համեմատական վերլուծությունների համար անհրաժեշտ է օգտվել միևնույն ցուցանիշների համակարգից¹: Կարելի է առանձնացնել ռիսկի մակարդակի գնահատման հետևյալ եղանակները.

1. վիճակագրական մեթոդ,
2. փորձագիտական մեթոդ,
3. նմանօրինակների մեթոդ,
4. կոմբինացված մեթոդ,

5. կազմակերպության ֆինանսական արդյունքներով ռիսկի համեմատական գնահատման մեթոդ²:

Ռիսկերի քանակական գնահատումը հնարավորություն է տալիս ընդունել առավել ճշգրիտ որոշումներ: Սակայն ռիսկի քանակական գնահատումը կապված է մի շարք դժվարությունների հետ, այն է՝ ռիսկի քանակական գնահատման համար անհրաժեշտ է համապատասխան հավաստի տեղեկատվություն: Վիճակագրական մեթոդի էությունն այն է, որ ռիսկի մեծության քանակական գնահատման նպատակով իրականացվում է վերլուծություն տվյալ կամ անալոգային իրավիճակում եկամտի և կորուստի վերաբերյալ տվյալները, որպեսզի բացահայտվի պատահարի տեղի ունենալու հավանականությունը: Նշված մեթոդը հնարավորություն է տալիս արդյունքների միջին սպասվելիք մեծությունը, կապված իրավիճակի անորոշության հետ, որոշել բոլոր հնարավոր ելքերը միջին կշռված թվաբանականով հետևյալ կերպ.

$$E(x) = A_1x_1 + A_2x_2 + \dots + A_nx_n \quad (1)$$

որտեղ $E(x)$ -ը միջին կշռված թվաբանականն է:

A-պատահարի տեղի ունենալու հավանականությունն է, որը հանդես է գալիս որպես կշիռ,

x- պատահարի արժեքն է:

Սակայն ակնկալվող արդյունքի միջին մեծության ցուցանիշը դեռևս բավարար չէ այլընտրանքային տարբերակներից որևէ մեկին նախապատվություն տալու համար, ուստի անհրաժեշտ է գնահատել նաև հնարավոր արդյունքների մեծությունների տատանողականությունը, որի գնահատման համար, որպես կանոն, օգտագործվում են դիսպերսիայի կամ

¹ Стu Хомкалов Г. В., Риски в инвестировании: анализ и оценка / Г. В. Хомкалов, Е. И. Панкратьева, Иркутск, Изд-во ИГЭА, 2001, с. 95:

² Стu Гранберг А. Г., Статистическое моделирование и прогнозирование, М. , 1995, с. 114:

միջին քառակուսային շեղման ցուցանիշները¹: Այս մեթոդի առավելությունն այն է, որ համեմատաբար մատչելի են մաթեմատիկական հաշվարկները, որի համար անհրաժեշտ են շատ տվյալներ:

Վերջին տարիներին տնտեսական պրակտիկայում լայն կիրառություն է ստացել ձեռնարկատիրական ռիսկերի գնահատման փորձագիտական մեթոդը: Այս մեթոդի առանձնահատկությունն այն է, որ փորձագետների եզրակացությունների հիման վրա որոշվում է ռիսկի հավանական աստիճանը:

Այս մեթոդի էությունը կայանում է նրանում, որ փորձագետներից յուրաքանչյուրը շարադրում է իր կարծիքը ձեռնարկատիրական ռիսկի այս կամ այն մակարդակի վերաբերյալ, այնուհետև ընդհանրացվում են փորձագետների կարծիքները և արդյունքում ազատվում է ռիսկի հավանական մակարդակի բավականին հավաստի գնահատական²:

Փորձագիտական գնահատումները իրականացնելու համար յուրաքանչյուր փորձագետի նախօրոք տրվում է հնարավոր ռիսկերի տակ, և համապատասխան գահատականների միջոցով նրանք պետք է որոշեն այս կամ այն ռիսկի դրսևորվելու հավանականությունը: Այդ նպատակով, որպես կանոն, օգտագործվում է գնահատականների հետևյալ համակարգը:

Օ-ոչ էական ռիսկ, 25-հավանաբար ռիսկային վիճակ չի առաջանա, 50-ռիսկային վիճակի հայտնվելու հավանականության մասին ոչինչ չի կարելի ասել, 75-ռիսկային վիճակը հավանաբար կսկսվի, 100-ռիսկային վիճակ կառաջանա հավանաբար: Այնուհետև փորձագետների գնահատականները ենթարկվում են վերլուծության, երկու փորձագետների գնահատականների առավելագույն թույլատրելի տարբերությունը չպետք է գերազանցի 50-ը, որը թույլ է տալիս հեռացնելու փորձագետների գնահատականների անթույլատրելի տարբերությունները:

$$\max(a_i - b_i) \leq 0.5(2)$$

որտեղ a_i, b_i երկու փորձագետների գնահատականների վեկտորներն են,

i- գնահատվող ռիսկի տեսակն է:

Ձեռնարկատիրական ռիսկի գնահատման մեթոդների և նմանօրինակների (անալոգների) մեթոդը: Այս մեթոդի առանձնահատկությունն այն է, որ նմանօրինակ երևույթի վերաբերյալ եղած գիտելիքները տարածվում են տվյալ երևույթի վրա: Լայն առումով կարելի է

¹ Stu` Риски в экономике: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. ВА Швандара. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. - 313 с.:

² Stu` Բուլանիկյան Ս. և ուրիշներ, Ձեռնարկատիրական ռիսկ (ձեռնարկ), Եր., «Տնտեսագետ», 2000, էջ 57-59:

ասել, որ կիրառվում են տնտեսագիտության տեսության հետազոտության ինդուկցիայի, դեդուկցիայի և անալոգիայի մեթոդներով: Նշվածից հետևում է, որ նմանօրինակ գործարք իրականացնելիս առաջացած ռիսկերի վերաբերյալ տվյալներ կարելի է օգտագործել համանման երևույթի վրա: Այս մեթոդն օգտագործելիս պետք է նկատի ունենալ նաև այն փաստը, որ երևույթների միջև եղած նմանությունը ոչ միշտ կարող է համընկնել, հետևաբար ձեռնարկատիրական ռիսկի համանման երկու գործարք կատարելիս գնահատման միևնույն արդյունքը չի կարող լինել: Ձեռնարկատիրական ռիսկերի գնահատման կոմբինացված մեթոդ օգտագործելիս միաժամանակ կիրառվում են նշված մեթոդները կամ դրանց առանձին տարրերը²:

Ինչ վերաբերում է կազմակերպության ֆինանսական արդյունքներով ռիսկի համեմատական գնահատման մեթոդին, ապա մասնագիտական գրականության մեջ, որոշ տնտեսագետներ առաջարկում են տարբերել ձեռնարկատիրական կայունության 3 ցուցանիշ ֆինանսական ռիսկի մակարդակը որոշելու նպատակով:

Այդ ցուցանիշներն են³.

- սեփական միջոցների ավելցուկ (+) կամ պակասորդ (-) E_c ,
- պահուստների և ծախսերի ձևավորում,
- ծավալով ձևավորման սեփական, միջին ժամկետային և երկարաժամկետ փաստառու աղբյուրների ավելցուկ (+), պակասորդ (-) E_T ,
- Պահուստների և ծախսերի ձևավորման համար անհրաժեշտ հիմնական աղբյուրների ավելցուկ (+) կամ պակասորդ (-) E_H :

Ֆինանսական վիճակի կայունության բալանսային մոդելն ունի հետևյալ տեսքը՝

$$F+Z+Ra = Ic+K_T+K_r+Rp \quad (3)$$

որտեղ F -ը հիմնական միջոցները և ներդրումներն են,

Z -ը՝ պահուստները և ծախսերը,

Ra -ն՝ դրամական միջոցները, դեբիտորական պարտքերը, կարճաժամկետ ֆինանսական ներդրումները և այլ ակտիվներ,

¹ Տես՝ Иванов А. А., Олейников С. Я., Бочаров С. А., Риск-менеджмент, Учебно-методический комплекс, М.

² Տե՛ս Բուլանիկյան Ս. և ուրիշներ, Ձեռնարկատիրական ռիսկ (ձեռնարկ), Եր., «Տնտեսագետ», 2000 էջ 74-75:

³ Տե՛ս Романов В. С., Бутуханов А., Рискообразующие факторы: характеристика и влияние на риски.

Ис –ը՝ սեփական միջոցների աղբյուրը,

К_т-ն՝ միջին ժամկետային, երկարաժամկետ վարկեր և փոխառու միջոցները,

К_բ-ն՝ կարճաժամկետ (մինչև 1 տարի) վարկերը, ժամկետին չմարված պարտքերը,

Рр-ն՝ կրեդիտորական պարտքերը և փոխառու միջոցները:

Ռիսկի ենթարկվող միջոցների վերլուծության համար ձեռնարկության ֆինանսական վիճակը բաժանվում է 5 ֆինանսական շրջանի:

- Լրիվ կայունության շրջան, երբ պահուստների և ծախսերի նվազագույն մեծությունը համապատասխանում է ոչ ռիսկային շրջանին:

- Նորմալ կայունության շրջան, որը համապատասխանում է ռիսկի նվազագույն շրջանին, երբ ունենք պահուստների և ծախսերի նորմալ մեծություն:

- Անկայուն վիճակի շրջան, որը համապատասխանում է բարձր ռիսկի շրջանին, երբ ունենք պահուստների և ծախսերի ավելցուկային մեծություն:

- Կրիտիկական վիճակի շրջան, որը համապատասխանում է կրիտիկական ռիսկի շրջանին, երբ գոյություն ունի պատրաստի արտադրանքի ապրանքակուտակության, արտադրանքի ցածր պահանջարկ:

- Կրիզիսային վիճակի շրջան, որը համապատասխանում է անթույլատրելի ռիսկի շրջանին, երբ առկա են չափից ավելի պահուստներ և գոյություն ունի պատրաստի արտադրանքի ապրանքակուտակություն և ֆիրման գտնվում է սնանկացման եզրին:

Ֆինանսական կայունության երեք ցուցանիշների հաշվառումը հնարավորություն է տալիս յուրաքանչյուր ֆինանսական շրջանի համար որոշել կայունության մակարդակը:

Այստեղ անհրաժեշտ է պարզել ռիսկի շրջան հասկացության իմաստը: Ռիսկի շրջան կոչվում է շուկայի ընդհանուր կորուստների այն գոտին, որի սահմաններում կորուստները չեն գերազանցում սահմանված ռիսկի մակարդակի սահմանային նշանը:

Սեփական շրջանառու միջոցների կայունությունը հավասար է սեփական միջոցների՝ Ис, և հիմնական միջոցների ու ներդրումների F տարբերությանը.

$$Ec = Ис - F \quad (4)$$

Արտադրական համակարգի ֆինանսական վիճակի՝ վերը նշված երեք ցուցանիշները կունենան հետևյալ տեսքը.

$$o E_C = \mathcal{N}_C - F(5)$$

$$o E_T = (E_C + K_T) - Z(6)$$

$$o E_H = (E_C + K_T + K_Z) - Z(7)$$

Ֆինանսական իրավիճակի շրջանի ինտենսիվացիայի ժամանակ արժևորվում է հետևյալ ցուցանիշը.

$$S = \{S(oE_i), S(oE_T), S(oE_H)\} (8)$$

Որտեղ ֆունկցիան որոշվում է հետևյալ ձևով.

$$S(x) = 1, \text{ եթե } x \geq 0 \quad (9)$$

$$S(x) = 0, \text{ եթե } x < 0 \quad (10)$$

Ֆինանսական վիճակի բացարձակ կայունության պայմանները.

$$\left. \begin{array}{l} o E_C \geq 0i \\ o E_T \geq 0i \\ o E_H \geq 0i \end{array} \right\} S = (1,1,1)(11)$$

Ֆինանսական վիճակի նորմալ կայունության պայմաններն են.

$$\left. \begin{array}{l} o E_C \approx 0i \\ o E_T \approx 0i \\ o E_H \approx 0i \end{array} \right\} S = (1,1,1)(12)$$

Անկայուն ֆինանսական վիճակի պայմաններն են՝

$$\left. \begin{array}{l} o E_C < 0i \\ o E_T \geq 0i \\ o E_H \geq 0i \end{array} \right\} S = (0,1,1)(13)$$

Կրիտիկական ֆինանսական վիճակի պայմաններն են՝

$$\left. \begin{array}{l} o E_C < 0i \\ o E_T < 0i \\ o E_H \geq 0i \end{array} \right\} S = (0,0,1)(14)$$

Կրիտիկային ֆինանսական վիճակի պայմաններն են.

$$\left. \begin{array}{l} o E_c < 0i \\ o E_T < 0i \\ o E_H < 0i \end{array} \right\} S = (0,0,0)(15)$$

Ռիսկերի կառավարման արդյունավետ որոշումների կայացման համար անհրաժեշտ է ճշգրտորեն իմանալ հուսալիությունը և ռիսկի իրական քանակական բնութագրիչների բովանդակությունը: Նման բնութագրիչները կարող են հանդիսանալ հավանականությունները: Որոշումների կայացման ժամանակ օգտագործվում են ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ հավանականությունները: Օբյեկտիվ հավանականության բացահայտումը հնարավոր է հաշվարկային ցուցանիշների և վիճակագրական տվյալների շնորհիվ:

Տնտեսական պրակտիկայում լայն տարածում են ստացել ռիսկի գնահատումը Մարկովի լեմմայի և Չեբիշևի անհավասարության օգնությամբ: Ըստ Մարկովի¹ լեմմայի՝ եթե պատահական մեծությունը ξ ընդունում բացասական արժեքներ, ապա ցանկացած a դրական թվի համար ճիշտ է հետևյալ անհավասարությունը.

$$P(x > a) \leq M(x)/a, (16)$$

որտեղ $M(x)$ -ը մաթեմատիկական սպասումն է, այսինքն՝ պատահական մեծության միջին արժեքը,

x -ը ցանկացած պատահական մեծություն է,

Δ Չեբիշևի² անհավասարությունն ունի հետևյալ տեսքը.

$$P(|x - \bar{x}| > \varepsilon) \leq \delta^2 / \varepsilon^2, (17)$$

Եթե թույլ է տալիս գտնել այն բանի վերին սահմանը, որ x պատահական մեծությունը երկու ուղղություններով կշեղվի իր միջին արժեքից E մեծ արժեքի չափով:

Այս հավանականությունը փոքր կամ հավասար է (մաքսիմում հավասար է, ոչ ավելի), քան δ^2 / ε^2 , որտեղ δ^2 դիսպերսիան է, որը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով.

$$\delta^2 = \Sigma (x - \bar{x})^2 / n (18)$$

Եթե պատահական մեծությունը շեղվում է մեծի ուղղությամբ, ապա շեղվելու հավանականությունն ըստ Չեբիշևի անհավասարությունը կստանա հետևյալ տեսքը.

$$P((x - \bar{x}) > \varepsilon) \leq \delta^2 / (\varepsilon^2 n), (19)$$

¹ Стів Ковалев В. В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности.

² Стів Լոյն տեղում:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Չեբիշևի անհավասարությունը ավելի լավ արդյունք է տալիս, քան Մարկովի լեմման: Դա բացատրվում է նրանով, որ Չեբիշևի անհավասարությունը, բացի ցուցանիշների միջին մակարդակից, հաշվի է առնում նաև դրա տարողունակությունը: Մարկովի լեմման և Չեբիշևի անհավասարությունը օգտագործում են դիտարկումների ցանկացած քանակի և հավանականությունների բաշխման ցանկացած կանոնի դեպքում, որն, ինչ խոսք, մեծ առավելություն է: Կոշտ սահմանափակումների բացակայության հատուցումն է հավանականությունների մակարդակի գնահատականի որոշակի անորոշությունը, ընդ որում Մարկովի լեմմայի օգտագործման ժամանակ այն անհամեմատ ավելի մեծ է, քան Չեբիշևի անհավասարության կիրառման ժամանակ:

Ակնհայտ է, որ գնահատման անորոշությունը զգալիորեն կփոքրանա, եթե առկա է նորմալ բաշխման կանոնը, որի գոյության պայմանները բավականին ընդարձակ են, ինչը հնարավորություն է ընձեռում թույլատրել նրա առկայությունը շատ դեպքերում: Ցուցանիշների բազմազանությունը, որոնց միջոցով իրականացվում է քանակական գնահատումը, առաջ է բերում նաև ռիսկի սանդղակի բազմազանություն, որը հանդիսանում է ռիսկի այս կամ այն մակարդակի ընդունելության երաշխիքը¹: Ռիսկի քանակական գնահատման խնդրի վերաբերյալ բազմաթիվ հեղինակների կողմից կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքների ընդհանրացման հիման վրա բերվում է ռիսկի էմպիրիկ սանդղակը, որը խորհուրդ է տրվում կիրառել ձեռներեցներին որպես ռիսկի քանակային գնահատում ռիսկային իրադարձության վրա հասնելու հավանականությունը օգտագործելիս (տե՛ս աղյուսակ 1):

Ռիսկի սանդղակ

Աղյուսակ 1

h/h	Ռիսկի մեծությունը	Ռիսկի զարգացման սահմանը
1	0.0-0.1	Նվազագույն
2	0.1-0.3	Փոքր
3	0.3-0.4	Միջին
4	0.4-0.6	Բարձր
5	0.6-0.8	Առավելագույն
6	0.8-1.0	Կրիտիկական

¹ Хохлов Н. В., Управление риском, Хохлов Н. В.-М. Юнити Дана, 1994, 239 стр.

Անցանկալի արդյունքների հավանականության առաջին երեք աստիճանները համապատասխանում են նորմալ ռիսկին, որի դեպքում փոփոխությունը է տրվում ընդունել սովորական ձեռնարկատիրական որոշումներ: Մեծ ռիսկի պայմաններում որոշումների ընդունումը հնարավոր է, եթե անցանկալի արդյունքի վրա հասնելը չի հանգեցնի սնանկացման:

Ռիսկի փոփոխականի գնահատման համար պրակտիկայում օգտագործվում է վարիացիայի գործակիցը: Ստորև բերված են հետևյալ սանդղակները.

- մինչև 0.1 թույլ,
- 0.1-0.25 միջին,
- 0.25-ից ավելի՝ բարձր:

Ուսումնասիրությունների արդյունքները ցույց են տալիս տնտեսվարող սուբյեկտի սնանկացման ռիսկի գնահատման համար գոյություն ունեն մի քանի՝ միմյանց չհակասող տեսակետներ: Այսպես, որոշ հեղինակներ գտնում են, որ օպտիմալ է այն ռիսկի գործակիցը, որը կազմում է 0.3, իսկ սնանկացման հանգեցնող ռիսկի գործակիցը 0.7-ից բարձր է: Նրանց կողմից առաջարկվում է ռիսկի սանդղակ հետևյալ գործակիցներով.

- մինչև 0.25 միջին,
- 0.25-0.50 թույլատրելի,
- 0.5-0.75 կրիտիկական,
- 0.75-ից բարձր՝ աղետային ռիսկ:

Մասնագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեն ռիսկի սանդղակը նկարագրող բնութագրիչներ՝ ըստ ապահովող կորուստների մեծության, որոնք օգտագործվում են ռիսկ պարունակող որոշման նպատակահարմարության գնահատման ժամանակ:

Կազմակերպության սնանկացման ռիսկի գնահատման առավել տարածված մոտեցումներից է Է. Ալտմանի տնտեսվարող սուբյեկտների սնանկացման կանխատեսման հինգ գործոն Z մոդելը¹, որն արտահայտվում է հետևյալ կշռային գործակիցներով.

$$Z = 1.2y_1 + 1.4y_2 + 3.3y_3 + 0.6y_4 + 0.999y_5 \quad (20)$$

որտեղ y_1, y_2, y_3, y_4, y_5 ազդող գործոններն են, որոնք հաշվի են առնում կազակերպության ֆինանսատնտեսական գործունեության արդյունքները:

¹ Ковалев А.М, Привалов В. П., Анализ финансового состояния предприятия, М., 1997 с. 109.

Եթե ստացվում է Z-ի մեծությունը փոքր 1.8 արժեքից, կնշանակի տվյալ տնտեսվարող սուբյեկտի սնանկացման հավանականությունը բավականին բարձր է: Եթե Z-ի մեծությունը ընկած է 1.9-ից մինչև 2.7 -ի սահմաններում, ապա սնանկացման հավանականությունը միջին մակարդակի է, իսկ եթե այն ընկած է 2.7-ից 2.9-ի սահմաններում սնանկացման հավանականությունը այնքան էլ բարձր չէ: Եթե L-ը մեծ է 2.9-ից, սնանկացման հավանականությունը շատ փոքր է, սնանկացում ընդհանրապես չկա:

Այսպիսով, ռիսկերի նման մեկնաբանումն ու դասակարգումը մեր կարծիքով հնարավորություն է ընձեռում բացահայտել ձեռնարկատիրական ռիսկերի առաջացման առանձնահատկությունները, որն էլ իր հերթին կնպաստի ռիսկերի արդյունավետ կառավարման գործընթացի գնահատմանը:

Օգտագործված գրականություն

1. Шапкин А. С., Шапкин В. А. Теория риска и моделирование рисков ситуаций:-Учебнк.-М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К" 2005:
2. ¹Բուլանիկյան Ս. և ուրիշներ «Ձեռնարկատիրական ռիսկ» (ձեռնարկ): Եր.: Տնտեսագետ, 2000:
3. Хомкалов Г. В. Риски в инвестировании: анализ и оценка / Г. В. Хомкалов, Е. И. Панкратьева. - Иркутск : Изд-во ИГЭА, 2001:
4. Гранберг А. Г., Статистическое моделирование и прогнозирование, М., 1995:
5. Риски в экономике: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. ВА Швандара, М.,ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
6. Ковалев В. В., Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. Анализ отчетности.
7. Хохлов Н. В., Управление риском, Хохлов Н. В. ,М., ЮнитиДана, 1994.
8. Ковалев А. М, Привалов В. П., Анализ финансового состояния предприятия, М.

A FEW QUESTIONS ON RISK ASSESSMENT METHODOLOGY

ARAKELYAN VALERI

PhD in Economics, Associate Professor

Lecturer, Gavar State University

VARDANYAN SARGIS

Applicant, Yerevan State University

This article attempts to identify the causes of entrepreneurial risks. Entrepreneurial risk classification has been carried out. The methods of their quantitative and qualitative assessment have been discussed, in particular, the expert, statistical, legalization and combining methods. An attempt was made to estimate the entrepreneurial risks with the help of inequality model by Markov Lemma and Chebyshev, and the risk of bankruptcy of the organization with the help of a model by Altman. Peculiarities of qualitative risk assessment have also been studied.

Key words: *market, risk, entrepreneurship, economics, entrepreneur, management, estimation, method, financial, quantitative method, qualitative method.*

НЕСКОЛЬКО ВОПРОСОВ ПО МЕТОДОЛОГИИ ОЦЕНКИ РИСКОВ

АРАКЕЛЯН ВАЛЕРИЙ

кандидат экономических наук, доцент

преподаватель ГГУ

ВАРДАНЯН САРГИС

соискатель Ереванского Государственного Университета

В данной статье предпринята попытка выявить причины предпринимательских рисков. Была проведена классификация предпринимательских рисков. Обсуждались методы их количественной и качественной оценки, в частности, экспертные, статистические, легализационные, комбинирующие методы. Была предпринята попытка оценить предпринимательские риски с помощью неравенства Маркова Леммы и Чебышева, а также риска банкротства организации с помощью модели Альтмана. Также были изучены особенности качественной оценки риска.

Ключевые слова: *рынок, риск, предпринимательство, экономика, предприниматель, управление, оценка, метод, финансовый, количественный метод, качественный метод.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 29.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 18.10.2019թ.:

ԱՊՐԱՆՔԻ ՄՐՑՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ՎԱԼԵՐԻ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: valeriaragelyan@ysu.am

ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ ԷԴԳԱՐ

ՀՀ ԳԱԱ Մ.Քոթանյանի անվ. տնտեսագիտության ինստիտուտի հայցվոր

e-mail: baghdasaryan@mail.ru

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ԳՈՒՐԳԵՆ

ԳՊՀ գլխավոր հաշվապահ,

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: g.muradyan@gsu.am

Հեղինակների կարծիքով՝ ժամանակակից գիտատեխնիկական առաջընթացն իր ազդեցությունն է ունեցել ինչպես արտադրության, այնպես էլ սպառման ոլորտների վրա: Այդ փոփոխությունների շնորհիվ ապրանքի որակը դարձել է սպառողի վարքը և արտադրողի ռազմավարությունը որոշող գործոն: Չնայած այն հանգամանքին, որ Հայաստանը մրցունակության մակարդակի հարցում հեղ չէ մնում առաջատար երկրներից՝ հայրենական տնտեսության համար բացառապես արդյունավետ է ապրանքի որակի բարձրացումը՝ արտահանման ընդլայնման և հայրենական շուկայում մրցակցային դիրքի հզորացման նպատակով:

Բանալի բառեր՝ մրցակցություն, մրցունակություն, շուկա, ապրանք, ռազմավարություն, արդյունավետություն, որակ, ցուցանիշներ:

Ապրանքն իր հատկանիշներով և ուղեկցող ծառայություններով պետք է առավելագույնս բավարարի գնորդի պահանջմունքներն իր խնդիրների իրագործման հարցում՝ արտադրական, տնտեսական, սոցիալական, հոգեբանական և այլն: Ընդ որում պետք է հաշվի առնել, որ յուրաքանչյուր պահանջմունք օժտված է որոշակի հատկանիշներով, ուստի սպառման գործակիցը իրականանում է կոնկրետ պայմաններում, որոշակի (միջավայրում) սահմաններում: Այդ առումով կարելի է խոսել սպառման գործակիցը բնութագրող չափորոշիչների առկայության մասին, որոնք ընդգրկում են տնտեսական և այլ կողմերը բնութագրող ցուցանիշներ՝

նկարագրելով գոյության տիրույթը, վերջնական նպատակը և պահանջմունքի բավարարման պայմանները:

Հայտնի է, որ որպեսզի ապրանքը կարողանա բավարարել կոնկրետ պահանջմունք, այն պետք է օժտված լինի ցուցանիշների հավաքածուով, որոնք համընկնում են պահանջմունքի բավարարման չափորոշիչների հետ, և միայն այդ դեպքում այն կարող է սպառողի մոտ հետաքրքրություն առաջացնել, այսինքն՝ կարող է գնվել: Այսպիսով, ապրանքի գնման պայմաններից մեկը պահանջմունքների և չափորոշիչների համընկնումն է:

Կոնկրետ պահանջմունքի առումով նման պայմանը կարող է բավարարել նաև նմանատիպ պահանջմունքներ բավարարող այլ ապրանքներ: Այդ դեպքում ապրանքները կարող են դիտարկվել որպես փոխարինող ապրանքներ:

Պրակտիկան վկայում է, որ պահանջմունքների տեխնիկական կողմի արտացոլման համար կիրառվում է «ապրանքի որակ» հասկացությունը: Արտադրանքի որակը սահմանվում է որպես օբյեկտ (արտադրանք, ծառայություն), այն հատկությունների և բնութագրերի համախումբ, որոնք վերաբերում են պայմանավորված կամ ենթադրվող պահանջմունքներ բավարարելու նրա ունակությանը¹:

Ժամանակակից շուկան շատ զգայուն է արտադրանքի որակի նկատմամբ: Հետևաբար «որակը» պետք է դիտարկվի որպես ապրանքի իրացման հաջողությունը պայմանավորող մրցունակության որոշիչ գործոն, քանի որ

- որակի բարձր մակարդակը դրական ազդեցություն է թողնում շուկայի մասնաբաժնի վրա:
- Որակի մակարդակի բարձրացումը դրական ազդեցություն է թողնում արտադրության ծավալների վրա շուկայի մասնաբաժնի ընդլայնման հաշվին: Հետևաբար արտադրության ծավալի մեծացումը հանգեցնում է ծախսերի կրճատմանը արտադրության մասշտաբի էֆեկտի հաշվին:
- Որակի բարձրացման ռազմավարությունը հանգեցնում է նաև շուկայի մասնաբաժնի աճին ինչպես խոշոր, այնպես էլ փոքր կազմակերպությունների համար:

Ակնհայտ է, որ ժամանակակից գիտատեխնիկական առաջընթացն իր ազդեցությունն է ունեցել ինչպես արտադրության, այնպես էլ սպառման ոլորտների վրա: Այդ փոփոխությունների շնորհիվ ապրանքի որակը դարձել է սպառողի վարքը և արտադրողի ռազմավարությունը որոշող գործոն:

¹ Տե՛ս ISO 9000-1, «Որակի համակարգ: Նախագծման և/կամ մշակման, արտադրություն, մոնիտաժ և սպասարկման ժամանակ որակի ապահովման մոդել», մաս1:

Մրցակցային պայքարի օրենքները թելադրում են սպառողների պահանջների փոփոխության մասին մշտապես տեղեկացված լինելու, ինչպես նաև հստակ պատկերացում ունենալու՝ սպառողի համար կարևոր նշանակություն ունեցող գործոնների մասին: Որակի կառավարման ոլորտում հայտնի ճապոնացի պրոֆեսոր Կ. Իսիկավան նշում է, որ «ճիշտ կառավարման տեսակետից անհրաժեշտ է իմանալ, թե որակի որ ցուցանիշներն են անհրաժեշտ սպառողներին և ինչպիսին է կապը գլխավոր և երկրորդային ցուցանիշների միջև: Եթե դուք դա չգիտեք, դուք կշարունակեք սպառողներից բողոքներ ստանալ, որ ապրանքները լավ կառուցվածք ունեն, լավ տեխնիկական բնութագրիչներ ունեն, համապատասխանում են գործող ստանդարտներին և ապրանքը խիստ վերահսկողություն է անցել արտադրությունում»¹:

Պրակտիկան փաստում է, որ շուկայի պոտենցիալ սպառողների պահանջների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս դասակարգել և առարկայացանել արտադրանքի ինչպես կարևորագույն, այնպես էլ լրացուցիչ հատկությունները:

Այդպիսի տեղեկատվության տիրապետումը և օգտագործումը արտադրանքի մշակման փուլում կարելի է համարել սպառողների սպասումների իրագործման պարտադիր պայման, այսինքն՝ մրցակից ապրանքների համեմատ տվյալ ապրանքի մրցունակության ապահովման համար: Կողմնորոշումը դեպի սպառողը պարտադրում է կազմակերպություններին գնահատել նրանց արձագանքը: Ընդ որում գնահատվում են ոչ այնքան այն ցուցանիշները, որոնք ապահովում են սպառողների բավարարվածությունը, այլ այն ցուցանիշների համախումբը, որոնք տվյալ ապրանքը դարձնում են մրցունակ: Սպառողի բավարարվածության տեսակետից ոչ մի կազմակերպության ապրանք չի վաճառվում: Կազմակերպությունները վաճառում են այն հատկանիշների ամբողջությունը, որը գնահատվել է յուրանչյուր սպառողի կողմից և թույլ տվել բավարարել նրա այս կամ այն պահանջմունքը:

Ապրանքը իրենից ներկայացնում է մի արդյունք, որն օժտված է օգտակար հատկանիշներով, որոնք կարող են բավարարել սպառողների կարևոր պահանջմունքներն ամբողջությամբ:

Արտասահմանյան գրականության մեջ ապրանքի օգտակարությունը որոշվում է դրա հատկանիշների համալիրով: Հետևաբար դրանց ամբողջությունը նկարագրում է ապրանքի բնութագրիչների և ցուցանիշների ամբողջ հավաքածուն:

¹ Ст'ю Исикава К. Японские методы управления качеством: Сокр. пер. с англ./Науч. ред. и авт. предисл. А.В. Гличев. - М.: Экономика, 1988. - 215 с.

Ակնհայտ է, որ սպառողը ցանկացած ապրանք դիտարկում է որպես դրա հատկանիշների ամբողջություն, որոնց տարբեր նշանակությունը փոխում է ապրանքի արժեքը սպառողի համար, նրա պահանջմունքների բավարարման ունակությունը:

Մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի է ապրանքի բազմաատրիբուտային մոդելների դասակարգման հետևյալ մոտեցումները: Այսպես, ըստ Ֆ.Կոլերի¹՝ սպառողի կողմից ապրանքը ընկալվում է երեք չափանիշներով, այսինքն՝ ունի երեք խումբ ատրիբուտ:

- Ըստ մտահղացման՝ ապրանքի ֆունկցիոնալ բնութագրիչների հավաքածու:
- Ապրանքն իր իրական կատարմամբ՝ արտաքին տեսքը, նյութերը, էրգոնոմիկա, էսթետիկա:
- Ապրանքն ընդլանված հատկանիշներով՝ երաշխիքներ, սպասարկում, առաքում:

Ըստ Ժ-Ժ.Լամբենի² դասակարգման՝ նշված փոփոխությունները համապատասխանաբար նշանակում են որպես միջուկային (ֆունկցիոնալ օգտակարություն), ծայրամասային (որոնք կապված են ապրանքի հիմնական ֆունկցիաների հետ՝ հարմարավետություն, տնտեսողականություն, սպասարկում և այլն), լրացուցիչ ծառայություններ (որոնք կապված չեն հիմնական ֆունկցիաների հետ, բայց ընդլայնում են սպառողների պահանջների բավարարման հնարավորությունը): Պ.Դիսկոնը³ առաջարկում է ապրանքը դիտարկել սպառողների աչքերով.

- հիմնական հատկանիշներ՝ բոլոր մրցակից ապրանքների մոտ առկա ֆունկցիոնալ բնութագրիչների հավաքածու,
- ավելացված հատկանիշներ (մրցակից ապրանքների համեմատ ավելի բարձր որակական հատկանիշների առկայություն):

Մեր կարծիքով ապրանքի մրցունակության բազմաատրիբուտային մոդելի նկարագրության ժամանակ բավականին արդյունավետ է «ապրանքի որակ» հասկացության օգտագործումը, քանզի այն արտացոլում է սպառողների պահանջմունքների բավարարման բնույթը և աստիճանը ըստ ապրանքի հատկանիշների բազմազանության:

Հետևաբար ապրանքի մրցունակության գնահատման ժամանակ արտադրանքի որակը բնութագրող ցուցանիշների կազմի մեջ անհրաժեշտ է

¹ Котлера Ф. "Основы маркетинга". Пер. с англ. –М.: Бизнес книга: UMA-кросс. Плюс, 1995.

² St'u Ламбек Жан Жак стратегический маркетинг. Европейская перспектива. Пер. с французского.- СПб. : Наука, 1996.

³ St'u Диксон П.

ընդգրկել միայն ցուցանիշները, որոնք մրցակցային շուկայի պայմաններում էական են սպառողների համար:

Մեր կողմից կատարված հետազոտությունների արդյունքները և գիտատեխնիկական գրականության ու նորմատիվամեթոդական փաստաթղթերի կրիտիկական վերլուծությունը թույլ է տալիս գնահատել արդյունաբերական արտադրանքի տեխնիկական մակարդակը բնութագրող ցուցանիշների հետևյալ խմբերը.

Նշանակության, հուսալիության, գեղագիտական, էրգոնոմիկական, անվտանգության, պատենտաիրավական ցուցանիշներով:

Նշանակության ցուցանիշները բնութագրում են արտադրանքի հիմնական ֆունկցիաները, որոշում դրա օգտագործման ոլորտը: Նշանակալիության ցուցանիշների խմբին են դասվում դասակարգային, ֆունկցիոնալ, տեխնիկական արդյունավետության ցուցանիշները:

Հուսալիության ցուցանիշների խմբին են դասվում անխափան, երկարաժամկետ աշխատանքի, վերանորոգման ենթակա լինելու և պահպանելիության ցուցանիշները:

Համաշխարհային շուկայում ապրանքների ընտրության ժամանակ սպառողը նախապատվությունը տալիս է ժամանակակից ոճային լուծումներին և նորաձևության ուղղվածությունների համապատասխանությանը:

Արտադրանքի էսթետիկական որակների գնահատման ժամանակ յուրահատուկ տեղ է տրվում փաթեթավորմանը: Փաթեթավորման ժամանակակից դիզայնը կարող է ապրանքին յուրահատուկ մրցակցային առավելություն ապահովել:

Էրգոնոմիկ ցուցանիշների շարքին են դասվում «մարդ-մեքենա» համակարգի հիգիենիկ, ֆիզիոլոգիական, հոգեբանական հատկանիշները, որոնք ի հայտ են գալիս ինչպես կեցադրում, այնպես էլ արտադրական գործընթացում:

Էկոլոգիական անվտանգության և պատենտաիրավական ցուցանիշները միավորում են նորմատիվային ցուցանիշների խմբի մեջ:

Ակնհայտ է, որ այս ցուցանիշների համախմբի օգտագործումը հնարավորություն է ընձեռում կազմակերպություններին կոնկրետ շուկա մուտք գործել և հաղթահարել առաջացող արգելքները:

Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ առաջավոր երկրների մեծամասնությունը օրենսդրությամբ կարգավորում է սպասարկող անձնակազմի և սպառողների լիարժեք անվտանգությունը ապրանքի օգտագործման ժամանակ: Որպես հետևանք այս կամ այն շուկա դուրս գալու պարտադիր պայմանը անվտանգության պահանջների ապահովումն է: Հակառակ դեպքում, եթե այդ պահանջները չեն ապահովվում, հանգեցնում է

սպառողներին հասցրած վնասի փոխհատուցման հետ կապված ծախսերի կամ տվյալ շուկայի կորստին:

Հայտնի է, որ ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային շուկաներում ապրանքի մրցունակության ապահովումը առաջացնում է պատենտային արդյունքի (պատենտաունակությամբ) ստեղծման հարցը: Պատենտաունակությունը այս կամ այն երկրի օրենսդրությամբ սահմանված հատկանիշներով այն ամբողջությունն է, որը թույլ է տալիս այս կամ այն տեխնիկական որոշումը համարել հայտնագործություն:

Արտադրանքի կամ տեխնոլոգիական գործընթացի պատենտաունակությունը նշանակում է, որ այդ օբյեկտները ամբողջությամբ կամ դրանց առանձին մասերը (հանգույցները) տեխնիկայի զարգացման համաշխարհային մակարդակի համեմատ համարվում են նոր, այսինքն՝ նախկինում անհայտ: Այդպիսի օբյեկտների կամ հանգույցների համար տվյալ երկրում կամ երկրից դուրս կարող են տրվել պատենտներ: Ընդ որում պետք է հաշվի առնել, որ պատենտաունակ արտադրանքը միջազգային շուկայում ավելի բարձր է գնահատվում: Պատենտաունակության ապահովումը, ինչպես ցույց է տալիս միջազգային փորձը, արտադրանքի մատակարարների խնդիրն է, քանզի նրանք են կրում համապատասխան պատենտների, լիցենզիաների, ապրանքների պատենտավորման և այլ ծախսերը, ինչն էլ իր արտացոլումն է գտնում արտադրության շահութաբերության և իրացման գնի մեջ: Հետևաբար արտադրանքի անխափան իրացման համար անհրաժեշտ է նախատեսել տվյալ շուկայում արտադրանքի պատենտային մաքրության ապահովման միջոցառումներ և ծախսեր:

Ակնհայտ է, որ կոնկրետ շուկայում ապրանքի մրցունակությունը ապահովվում է միայն այն դեպքում, երբ այն համապատասխանում է օրենսդրության և ստանդարտների պահանջներին: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ նորմերի, ստանդարտների, օրենսդրության գերազանցումը միշտ չէ, որ կարող է մյուսների նկատմամբ առավելություն համարվել, քանի որ սպառողների տեսակետից կարող են համարվել ավելորդ, անօգուտ, սպառողական արժեքը չբարձրացնող: Բացառություն կարող են լինել այն դեպքերը, երբ գնորդը ինքն է շահագրգռված գնել գործող նորմերը գերազանցող ապրանքը՝ ենթադրելով, որ ապագայում այդ նորմերը կարող են խախտվել:

Ինչպես հայտնի է, որ ապրանք ընտրելիս սպառողը գնահատում է այն իր պահանջմունքները բավարարելու տեսանկյունից: Բնական է, որ սպառողը ընտրում է այն ապրանքները, որոնք լավագույն ձևով են լուծում իր ինչպես սոցիալ-կենցաղային, այնպես էլ արտադրատեխնիկական խնդիրները: Իսկ երբ տարբեր ապրանքարտադրողների կողմից առաջարկվող ապրանքները

իրենց հատկանիշներով դառնում են գրեթե նույնը, ապա սպառողի ուշադրությունը տեղափոխվում է դեպի ապրանքում առկա լրացուցիչ բնութագրիչները:

Պարզ է, որ այս կամ այն ապրանքը գնելիս սպառողը կողմնորոշվում է նրա ֆունկցիոնալ հատկանիշներով, ինչպես նաև գնման ակտի այլ կողմերով՝ որքան կարժենա ձեռքբերումը, որքան են ապրանքի շահագործման հետ կապված ծախսերը, ինչպիսին կլինի տվյալ ապրանքի գնման տնտեսական արդյունավետությունը: Այսպիսով, ապրանքի մրցունակության գնահատման հարցում կարևոր տեղ են զբաղեցնում տնտեսական ցուցանիշները:

Այս հասկացությանը պատկանող բոլոր ցուցանիշներն ունեն արժեքային հիմք, որոշում են սպառման տարրերի արժեքը, այսինքն՝ սպառողի կողմից տվյալ ապրանքի ձեռքբերման և օգտագործման ծախսերը:

Այսպես, արդյունաբերական արտադրանքի մրցունակության գնահատման ժամանակ օգտագործվող տնտեսական ցուցանիշների ցանկի գնահատման ժամանակակից մոտեցումները բնութագրվում են սպառողի ամբողջական ծախսերի կառուցվածքով, որը որոշվում է ապրանքի ձեռք բերման, օգտագործման, տվյալ շուկայում վաճառքի պայմանների և ավանդույթների յուրահատկություններով: Ուստի սպառողի ամբողջական ծախսերը ընդգրկում են ապրանքի ձեռք բերման և հետագա շահագործման ծախսերը ապրանքի ծառայության ամբողջ ժամանակահատվածի համար՝

$$Q_{\text{սպառ.}} = Q_{\text{ձեռք.}} + \sum \sigma_{\text{շահագ.}} \quad \phi \quad (2.1)$$

Ապրանքի մրցունակության գնահատման ժամանակ սպառման գնի հաշվառումը կապված է այն հանգամանքի հետ, որ սպառման գինը տարբերվում է ձեռք բերման գնից: Սպառման գնի առանցքային տարրերի չափը և նրանց տեսակարար կշիռը տարբեր խմբերի մոտ տարբեր է: Օրինակ՝ անձնական սպառման ապրանքների մեծամասնության համար հետագա շահագործման համար ծախսերը հարաբերականորեն ցածր են, քան արտադրանքների մեծ խմբի համար ծախսերի բաղկացուցիչը ապրանքի շահագործման ողջ ընթացքում ավելի բարձր է լինում ձեռք բերման գնից: Այդ պատճառով այլ հավասար պայմաններում ավելի մրցունակ է ոչ թե այն ապրանքը, որն ունի վաճառքի ցածր գին, այլ այն, որի սպառման գինը ծառայության ողջ ժամանակահատվածում նվազագույն է: Ուստի սպառման գնի կառուցվածքի և առանձին տարրերի մակարդակի միջև առկա է տարբերություններ, նույնիսկ նմանատիպ ապրանքի շրջանակներում զգալի չափով կարող են ազդել ապրանքի մրցունակության վրա:

Առաջինը, ինչին սպառողը բախվում է ապրանքի բնութագրիչների հետ ծանոթանալուց հետո, ապրանքի գինն է: Անգամ չլինելով տվյալ բնագավառի մասնագետ՝ որակի մասին նա դատում է գնի միջոցով:

Որպես կանոն՝ սպառողը դրական է արձագանքում թանկարժեք, բայց նմանատիպ ապրանքի համեմատ ավելի բաժր որակ ունեցող ապրանքի ձեռք բերմանը, այսինքն՝ որակը նախընտրում է գնից: Դա ոչ միայն համապատասխանում է սպառողի վարքին, այլ պայմանավորված է զուտ տնտեսական հանգամանքներով:

Չնայած այդ ապրանքը վաճառվում է ավելի բարձր գնով, այսինքն՝ սպառողը նախընտրում է տվյալ ապրանքը՝ ելնելով ծախսերի զգալի տնտեսումից և դրանով իսկ նվազեցնում է ապրանքի սպառման գինը: Պրակտիկայում նկատվում է սպառողի վարքի մեկ այլ դրսևորում, երբ նա ապրանք է ձեռք բերում ավելի ցածր գնով: Ակնհայտ է, որ այստեղ նույնպես գերակշռողը որոշակի ժամանակահատվածում իր պահանջմունքը միջոցների ծախսերի նվազագույն մակարդակով կատարելն է:

Գործնականում ապրանքի գինը կախված է ոչ միայն դրա սպառողական հատկանիշներից, այլ նաև մի շարք շուկայական գործոններից՝ առաջարկի և պահանջարկի հարաբերակցությունից, շուկայում մրցունակության բնույթից, հարկման, ապահովագրման համակարգից և այլն:

Մինչույն որակի ապրանքը կարճ ժամանակահատվածում տարբեր գործոնների ազդեցության տակ կարող է վաճառվել միմյանցից զգալի տարբերվող գներով նույնիսկ այն դեպքում, երբ կազմակերպության կողմից սահմանված գներում տարբեր տեսակի զեղչեր են արվում՝ քանակի կանխիկ վճարելու համար: Հետևաբար գնի և սպառողական հատկանիշների մակարդակի կախվածությունը բացահայտող միջոց կարող է հանդիսանալ տարբեր արտադրող կազմակերպությունների կողմից կոնկրետ շուկայում իրացված և իրացվող տվյալ տիպի ապրանքների գնային և որակական բնութագրիչների մասին տեղեկատվությունը:

Ինչպես արդեն նշվեց, ապրանքի մրցունակության տնտեսական կողմը բնութագրող ցուցանիշը սպառողների ընդհանուր ծախսերն են, որոնք կապված են ապրանքի ձեռքբերման և օգտագործման ծախսերի հետ:

Ձեռքբերման ծախսերը որոշվում են պայմանագրային գնով, որը նախատեսված է պայմանագրով կամ պայմանաիրավական այլ փաստաթղթերով:

Փոխադրման ծախսերը կապված են բեռնման, առաքման, բեռնափոխադրման, սպառման, ապահովման հետ:

Ակնհայտ է, որ ապրանքի սպառման գնի մակարդակի որոշումը դեռևս լրիվ պատկերացում չի տալիս մրցունակության վերաբերյալ: Այդ հարցը կարելի է պարզաբանել ապրանքների տվյալ պահանջմունքի բավարարման ծախսերի համեմատման միջոցով: Այլ հավասար պայմաններում սպառողի նվազագույն ծախսերը ապահովող տարբերակը համարվում է

ամենաարդյունավետը: Այսպիսով, համընկնման դեպքում ավելի մրցունակ է այն, որի

$$Q_{\text{արտ.}} \rightarrow \min \quad (2.2)$$

Այս մոտեցումը, մեր կարծիքով, հնարավորություն է ընձեռում ճիշտ գնահատել ապրանքի մրցունակությունը:

Օգտագործված գրականություն

1. Котлер Ф., Основы маркетинга, Пер. с агл., М., Бизнес книга: ИМА-Кросс. Плюс, 1995.
2. Ламбен Жан-Жак, Стратегический маркетинг. Европейская перспектива, Пер. с французского, СПб., Наука, 1996.
3. Голубков Е. П., **Маркетинг. Словарь-справочник**, М., Дело, 2000.
4. Исикава К., Японские методы управления качеством, Пер. с агл./Нар. ред. и авт. предисл. А. В. Гличев, М., Экономика, 1988.

INDICATORS OF GOODS COMPETITIVENESS ASSESSMENT

ARAKELYAN VALERI

PhD in Economics, Associate Professor

Lecturer, Gavar State University

BAGHDASARYAN EDGAR

PhD student at the Economic Institute after M.Kotanyan

MURADYAN GURGEN

Chief Accountant, Lecturer, Gavar State University

According to the author, the contemporary scientific-technical progress has influenced the spheres of production and consumption. Due to these changes the quality of goods has become a factor that identifies the consumer's behaviour and the producer's strategy. Though in terms of competitiveness Armenia lags behind the leading states, the raise in quality of goods is exclusively important for home economy in order to expand the export and strengthen the competitive positioning in the home economy.

Key words: competition, competitiveness, market, goods, strategy, effectiveness, quality, indicators.

ПОКАЗАТЕЛИ ОЦЕНКИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ТОВАРА

АРАКЕЛЯН ВАЛЕРИЙ

кандидат экономических наук, доцент

Преподаватель ГГУ

БАГДАСАРЯН ЭДГАР

соискатель экономического института имени М. Котаняна

МУРАДЯН ГУРГЕН

главный бухгалтер ГГУ

Преподаватель ГГУ

По мнению автора, современный научно-технический прогресс повлиял на сферы как производства, так и потребления. Благодаря этим изменениям, качество товара стало фактором, определяющим поведение потребителя и стратегию производителя. Несмотря на то обстоятельство, что по уровню конкурентоспособности Армения отстает от лидирующих стран, для отечественной экономики эффективно исключительно повышение качества товара с целью расширения экспорта и укрепления конкурентной позиции на отечественном рынке.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, рынок, товар, стратегия, эффективность, качество, индикаторы.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ՝ 29.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 18.10.2019թ.:

**ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՄԱՆ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐ**

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ՎԱԼԵՐԻ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: valeriaragelyan@ysu.am

ՄԿՐՏՉՅԱՆ ԱՆՆԱ

ԵՊՀ ասիստենտ

e-mail: mkrtchyananna@ysu.am

ՏԿԱԶԵՆԿՈ ԱՆԺԵԼԱ

ՀՌՀ ասպիրանտ

e-mail: tkanjela@gmail.com

**Հոդվածում հեղինակները փորձել են բացահայտել
ռազմավարական կառավարման արդի հիմնախնդիրները:**

**Մասնագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեցող
մոտեցումների վերլուծության արդյունքում առաջարկվել է
ռազմավարական կառավարման նոր հայեցակարգ, ըստ որի՝
ռազմավարությունը ներկա և ապագա փոփոխություններին համահունչ
անընդհատ այլընտրանքային կանխատեսումներ իրականացնող և
որոշակի ռեսուրսների տիրապետող կառավարման սուբյեկտի
նպատակային գործողությունների ամբողջությունն է, որը համակարգային
փոփոխությունների պայմաններում կառավարման յուրաքանչյուր
սուբյեկտի համար արտահայտում է կոնկրետ բովանդակություն և ձև
ունեցող բազմաչափ հարաբերություններ:**

Բանալի բառեր՝ *ռազմավարություն, շուկա, մրցակցություն,
մրցունակություն, ապրանք, տեխնոլոգիաներ, ռեսուրսներ, մոդել, ներքին
միջավայր, վերլուծություն, պլանավորում:*

Անցյալ դարի վերջին շուկայական մրցակցության անընդհատ
խորացումը, ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրումը և հասարակական
հարաբերությունների արմատական վերափոխումները հանգեցրին նոր
բնույթի կազմակերպությունների ձևավորմանը: Կրկնվող անորոշությունների
պայմաններում փոխհարաբերությունների դինամիկ համակարգերի
առաջացումը խթանեցին կազմակերպությունների ցանցային բազմաչափ,
ինտելեկտուալ և այլ ձևերի արմատավորմանը, որը հնարավորություն ընձեռեց
բարդ գործընթացները դիտարկել տարածական կտրվածքով: Վերջինիս

արդյունքում անհրաժեշտություն առաջացավ վերանայել կազմակերպության ռազմավարական հիմնադրույթներն ու մեթոդաբանական հարցերը և մշակել ու իրագործել մի այնպիսի ռազմավարություն, որը հնարավորություն կընձեռի կազմակերպություններին շուկայի անընդհատ փոփոխությունների ժամանակակից պայմաններում առաջատար դիրք զբաղեցնել մրցակիցների նկատմամբ:

Ռազմավարության մշակման և ներդրման գործընթացի քննարկումը չի կարելի համարել նոր ժամանակին բնորոշ հատկանիշ: Սկզբնապես ռազմավարություն հասկացությունը և վերջինիս կիրառման հետ կապված գաղափարները տնտեսական գիտության շարքերը համալրել են ռազմական ոլորտից: «Ռազմավարություն» տերմինը ծագել է հունարեն *strategia* բառից, որը թարգմանաբար նշանակում է ռազմավարական գործողություններ վարելու արվեստ, թշնամիների նկատմամբ հաղթանակի հասնելու ռազմական գործողությունների մշակում և իրագործում: Ռազմավարության շատ սկզբունքներ գոյացել են հենց ռազմական արվեստից, որի վառ օրինակներ կարող են հանդիսանալ դեռևս մ.թ.ա. 4-րդ դարում Հին Չինաստանում գրված Սուն Ցզըի «Ռազմավարության արվեստը» վերնագրով աշխատությունում տեղ գտած քննարկումները: Այդ քննարկումների հիմքում ընկած էր այն գաղափարը, որ ռազմական արվեստի տարրերն ընդգրկում են տարբեր որակական ու քանակական չափանիշներով բնութագրվող հասկացություններ՝ տարածության չափումը, հակառակորդի թվաքանակի գնահատումը, հաշվարկը և հաղթանակի հնարավորությունները: Հետևաբար դեռևս 25 դար առաջ «ռազմավարություն» հասկացությունը հանդիսանում էր մարդու աշխարհայացքի անբաժանելի մասը: XX դարի սկզբին Ա. Ֆայոլը կառավարման դասական տեսության մեջ կատարել է ռազմավարության իմաստաբանական մեկնաբանություն, ըստ որի կանխատեսումն արտահայտվում է ձեռնարկության բոլոր գործառույթները (տեխնիկական, վարչական, առևտրային, ֆինանսական և այլն) ընդգրկող գործողությունների ծրագրում, որը կազմված է երկարաժամկետ ու կարճաժամկետ ենթադրություններից և ապահովագրում է ձեռնարկությունը տարբեր իրադարձությունների ու ղեկավարության փոփոխությունների հետ կապված ճակատագրական սխալներից:

Կազմակերպության ռազմավարությունը տեսնելով դրա գործունեության կանխատեսման մեջ՝ Ա. Ֆայոլը ռազմավարության տրամաբանության մեջ առանձնացնում էր բազմաթիվ տարրեր, որոնք հետագայում ռազմավարության տարբեր տեսությունների կողմից հանդիսացան մեթոդաբանական քննարկումների նյութ:

XX դարի երկրորդ կեսից ձևավորվեցին բազմաթիվ գիտական ուղղություններ, որոնք շուկայական մրցակցության խորացման պայմաններում փորձում էին լուծել որոշակի մեթոդաբանական և կազմակերպական հիմնախնդիրներ: Ելնելով երևույթների ուսումնասիրության և դրանց զարգացման միտումների նկատմամբ ժամանակային և տարածական չափանիշների վերաբերյալ տարբեր մոտեցումներից՝ այդ տեսությունները ռազմավարության հասկացության գիտական մեկնաբանությունը տարբեր կերպ էին պատկերացնում: Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է իրականացնել տարբեր տեսությունների համառոտ ուսումնասիրություն, ինչը հնարավորություն կընձեռի տեսական հարաբերությունների զարգացման արդի պայմաններում դիտարկել բուն ռազմավարության փիլիսոփայությունը:

1950-ական թվականներին շուկայական հարաբերություններում տեղի ունեցան արմատական որակական փոփոխություններ՝ կապված գիտատեխնիկական բուռն առաջընթացի ու կապիտալի համակերնտրոնացման հետ: Առաջարկը գերազանցեց պահանջարկին, և սկսվեց մասսայական վաճառահանման դարաշրջանը, որի հետևանքով արտադրողները ստիպված էին սպառողների վրա ներգործելու միջոցներ փնտրել՝ ի հաշիվ արտադրանքի անվանացանկի ընդլայնման, թողարկվող արտադրատեսակների ու առաջարկվող ծառայությունների որակական հատկանիշների նորացման և մարքեթինգային մեթոդների կիրառման: Շուկայական հարաբերությունների բարդացման և անորոշության խորացման այսպիսի պայմաններում անհրաժեշտություն առաջացավ կառավարել կազմակերպության հեռանկարային զարգացումը, և արևմտյան երկրների ձեռնարկություններում լայն տարածում ստացավ հեռանկարային պլանավորումը: Հենց այդ ընթացքում էլ «ռազմավարություն» հասկացությունը մտավ կառավարման տերմինաբանության մեջ՝ իբրև հեռանկարային պլանավորման հոմանիշ: Հեռանկարային պլանավորման միջոցով հնարավոր դարձավ պարզել կազմակերպության նպատակներն ու դրանց իրագործման համար անհրաժեշտ ռեսուրսները, և վերջինս ընդգրկեց, որպես կանոն, հեռանկարային ծրագրեր:

Քանի որ գրեթե բոլոր կառավարչական որոշումները միտված են դեպի ապագան, իսկ ապագային ուղղված որոշումներ ընդունելու համար պետք է կանխատեսել այն, ուստի պլանավորման հիմքը հանդիսացավ կանխատեսումը:

Սակայն հեռանկարային պլանավորման ելակետը կանխատեսման առավել պարզ մեթոդն է հանդիսացել արտարկումը (էքստրոպոլյացիա), որը ենթադրում էր, թե անցյալում դրսևորված օրինաչափություններն ու միտումները կարող են տեղի ունենալ նաև ապագայում: Սակայն այն հաշվի

չէր առնում, թե ապագայում ինչ նոր գործոններ կարող են ի հայտ գալ և ինչպես կարող են դրանք ազդել կազմակերպության գործունեության վրա:

Կառավարվող համակարգերի զարգացումը և դրանց փոփոխությունների բազմագործոնության աճը ակնհայտ դարձրին ներքին և արտաքին միջավայրի համակողմանի գնահատման, ինչպես նաև հնարավոր այլընտրանքներից ընտրություն կատարելու անհրաժեշտությունը: Մրցակցային շուկայում գոյատևելու հիմնախնդիրները աստիճանաբար դուրս էր գալիս միայն անցյալում դրսևորված միտումների հաշվառումով կազմակերպության նպատակների և խնդիրների որոշման շրջանակներից, քանի որ հեռանկարային պլանավորման դեպքում սահմանվող խնդիրները և դրանց կենսագործումը դիտարկվում էին անփոփոխ կայուն ձևով: Այս ամենի արդյունքում հեռանկարային պլանավորումից անցում կատարվեց ռազմավարական պլանավորման: Ռազմավարական պլանավորման հիմքում ևս հանդես են գալիս կանխատեսումային հաշվարկները, սակայն այս պարագայում կիրառվում են կանխատեսման առավել բարդ և առաջադիմական համարվող փորձագիտական և տնտեսամաթեմատիկական մեթոդները: Ուստի գործնական կյանքում ռազմավարական պլանավորման ժամանակ հաշվի են առնվում կանխատեսման բոլոր երեք թվարկված մեթոդները, և դրանց միջոցով ստացված արդյունքների հիման վրա մշակվում է կազմակերպության ռազմավարական ծրագիրը:

Ռազմավարական պլանավորման տեսությանը զուգահեռ ձևավորվել է համապատասխանության տեսությունը: Չնայած այս երկու տեսությունները պատմականորեն միևնույն ժամանակահատվածում են ձևավորվել՝ ենթադրվում է կառավարման գործընթացի փիլիսոփայական մեկնաբանման առումով ռազմավարական պլանավորման տեսության մեթոդաբանական հիմքը առաջադրել է հենց համապատասխանության տեսությունը՝ փորձելով հիմնավորել շուկայական մրցակցության պայմաններում կառավարման գործընթացների նախագծման կառուցման, մոդելավորման և ընդհանրապես՝ ցանկացած գործընթացի ձևավորման իմաստը: Այս տեսության հեղինակները, առաջադրելով վերջինիս հիմնական դրույթները, ենթադրում են, որ ռազմավարության ձևավորումը պետք է արտահայտի գիտակցված մտածողության տրամաբանական գործընթաց և ռազմավարությունը պետք է լինի միակը իր տեսակի մեջ ու նշանակվի կոնկրետ իրավիճակի համար: Դրա հետ մեկտեղ նրանք գտնում էին, որ մոդելավորման գործընթացը համարվում է ավարտված, երբ ռազմավարությունը ձևավորվում է որպես հեռանկար: Բացի իր ձևավորման պատմական առաջնայնությունից՝ այս տեսությունը խնդիր դրեց շուկայի անորոշության մեջ կազմակերպության ներքին վիճակը համապատասխանեցնել արտաքին սպասումների հետ և ձևավորել դրանց

համապատասխանության հասնելու գործընթացի SWOT, որտեղ կազմակերպության ուժեղ և թույլ կողմերը համադրվում են արտաքին հնարավորությունների և սպառնալիքների հետ:

20-րդ դարի 60-ական թվականներին ձևավորվեց ռազմավարության դասական մոտեցումը, որին նպաստել են ամերիկյան բիզնեսի տեսաբան Ա. Չանդլերի և Ի. Անսոֆֆի աշխատությունները: Ռազմավարության դասական մոտեցման հիմքում ընկած էր այն գաղափարը, որ յուրաքանչյուր կազմակերպության հիմնական նպատակը շահույթն է, և վերջիններս իրենց նպատակների նվաճման և խնդիրների լուծման համար իրականացնում են նպատակահարմար պլանավորում:

Ալֆրեդ Չանդլերի կարծիքով՝ «ռազմավարությունը կազմակերպության հիմնական գործունեության իրականացման համար անհրաժեշտ երկարաժամկետ նպատակների և խնդիրների սահմանումն է, այդ նպատակներն իրականացնելու համար անհրաժեշտ ռեսուրսների տեղաբաշխումը», ռազմավարությունը վերաբերում է ինչպես պլանավորմանն ու նպատակներին, այնպես էլ դրանց հասնելու համար միջոցների տեղաբաշխմանը: Ի տարբերություն այս բնորոշմանը՝ Հոֆերը և Սկենդելը ներկայացնում են ավելի ինտերակտիվ սահմանում և ռազմավարությունը բնորոշում իբրև գոյություն ունեցող ռեսուրսների և դրանք հետագայում որոշակի արդյունքի վերածելու հիմնավոր մոդել ու արտաքին միջավայրի հետ փոխազդեցության միջոց, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես է կազմակերպությունը մտադիր հասնել իր նպատակներին:

Ի. Անսոֆֆը ենթադրում է, որ ռազմավարությունը այլընտրանքային գործընթաց է, կազմակերպության հեռանկարային զարգացման պլան, որն ունի կազմակերպության հեռանկարային զարգացման խնդիրների մշակման իմաստ և հիմնականում վերաբերում է «Կազմակերպություն – շրջակա միջավայր» հարաբերություններին: Ռազմավարական պլանավորման հիմքում նա տեսնում է գործարար որոշումների կառուցվածքային հիմնախնդիրները, դրանք դասակարգելով երեք խմբի՝ ռազմավարական, կառավարչական և օպերատիվ: Զարգացնելով վերջինիս ռազմավարական որոշումների կառուցվածքային տեսությունը, ռազմավարական պլանավորման կողմնակիցները առաջադրեցին ռազմավարական հիերարխիայի գաղափարը, համաձայն որի կազմակերպության ռազմավարությունն ունի չորս մակարդակ՝ կորպորատիվ, գործարար, գործառույթային և գործառնական ռազմավարություն:

Դասական մոտեցման զարգացման գործընթացում իր մեծ ներդրումն է ունեցել նաև Օհմայեն, որը ռազմավարությունը սահմանել է իբրև միջոց, որով կազմակերպությունը փորձում է դրական առումով սահմանազատել իրեն

մրցակիցներից՝ կիրառելով իր համեմատաբար կորպորատիվ առավելությունները կորպորատիվ պահանջների ավելի լավ բավարարման համար: Իսկ 1985 թվականին Պորտերը ռազմավարության տեսությունը տարածեց մրցակցային առավելությունների տեսության՝ իբրև դասական մոտեցման սկզբունքներից մեկի վրա: Նա գտնում էր, որ ռազմավարությունը պետք է ձեռնարկությանը մրցակցային առավելություններ ձեռք բերելու հնարավորություն ընձեռի, որպեսզի վերջինս առաջատար դիրք զբաղեցնի մրցակցային պայքարում:

1970-ական թվականներին տնտեսական կյանքի որակի արագընթաց և անկանխատեսելի փոփոխությունները կառավարման նախկին մեթոդների կիրառումն անհնարին դարձրին: Եվ երբ արտաքին միջավայրի անսպասելի փոփոխություններին հակազդելու հիմնախնդիրը մեծ նշանակություն ձեռք բերեց, ի հայտ եկավ ռազմավարական կառավարումը: Եթե ռազմավարական պլանավորումը ընդամենը ներառում է հիմնավոր ռազմավարության և գործարարության ծրագրերի մշակումը, ապա ռազմավարական կառավարումը դրանցից բացի ենթադրում է կառավարման կազմակերպական կառուցվածքների, ինչպես նաև մոտիվացիոն համակարգի ձևավորում, որոնք նպատակ ունեն ապահովելու մշակված ռազմավարության կառավարումը:

Այս ժամանակահատվածում ռազմավարության կենտրոնում հայտնվում է կազմակերպության արտաքին միջավայրը, մասնավորապես ճյուղի կառուցվածքը, և վերջինիս շրջանակներում մրցակցային դիրքի պահպանման հիմնախնդիրները: Ընդ որում ձևավորվում են ռազմավարության գործընթացին և էվոլյուցիոն մոտեցումները: Էվոլյուցիոն մոտեցման կողմնակիցները, բարձր շահութաբերությունն ու գործունեության արդյունավետությունը համարելով կազմակերպության կարևորագույն հիմնախնդիրը, ընդգծում են արտաքին միջավայրի անորոշության փաստը և գտնում են, որ շուկաներն են ապահովում առավելագույն շահույթ: Գործընթացի մոտեցումը ավելի քիչ է հակված այս տեսակետին և ռազմավարությանը վերագրում է գործնական բնույթի հայացքներ: Այս մոտեցման կողմնակիցների կարծիքով ռազմավարության ձևավորման գործընթացում կազմակերպությունները անհրաժեշտ է հաշվի առնեն, որ աշխարհի մասին մեր պատկերացումները կատարյալ չեն, և պետք է աշխարհը ընդունել այնպես, ինչպես իրականում այն գոյություն ունի:

1980 թվականին հրատարակվեց Մ. Պորտերի «Մրցակցային ռազմավարություն» աշխատությունը, որով սկիզբ դրվեց ռազմավարության նոր տեսության դիրքորոշման տեսության, որի առանցքային կատեգորիաներն էին մրցակցային վերլուծությունը, մրցակցային ռազմավարությունների տարբերակումը, նպատակային ռազմավարությունների կիզակետման

գաղափարը և ճյուղային մրցակցության գործոնային վերլուծությունը: Դիրքորոշման տեսությունը ռազմավարական մտածողության նոր մակարդակ է և մեթոդաբանական գործիքների, վերլուծական համակարգերի արմատավորմամբ նոր քայլ համապատասխանության ու ռազմավարության պլանավորման տեսությունների մի շարք հիմնարար գաղափարների նպատակային և կոնկրետ իրացման առումով:

20-րդ դարի 90-ական թվականներին ձևավորվեց ռազմավարության համակարգային մոտեցումը, որը հիմնվելով դասական մոտեցման փոխհոսփայության վրա, մեծ նշանակություն էր տալիս ռացիոնալ մոտեցմանը և վերլուծության արժեքին: Այս տեսության կողմնակիցների կարծիքով ռազմավարությունը պետք է ձևական բնույթ կրի, ակնհայտ լինի և արտացոլի այն սոցիալական համակարգը, որտեղ ձևավորվում է: Հետևաբար համակարգային տեսության համաձայն շեշտը պետք է դնել շահույթի ավելացմանը, բայց ռազմավարությունը պետք է համահունչ լինի երկրի քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և մշակութային համատեքստին:

Համակարգային մոտեցման տեսանկյունից ուշագրավ է այն բնորոշումը, որի ռազմավարությունը միմյանց հետ փոխկապակցված հինգ գործոնների ամբողջություն է՝ պլան, տակտիկական քայլի ձև, վարքի մոդել, հեռանկար և դիրքը ուրիշների նկատմամբ:

Բացի վերոնշյալ տեսություններից՝ Հ. Սինգբերգի, Բ. Ալստրեդի, Դ. Լեմպելի [5, էջ 30-32] «Ռազմավարությունների դպրոցները» աշխատությունում քննարկվում են նաև ձեռնարկության ուսուցման, իշխանության և մշակույթի տեսությունները:

Վերջիններիս դիտարկումը նույնպես մեծ նշանակություն ունի ռազմավարության փոխհոսփայության և դրա ձևավորման գործընթացների մեկնաբանության առումով:

Ըստ ձեռնարկության տեսության՝ ռազմավարությունը գործարարի (ղեկավարի) փորձի կռահողական ընկալման, տրամաբանության և ներըմբռնման հիման վրա ձևավորվող արդյունքն է՝ հեռանկարի պատկերացումը: Ընդ որում վերլուծություններն ու հիմնավորումները այս դեպքում պարբերաբար իրականացվում են ոչ թե ռազմավարության նպատակադրման, այլ միայն ռազմավարության իրացման գործընթացում:

Ռազմավարական ուսուցման տեսությունը ենթադրում է, որ ռազմավարության մշակումը պետք է ունենա մշտական ուսուցման գործընթացային ձև, և ռազմագետները հանդես գալով առավել ակտիվ ուսուցման մասնակցի դերում, պետք է գործընթացի ղեկավարման նպատակ հետապնդեն: Այս տեսության վերլուծություններն առնչվում են հենց ռազմավարության գործընթացային խնդիրներին՝ հաշվի առնելով այն

հանգամանքը, որ ռազմավարության ձևավորումը բարդ գործընթաց է և անհրաժեշտ է մշտապես ուսումնասիրել իրականացվող փոփոխությունները, բացահայտել դրանց բնույթը: Իշխանության ռազմավարության տեսության ուսումնասիրությունները վերաբերում են ռազմավարության իշխանության և քաղաքականության փոխհարաբերության հիմնախնդրին: Այդ փոխհարաբերության գործընթացում իշխանության հարաբերությունները իրենց հիմքում ունեն որոշումների ընդունման ժամանակ մտածողության ուղեցույցի միջոցով ռազմավարության ձևավորման անհրաժեշտություն: Այս տեսության առանցքային հիմնախնդիրը հանգում է նրան, որ իշխանության կարևոր գործառույթներից է ռազմավարության և քաղաքականության առավելագույն զուգակցումը, իսկ ռազմավարությունը ձևավորվում է իշխանության կողմից՝ քաղաքական տարաբնույթ գործիքների օգտագործմամբ: Ընդ որում հորիզոնական հարաբերությունների պայմաններում ռազմավարության ձևավորումը կարող է տեղի ունենալ փոխհամաձայնության հարաբերությունների դաշտում, իսկ ուղղահայաց հարաբերությունների դեպքում ռազմավարության մեջ գերակշռում է վերահսկողությունը:

Մշակույթի ռազմավարական տեսության համաձայն՝ ռազմավարության ձևավորումը սոցիալական փոխհամաձայնության գործընթաց է, որը կառուցվում է մարդկանց խմբի համոզմունքների վրա և հանդիսանում է որոշակի մշակութային արժեքների (սովորույթներ, համոզմունքներ, ոճ և այլն) համադրման արդյունք: Մշակութային հարաբերությունները ենթադրում են ոչ միայն հասարակության պատմական զարգացման գործընթացի հետ ձևավորված համընդհանուր մշակութային արժեքները, այլև յուրաքանչյուր կազմակերպության գործունեության յուրահատուկ հարաբերությունները (ներքին սովորույթները, համոզմունքները, վարչականոնակարգային նորմերը, անհատական և խմբային յուրահատուկ փոփոխությունները և այլն): Հենց ներխմբային փոխհարաբերությունների յուրահատկություններից էլ ելնելով յուրաքանչյուր կազմակերպություն, որպես սոցիալական խումբ, առանձնանում է իր ռազմավարությամբ:

Արդյունքում «Ռազմավարության դպրոցները» աշխատության հեղինակները, փորձելով ռազմավարական տարբեր տեսությունների առավել ընդհանրական հարցադրումների հիման վրա ձևակերպել ռազմավարության բովանդակությունը, ռազմավարության համակցությունը ներկայացրել են որպես հետևյալ տարրերի ամբողջություն.

- ռազմավարությունը որպես պլան,
- ռազմավարությունը որպես գործելակերպի սկզբունք,
- ռազմավարությունը որպես դիրքորոշում,

- ռազմավարությունը որպես հմուտ գործելաձև,
- ռազմավարությունը որպես հեռանկարային:

Այսպես ռազմավարությունը՝ որպես պլան, դիտարկվում է որպես ռազմավարական պլանավորման գործելակերպի սկզբունք՝ ուսուցման և մշակույթի, որպես դիրքորոշում՝ դիրքորոշման, որպես հմուտ գործելաձև՝ իշխանության և ձեռնարկատիրության տեսությունը, իսկ որպես հեռանկար այն հատուկ է մի շարք տեսությունների՝ հանձինս ձեռնարկության տեսության:

Հաճախ կարելի է հանդիպել ռազմավարության տարբեր, միևնույն ժամանակ ոչ միօրինակ սահմանումների: Օրինակ՝ Գ. Կունցի և Ա. Օ. Դոննելի ձևակերպման մեջ կարևորություն է տրվում առաջնահերթությունների և ռեսուրսների բաշխմանը: «Ռազմավարությունն արտահայտում է գործողությունների ընդհանուր ծրագիր, ինչպես նաև մասշտաբային նպատակների ապահովման համար առաջնահերթությունների և ռեսուրսների բաշխում»:

Չիֆեն առաջարկել է ռազմավարության երեք մոդել՝ գծային, հարմարվողական և մեկնաբանող: Նրա կարծիքով ռազմավարության եռաչափ դասակարգումն ուղղված է ուշադրությունն ավելի շատ միջոցներին կենտրոնացնելուն, հատկապես եթե նպատակները դիտարկվում են իբրև կազմակերպության համապատասխանեցում շրջական գործարար միջավայրին:

Հաճախ ռազմավարության սահմանման մեջ համակցվում են առաջադրված նպատակների և քաղաքականության պլանները ու առաջ քաշվում ընդհանուր որոշումներ, որոնք իրենցից ներկայացնում են կազմակերպության ռազմավարական որոշումների ներքին տրամաբանությունն ու հաջորդականությունը կազմակերպությանը անհատականություն, ճանաչում և շուկայում հաջողություն հասնելու հավանականություն: Այդ համատեքստում ռազմավարությունը սահմանվում է որպես միասնական, համապարփակ և ինտեգրալ պլան մենեջմենթում, որը կազմակերպության ռազմավարական առավելությունները հարաբերակցում է վերջինիս արտաքին գործարար միջավայրի հնարավորությունների հետ:

Համաձայն Կ. Բոումենի մեկնաբանության. «Ռազմավարությունը համատեղ պատկերացումն է այն բանի, թե ուր ենք տանում մեր կազմակերպությունը»:

Թոմփսոնի կարծիքով՝ ռազմավարությունը նպատակներ և միջոցներ են, մինչդեռ նպատակները իրենցից ներկայացնում են կազմակերպության մտադրությունները, խնդիրները: Այն մի ճանապարհ է, որին պետք է հետևել, և մի որոշում, որն ընդունվում է նախապես սահմանված կետին և հաջողության հասնելու համար:

Տնտեսագիտական գրականության մեջ ռազմավարությունը հարաբերակցվում է նաև ինչպես արժեքների համակարգի, այնպես էլ այն գործընթացի հետ, որը կազմակերպության գործունեությունը համապատասխանեցնում է արտաքին միջավայրի և ռեսուրսային հնարավորությունների հետ: Որոշ տնտեսագետներ ռազմավարությունը դիտարկում են որպես մենեջմենթի ոլորտ՝ շոշափելով գործունեության ընդհանուր ուղղությունները և բիզնեսի երկարաժամկետ քաղաքականությունը՝ ի տարբերություն կարճաժամկետ մարտավարությունների և ամենօրյա գործողությունների: Այստեղից հետևում է, որ բիզնեսի ռազմավարությունը կարող է սահմանվել որպես վերջինիս երկարաժամկետ նպատակներ և ընդհանուր միջոցներ, որոնց օգնությամբ կազմակերպությունը մտադիր է հասնել այդ նպատակներին:

Ա. Թոմփսոնը և Ա. Ստրիկլենդը գտնում են, որ «Ռազմավարությունը կազմակերպության նպատակների իրականցման օժանդակող կառավարիչների բոլոր գործողությունների համախմբությունն է, ընդ որում գործող ռազմավարությունը մասնակիորեն պլանավորված է և մասնակիորեն արձագանքում է իրավիճակի փոփոխություններին»: Նրանք փորձում են ռազմավարության մեջ համադրել պլանային և իրավիճակային կառավարման հարաբերությունները:

Ռազմավարությունը ամբողջական մեկնաբանելու հետաքրքիր փորձ է հանդիսանում նաև Ռ. Կոխի մոտեցումը, ինչը ենթադրում է երկու պայման. նախ պետք է իմանալ, թե կազմակերպությունն ինչ պետք է անի և, երկրորդը, ինչն է անում ըստ էության: Նրա կարծիքով՝ ռազմավարությունը նորմատիվային առումով գործարարության տրամաբանությունն է, որը սահմանում է, թե ինչի հաշվին կազմակերպությունը կարող է ստանալ մրցակցային առավելություններ և գտնել իր տեղը, կազմակերպության իրական գործողություններն են, նրա գործունեության և մրցակիցների հետ պայքարի մեթոդները:

Այս կապակցությամբ Հաքսը գտնում է, որ ռազմավարության կոնցեպցիան անհրաժեշտ է դիտարկել ռազմավարության պրակտիկայից դուրս և առաջարկում է ռազմավարության վեց կարևորագույն կողմեր, որոնք անհրաժեշտ է ներառել ռազմավարության ըմբռնման ցանկացած ընդհանուր բնորոշման մեջ: Նա ռազմավարությունը դիտարկում է որպես՝

- որոշումների միացյալ և ամբողջական մոդել,
- կազմակերպության երկարաժամկետ նպատակների սահմանման միջոց,
- կազմակերպության մրցակցային ոլորտների սահմանման միջոց,

- արտաքին հնարավորությունների ու սպառնալիքների և ներքին առավելությունների ու թերությունների հակազդեցություն մրցակցային առավելություններ ձեռք բերելու համար,
- կորպորատիվ, մրցակցային և գործառության մակարդակով կառավարչական խնդիրների սահմանազատման տրամաբանական համակարգ,
- տնտեսական և ոչ տնտեսական օգուտի սահմանում, որոնք կազմակերպությունը մտադիր է ապահովել շահագրգիռ անձանց շրջանակում:

Հետևաբար տարբեր տեսաբանների մեկնաբանությունները ռազմավարության վերաբերյալ, ինչպես նաև ռազմավարության տեսությունների վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ ռազմավարությունը հարաբերությունների բազմաշերտ ու բարդ գործընթացային համակարգ է, որը կարող է ամբողջական բնույթ ստանալ, եթե դիտարկվում է բոլոր տեսությունների և դիրքորոշումների համակարգային մոտեցմամբ, ինչը հնարավորություն է ընձեռում ձերբազատվել տարբեր տեսությունների նեղ մեթոդաբանական մոտեցումներից ու առաջադրել ռազմավարության առավել ամբողջական մեթոդաբանություն:

Մեր կարծիքով՝ ռազմավարությունը ներկա և ապագա փոփոխություններին համահունչ անընդհատ այլընտրանքային կանխատեսումներ իրականացնող և որոշակի ռեսուրսների տիրապետող կառավարման սուբյեկտի նպատակային գործողությունների ամբողջությունն է, ինչը համակարգային փոփոխությունների պայմաններում կառավարման յուրաքանչյուր սուբյեկտի համար արտահայտում է կոնկրետ բովանդակություն և ձև ունեցող բազմաչափ հարաբերություններ: Այս բնորոշման առավելությունն այն է, որ

- ընդգծում է որոշակի ռեսուրսների առկայությունը, որը կարող է լինել ինչպես նյութական, այնպես էլ ոչ նյութական:
- Այլընտրանքային կանխատեսումներն իրականացվում են ոչ միայն ապագա, այլև ներկա փոփոխություններին համահունչ և բնութագրվում են անընդհատությամբ:
- Ռազմավարությունը ներկայացվում է իբրև կառավարման յուրաքանչյուր սուբյեկտի համար կոնկրետ բովանդակություն արտահայտող բազմաչափ հարաբերությունների ամբողջություն:
- Ռազմավարությունը դիտարկվում է համակարգային մոտեցման դիրքերից:

Յուրաքանչյուր ռազմավարության ներկայացվում է որոշակի պահանջներ: Այն պետք է լինի՝

- իրական, ինչը ենթադրում է, որ ռազմավարությունը պետք է համապատասխանի իրավիճակին, կազմակերպության նպատակներին, տեխնոլոգիական հնարավորություններին, աշխատողների և կառավարիչների հմտություններին ու փորձին, մշակույթին, կառավարման գոյություն ունեցող համակարգին:
- Տրամաբանական, այսինքն՝ ապահովի ներքին ամբողջականությունը, առանձին մասերի ներդաշնակությունը, վերջիններիս փոխադարձ աջակցությունը, որի արդյունքում ձևավորվում է սիներգետիկ արդյունք:
- Համատեղելի շրջակա միջավայրի հետ, վերջինիս հետ փոխհարաբերության մեջ մտնելու հնարավորություն ունենա:
- Արդարացված՝ ռիսկայնության տեսանկյունից:
- Այլընտրանքային. ռազմավարությունը պետք է ընտրվի մի քանի տարբերակներից և ունենա մրցակցային առավելություններ ձեռք բերելու, հաջողության հասնելու ուղղվածություն:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Sun. Tzu. Art of War, New York: Oxford University Press, 1971
2. Научная организация труда и управления, Сборник /Под общ. ред. АН УССР А.Н. Щербания
3. Экономика, М., 1965,
4. Մենեջմենթ, ՀՀ ԳԱՄ թղթակից անդամ Յու. Մ. Սուվարյանի ընդհանուր խմբագրությամբ (երրորդ լրացված, բարեփոխված հրատարակություն), Եր., Տնտեսագետ, 2009
5. Милцберд Г., Альстерд Б., Лемпел Дж. Школы стратегий. СПб, «Питер», 2000
6. Chandler A. (1962) Strategy and Structure MIT Press. Cambridge MA
7. Hofer C. W. and Schendel D. (1978) Strategy Formulation Analytical Concept, West Publishing Company New York
8. Ансофф И., «Новая корпоративная стратегия» /пер. с англ., под ред. Ю.Н.Каптуревского, СПб, издательство «Питер», 1999:

ORGANIZATION STRATEGY DEVELOPMENT CONCEPT

ARAKELYAN VALERI

PhD in Economics, Associate Professor

Lecturer, Gavar State University

MKRTCHYAN ANNA

Assistant, YSU

In this article the authors present current issues of strategic management.

Analyzing the approaches available in the specialized literature, a new concept of strategic management was proposed, according to which a strategy is a set of targeted actions of a subject that owns resources and forecasts current and future changes to constant and predictable alternatives, which, in the context of systemic changes for each entity, expresses a specific content and multifaceted relationships.

Key words: *strategy, market, competition, competitiveness, product, technology, resources, model, internal environment, analysis, planning.*

КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ СТРАТЕГИИ ОРГАНИЗАЦИИ

АРАКЕЛЯН ВАЛЕРИЙ

*кандидат экономических наук, доцент
преподаватель ГГУ*

МКРТЧЯН АННА

ассистент ЕГУ

ТКАЧЕНКО АНЖЕЛА

аспирант РАУ

В статье авторами представлены актуальные проблемы стратегического управления.

Анализируя подходы, имеющиеся в специализированной литературе, была предложена новая концепция стратегического управления, согласно которой стратегия представляет собой набор целевых действий субъекта, владеющего ресурсами и прогнозы, подверженные постоянным и предсказуемым альтернативам текущих и будущих изменений, что в условиях системных изменений для каждого субъекта управления выражает конкретное содержание и вид многомерных отношений.

Ключевые слова: *стратегия, рынок, конкуренция, конкурентоспособность, продукт, технология, ресурсы, модель, внутренняя среда, анализ, планирование.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 29.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 18.10.2019թ.:

**ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՓԱԹԵԹԻ ՇՐՋԱՆԱԿՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՂ
ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱԳԱ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ
ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ**

ՀԱԿՈԲՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: ahakobyan@inbox.ru

Հոդվածում ներկայացվում է Հայաստանի Հանրապետությունում սոցիալական փաթեթի ներդրման անհրաժեշտությունը, նպատակները, կիրառման ընթացքում բացահայտված դրական ու բացասական երևույթները, ինչպես նաև սոցիալական փաթեթի շրջանակում իրականացվող ծառայությունների հետագա զարգացման և բարելավման միտումները: Ներկայացվել է տեղեկատվություն իրականացվող ծառայությունների վերաբերյալ՝ սկսած ներդրման պահից, բացահայտվել են օրենսդրական դաշտում կատարված փոփոխությունները՝ մեկնաբանելով դրանց դրական ազդեցությունը, ինչպես նաև սոցիալական փաթեթի ներդրման դրական և խթանող ներգործությունը մեր երկրում սոցիալական հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ:

Վերլուծության արդյունքում արվել են առաջարկություններ՝ հիմնականում ուղղված կուրակային կարգով հավաքված և տվյալ բյուջեային տարվա ընթացքում չօգտագործված գումարներին: Քանի որ ներկայումս գործող օրենսդրության համաձայն շահառուն կարող է այդ գումարները օգտագործել հաջորդ տարիներին, ապա առաջարկվում է հնարավորություն ընձեռել, որպեսզի նրանք իրենց հանգիստը կարողանան կազմակերպել ոչ միայն Հայաստանում և Արցախում, այլ նաև արտասահմանում: Բացի դրանից՝ խիստ կարևոր ենք համարում նաև հանրապետությունում առողջապահական պարտադիր բժշկական ապահովագրության կիրառման հնարավորինս ընդլայնումը՝ ընդգրկվող շահառուների առումով:

Բանալի բառեր՝ սոցիալական փաթեթ, շահառու, կուրակված միջոցներ, պարտադիր բժշկական ապահովագրություն, սոցիալական երաշխիքներ, հիփոթեքային վարկի ամսական մարումներ, բնակչության խոցելի խավեր:

Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց նկատելի են զարգացման միտումներ նաև

սոցիալական հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ: Մեր երկրում վերջին տարիները նախանշված են որպես սոցիալական զարգացում ապահովող, որին մեծապես նպաստում են նաև Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների որոշ խմբերին տրամադրվող սոցիալական փաթեթները: Սոցիալական փաթեթը համեմատաբար նոր ծրագիր է Հայաստանի Հանրապետությունում: Այն նպատակ ունի բարելավելու Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների սոցիալ-տնտեսական վիճակը, նպաստել բնակչության խոցելի խավերի հնարավորությունների ընդլայնմանն ու նրանց սոցիալական երաշխիքների ապահովմանը, որն իր հերթին կհանգեցնի մարդկանց կենսամակարդակի բարձրացմանը: Սոցիալական փաթեթը պետական մարմինների, կրթության, մշակույթի, գիտության ու սոցիալական պաշտպանության ոլորտների, պետական ոչ առևտրային կազմակերպություններում աշխատողների և նրանց անմիջական ընտանիքների անդամների առողջական, կրթական և այլ խնդիրների ապահովման միջոցառումների համախումբ է՝ աշխատողների մոտիվացման և աշխատանքի արդյունավետության բարձրացման նպատակով:

ՀՀ սոցիալական փաթեթներն ունեն հստակ ռազմավարական նպատակներ՝ բավարարելու աշխատողների սոցիալական կարիքները, մոտիվացնելու ՀՀ բնակչությանը, բարձրացնելու աշխատանքի արդյունավետությունն ու պետական ոլորտի աշխատանքի գրավչությունը:

Հայաստանի Հանրապետությունում սոցիալական փաթեթը առաջին անգամ ներդրվեց 2012 թվականին, որը հնարավորություն ընձեռեց շուրջ 120 հազար աշխատակիցների, (քաղաքացիական և պետական ծառայողներին, պետական պաշտոններ զբաղեցնող անձանց, ինչպես նաև կրթության, մշակույթի և սոցիալական պաշտպանության ոլորտների, պետական կազմակերպությունների վարչական և մասնագիտական պաշտոններ զբաղեցնողների և նրանց անմիջական ընտանիքի անդամներին՝ անկախ զբաղեցրած պաշտոնից և վարձատրության չափից, հավասարաչափ օգտվել մի խումբ սոցիալական ծառայություններից, որը նպաստելու էր նրանց կենսամակարդակի և կյանքի որակի բարձրացմանը:

ՀՀ սոցիալական փաթեթներն ունեն հստակ ռազմավարական նպատակներ հետևյալ ուղղություններով՝

1. աշխատողների սոցիալական կարիքների բավարարում,
2. մոտիվացում և աշխատանքի արդյունավետության բարձրացում,
3. պետական ոլորտի աշխատանքի գրավչության բարձրացում,
4. պետական ոլորտում կադրերի հոսունության կրճատում:

Սոցիալական փաթեթներից օգտվելը հնարավորություն է տալիս շահառուներին ստանալու առողջության ապահովագրություն, հիփոթեքային վարկի ամսական վճարի մարում, ուսման վարձի վճար, հանգստի կազմակերպում Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության տարածքներում:

Սոցիալական փաթեթը՝ սոցիալական փաթեթի շահառու հանդիսացող անձանց կամ նրանց անմիջական ընտանիքների անդամների մասով շահառու են հանդիսանում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2012 թվականի դեկտեմբերի 27-ի № 1691-Ն որոշմամբ սահմանված սոցիալական փաթեթից օգտվելու իրավունք ունեցող անձինք¹:

Շահառուն հնարավորություն ունի իր ցանկությամբ ընտրելու ցանկացած ապահովագրական ընկերություն: Շահառուն կարող է ընտրել ապահովագրական ընկերությունների կողմից առաջարկվող առողջության ապահովագրության ցանկացած փաթեթ, որի պայմանները պետք է բավարարեն ՀՀ կառավարության 2012 թվականի դեկտեմբերի 27-ի N 1691-Ն որոշմամբ սահմանված փաթեթների պահանջներին՝ անհրաժեշտության դեպքում լրավճարելով տարբերությունը²:

Ապահովագրական ընկերությունների ցանկը, այդ ընկերությունների կողմից առաջարկվող առողջության ապահովագրության փաթեթների օրինակելի ձևերը ՀՀ առողջապահության նախարարության դրական եզրակացությամբ հաստատվելուց հետո հրապարակվում են ՀՀ առողջապահության նախարարության կայքում³:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ՝ 2019 թվականից ծրագրի շահառուների շրջանակն ընդլայնվել է շուրջ 30.000-ով: Նշենք, որ սոցիալական փաթեթը հատկացվում է նաև շահառու մարմինների տեխնիկական սպասարկում իրականացնող աշխատակիցներին, գիտությունների ազգային ակադեմիայի աշխատակազմի և նրան ենթակա ՊՈԱԿ-ների հաստիքացուցակներում ընդգրկված աշխատակիցներին, Հայաստանի Հանրապետությունում մշտապես բնակվող «ԽՍՀՄ» և ՀՀ «ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ» պատվավոր կոչմանն արժանացած անձանց, Կարեն Դեմիրճյանի անվան Երևանի մետրոպոլիտենի աշխատողներին՝ բացառությամբ ղեկավար աշխատակազմի (տնօրեն, տնօրենի տեղակալներ), որը հաստատված է «Հանրային ծառայության մասին ՀՀ օրենքով»⁴:

¹ Տե՛ս, <http://www.mlsa.am/>

² Տե՛ս, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=81037>

³ Տե՛ս, http://moh.am/?section=static_pages/index&id=628&subID=57

⁴ Տե՛ս, <http://www.irttek.am/views/act.aspx?aid=150577>

Իրական շահառուների շրջանակն ավելի մեծ է, քանի որ փաթեթով նախատեսված որոշակի ծառայություններից հնարավորություն ունեն օգտվել նաև նրանց անմիջական ընտանիքի անդամները՝ ամուսինը և մինչև 27 տարեկանը լրացած նրանց հետ բնակվող զավակները:

Հարկ է նշել, որ սոցփաթեթի տված արտոնություններից չեն կարող օգտվել ՀՀ կենտրոնական բանկի, Երևանի քաղաքապետարանի և ՀՀ տեղական ինքնակառավարման մարմինների աշխատակիցները:

Բացի պետական մարմիններից՝ սոցիալական փաթեթում ներառված ծառայություններից կարող են օգտվել նաև կրթության, մշակույթի, գիտության և սոցիալական պաշտպանության ոլորտի ՊՈԱԿ-ների աշխատակիցները, նաև «Հայկական ատոմային էլեկտրակայան» փակ բաժնետիրական ընկերության այն աշխատակիցները, ովքեր աշխատում են առանձնապես ծանր կամ առանձնապես վնասակար պայմաններում¹:

Եթե ՀՀ քաղաքացին աշխատել է վերոնշյալ պաշտոններից որևէ մեկում ոչ պակաս, քան 6 ամիս և ունի մինչև 6 ամսվա աշխատանքային ստաժ, ապա չի կարող համարվել սոց. փաթեթի շահառու:

Սոցիալական փաթեթից օգտվել չեն կարող նաև օրենքով սահմանված կարգով՝ հղիության և ծննդաբերության նպատակային արձակուրդի, մինչև երեք տարեկան երեխայի խնամքի համար տրամադրվող նպատակային արձակուրդի, կադրերի ռեզերվում աշխատող և պարտադիր ժամկետային զինվորական ծառայությունից վերադարձած անձինք²:

Անհրաժեշտ է նշել, որ աշխատողի դրույքի (աշխատաժամանակի) փոփոխման դեպքում սոցիալական փաթեթի գումարը չի փոխվում սոցիալական փաթեթի իրավունքի ծագման պահից հաշված մինչև մեկ օրացուցային տարին լրանալը:

Սոցիալական փաթեթի գաղափարը կարելի է համարել վերջին տասնամյակում կառավարության ամենահաջող ծրագիրը: Թեկուզ այն պատճառով, որ այն նախադեպը չունի միջազգային փորձի տեսանկյունից: Բազմաթիվ երկրներում կառավարություններն իրականացնում են քաղծառայողների սոցիալական աջակցության ծրագրեր, օրինակ՝ Ռուսաստանում կառավարությունը սուբսիդավորում է քաղծառայողների կողմից բնակարանի ձեռքբերման կամ կառուցման ծախսերի մի մասը: Սակայն նման փաթեթային առաջարկներ հայտնի չեն: Եվրոպայում առավել

¹ Տե՛ս, <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150577>

² Տե՛ս, ՀՀ կառավարության որոշումը սոցիալական փաթեթի շահառուների առողջապահական փաթեթի շրջանակում պետության կողմից երաշխավորված անվճար բժշկական օգնության եվ սպասարկման կազմակերպման ու ֆինանսավորման, ինչպես նաև առողջապահական փաթեթի հասանելիության նպատակով էլեկտրոնային շտեմարանի ձեւավորման ու վարման կարգը հաստատելու մասին ՀՀ օրենք:

տարածված է պարտադիր բժշկական ապահովագրությունը բոլոր աշխատողների համար, սակայն ապահովագրական գումարի մի մասը, (կամ ամբողջը) վճարվում է ապահովագրվողի կողմից:

Փոփոխություններ են կատարվել սոցիալական փաթեթի հատկացման գործընթացում, և 2013 թվականից փաթեթը հատկացվում է առևտրային բանկերի միջոցով՝ սոցիալական փաթեթի գումարը փոխանցվում է աշխատողի՝ հատուկ այդ նպատակով բացված սոցիալական փաթեթի հաշվին, գումարները կրում են կուտակային բնույթ, իսկ կուտակված միջոցների վրա բանկերի կողմից առաջարկվում են նաև տոկոսադրույքներ, որտեղից կարող են փոխանցումներ կատարվել միայն սոցփաթեթի նախանշված ուղղություններով:

Պետական բյուջեից հատկացումները կատարվել են «Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենքով նախատեսված կարգով՝ «Պետական հիմնարկների և կազմակերպությունների աշխատողների սոցիալական փաթեթով ապահովում» ծրագրում ընդգրկված պետական մարմինների համար: ՀՀ ֆինանսների նախարարության աշխատակազմի գանձապետական ստորաբաժանումներում բացվեցին գանձապետական հաշիվներ:

Առաջին տարում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պետական բյուջեի միջոցներից սոցիալական փաթեթի համակարգին հատկացրեց 15.6 մլրդ դրամ, որից տվյալ տարում օգտագործվեց 12.1 մլրդ /հատկացված միջոցների 78%-ը/: 2014թ.-ին պետական բյուջեով սոցիալական փաթեթի համար նախատեսվել էր 17.559.833 հազ. դրամ, որի ճշտված պլանը սահմանվել էր 9.174.079,5 հազ. դրամ, իսկ փաստացի կատարողականը կազմել էր ճշտված պլանի միայն 74.5 %-ը:

2016 թվականին 2015թ.-ի համեմատ պետական հիմնարկների և կազմակերպությունների աշխատողների բժշկական օգնության և սպասարկման ծառայությունների ծախսերի գծով արձանագրվել է 18.6% անկում, ինչը հիմնականում պայմանավորված է տվյալ ծրագրից սրտի վիրահատությանը հատկացվող միջոցները «Սրտի վիրահատության ծառայություններ» ծրագիր տեղափոխելու հանգամանքով: Հաշվետու տարում 11.7 մլրդ դրամ է օգտագործվել մասնագիտացված հիվանդանոցային ծառայությունների ձեռքբերման նպատակով՝ կազմելով ծրագրի 99.5%-ը: 2015թ.-ի համեմատ նշված ծախսերն աճել են 28.8%-ով կամ ավելի քան 2.6 մլրդ դրամով, ինչը հիմնականում պայմանավորված է սրտի վիրահատությունների ծառայությունների ծախսերով, որտեղ համախմբվել են հիվանդանոցային որոշ ծրագրերում նախկինում ընդգրկված սրտի վիրահատության ծախսերը:

2017 թվականին պետական հիմնարկների և կազմակերպությունների աշխատողներին սոցիալական փաթեթով ապահովման ծրագրի շրջանակներում բյուջետային ծախսերի տնտեսագիտական դասակարգման 4729 «այլ նպաստներ» հոդվածով ՀՀ պետական բյուջեից տրամադրվել է ավելի քան 10.9 մլրդ դրամ, իսկ 2018 և 2019 թվականների համար ՀՀ պետական բյուջեով պլանավորվել է փոքր- ինչ ավելի՝ նույն 10.619,496 հազ. դրամը:

Համաձայն Հայաստանի Հանրապետության կառավարության N° 1691-Ն որոշման՝ յուրաքանչյուր աշխատակցին սոցիալական փաթեթով նախատեսված գումարը կազմում է ամսական 11 հազար դրամ, որը տարեկան կտրվածքով հավասար է 132.000 ՀՀ դրամ: Այս գումարից սոցիալական փաթեթի պարտադիր վճարը՝ առողջության ապահովագրության ծառայության համար սահմանված բազային ծածկույթը, կազմում է 52.000 դրամ, որի դիմաց ապահովագրական գումարը՝ 3.800.000 դրամ: Փաթեթը ներառում է հիվանդանոցային պայմաններում հատուցվող դեպքերի շրջանակը՝ սուր, անհետաձգելի և պլանային բուժօգնությունը, այդ թվում՝ սրտի հետ կապված առավել ծավալուն դեպքերի փոխհատուցումը (դեղապատ ստենդի, սրտի ռիթմը կարգավորող սարքերի, փականների պրոթեզների փոխհատուցում), ուռուցքաբանության ժամանակ կիրառվող վիրահատական բուժումը և սահմանափակ քանակությամբ ճառագայթային բուժումը և այլն:

Առողջության ապահովագրությունը հնարավորություն է տալիս խնայելու հիվանդությունների կանխարգելման, առողջության վերականգնման և պահպանման համար անհրաժեշտ գումարները, և պատահական չէ, որ այն դարձել է բժշկական ծառայությունների ծախսերի հատուցման քաղաքակիրթ աշխարհում առավել տարածված ձևը: Թեև մեր ազգաբնակչության մեջ դեռ ձևավորված չէ սեփական առողջության մասին հատկապես նախօրոք մտածելու մշակույթը, սակայն տարբեր հարցումները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում մարդկանց համար ժամանակին բուժօգնություն ստանալու հիմնական խոչընդոտը ֆինանսական միջոցների պակասն է: Սոցիալական փաթեթով ապահովագրության փորձը ցույց տվեց, որ ապահովագրված շատ քաղաքացիներ վաղուց ունեին առողջական խնդիրներ, սակայն գումարի պատճառով չէին կարողանում հետևել իրենց առողջությանը: Այսօր բժշկական ծառայությունների գերակշռող մասը դարձել է վճարովի, իսկ առաջավոր տեխնոլոգիաների կիրառմանը զուգընթաց աճում են նաև դրանց գները:

Վարձու աշխատողների մի սովոր հատված 2012 թվականի՝ իրենց հատկացված սոցիալական փաթեթի գումարն ամբողջությամբ կամ մասնակի ուղղել էին բուժապահովագրությանը՝ չհաշված պարտադիր

բուժապահովագրությունը: 2013 թվականին նախորդ տարվա համեմատ նվազեց նրանց թիվը: Հետագա տարիներին նույնպես շարունակեց նվազել այդ շահառուների թիվը, որոնք սոցիալական փաթեթի գումարն ամբողջությամբ (132 հազ. դրամը) ուղղել էին բուժապահովագրությանը: Սոցիալական փաթեթի միջոցով կատարված 132 հազ. դրամի հատկացման մինչև 72000 դրամը շահառուն կարող է օգտագործել հանգստի, ուսման վարձի կամ հիփոթեքային վարկի մարման նպատակներով:

Սոցիալական փաթեթի շրջանակում ՀՀ պետական բյուջեից կատարվել են հատկացումներ հիփոթեքային վարկի ամսական մարումների փոխհատուցման գծով: Այս հատկացումները թեև իրենց տեսակարար կշռով էական դեր դեռևս չունեն, սակայն կարող են քաղաքացիների սոցիալ-տնտեսական պայմանների բարելավման և բարեկեցության ապահովման նախապայման դառնալ:

Սոցիալական փաթեթի շրջանակում ՀՀ պետական բյուջեից կատարվել են հատկացումներ նաև ուսման վարձի փոխհատուցման գծով: 2012 թվականին ուսման ծախսերի փոխհատուցման վճարը կազմեց ընդհանուր գումարի 7.8%-ը, որը հետագայում աճել է, սակայն աննշան: Չնայած դրան՝ ուսման վճարի փոխհատուցման այս հնարավորությունը որոշակի դեր և նշանակություն ունի, քանի որ հայ ժողովուրդը մշտապես արժևորել է ուսումն ու կրթությունը:

Սոցիալական փաթեթի չորրորդ տարրը հանգստի ապահովումն է Հայաստանի Հանրապետությունում և Արցախի Հանրապետությունում: Շահառուների կողմից կտրուկ աճել է սոցիալական փաթեթի շրջանակում հանգստի ապահովմանն ուղղվող գումարների չափը և՛ բացարձակ, և՛ հարաբերական առումով (2012թ. այն կազմել էր հատկացված գումարի 7.6 %-ը, որը 2013թ.-ին կազմեց 10.24 %-ը): Սոցիալական փաթեթի միջոցներով շահառուները միջինում հատկացնում են 60-65 հազ. դրամ, որը նպաստել է նաև հանրապետությունում ներքին զբոսաշրջության զարգացմանը:

Հետևաբար, սոցիալական փաթեթի ներդրումը լուրջ խթան դարձավ ներքին զբոսաշրջության զարգացման համար: Դա է վկայում նաև այն փաստը, որ հետագա տարիներին նույնպես, մասնավորապես 2017 թվականին, զբոսաշրջության մեջ ներգրավված շահառուների թիվը գրեթե կրկնապատկվել է:

Ողջունելի է այն փաստը, որ մեր կառավարության կողմից նախատեսվել է, որ այն ուսանողները, որոնք միաժամանակ սովորում և աշխատում են, հնարավորություն կունենան իրենց ստացած եկամտից վճարված եկամտային հարկի հաշվին մարել ուսման վարձը: Այստեղ

հիմնական տրամաբանությունն այն է, որ ուսման ծախսերի փոխհատուցման նպատակի համար միշտ կարելի է և անհրաժեշտ է կատարել ներդրումներ:

Կատարված ուսումնասիրության հիման վրա առաջարկվում է՝ քանի որ ներկայումս գործող օրենսդրության համաձայն շահառուն կարող է մեկ բյուջետային տարվա ընթացքում չօգտագործված գումարները կուտակել և դրանք օգտագործել հաջորդ բյուջետային տարում, ապա կարելի է հնարավորություն ընձեռել, որպեսզի նրանք իրենց հանգիստը կարողանան կազմակերպել նաև արտասահմանում:

Հանրապետությունում հնարավորինս ընդլայնել առողջապահական պարտադիր բժշկական ապահովագրության կիրառումը:

Եվ, ընդհանրապես, անհրաժեշտ է ընդլայնել սոցիալական աջակցության հասցեագրված նմանատիպ ծրագրերը:

Օգտագործված գրականություն

1. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 27.12.2012թ N1691-Ն որոշում:
2. Афанасьева Е.В.- Социальный пакет работников,- Россия, г. Новосибирск, 2016 г
3. Work Package- Review on innovation in social services in Europe Health, Education and Welfare 1: Literature review on innovation in social services in Europe (sectors of Health, Education and Welfare Services)- Report May 2012
4. Michael Haskins- The development and improvement of the social packages in international concep
5. <http://www.mlsa.am>-ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարություն:
6. <http://mineconomy.am>-ՀՀ տնտեսական զարգացման և ներդրումների նախարարություն:
7. <http://www.edu.am/>-ՀՀ կրթության և գիտության նախարարություն:
8. <https://www.arlis.am>-Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգ:
9. <http://moh.am>-ՀՀ առողջապահության նախարարություն:
10. minfin.am-ՀՀ ֆինանսների նախարարություն:

TRENDS IN THE FURTHER DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF SERVICES PROVIDED WITHIN THE SOCIAL PACKAGE

HAKOBYAN ANAHIT

Lecturer, GSU

The article presents the necessity, goals, objectives, as well as the positive and negative phenomena revealed during the implementation of social package in the Republic of Armenia, as well as the trends of further development and improvement of services provided within the social package. Social package has a considerable motivating impact. Information on the services provided, starting from the moment of introduction, as well as changes made in the legislation were presented, commenting on their positive impact, as well as the positive and stimulating impact of the implementation of social package on solving social problems in our country.

As a result of the analysis, recommendations were made mainly directed to funds collected and not used during one budget year. As the current legislation allows the beneficiaries to use the money in the future, it is suggested to enable them to organize their holidays not only in Armenia and Artsakh, but also abroad. In addition, we think that it is extremely important to maximize the use of compulsory health insurance in the Republic making it available to eligible beneficiaries.

Key words: *social package, beneficiary, accumulated funds, compulsory medical insurance, social guarantees, monthly mortgage loan repayments, vulnerable population.*

ТЕНДЕНЦИИ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УСЛУГ В РАМКАХ СОЦИАЛЬНОГО ПАКЕТА

АКОПЯН АНАИТ

Преподаватель ГГУ

В статье представлены необходимость, цели, реализации социального пакета в Республике Армения, а также тенденции дальнейшего развития и совершенствования услуг, предоставляемых в рамках социального пакета. Социальный пакет дает значительный мотивирующий эффект. Представлена информация о предоставляемых услугах, начиная с момента их введения, а также об изменениях в законодательной сфере, комментируется их положительное влияние, а также положительное и стимулирующее влияние внедрения социального пакета для решения социальных проблем в нашей стране.

В результате анализа были сделаны рекомендации в основном направленные на средства, собранные и не использованные в течение одного бюджетного года. Поскольку действующее законодательство позволяет бенефициару использовать деньги в ближайшие годы, предлагается дать им возможность организовать свой отпуск не только в Армении и Арцахе, но и за рубежом. Кроме того, мы считаем чрезвычайно важным, чтобы максимально использовать возможность внедрения обязательного медицинского страхования в Республике было доступно для многих бенефициаров.

Ключевые слова: *социальный пакет, бенефициар, накопленные средства, обязательное медицинское страхование, социальные гарантии, ежемесячные выплаты по ипотечным кредитам, уязвимое население.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 29.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 18.10.2019թ.:

**ԲԱՆԿԵՐԻ ԱԿՏԻՎՆԵՐԻ ԵՎ ՊԱՍԻՎՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԲԱՆԿԵՐՈՒՄ**

ՀԱԿՈԲՅԱՆ ԱՐՄԵՆ

Տնտեսագիտության դոկտոր,

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: armen_hakobyan@hotmail.com

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԲԱԲԿԵՆ

ԳՊՀ շրջանավարտ

e-mail: bab1993gh@gmail.com

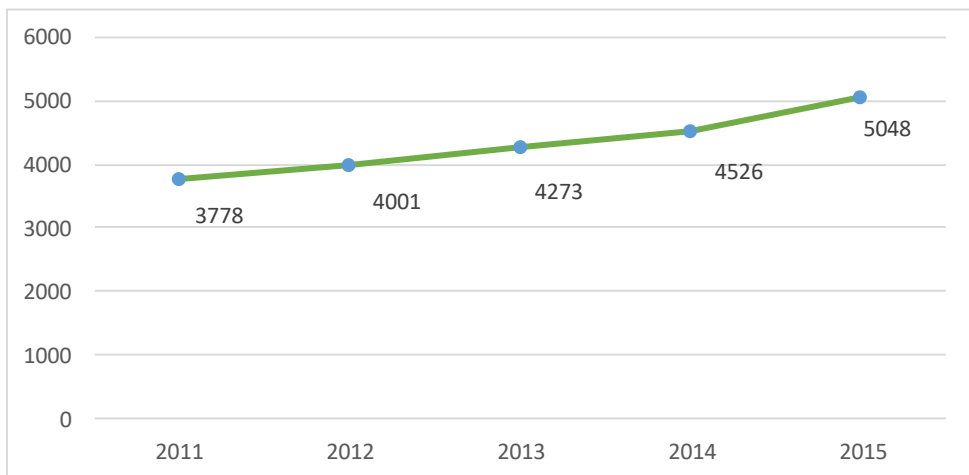
Այս հոդվածում ներկայացվել է ՀՀ առևտրային բանկերի ակտիվների և պարտավորությունների ֆինանսական կառավարման վերլուծությունը 2011-2015 թվականներին: Միևնույն ժամանակ վերլուծվել է ՀՆԱ-ի և առևտրային բանկերի շահույթի միջև կապը: Ուսումնասիրվել և վերլուծվել է ՀՀ առևտրային բանկերի գործունեության կառավարման համար փաստացի իրավական հիմնախնդիրները, ֆինանսական ակտիվները և պարտավորությունները:

Բանալի բառեր՝ առևտրային բանկեր, ակտիվների և պասիվների կառավարում, ՀՆԱ, զուտ շահույթ, վարկեր, ավանդներ:

Առևտրային բանկերի գործունեությունը երկրում տնտեսական և սոցիալական կայունության հիմնասյուներից է և սերտորեն կապված է երկրի բարեկեցության հետ: Առևտրային բանկերը տնտեսական կառույցներ են, որոնց հիմնական գործունեությունը ազատ դրամական միջոցների հավաքագրումն է, վարկերի տրամադրումը, դրամական հաշվարկների կատարումը, արժեթղթերի թողարկումը և այլն¹: Առևտրային բանկերի ակտիվ գործունեության միջոցով դրամական միջոցները վերաբաշխվում են տնտեսության տարբեր ոլորտների և արտադրությունների միջև: Ազգային տնտեսության համախառն ներքին արդյունքի մեջ իր կարևորագույն մասն է կազմում բանկային համակարգի շահութաբերության մակարդակը: Ուստի այժմ դիտարկենք և համադրենք համախառն ներքին արդյունքի և բանկային համակարգի շահութաբերության միտումները: Գծապատկեր 1-ը ցույց է տալիս, որ 2011-ից 2015 թվականներին նկատվել են համախառն ներքին արդյունքի աճման միտումներ՝ գրանցելով 25.2 տոկոսային կամ 1270 մլրդ դրամի աճ: 2011-2014 թվականներին ՀՆԱ-ի աճի միտումները համեմատաբար

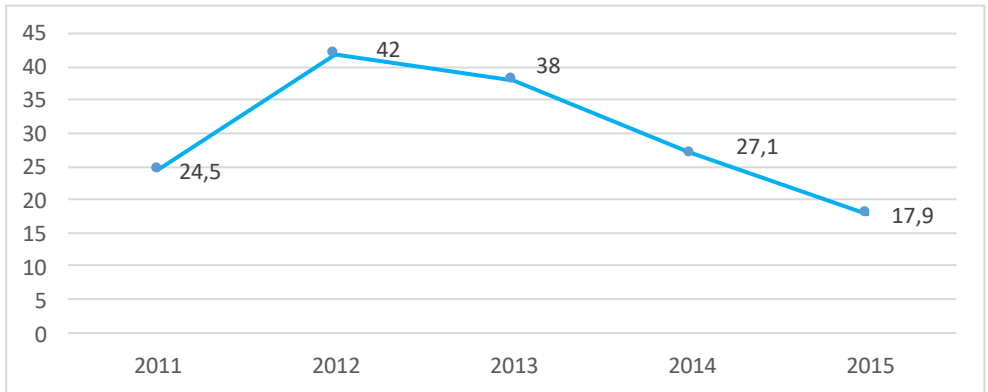
¹ Timothy W. Koch, Bank Management, 8th Edition, 2015 page 18

ունեցել են դինամիկ ավելացման բնույթ, սակայն 2014-2015 թվականներին արձանագրվել է կտրուկ աճ: Իսկ ինչ վերաբերում է բանկային համակարգի շահութաբերության մակարդակին 2011-2015 թվականներին, հարկ է նկատել, որ բանկային համակարգի շահութաբերության մակարդակն ունեցել է թե՛ աճման և թե՛ նվազման միտումներ: Այսպիսով, 2011-2012 թվականներին գրանցվել է 34.6 տոկոսային կամ 14.5 մլրդ դրամի աճ, 2012-2013 թվականներին արդեն իսկ նկատվել է շահութաբերության նվազման միտումներ՝ գրանցելով 9.7 տոկոսային կամ 4 մլրդ դրամի անկում, իսկ ահա 2013-2015 թվականներին տեղի է ունեցել շահութաբերության կտրուկ անկում՝ արձանագրելով 53 տոկոսային կամ 20.1 մլրդ դրամի նվազում:

Գծապատկեր 1. ՀՀ համախառն ներքին արդյունքը 2011-2015թթ¹. (մլրդ, ՀՀ դրամ):

¹ Տես՝ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը հունվար-մարտին 2011-2015թթ, Իրական հատված, էջ 9-11

Գծապատկեր 2. ՀՀ բանկային համակարգի զուտ շահույթը 2011-2015թթ¹.
(մլն, ՀՀ դրամ):

Բանկային համակարգի արդյունավետ և արդիական կառավարման համար անհրաժեշտ են բանկերի ֆինանսական կառավարման ճիշտ և ժամանակակից մոտեցումներ:

Բանկի ֆինանսական կառավարումը տնտեսության զարգացման գործոններից մեկն է: Եվ քանի որ այն իրենից ներկայացնում է տնտեսական-սոցիալական ուղղված նպատակային գործունեություն, ապա ֆինանսական կառավարումը ենթադրում է նաև դրա համար անհրաժեշտ ֆինանսական ռեսուրսների հավաքագրման և արդյունավետ օգտագործման մեխանիզմի կազմակերպում:

Ֆինանսական կառավարման միջոցով առևտրային բանկի կառավարումը որոշում է հետևյալ խնդիրները².

- սեփական և փոխառու դրամական միջոցների ձևավորում,
- ֆինանսական ռեսուրսների իրատեսական բաշխումը եկամուտ ստանալու նպատակով,
- առավելագույն եկամուտի ստացում և նվազագույն ծախսեր,
- կենտրոնական բանկի կողմից առևտրային բանկերի համար սահմանված պարտադիր տնտեսական չափանիշների համապատասխանություն,
- բանկային ռիսկերի նվազեցում,
- բանկի իրացվելիության ապահովում:

Բանկային կառավարումը իրականացվում է ֆինանսական կառավարման հիմնական գործիքների միջոցով, որոնք՝ որպես առևտրային

¹ Տե՛ս ՀՀ վիճակագրական տեղեկագրեր 2011-2015թթ, ՀՀ բանկային համակարգի հաշվեկշռային ցուցանիշներ, էջ 79-90:

² Johannes Wernz, Bank management and control, Switzerland, 2014, page 27

բանկերի կառավարման ենթահամակարգ, հանդիսանում են պլանավորումը, մոնիտորինգը, տնտեսական վերլուծությունը, կանխատեսումը, հաշվապահությունը և վերահսկումը¹: Բանկի ֆինանսական կառավարման գործունեության ժամանակ բանկերը բախվում են ակտիվների և պասիվների արդյունավետ կառավարման խնդրին:

Առևտրային բանկի ակտիվների և պասիվների կառավարումը առաջնահերթ է բանկային գործունեության մեջ, քանի որ այն ներազդում է բանկային գործունեության մեջ տարբեր գործոնների վրա²: Ակտիվների և պասիվների կառավարման միջոցով առևտրային բանկը փորձում է նվազագույնի հասցնել գնային ռիսկը ի հաշիվ ակտիվների և պարտավորությունների որոշակի համապատասխան հարաբերակցության միջև, որպեսզի հասնի որոշակի եկամտի մակարդակի: Այլ կերպ ասած՝ առևտրային բանկի ակտիվների և պարտավորությունների կառավարումը իրենից ներկայացնում է մշտական համեմատություն և բանկի հաշվեկշռի հաստատում, որպեսզի պահպանվի շահութաբերությունը և նվազագույնի հասցվի չնախատեսված ռիսկերը: Այսպիսի ռիսկերի կառավարումը իրենից ներկայացնում է մեթոդ հավասարակշռություն ճիշտ գտնելու հաշվեկշռային ակտիվների և հաշվեկշռային պարտավորությունների միջև :

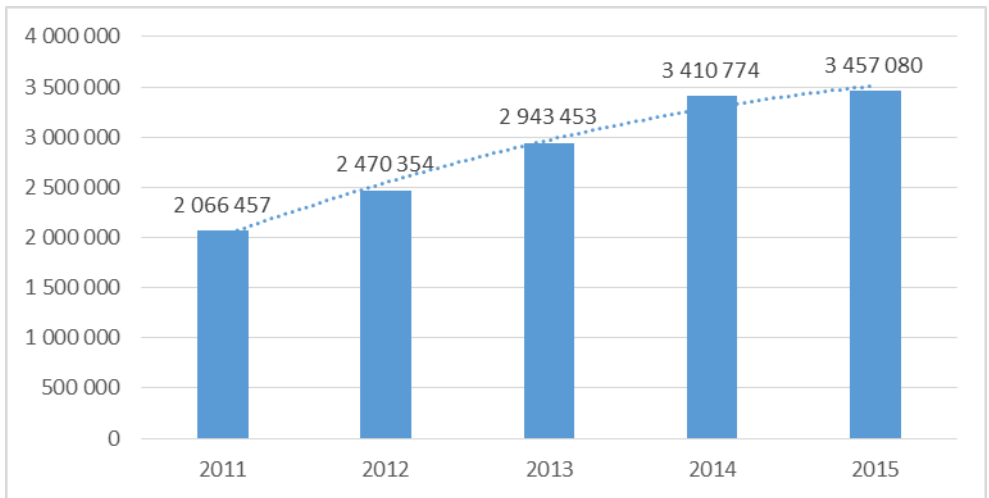
Առևտրային բանկի ակտիվների և պասիվների կառավարումը նույնպես կարող է բաժանվել ըստ ժամկետների՝ երկարաժամկետ և կարճաժամկետ կառավարում³: Կարճաժամկետ կառավարման իրականացման նպատակն է առավելագույնի հասցնել զուտ տոկոսային եկամուտը տվյալ մակարդակի ռիսկի կամ, ընդհակառակը, նվազագույնի հասցնել ռիսկը տվյալ մակարդակի զուտ տոկոսային եկամտի դեպքում: Երկարաժամկետ ակտիվների և պասիվների կառավարման նպատակն է առավելագույնի հասցնել առևտրային բանկի կապիտալի արժեքը :

Այսպիսով, ուսումնասիրելով ՀՀ բանկային համակարգում գործող առևտրային բանկերի ֆինանսական կառավարումը՝ առաջնային նախապայմանն է պարզել առևտրային բանկերի ակտիվների և պասիվների աճի և նվազեցման միտումները վերջին 5 տարիների ընթացքում՝ 2011-2015թթ.

¹ Лаврушина О. И., Банковский менеджмент, Москва, 2011, стр 25

² Peter S. Rose, Bank Management and Financial Services, International edition, 2008 p.207, p.246.

³ Тюкавкин А.В., Стратегия управления многофилиального коммерческого банка, 2012 стр 141

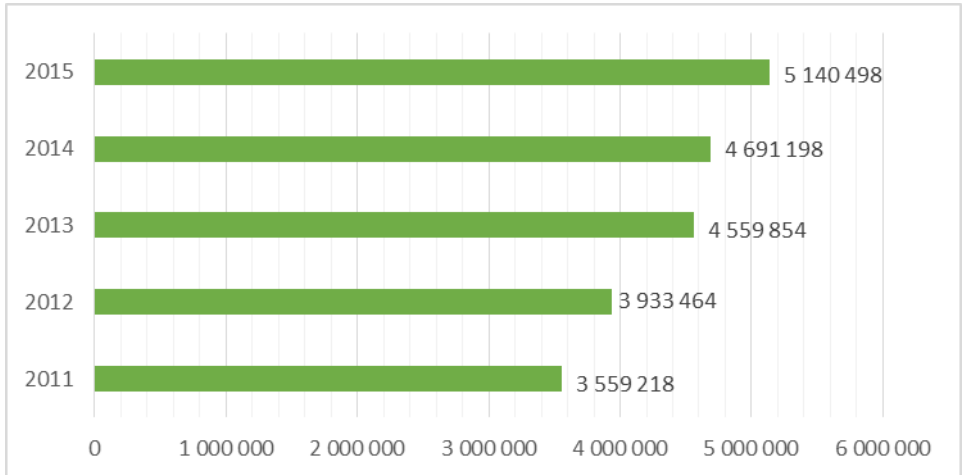

Գծապատկեր 3. ՀՀ բանկային ոլորտի ակտիվները 2011-2015թթ¹. (մլն, ՀՀ դրամ) :

2011-2015 թվականներին ՀՀ առևտրային բանկերում առկա ակտիվների ընդհանուր ցուցանիշները գետեղված են գծապատկեր 3-ում: Տվյալները ներկայացված են տարեվերջի դրությամբ՝ ըստ առևտրային բանկերում առկա ակտիվների: Ուսումնասիրելով տվյալները՝ պարզ է դառնում, որ ըստ ուսումնասիրվող տարիների՝ ՀՀ առևտրային բանկերում առկա է աճի միտում: Հարկ է նկատել, որ այդ աճը կազմում է 40.2% կամ 1391 մլրդ դրամ, որը հիմնականում պայմանավորված է բանկային համակարգի կարգավորման հետևողական աշխատանքների և տնտեսության աստիճանաբար զարգացման հետ: Համեմատական աճը ներկայացնելով ըստ տարիների կտրվածքի՝ 2011 և 2013 թվականների ու 2013 և 2015 թվականների, նկատվել են ցուցանիշների աճի կայուն միտումներ: Մասնավորապես, համեմատականներ անցկացնելով 2011 և 2013 թվականների տվյալների միջև, ակտիվների աճը կազմել է շուրջ 30% կամ 877 մլրդ դրամ, իսկ 2013 և 2015 թվականների ընթացքում տեղի ունեցած աճը կազմել է 15% կամ 514 մլրդ դրամ: Քանի որ 2011-2015 թվականների ընթացքում արձանագրված աճման հետ զուգընթաց պետք է նաև առևտրային բանկերում փոփոխվեր պարտավորությունների ծավալները, ուստի դիտարկենք նաև ՀՀ բանկային ոլորտի պարտավորությունների

¹ Տե՛ս ՀՀ վիճակագրական տեղեկագրեր 2011-2015թթ, ՀՀ բանկային համակարգի հաշվեկշռային ցուցանիշներ, էջ 79-90:

փոփոխությունը 2011-2015 թվականների ընթացքում, որոնք ներկայացված են գծապատկեր 4-ում:

Գծապատկեր 4. ՀՀ բանկային ոլորտի պարտավորությունները 2011-2015թթ¹. (մլն, ՀՀ դրամ) :

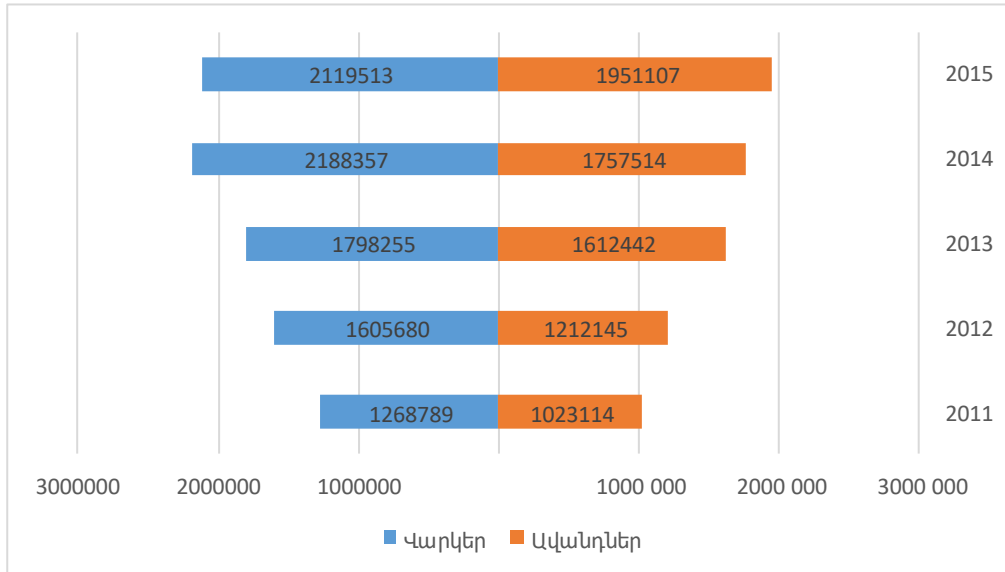
Գծապատկեր 4-ը ցույց է տալիս, որ ՀՀ առևտրային բանկերի պարտավորությունները նույնպես ունեցել են աճ ակտիվների աճին զուգընթաց, և պարտավորությունների աճը 2011 և 2015 թվականների համեմատությամբ կազմել է 31 տոկոս: Մասնավորապես 2011-2012 թվականների ընթացքում արձանագրվել է պարտավորությունների աճ ՀՀ առևտրային բանկերում՝ 10% կամ 374 մլրդ դրամով, սակայն արդեն 2012-2013 թվականներին աճի տեմպերը կտրուկ ավելացել են և կազմել է 14% կամ 626 մլրդ դրամ: Հետագայում՝ 2014 թվականին, աճի տեմպերը դանդաղել են՝ գրանցելով ընդամենը 3% կամ 131 մլրդ դրամ: Սակայն արդեն իսկ 2015 թվականին ՀՀ առևտրային բանկերի պարտավորությունների աճի տեմպերը նորից արագացել են և արձանագրվել է 9% կամ 449 մլրդ դրամ:

Ընդհանուր առմամբ բացի այն փաստից, որ ՀՀ առևտրային բանկերը վերջին 5 տարիների ընթացքում ունեցել են ակտիվների և պարտավորությունների աճ: Այս կառույցների համար նշանակալի և կարևորագույն փոփոխություններ էին նաև առևտրային բանկերի համար ընդհանուր կապիտալի սահմանաչափի բարձրացումը ՀՀ կենտրոնական

¹ Տե՛ս ՀՀ վիճակագրական տեղեկագրեր 2011-2015թթ, ՀՀ բանկային համակարգի հաշվեկշռային ցուցանիշներ, էջ 79-90:

բանկի կողմից, ինչը իհարկե մարտահրավեր էր թե՛ առևտրային բանկերի գոյության և թե՛ այդ ակտիվների և պասիվների կառավարման հարցում:

Ի հավելումն սրա, հարկ է ավելացնել, որ ՀՀ բանկային ոլորտում 2011-2015 թվականներին ակտիվների և պարտավորությունների միտումների փոփոխությունները սերտորեն կապված են առևտրային բանկերի կողմից տնտեսության տարբեր ճյուղերին տրամադրված վարկերով և ընդունած

ավանդների ծավալներով: Վերոգրայլ խնդրին համապատասխան ներկայացնենք գծապատկեր 5-ը, որում պատկերված է առևտրային բանկերի վարկերն և ավանդներն ըստ տնտեսության հատվածների:

Գծապատկեր 5. Առևտրային բանկերի վարկերը և ավանդներն ըստ տնտեսության հատվածների¹ (մլն, ՀՀ դրամ) :

Հատկանշական է, որ ինչպես առևտրային բանկերի ակտիվները և պարտավորությունները, այնպես էլ վարկերն ու ավանդները ցուցաբերել են աճի տեմպեր: Մասնավորապես տնտեսության տարբեր հատվածներին տրամադրված վարկերի ծավալների աճման տեմպերը ունեցել են կտրուկ բնույթ՝ 2013-2014 թվականներին գրանցելով շուրջ 390 մլրդ դրամի աճ, սակայն արդեն իսկ 2015 թվակին արձանագրվել է 68 մլրդ դրամի նվազում, որը իր հերթին պայմանավորված է ՀՀ առևտրային բանկերում առկա խնդիրների հետ: Իսկ ինչը վերաբերում է բանկային ոլորտում ավանդների ընդունման

¹ Տե՛ս ՀՀ վիճակագրական տեղեկագրեր 2011-2015թթ, ՀՀ բանկային համակարգի հաշվեկշռային ցուցանիշներ, էջ 79-90:

ծավալների աճին, կարող ենք նկատել, որ 2012-2013 թվականներին գրանցվել է շուրջ 25% աճ՝ մնացած տարիների միջին 11.7% աճի փոխարեն:

ՀՀ բանկային համակարգում առևտրային բանկերը կարգավորվում են ինչպես իրավական, օրենսդրական ակտերով, այնպես էլ տարբեր ստանդարտներով, կանոնակարգերով և կենտրոնական բանկի կողմից ընդունված որոշումներով: Մասնավորապես բանկերի ակտիվների և պասիվների նպատակային կառավարման համար բանկերը կարող են օգտվել «Բանկերի ներքին վերահսկողության նվազագույն պայմանները» ՀՀ ԿԲ որոշումից¹: Հարկ է ընդգծել, որ բանկի ներքին հսկողության համակարգը նկարագրող ներքին իրավական ակտերը իրացվելիության (ակտիվների և պարտավորությունների) կառավարման առումով նվազագույնը ներառում են.

1) բանկի իրացվելիության պահանջների բավարարման աղբյուրներն ու դրանց օգտագործման ուղիները,

2) բանկի ակտիվների գնագոյացման (տոկոսադրույքի որոշման) մեխանիզմը (հաշվի առնելով բանկի ֆոնդերի արժեքը, վերադիր ծախսերը, վարկային ռիսկը և վճարվող շահաբաժինները),

3) բանկի պարտավորությունների ցանկալի կամ նպատակային կառուցվածքը և ժամկետայնության սահմանները (օրինակ՝ բանկը կարող է սահմանել, որ բանկի կողմից թողարկված ավանդային սերտիֆիկատները չպետք է գերազանցեն բանկի համախառն պարտավորությունների որոշակի տոկոսը, իսկ այդ ավանդային սերտիֆիկատների ժամկետայնությունը որոշակի ժամկետից պակաս չպետք է լինի):

Իսկ ինչ վերաբերվում է ՀՀ բանկային համակարգում առևտրային բանկերը կարգավորող ստանդարտներին՝ ներկայումս օգտագործվում են ֆինանսական հաշվետվությունների միջազգային ստանդարտներ² 7-ը և 9-ը, որոնց նպատակներն են՝

- գնահատել ֆինանսական գործիքների կարևորությունը կազմակերպության ֆինանսական վիճակի և արդյունքների տեսանկյունից,

- գնահատել ժամանակարջանի ընթացքում և հաշվետու ժամանակաշրջանի վերջում ֆինանսական գործիքներից բխող ռիսկերի, որոնց ենթարկված է կազմակերպությունը, բնույթը և չափը, ինչպես նաև այն, թե ինչպես է կազմակերպությունը կառավարում այդ ռիսկերը :

- Սահմանել ֆինանսական ակտիվների և ֆինանսական պարտավորությունների ֆինանսական հաշվետվությունների պատրաստման

¹ Տե՛ս Բանկերի ներքին վերահսկողության նվազագույն պայմանները, ՀՀ ԿԲ Խորհրդի 71-Ն որոշում, 2008:

² Տե՛ս Ֆինանսական հաշվետվությունների միջազգային ստանդարտներ N43.(983) 5.08.2013 ՀՀ US:

և ներկայացման սկզբունքներ, որոնք ֆինանսական հաշվետվություններն օգտագործողներին կներկայացնեն տեղին և օգտակար տեղեկատվություն՝ կազմակերպության դրամական միջոցների ապագա հոսքերի գումարները, ժամկետներն ու անորոշությունը գնահատելու համար :

Այսպիսով, բանկային համակարգը շուկայական տնտեսությանը բնորոշ կարևորագույն ենթակառուցվածքներից է, որում ներառված առևտրային բանկերը, իրականացնելով բազմաբնույթ ֆինանսական գործառնություններ, միաժամանակ հանդիսանում են որպես միջնորդ կապիտալի վերաբաշխման գործում և էապես բարձրացնում են արտադրության ընդհանուր արդյունավետությունը: Ներկայումս ՀՀ առևտրային բանկերը գտնվում են զարգացման փուլում: Բանկերի կառավարման համար առաջնային նշանակություն ունի ֆինանսական կառավարումը, որտեղ կարևորվում են հենց ֆինանսական ակտիվների և պարտավորությունների կառավարումը: Ելնելով աշխատանքում կատարված ուսումնասիրություններից՝ ՀՀ առևտրային բանկերում ակտիվների և պարտավորությունների կառավարման տեսանկյունից առկա են մասնագիտական գրականության և պրակտիկ օգտագործման մեջ տարբերություններ և ֆինանսական կառավարման արդյունավետության բարձրացման համար անհրաժեշտ են օպտիմալ լուծումներ: Ինչպես նաև աշխատանքում հետազոտվել և բացահայտվել են հետևյալները.

➤ Ֆինանսական կառավարման միջոցով առևտրային բանկի կառավարումը որոշում է հետևյալ խնդիրները՝

- բանկային գործունեություն իրականացնելու համար սեփական և փոխառու դրամական միջոցների ձևավորում,
- ֆինանսական ռեսուրսների իրատեսական բաշխումը եկամուտ ստանալու նպատակով,
- առավելագույն եկամտի ստացում և նվազագույն ծախսեր,
- բանկային ռիսկերի նվազեցում:

➤ ՀՀ բանկային համակարգում առևտրային բանկերը կարգավորող ստանդարտներին, որոնք ներկայումս օգտագործում են ֆինանսական հաշվետվությունների միջազգային ստանդարտներ¹ 7-ը և 9-ը, որոնց նպատակներն են՝

- գնահատել ֆինանսական գործիքների կարևորությունը կազմակերպության ֆինանսական վիճակի և արդյունքների տեսանկյունից,

¹ Տե՛ս Ֆինանսական հաշվետվությունների միջազգային ստանդարտներ N43.(983) 5.08.2013 ՀՀ ՍՏ:

- գնահատել ժամանակաշրջանի ընթացքում և հաշվետու ժամանակաշրջանի վերջում ֆինանսական գործիքներից բխող ռիսկերի, որոնց ենթարկված է կազմակերպությունը, բնույթը և չափը,

- սահմանել ֆինանսական ակտիվների և պարտավորությունների և ֆինանսական հաշվետվությունների պատրաստման ու ներկայացման սկզբունքներ:

➤ Բանկային համակարգի շահութաբերության մակարդակն ունեցել է թե՛ աճման և թե՛ նվազման միտումներ: Այսպիսով, 2011-2012 թվականներին գրանցվել է 34.6 տոկոսային կամ 14.5 մլրդ դրամի աճ, 2012-2013 թվականներին արդեն նկատվել է շահութաբերության նվազման միտումներ՝ գրանցելով 9.7 տոկոսային կամ 4 մլրդ դրամի անկում, իսկ ահա 2013-2015 թվականներին տեղի է ունեցել շահութաբերության կտրուկ անկում՝ արձանագրելով 53 տոկոսային կամ 20.1 մլրդ դրամի նվազում,

➤ ՀՀ առևտրային բանկերում 2011-2015 թվականներին առկա ակտիվների ընդհանուր ցուցանիշները ուսումնասիրելիս պարզ է դառնում, որ առկա է աճի միտում՝ կազմելով 40% կամ 1391 մլրդ դրամ: Համեմատական աճը ներկայացնելով ըստ տարիների՝ 2011 և 2013 թվականների ու 2014 և 2015 թվականների, կարող ենք նկատել կայուն միտումներով աճի ցուցանիշներ և համեմատականներ անցկացնելով 2011 և 2013 թվականների տվյալների միջև՝ ակտիվների աճը կազմել է շուրջ 30% կամ 877 մլրդ դրամ, իսկ 2013 և 2015 թվականների ընթացքում տեղի ունեցած աճը կազմել է 15% կամ 514 մլրդ դրամ:

➤ ՀՀ առևտրային բանկերի պարտավորությունները ունեցել են աճ ակտիվների աճին զուգնընթաց, և պարտավորությունների աճը 2011 և 2015 թվականների համեմատությամբ կազմել է 31 տոկոս: Մասնավորապես 2011-2012 թվականների ընթացքում արձանագրվել է պարտավորությունների աճ ՀՀ առևտրային բանկերում՝ 10% կամ 374 մլրդ դրամ, սակայն արդեն 2012-2013 թվականներին աճի տեմպերը կտրուկ ավելացել են՝ կազմելով 14% կամ 626 մլրդ դրամ: Հետագայում՝ 2014 թվականին, այդ աճի տեմպերը դանդաղել են՝ գրանցելով ընդամենը 3% կամ 131 մլրդ դրամ: Սակայն 2015 թվականին ՀՀ առևտրային բանկերի պարտավորությունների աճի տեմպերը նորից արագացել են և արձանագրվել է 9% կամ 449 մլրդ դրամ աճ:

➤ Ինպես առևտրային բանկերի ակտիվները և պարտավորությունները, այնպես էլ վարկերն ու ավանդները ցուցաբերել են աճի տեմպեր: Մասնավորապես տնտեսության տարբեր հատվածներին տրամադրված վարկերի ծավալների աճման տեմպերը ունեցել են կտրուկ բնույթ՝ 2013-2014 թվականներին գրանցելով շուրջ 390 մլրդ դրամի աճ,

սակայն 2015 թվականին արձանագրվել է 68 մլրդ դրամի նվազում, որը իր հերթին պայմանավորված է ՀՀ առևտրային բանկերում առկա խնդիրների հետ: Իսկ ինչ վերաբերում է բանկային ոլորտում ավանդների ընդունման ծավալների աճին, կարող ենք նկատել, որ 2012-2013 թվականներին գրանցվել է շուրջ 25% աճ՝ մնացած տարիների միջին 11.7% աճի փոխարեն:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Բանկերի ներքին վերահսկողության նվազագույն պայմանները, ՀՀ ԿՔ Խորհրդի 71-Ն որոշում, 2008:
2. Ֆինանսական հաշվետվությունների միջազգային ստանդարտներ N43.(983) 5.08.2013 ՀՀ US:
3. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը հունվար-մարտին 2011-2015թ.թ., Իրական հատված, էջ 9-11:
4. ՀՀ վիճակագրական տեղեկագրեր 2011-2015թթ, ՀՀ բանկային համակարգի հաշվեկշռային ցուցանիշներ, էջ 79-90:
5. ՀՀ վիճակագրական տեղեկագրեր 2011-2015թթ, Առևտրային բանկերի վարկերն ու ավանդները ըստ տնտեսության հատվածների, էջ 70-85:
6. ՀՀ Կենտրոնական բանկի պաշտոնական կայք www.cba.am
7. Лаврушина О. И, Банковский менеджмент, Москва, 2011, стр. 25
8. Тюкавкин А. В., Стратегия управления многофилиального коммерческого банка, 2012. стр. 141
9. Timothy W. Koch, Bank Management, 8th Edition, 2015 page 18
10. Johannes Wernz, Bank management and control, Switzerland, 2014, page 27
11. Peter S. Rose, Bank Management and Financial Services, International edition, 2008 p.207, p.246.

THE PROBLEMS OF MANAGEMENT OF ASSETS AND LIABILITIES IN THE COMMERCIAL BANKS OF ARMENIA

HAKOBYAN ARMEN

Doctor of Economics,

Lecturer, Gavar State University

GHARABAGHTSYAN BABKEN

GSU Graduate

This article is dedicated to analyzing the financial management of assets and liabilities of commercial banks in Armenia using statistical data for the period of 2011-2015. At the same time the relations between GDP and the profit of commercial banks

were evaluated. The state of financial assets and liabilities including the indicators of loans and deposits were analyzed; actual legal and legislative issues related to the development and regulation of commercial banks were touched upon.

Key words: *commercial banks, management of assets and liabilities, GDP, net profit, loans, deposits.*

ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ АКТИВАМИ И ПАССИВАМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ РА

АКОБЯН АРМЕН

*доктор экономических наук,
преподаватель ГГУ*

КАРАБАХЦЯН БАБКЕН

выпускник ГГУ

В данной статье автор пытается проанализировать проблемы управления активами и пассивами коммерческих банков РА, при этом изучив статические показатели, связь ВВП и прибыли банковской сферы за 2011-2015 годы. Также проанализировано состояние финансовых активов и обязательств, в том числе показатели кредитов и депозитов по областям экономики. Затонуты актуальные правовые и законодательные вопросы развития и регулирования деятельности коммерческих банков РА.

Ключевые слова: *коммерческие банки, управление активами и пассивами, ВВП, чистая прибыль, кредиты, депозиты.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 29.09.2019թ.:
Հոդվածը գրախոսվել է 18.10.2019թ.:

4.

**ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
PHILOLOGY, PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

ԴԵՖՈ - ՍՎԻՖԹ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ԱՐԱ

*Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳՊՀ հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս
e-mail: arakelyan48@yandex.com*

Հոդվածում փորձ է արվում դիտարկել 18-րդ դարի անգլիական գրականության երկու խոշորագույն դեմքերի՝ Դանիել Դեֆոյի և Ջոնաթան Սվիֆթի, նրանց գրական ժառանգության, մասնավորապես հիմնական երկերի՝ «Ռոբինզոն Կրուզո» և «Գուլիվերի ճանապարհորդությունը» վեպերի միջև առկա ընդհանրությունները և զանազանությունները: Ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ խնդիրը նոր չէ գրականության մեջ, դրանով զբաղվել են ինչպես անգլիացի, այնպես էլ ռուս բազմաթիվ գիտնականներ:

Ապրելով միևնույն դարաշրջանում և միևնույն երկրում՝ Դեֆոն և Սվիֆթը միաժամանակ նաև մեծապես տարբերվում են իբրև մտածողներ և գրողներ: Դեֆոյի աշխարհայացքը կապված է նոր զարգացող բուրժուազիայի քաղաքական գործունեության հետ, մինչդեռ Սվիֆթի հետաքրքրությունները ինչ-որ չափով կապված էին արիստոկրատիայի հետ: Եթե Դեֆոն իր վեպում խոսում է մարդու մեծության, գործարարության և կամքի մասին՝ ամեն կերպ բարձրացնելով Անգլիան և անգլիացուն, ապա Սվիֆթը ծաղրածանակի է ենթարկում անգլիական բարքերն ու քաղաքակրթությունը:

Հոդվածում այն միտքն է զարգացվում, որ այս հակամարտությունը ոչ թե աղքատացրել, այլ հարստացրել է անգլիական գրականությունը:

Բանալի բառեր՝ բուրժուական գործարարություն, բնական մարդ, բանականություն, փիլիսոփայական վեպ, լիլիպուտ, կեղծ գիտություն, պեսիմիզմ, լավատեսություն:

Երբ 1719թ. առանձին գրքով հրատարակվեց Դանիել Դեֆոյի «Ռոբինզոն Կրուզոն», և հետո՝ յոթ տարի անց՝ 1726թ.-ին, Ջոնաթան Սվիֆթի «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները», վեպի և վիպական պոետիկայի մասին եվրոպական պատկերացումները արմատապես փոխվեցին: Անցած ավելի քան երեք հարյուր տարվա ընթացքում այդ վեպերը ոչ միայն մոռացության չեն մատնվել, այլև գնալով ավելի ու ավելի կայուն տեղ են զբաղեցնում գրականության դաշտում, դառնում գիտական բազմազան հետաքրքրությունների նյութ: Դրանք ոչ միայն անգլիական, այլև համաեվրոպական և համաշխարհային չափանիշներով գլոբալործոցներ են: Այդ գրքերը հաճախ հիշատակվում են միասին, անգամ գրադարակներում հայտնվում են կողք կողքի: Սակայն գրականության պատմության մեջ շատ քիչ գրքեր կարող են գտնվել, որոնք աչքի ընկնեն գաղափարների նման հակադրությամբ, քիչ հերոսներ, որոնք մտածեն տրամագծորեն այդքան միմյանց հակառակ, և հեղինակներ, որոնք Դեֆոյի և Սվիֆթի նման ապրեն նույն երկրում, լինեն ժամանակակիցներ, բայց և այդքան հակառակ պատկերացումներ ունենան մարդու և հասարակության մասին: Բնականաբար, գրական առանձնահատուկ արժեք ներկայացնելով առհասարակ 18-րդ դարի անգլիական լուսավորության և մշակույթի ուսումնասիրության տեսանկյունից, այս վեպերը հիմնավորապես ուսումնասիրվել են համապատասխան գիտությունների (գրականագիտություն, փիլիսոփայություն, սոցիոլոգիա...) կողմից, այդուհանդերձ այսօր էլ պարբերաբար գիտությունը կենտրոնանում է դրանց խնդիրների վրա, դրանք դառնում են զանազան քննարկումների և գիտաժողովների առարկա:

Հանրահայտ է, որ վեպի պատմությունն անմիջականորեն կապված է հասարակության մեջ անհատի և անհատական գիտակցության ձևավորման ընթացքի հետ: Թեև անտիկ մտածողներից մեկին՝ սոփեստ Պրոտագորասին է պատկանում մարդու մասին երբևէ ասված ամենախիզախ միտքը, այն է՝ «Ամեն ինչի չափը մարդն է», սակայն անտիկ հանրությունը դեռևս պատրաստ չէր ողջ խորությամբ ընկալելու և կիրառելու այն: Պատահական չէ, որ անտիկ գրականության մեջ վեպի ժանրը սկսեց ձևավորվել համեմատաբար ուշ՝ հելլենիզմի շրջանում, երբ արդեն ձևավորվել և կայացած ժանրեր էին էպոսը, քնարերգությունը և դրաման (ըստ էության վեպի ժանրային նախորդները)՝ նպաստավոր պայմաններ գտնելով անհատական կյանքի պատկերման համար: Վերածննդի շրջանում, հումանիզմի պայմաններում, երբ ամեն ինչի կենտրոնում իր բազմազան հետաքրքրություններով հայտնվում է մարդը, ծնվում է Վերածննդի վեպը (Բոկասչո, Ռաբլե, Սերվանտես, Սիդնի): Նոր

ժամանակներում սկիզբ առած բուրժուական հեղափոխությունները վերջնականապես լուծեցին ժանրի զարգացման հանրային միջավայրի խնդիրը: Այս ասպարեզում եվրոպական երկրների մեջ առաջիններից մեկը Անգլիան էր: Այստեղ 17-րդ դարում (1649, 1688) տեղի ունեցած հեղափոխությունների հետևանքով 18-րդ դարի կեսերին Անգլիան արդեն ձևավորված բուրժուական երկիր էր, ուստի հենց այստեղ դրվեցին եվրոպական նոր վեպի հիմքերը, ժանր, որը, եթե արտահայտվելու լինե՞նք հեզելյան գեղագիտության եզրաքանությամբ, իրենից այլ բան չի ներկայացնում, քան «մոդեռն բուրժուական էպոպեա», որում միմյանց են հակադրվում «սրտի պոեզիան» և «մարդկային հարաբերությունների պրոզան»: Այդ հիմքերը դրվում են գրական երկու հսկաների՝ Դեֆոյի և Սվիֆթի ջանքերով: Այսպիսով, համաեվրոպական ճանաչում գտած գրական չորս հերոսներին (Համլետ, Դոն Կիխոտ, Ֆաուստ և Դոն ժուան, որոնք ստեղծվում են 17-րդ դարում) ավելացան ևս երկուսը՝ Ռոբինզոն Կրուզոն և Լեմյուել Գուլիվերը:

Ինչ խոսք, Դեֆոն և Սվիֆթը աշխարհին հայտնի են նախ և առաջ իբրև «Ռոբինզոն Կրուզո» և «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» վեպերի հեղինակներ: Բայց նրանց գրական ժառանգությունը, որը բավական ընդարձակ է (հատկապես Դեֆոյին, որի ստեղծագործությունների թիվը հասնում է շուրջ երեք հարյուր հիսունի), դրանցով չի սպառվում: 18-րդ դարի անգլիական Լուսավորության զարդն են կազմում նաև նրանց փայլուն պամֆլետներն ու էսսեները: Նրանց համար հատկանշական է նաև հետևյալ հանգամանքը. գրական վարպետության և մտածողության այն մակարդակը, որին տիրապետում էին նրանք, եվրոպական ոչ մի գրող դեռ չուներ: Միայն ավելի ուշ, նրանցից հետո պետք է գար Վոլտերի, Ռուսսոյի, Գյոթեի, Ստեռնի ժամանակը: Անկասկած, գրական նման վարպետությունն արդյունք էր անգլիական հանրային և մշակութային բուռն կյանքի, որն ընթանում էր լուսավորական դարաշրջանին բնորոշ իրարամերժ գաղափարների կրքոտ բախումներով: Անգլիան ապրում էր նորացման շնչով, և այդ նորացման պատկերացումների ողջ բազմազանությունն ու հակասականությունը տեսանելի է Դեֆոյի և Սվիֆթի գլուխգործոց վեպերում: Դրանք շատ արագ թարգմանվեցին եվրոպական լեզուներով և ձեռք բերեցին լայն ճանաչում: Ավելին՝ դուրս գալով Անգլիայի սահմաններից, դրանք այլ երկրներում ձեռք բերեցին ազգային նոր դիմագիծ և սկսեցին ազգային այլ մշակույթների մաս կազմել: Դա նորություն չէր եվրոպական գրականության համար: Ըստ էության նման կերպարանափոխությունների և նորանոր կերպարանափոխությունների ճանապարհով արդեն անցել ու անցնում էին անգլիական Համլետը, իսպանական Դոն Կիխոտն ու Դոն ժուանը, գերմանական Ֆաուստը: Շուտով

Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Գերմանիայում և այլուր ստեղծվեցին սեփական Ռոբինզոններն ու Գուլիվերները: Այս առումով, անկասկած, ավելի խորն ու լայն է «Ռոբինզոն Կրուզոյի» թողած հետքը, որի մասին կխոսվի ստորև: Հայ գրականության մեջ նույնպես կարելի է տեսնել նման անդրադարձներ: Այսպես, Շահամիր Շահամիրյանն իր «Որոգայթ փառաց» հանրահայտ աշխատության մեջ (1772) ներկայացնում է Ռոբինզոնի նկարը՝ իբրև բնական մարդու և աշխատասիրության իդեալ: Հետագայում վեպը բազմիցս թարգմանվում է հայերեն: 1857թ.-ին այն թարգմանում է Ռաֆայել Պատկանյանը, իսկ երեք տարի անց՝ 1860թ.-ին, մեծ գրողի հայրը՝ Գաբրիել Պատկանյանը, ոգեշնչված Ռոբինզոնի կերպարով, հրապարակում է «Վարդանամակ կամ Արկածք Վարդանայ հայազգի պատանույ» վեպը¹:

Այս վեպերի համադիր ընթերցումը երևան է բերում ոչ միայն զանազանություններ, այլև նմանություններ: Դա վերաբերում է թե վեպերին, և թե դրանց հեղինակներին:

Դանիել Դեֆոյին Ջոնաթան Սվիֆթին միավորում է այն հանգամանքը, որ նրանք անգլիական Լուսավորության հարազատ զավակներն են, իսկ դա նշանակում է, որ նրանք ապրել են ոչ միայն գրական, այլև հանրային հետաքրքրություններով, ունեցել են մարդու և հասարակության իրենց իդեալները, մասնակցել են երկրի հասարական մտքի ձևավորմանը, ավելին՝ նրանց ծայրը լսելի է եղել երկրի քաղաքական ամենաբարձր շրջանակներում:

Երկուսն էլ իրենց գաղափարներն արտահայտելու համար ընտրում են իրականությանն առավելապես մոտ և բանավիճային ժանրերը՝ վեպը և պամֆլետը: Վերջինիս պահանջվածությունը լուսավորական Անգլիայում (և ոչ միայն այստեղ) կասկածից վեր է: Դեֆոյի «Չտարյուն անգլիացին», «Գովք անարգանքի սյունին», Սվիֆթի «Գրքերի պատերազմը», «Տակառի հեքիաթը», «Համեստ առաջարկ» պամֆլետներն համարվում են ժանրի դասական օրինակներ, որոնցով սերունդներ են կրթվել: Ինչ մնում է վեպին, ապա այն իրադարձություններով հարուստ ծովային վեպն է, որն օժտված է արտաքին, արկածային պլանից անցնելու ներքին՝ փիլիսոփայական պլանի՝ վերջինիս բնորոշ հարուստ գաղափարական շերտերով հանդերձ: Կղզու մետաֆորը, Հոմերոսից, Ռաբլեից անցնելով Դեֆոյին և Սվիֆթին, վերածնունդ է ապրում: Դա օգնում է, որ այդ վեպերն ընդհուպ մոտենան գրական պրիտչայի ժանրին և հոգեհարազատ լինեն ոչ միայն պատանու, այլև էլիտար ընթերցողի համար:

Դրանք ընդհանրություններ ունեն հերոսների առումով: Ինչպես Ռոբինզոնը, այնպես էլ Գուլիվերը, ըստ էության, որոշակի սոցիալական խավ և հանրություն ներկայացնելով, այդուհանդերձ մենակներ են, սոցիալ-

¹ Առավել ամբողջական տեղեկության համար տե՛ս Փարթամյան Վ., Հայ-անգլիական գրական առնչություններ, Երևան, 1975:

փիլիսոփայական որոնումների մատնված մարդիկ, որոնք շարունակ և անդադար փնտրում են: Դա փիլիսոփայական իրավիճակ է: Ընթերցողը լայն հնարավորություն է ստանում խորապես ճանաչելու նրանց ներաշխարհն ու հոգեբանությունը: Նրանք երկուսն էլ բանականության հերոսներ են, նրանց անձանոթ է զգացմունքների աշխարհը: Դիկկենսն, օրինակ, համարում էր, որ Դեֆոն անզգա գրող է:

Ի դեպ, երկու հեղինակներն էլ ստացել են հոգևոր կրթություն:

Այնուամենայնիվ, ավելի քան խոսուն են այս վեպերի և դրանց հեղինակների միջև առկա զանազանությունները: Նրանք միմյանց հետ կապված են առավելապես իբրև հակադրություններ: Ավելին, Ջոնսթան Սվիֆթի վեպի (դա նրա միակ վեպն է) ստեղծումն ուղղակիորեն պայմանավորված է Դեֆոյի «Ռոբինզոն Կրուզոյի» հետ. եթե չգրվեր Դեֆոյի վեպը, չէր ստեղծվի նաև Սվիֆթինը: «Դեֆոն հավատացնում էր,- գրում է Դ. Ուոնովը,- որ «Ռոբինզոնի արկածներում» յուրաքանչյուր բառ ճշմարտություն է; այդ դեպքում, որպեսզի ապացուցի, որ այդ ամենը կեղծիք է, Սվիֆթը գրեց «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները»¹:

Դանիել Դեֆոն և Ջոնսթան Սվիֆթն անցել են կյանքի միանգամայն տարբեր ճանապարհներ:

Դեֆոն (1660- 1731) ծնվել և դաստիարակվել է գործարար պուրիտանի ընտանիքում, նրա հայրը զբաղվում էր մսի առևտրով: Հետագայում գործարարությունը ոչ միայն կենսակերպ, այլև մտածելակերպ է դառնում Դեֆոյի համար, որը ողջ կյանքի ընթացքում աչքի է ընկնում ամենաբազմազան նախաձեռնություններով, հիմնում է գինու արտադրության սեփական ֆիրմա, զբաղվում գուլպայի, կոմինդրի արտադրությամբ, առևտրական գործերի բերումով շատ շրջում է Եվրոպայում (Պորտուգալիա, Իսպանիա, Ֆրանսիա, այս առումով նրա կյանքը շատ նման է գրական մեկ այլ հսկայի՝ Բոկաչչոյի կյանքին), դասական լեզուներից զատ, որ սովորել էր հոգևոր ակադեմիայում, տիրապետում էր նաև եվրոպական մի շարք լեզուների:

Քաղաքական հայացքներով, բնականաբար, բուրժուամետ գործիչ էր, վիզերի կուսակցության անդամ, այդ նպատակով ստեղծում է «Տեսություն» սեփական ամսագիրը, իր գաղափարները պաշտպանում է տասնյակ պամֆլետներում, որի հետևանքով ունենում է ինչպես վերելքի (հատկապես բուրժուամետ Վիլիելմ Օրանացու թագավորության շրջանում՝ 1689-1694), այնպես էլ հալածանքների տարիներ: Դրանցից խուսափելու համար ստիպված է եղել փոխել սեփական Ֆո ազգանունը և դարձնել Դեֆո: Մի քանի անգամ,

¹ Урнов Д., Робинзон и Гулливер, Москва, 1973, стр. 3.

արիստոկրատական իշխանություններից պատժվելով, գամվել է անարգանքի սյունին: Նրա գործարարական գաղափարները լավագույնս ամփոփված են Ռոբինզոնի կերպարում: Դեֆոն Անգլիայում տնտեսական լրագրության հիմնադիրն է:

Ի տարբերություն Դեֆոյի, որը, հոգևոր կրթություն ստանալով, երբեք չգբաղվեց եկեղեցական գործունեությամբ, Սվիֆթը (1667-1745) պրոֆեսիոնալ հոգևորական էր, իսկ 1719-ից հետո, նշանակվելով Դուբլինի սբ. Պատրիկ եկեղեցու վանահայր, հեռանում է Լոնդոնից և մինչև կյանքի վերջը ապրում Իռլանդիայում: Բուրժուական գործարարությունն օտար էր նրան ոչ միայն բնավորության առումով, այլև քաղաքական համոզմունքների: Նա տորիների կուսակցության հետևորդ էր տարիներ շարունակ, երբ ծառայում էր լորդ Թեմպլի գրասենյակում իբրև քարտուղար, թեև հետագայում խոր կասկածներ ուներ նաև արիստոկրատիայի հանդեպ:

Այսպիսով, նոր ձևավորվող բուրժուազիան և արիստոկրատիան, որոնք ներկայացնում էին անգլիական հասարակության երկու հակադիր բևեռները, դառնում են Դեֆոյի և Սվիֆթի ընկերային-քաղաքական գործունեության հիմքերը՝ իրենց հակադիր ողջ ուղղվածությամբ հանդերձ: Նրանք՝ իբրև մարդ և քաղաքացի, լիովին ներկայացնում են այդ հակադրությունը:

Ցավոք, ոչ Դեֆոն, և ոչ էլ Սվիֆթը միմյանց ստեղծագործությունների մասին ամբողջական հոգվածներով հանդես չեն եկել: Պահպանվել են սոսկ կցկտուր տեղեկություններ նրանց հարաբերությունների վերաբերյալ: Նրանք հավանաբար միմյանց տանել չեն կարողացել և առիթը բաց չեն թողել վիրավորական և արհամարհական արտահայտություններով որակելու միմյանց: Դեֆոն Սվիֆթի մասին գրում է, որ թեև նա չափազանց գրագետ է, սակայն իր վարքով ցինիկ է, բարքով՝ մարդատյաց, խոսքի մեջ անհարգալից, իսկ Սվիֆթը Դեֆոյին համարում էր անգրագետ գրչակ: Չնայած դրան՝ այդ հակադրության լիարժեք պատկերը կարելի է վերականգնել՝ հենվելով նրանց հիմնական երկերի՝ վեպերի վրա:

Դեֆոյի «Ռոբինզոն Կրուզոյի կյանքն ու արկածները» վեպի գեղարվեստական բարձր արժեքը հանրամատչելի օրագրային պատումը միֆափիլիսոփայական բարդ խնդիրների հետ համադրելու մեջ է: Ուստի այն բազմաշերտ է: Արկածային շերտից զատ պարունակում է նաև բուրժուական գործարարության, բնական մարդու, լուսավորական հումանիզմի, միֆական և այլ շերտեր, որոնք գրեթե ամբողջությամբ ընդգրկում են մարդու և հասարակության մասին լուսավորական դարաշրջանի բոլոր կարևորագույն խնդիրները:

¹ Ст' у Урнов Д., Робинзон и Гулливер, Москва, 1973, стр. 65.

Վեպը նախ հետաքրքիր արկած է, փորձությունների շղթա, որոնք կարողանում է հաջողությամբ հաղթահարել քաղաքակրթական «զենքերով» զինված անգլիացին: Վեպը գրվել է իրական փաստերի հիման վրա: Կրուզոյի նախատիպը Ալեքսանդր Սելկիրկն է, շոտլանդացի նավաստին, որը 1704թ., գտնվելով նավապետի հետ, ուտելիքի աննշան պաշարով և զենքով ափ է իջնում անծանոթ կղզում և չորսուկես տարի մեն-մենակ ապրում այդտեղ (դա խաղաղովկիանոսյան Խուան Ֆերնանդես կղզին է): Սելկիրկի պատմությանը Դեֆոն կարող էր ծանոթ լինել Վուդս Ռոջերսի «Նավարկություն աշխարհի շուրջը» (1712) գրքի և «Անգլիացի» ամսագրում Ռիչարդ Ստիլի տպագրած ակնարկի (1713) միջոցով:

Դանիել Դեֆոն նախ և առաջ ստեղծում է արկածներով տարված մարդու կերպար, անհանգիստ որոնողի, որը բնորոշ անգլիական բնավորություն է: Բայց այդ կերպարը միաժամանակ համադրության եզրեր ունի մի կողմից նորկտակարանային անառակ որդու մասին առակի (Ղուկաս, 15, 11-31), մյուս կողմից միֆական Ողիսևսի հետ: Խոսելով վերջինիս հետ Կրուզոյի ընդհանրությունների մասին՝ նկատի պետք է ունենալ Իթակեի տիրոջ՝ Տրոյան կործանողի ոչ թե իմաստությունն ու խորամանկությունը, այլ ոգու անհանգստությունն ու թափառելու կիրքը, այսինքն՝ այն Ողիսևսին, ինչպիսին նրան ընկալում է Դանտեն: «Աստվածային կատակերգության» մեջ հերոսը ներկայանում է այսպես.

Ոչ գորովը որդուս, ոչ գուրն ալեհեր
Հորս հանդեպ, ոչ էլ սերն այն փոխադարձ,
Որ իմ կնոջ պիտի բերկրանքը կազմեր,
Կարող չեղան զսպել փափագն իմ ուժգին
Ճանաչելու աշխարհները հեռավոր,
Եվ տեսնելու չարն ու բարին մարդկային:

Դժոխք, Երգ 26-րդ, 94-100

Ըստ Դանտեի՝ Ողիսևսը մարդկային կյանքի իմաստը տեսնում է ոչ թե «անասնաբար ապրելու», այլ «արեգակի ընթացքին հետևելու» և «անբնակ աշխարհները ճանաչելու» մեջ:

Ի դեմս Կրուզոյի, Դեֆոն ստեղծում է նաև մեկ այլ հզոր կերպար: Դա բուրժուա-գործարարն է: Սա նույնպես բնորոշ անգլիական բնավորություն է: Նա թեև հեղինակի կամքով իսպառ զրկվում է իր ընկերային միջավայրից, սակայն կամքի, բանական փորձառության և Աստծու հանդեպ հավատի շնորհիվ հաղթահարում է ամեն դժվարություն: Վեպը փառաբանություն է մարդկային (ամենից առաջ՝ անգլիացու) ամենագոր ուժի մասին: Ռոբինզոնին բնորոշ են անգլիական ծավալապաշտությունն ու գաղութատիրոջ մտածողությունը: Նրան առաջնորդում է հաշվենկատ բանականությունը: Այս

առումով Դեֆոյի վեպը Զոն Լոկի «Փորձ մարդկային բանականության մասին» տրակտատի գրական անդրադարձ է: Հայտնվելով կղզում, նա իրեն զգում է իբրև կատարյալ սեփականատեր: Նա իրեն նշանակում է նահանգապետ և կղզին համարում իր սեփականությունը: Դրամը շատ կարևոր բան է նրա համար. կործանված նավի գորոցներից մեկում գտնելով դրամով լի քսակ և մտածելով, որ այն պետք է ծովը նետել, քանզի ծախսելու ոչ մի հնարավորության չկա, այդուհանդերձ այն դնում է գրպանը: Այս առումով Ռոբինզոնին կարելի դիտարկել իբրև ժամանակակից գործարարների նախահայր: Կրուզոն ոչ մի վայրկյան չի դադարում մտածել, որ ինքը քաղաքակիրթ հանրության մի մաս է: Նա չի հրաժարվում այն մթերքներից, առարկաներից ու գործիքներից, որոնք մնացել էին խորտակված նավում: Նրա մտածողությունը միջին անգլիացու մտածողության սահմաններում է, փիլիսոփայական և աստվածաբանական բարդ հարցերը Կրուզոյի բանը չեն, օրինակ՝ Աստծու մասին Ուրբաթի որոշ հարցեր նրան փակուղու մեջ են դնում: Իսկ ահա կենսական խնդիրներ լուծելու համար նրա միտքն աշխատում է գերազանց:

Ոչ պակաս նշանակալից է վեպում բնական մարդու շերտը: Այն ներկայացնում է ոչ թե Ռոբինզոնը (նա բնական միջավայրում հայտնված քաղաքակիրթ մարդն է), այլ Ուրբաթը: Այս կերպարը թեև նորություն չէ համաշխարհային գրականության պատմության մեջ հնագույն ժամանակներից ի վեր, օրինակ, շումերական էպոս «Գիլգամեշի» (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակ) հերոսներից մեկը՝ Էնկիդուն, կարող է դիտարկվել իբրև բնական մարդու առաջին օրինակներից մեկը, այդուհանդերձ Լուսավորության ժամանակներում Ուրբաթի հանդես գալը միանգամայն նոր բովանդակություն է ստանում: Նա բնության (Աստծու) իսկական էակ է, մարմնավոր և բարոյական հատկանիշներով անթերի, նա չգիտի, թե ինչ բան է սուտը: Ժան-Ժակ Ռուսսոն իր «Էմիլ կամ Դաստիարակության մասին» վեպում, ոգևորված Ուրբաթի կերպարով, գրում է. «Եթե մեզ արդեն անհապաղ անհրաժեշտ են գրքեր, ապա գոյություն ունի գիրք, որը, իմ կարծիքով, բովանդակում է բնական դաստիարակության մասին ամենահաջողված աշխատասիրությունը: Այդ գիրքն առաջինն է լինելու, որ կարդալու է Էմիլը. այն միայնակ ներկայացնելու է նրա ողջ գրադարանը և մշտապես պատվավոր տեղ է զբաղեցնելու այնտեղ: Դա կլինի այն տեքստը, որի համար բնական դաստիարակության մասին մեր բոլոր գրույցները ծառայելու են ընդամենն իբրև ծանոթագրություն: Առաջընթաց մեր շարժման դեպքում նա լինելու է չափանիշ մեր դատողությունների համար, ու քանի դեռ չի փչացել մեր ճաշակը, այդ գրքի ընթերցանությունը դուր է գալու մեզ: Այդ ի՞նչ հրաշալի

գիրք է: Մի՞թե Արիստոտելն է: Պլինիոսը¹ չէ՞: Գուցե Բյուֆոնն² է: Ոչ, դա «Ռոբինզոն Կրուզոն» է»³: Դեֆոյի ստեղծած Ուրբաթի, այսպես կոչված, ազնիվ վայրենու կերպարը խոր հետք թողեց հետագա գրականության մեջ: Այդ կերպարի հեռու կամ մոտ արձագանքները կարելի է տեսնել ամերիկացիներ Ֆենիմոր Կուպերի, Հենրի Թորոյի, Հերման Մելվիլի, ֆրանսիացի Ժյուլ Վեռնի, անգլիացիներ Ռեդիարդ Բիպլինգի, Ուիլյամ Գոլդինգի⁴ և բազմաթիվ այլ գրողների երկերում: Այսօր էլ Եվրոպայում գրվում են նմանատիպ վեպեր (Ծննդոց, 3, 17):

Վերջին ժամանակներում գրականագիտությունը ավելի շատ խոսում է վեպում առկա միֆական զուգահեռների և միֆաբանական ասպեկտների մասին, որոնցից մեկի շուրջ խոսվեց վերը: Մեկ այլ տեսակետի համաձայն Ռոբինզոնը կրկնում է մարդկության անցած ճանապարհը՝ հաստատելով մեղսագործությունից հետո իր ճանապարհը տքնանքով ու չարադատ աշխատանքով անցնելու մարդուն տրված Աստծու անեծքը՝ «Տանջանքով հայթայթես քո սնունդը քո կյանքի բոլոր օրերին»⁵:

Ամփոփելով վեպի մասին հնչած բնավ ոչ ամբողջական կարծիքները՝ կարելի է ասել, որ Դեֆոն ստեղծել է իսկապես գրական գլուխգործոց, ժամանակների մեջ իր նորանոր կողմերով անընդհատ բացվող մի երկ, որի տեքստը, փաստորեն, ավելին է, քան նրանում դրված հեղինակային նախնական մտահղացումը:

Գալով Ջոնաթան Սվիֆթի «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» վեպին՝ ապա այն կոմպոզիցիայով, գաղափարներով ու լեզվով ճիշտ և ճիշտ հակառակն է «Ռոբինզոն Կրուզոյի»: Լինելով ծաղրանմանությունը վերջինիս՝ այն հետևողականորեն հակադրվում և փորձում է կազմաքանդել այն կառույցը, որ ստեղծում է Դեֆոն:

Եթե Դեֆոյի վեպը իրական պատումի և իրական աշխարհագրության շնորհիվ ստեղծում է իրական միջավայրի պատկերներ, ապա Սվիֆթի վեպում ամեն ինչ անիրական է, թեև այստեղ ևս հեղինակը ջանք չի խնայում

¹ Նկատի ունի Պլինիոս Ավագին (25-79)- հռոմեացի գրող, «Բնական պատմության» հեղինակ:

² Բյուֆոն Ժ. Լ. Լեկլերկ (1707-1788)-ֆրանսիացի բնագետ, «Բնական պատմության» հեղինակ:

³ Руссо Ж.-Ж., Педагогические сочинения, в 2-х томах, том 1, Москва 1981, стр. 192.

⁴ Գոլդինգի («Ճանճերի տերը») հանրահայտ վեպում ամեն ինչ ընթանում է Դեֆոյի վեպին հակառակ. եթե վերջինիս վեպում մարդը չի վայրենանում, ապա Գոլդինգը, վերստին օգտագործելով կղզու մոտիվը, ի դեմս երեխաների, պատկերում է մարդու կատարյալ անկումը:

բծախնդիր նկարագրությունների շնորհիվ իրական տպավորություն թողնելու: Նա անգամ իր վեպի մեջ ներառնում է նաև անիրական, չեղած կղզիների քարտեզներ: Թեև գրքի սկզբում նա խոստովանում է, որ իր վեպի նպատակը մարդկանց բարեփոխելն ու կատարելագործելն է, բայց վեպը համոզում է, որ հեղինակը դժվար թե հավատում է իր խոսքերին:

Եթե Կրուզոն փառաբանում է Անգլիան և անգլիական գործարարությունը, Գուլիվերն ամենուրեք սևացնում է այդ երկիրն ու նրա պատմությունը:

Լիլիպուտիան, որի մասին պատմվում է գրքի առաջին մասում, Անգլիայի տիկնիկային ծաղրապատկերն է:

Լսելով իր երկրի «վերջին հարյուր տարիների պատմական տեղեկությունները», որ հաղորդում է Գուլիվերը, հսկաների երկիրԲրոդլինգնեգի թագավորը (այդ մասին պատմվում է գրքի երկրորդ մասում) պատասխանում է. «...դա մի պատմություն է, ուր կա դավադրությունների մի կույտ, խռովություններ, սպանություններ, կոտորած, հեղափոխություններ և աքսորներ, որոնք ազահույթան...կեղծավորության, դաժանության, կատաղության արդյունք են», և ապա եզրակացնում, որ Գուլիվերի հայրենակիցների մեծագույն մասը «զգվելի զեռունների մի ոճրագործ ցեղ է, որի նմանը երբեք չի սողացել երկրի երեսով»¹:

Մերժելով բանական մարդու և առհասարակ բանականության հնարավորությունները (այսինքն՝ այն, ինչը Դեֆոյի հերոսի գլխավոր զենքն ու կռվանն է), Սվիֆթը, չորս մասերից բաղկացած վեպի երրորդ մասում խոսում է Լագադոյի ակադեմիայի մասին և ծաղրածանակի ենթարկում գիտությունը: Գիտության հաղթանակն այստեղ ծաղրական երանգ ունի: Այդ կապակցությամբ Ջորջ Օրուելը ընդծում է այն հանգամանքը, որ Սվիֆթը հաճախ ներկայացվում է իբրև ընդամենը կեղծ գիտության թշնամի, «Սակայն մի շարք հատվածներում նա ջանքեր չի խնայում, որ ապացուցի ցանկացած գիտական հետազոտության անօգտակարությունը»²: Նա գտնում է՝ Սվիֆթին սկզբունքորեն շատ նման է Լև Տոլստոյը, որը նույնպես չէր հավատում գիտության հնարավորություններին և առհասարակ մարդկային երջանկությանը երկրի վրա: Գիտնականների մարմինը արտաքուստ խեղված է, նրանց գիտական հայտնագործությունները թշվառ կյանքի են հանգեցնում երկրի վրա: Անմահության մասին մարդու երազանքը վերածվում է նողկալի պատկերի: Ստրուկտուրայիցները (այսինքն՝ անմահները) զգվելի են բոլորի համար և իրենք էլ անձամբ ուզում են մեռնել:

¹ Սվիֆթ Զ., Գուլիվերի ճանապարհորդությունները, Երևան, 2014, էջ 155-156:

² Оруэлл Дж., 1984 и эссе разных лет, Москва, 1989, стр. 289.

Վերջին մասում, որտեղ վեպի աստիճանաբար աճող երգիծանքը հասնում է իր բարձրակետին, չնայած այն ընթերցողին չի զարմացնում, քանի որ նախորդ մասերում հեղինակը հիմնավորապես նախապատրաստում է դրան, նկարագրվում է տարօրինակ մի կղզի: Այստեղ տեր ու տնօրեն են քաղաքակիրթ ձիերը, իսկ իբրև ստրուկներ նրանց ծառայում են մարդիկ, այսպես կոչված եհուները: Սրանք աղտեղի կյանքով ապրող անբարո արարածներ են, որոնք հայտնվել են ձիերի կղզում «ծովի կողմից»՝ լքվելով իրենց ընկերներից և այստեղ մնալով «այլասերվել»: Այս դեպքում ևս ակնհայտ է Սվիֆթի ուղղակի ակնարկը անգլիացիների հասցեին: Եթե Դեֆոյի հերոսն իր միջավայրում տարածում է լուսավորություն և ստեղծում բարիք, ապա Գուլիվերի կարծիքով՝ միմիայն այլասերում և ապականություն: Սա նաև ինչ-որ չափով հեգնական պատասխան է բնական մարդու մասին լուսավորիչների իդեալներին: Շատ լավ հասկանալով, որ ինքը նույնպես եհու, այսինքն՝ մարդ է, Գուլիվերը շտապում է թողնել ձիերի կղզին, իսկ տուն վերադառնալով՝ ամիսներ շարունակ փակվում է իր սենյակում, չի ցանկանում հանդիպել ոչ մեկի, անգամ հարազատ կնոջ հետ և փորձում պաշտպանվել հայրենի երկրի և սեփական ընտանիքի եհուներից: Սվիֆթը համոզված է, որ ողջ մարդկությունը բաղկացած է հենց եհուներից: Այդ կապակցությամբ նա երբեմն գործածում է «երկոտանի կենդանի» պատկեր- արտահայտությունը, ինչը առաջ է բերում երկու զուգահեռ- համանմանություն: Առաջինը կապված է Պլատոնի հետ: Դիոգինես Սինոպցու հետ զրուցելիս նա մարդուն այսպիսի բնորոշում է տալիս. «Մարդը կենդանի է երկու ոտքերի վրա՝ առանց թևերի»¹: Երկրորդը գտնում ենք Շեքսպիրի «Լիր արքա» ողբերգության մեջ: Աշխարհից դառնացած, ամեն ինչ կորցրած, արքայից հասարակ մարդու վերածված Լիրը այսպես է խոսում մարդու մասին. «Անպաճույճ (այսինքն՝ բնական, չզարդարված) մարդը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի այսպիսի խեղճ, մերկ, երկճղակավոր անասուն...»²:

Ի հեճուկս մարդու փառաբանության մասին Դեֆոյի վեպի՝ այս դեպքում ունենք մարդու կատարյալ անկման վեպ: Սվիֆթը երգիծանքի միջոցով փորձարկման է ենթարկում լուսավորիչների բանականապաշտությունը (ռացիոնալիզմը), և այնտեղ, որտեղ նրանք տեսնում էին անսահման հնարավորություններ անհատի զարգացման համար, տեսնում է միայն այլասերման հնարավորություններ: Սվիֆթի վեպի դինամիկան գլխավոր հերոսի դիտանկյունից անընդհատ անկման միտում ունի, որի հետևանքով Գուլիվերը առաջին մասի հսկայից վերջին մասում

¹ Диоген Лаэртский, О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов, Москва, 1986, стр. 226.

² Շեքսպիր, Երկեր, Երևան, 1991, 402 էջ:

վերածվում է եհուի: Եթե Ռոբինզոնը, իրադրության փոփոխության հետ անընդհատ ինքն էլ փոփոխվում է, ապա Գուլիվերը միշտ մնում է նույնը, նա միայն դիտում է, հետևում և փաստեր հավաքում: Հատկանշական է նաև այն հանգամանքը, որ ի տարբերություն ազատ Ռոբինզոնի, Գուլիվերը մշտապես անազատ է: Առանձնահատուկ խոսակցության և ուսումնասիրության թեմա է երկու վեպերի լեզուն: Դեֆոյի ճշգրիտ, օրագրային, արձանագրային լեզվի ծաղրանմանությունն ստեղծելու նպատակով Սվիֆթը իսկապես մշակում է երգիծավեպի լեզվի նոր տարբերակ, որը հարուստ է լեզվական նորարարություններով, տերմիններով, հապավումներով, որոնցից շատերի մեկնաբանությունն ու իմաստը մնում է մութ: Վերջապես, եթե Դեֆոյի վեպը հասցեագրված է լայն հանրությանը, Սվիֆթի վեպը նախատեսված է առավելապես էլիտար ընթերցողի համար:

Իբրև երգիծավեպ՝ «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները», անկասկած, լավագույններից մեկն է իր տեսակի մեջ, սակայն նրանում վիճելի կողմեր կարելի է տեսնել մարդու ըմբռնման հետ կապված: Մարդուն և մարդկային հանրությունն ավելի կատարելագործված տեսնելու երազանքը ուղեկցել է գեղարվեստական գրականության ողջ պատմությունը՝ Հոմերոսից մինչև Էքզյուպերի: Մարդու մարմնավոր և բարոյական ուժերի հանդեպ կասկածներով լի գրողների պակաս նույնպես գրականության պատմությունը չի ունեցել նույն Հոմերոսից մինչև Կաֆկա: Թեև ընդհանուր առմամբ վեպը տեղավորվում է մարդկության անկման հայտնի ըմբռնումների մեջ (Հեսիոդոս, Դանիել Մարգարե, Դանտե), սակայն Սվիֆթի մարդատյացությունն աննախադեպ է: Եվ բնական է, որ մեծ գրողը առաջ է բերել գրողներից շատերի տարակուսանքն ու ափսոսանքը՝ խառնված հիացմունքի խոսքերին: Ժան-Պոլը նրա անվանում է «...հեգնանքի գրոսմայստեր հների և նորերի մեջ»¹: Թոմաս Էլիոթը ընդգծում է Սվիֆթի հուսահատությունը և գրում, որ նա մարդկանց հանդեպ նողկանքի մեծ վարպետ է²: Հայնրիխ Բյուլի տպավորությամբ «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» իր երբևէ կարդացած ամենադառը և ամենաչար սատիրան է³: Իր տարակուսանքը Սվիֆթի և նրա վեպի հանդեպ չի թաքցնում նաև Ջորջ Օրուելը, որն, ի դեպ, բավականին ազդվել է նրանից: «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» վեպին նվիրված հոդվածում Օրուելը նրան համարում է «անբուժելի հիվանդ» և կարծում, որ իր վեպով նա «դուրս է գալիս մարդկային ցեղի դեմ»⁴: Վեպի մեջ

¹ Жан-Поль, Приготовительная школа эстетики, Москва, 1981, стр. 171.

² Элиот Т., Избранное: Религия, культура, литература, Москва, 2004, стр. 561.

³ Белль Г., Каждый день умирает частица свободы, Москва, 1989, стр. 88.

⁴ Оруэлл Дж., նույն գրքում, էջ 286:

հեքիաթի, պրիտչայի ժանրային գծեր տեսնելու գրականագետների հակումը՝ հավանաբար թելադրված է այդ «դառը և չար սատիրան» փոքր-ինչ մեղմացված տեսնելու միտումով:

Ամփոփելով անգլիական Լուսավորության երկու մեծ գրողների և նրանց գլուխգործոց վեպերի մասին ասվածը՝ կարևորում ենք այն հանգամանքը, որ ստեղծագործելով Անգլիայի պատմության ամենահարուստ շրջաններից մեկում՝ 18-րդ դարում, և ունենալով միանգամայն տարբեր փիլիսոփայական և գրական հայացքներ՝ նրանք, այդուամենայնիվ, ոչ թե աղքատացնում, այլ հարստացնում են հայրենի ու համաշխարհային մշակույթը:

ABOUT DEFOE AND SWIFT RELATIONS

ARAKELYAN ARA

Doctor of Philology, Professor

Lecturer of the Chair of Armenian Language and Literature, GSU

The article attempts to study the similarities and differences in the worldview of two major representatives of the 18th-century English literature - Daniel Defoe and Jonathan Swift, reflected in their literary heritage, in particular, in the works “Robinson Crusoe” and “Gulliver's Travels. It is emphasized that the issue is not new in the literature, as many English and Russian scholars have addressed it.

Living in the same country and in the same era, Defoe and Swift also have completely different views as thinkers and writers. Defoe's worldview is tied to the political activity of the newly emerging bourgeoisie, while Swift's interests were to some extent linked to aristocracy. In his novel Defoe speaks of human greatness, proficiency, and power of will by glorifying England and the Englishmen in every possible way, whereas Swift ridicules English morality and civilization.

The article substantiates the idea that this disagreement enriches the English literature rather than impoverishing it.

Keywords: *bourgeoisie proficiency, nature, mind, philosophical novel, midget, false science, pessimism, optimism.*

¹ Օրինակ, Առնոլդ Կետտլը գրում է. «Սա, անկասկած, պրիտչա է»: St' u Кеттл А., Введение в историю английского романа, Москва, 1966, стр. 33.

О СВЯЗЯХ ДЕФО И СВИФТ

АРАКЕЛЯН АРА

*доктор филологических наук, профессор,
преподаватель кафедры армянского языка и литературы ГГУ*

В статье предпринята попытка изучить сходства и различия в мировоззрении крупнейших представителей английской литературы 18-го века Даниэла Дефо и Джонатана Свифта, отраженные в их литературном наследии, в частности, в произведениях “Робинзон Крузо” и “Путешествие Гулливера”. Подчеркивается, что эта проблема не нова в литературе, ею занимались многочисленные как английские, так и русские ученые.

Живя в одной и той же стране, в ту же эпоху, Дефо и Свифт как мыслители и писатели в то же время имеют совершенно разные воззрения. Миропонимание Дефо связано с политической деятельностью новой буржуазии, в то время как интересы Свифта были в некоторой степени связаны с аристократией. Если Дефо в своем романе говорит о величии, деловитости и воле человека, всеми возможными способами возвеличивая Англию и англичанина, то Свифт высмеивает английскую мораль и цивилизацию.

В статье обосновывается мысль, что это разногласие не обедняет, а обогащает английскую литературу.

Ключевые слова: *буржуазная деловитость, натура, разум, философский роман, лилипут, ложная наука, пессимизм, оптимизм.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 28. 08. 2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 04. 10. 2019թ.:

**ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌԻ ԶԵՎԵՐ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

ՊԱՊԻԿՅԱՆ ՍԻԼՎԱ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող
e-mail: papikyansilva@yandex.com*

Բառային փոխառությունը գործընթաց է, որ կատարվում է անհրաժեշտաբար մի լեզվում առաջացած հասկացությունն ու այն նշանակող բառը փոխառելու միջոցով: Այն հետևանք է հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և այլ ազդեցությունների: Փոխառու լեզուն յուրացնում է անհրաժեշտաբար կատարված փոխառությունները, որոնց մի մասը դառնում է նրա բառապաշարի անկապտելի մասը: Ժամանակի ընթացքում փոխառու լեզվում կարող է ստեղծվել փոխառյալ բառի համարժեքը, և օտար բառն ու այդ լեզվում ստեղծված դրա համանշանակը սկսում են գործածվել զուգահեռաբար: Զուգահեռ ձևերի գործածությունը սովորաբար ժամանակավոր բնույթ է կրում, թեև այդ ժամանակը կարող է նաև երկարատև լինել: Հաղթում է տերմինազույգի անդամներից մեկը:

Բանալի բառեր՝ տերմինաբանություն, հասարակական գիտություններ, տերմինային զուգահեռ ձևեր, իմաստային պատճենում, կառուցվածքիմաստային պատճենում, կիսապատճենում, փոխառյալ բառ, տերմինազույգ:

Գիտության, արվեստի յուրաքանչյուր բնագավառ գտնվում է զարգացման իրեն հատուկ փուլում, որն իր ազդեցությունն է թողնում տերմինաբանության վրա:

Տերմինային զուգահեռ ձևերի առաջացման պատճառները տարբեր են. յուրաքանչյուր գիտակարգի տերմինաբանություն ունի իր առանձնահատկությունները՝ պայմանավորված այդ բնագավառի զարգացման ընդհանուր մակարդակով, կանոնարկման գործընթացով և այլն: Փոխառյալ տերմինով և դրա հայերեն համարժեք/ներով կազմված զուգահեռ ձևերի գործածության դեպքում գործում է տերմինի երկակի բնույթը: Այդ կապակցությամբ Գ. Զահուկյանը գրում է, որ «տերմինները, մի կողմից, որպես բառեր, մտնում են լեզվի ընդհանուր համակարգի մեջ, և, հետևաբար,

պայմանավորվում են տվյալ ազգային լեզվի պատմական զարգացման միտումներով ու առանձնահատկություններով. նրանք մյուս կողմից մտնում են տերմինային տվյալ մասնակի համակարգի մեջ և պայմանավորվում են տվյալ բնագավառի հասկացությունների փոխադարձ կապով և տվյալ շրջանում այդ բնագավառի ընդգրկած գիտելիքների շրջանակով: Լեզվի համակարգը, որպես տվյալ ազգի անդամների հաղորդակցման ընդհանուր միջոց, ձգտում է համազգայնության: Տերմինային համակարգը, որպես տվյալ բնագավառի գիտելիքների ու հասկացությունների արտահայտություն, ձգտում է համամարդկայնության»¹:

Անդրադարձել ենք փոխառյալ տերմիններով և դրանց հայերեն համարժեք/ներ/ով կազմված զուգահեռ ձևերին (գրականագիտություն, լեզվաբանություն, տնտեսագիտություն, իրավաբանություն, արվեստի տարբեր ենթաճյուղեր): Հասարակական գիտություններին, բնականաբար նաև այդ համակարգերի տերմինաբանությանը հանրությունը շատ է առնչվում: Այդ բնագավառների տերմիններից շատերը համալրել են համագործածական բառերի շերտը, այն է՝ տերմինային բառեր են:

Հասարակական գիտություններում հանդիպող փոխառությունների և դրանց հայերեն համարժեքներով կազմված զուգահեռ ձևերը բաժանել ենք հետևյալ խմբերի՝

- ա. փոխառյալ բառ և հայերեն համարժեք՝ իմաստային պատճենում,
- բ. փոխառյալ բառ և դրա կառուցվածքաիմաստային պատճենում,
- գ. փոխառյալ բառ և կիսապատճենում:

ա. Որևէ բնագավառի տերմինի՝ լեզու մուտք գործելուց հետո կարող է ստեղծվել նրա հայերեն համարժեքը: Ընդ որում, այդտեղ կարևոր դեր ունեն տվյալ բնագավառի մասնագետները: Տերմինը կարող է «ստեղծվել» մեկ անհատի կամ խմբի կողմից: Ընդհանրապես տերմինները լինում են կողմնորոշող, ապակողմնորոշող և չեզոք: Տերմինի հետագա ճակատագիրը կախված է նրանից, թե որքանով է այն հասկանալի լեզվակիր հանրության: Որքան ավելի կողմնորոշող, կարճ և դյուրահունչ է հայերեն տերմինը, այնքան մեծանում է նրա հաղթանակի հնարավորությունը օտար տերմինի դիմաց: Հնարավոր է նաև օտար բառի հաղթանակը, երբ այն արդեն արմատացել է լեզվում, գործածական է և սովորական լեզվակիր հանրության համար:

Հասարակական գիտություններում հանդիպող փոխառյալ բառ և դրա հայերեն համարժեք/ներ/ով կազմված տերմինազույգերից կարելի է նշել՝

Ալիբի- (իրավք.) այլուրեքություն

Ալիմենտ – (իրավք.) ապրուստավճար

¹ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի տերմինաբանության հարցերի քննարկում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1971, թիվ 9, էջ 95:

Անարխիա – (քղք.) անիշխանություն

Անեքսիա – (քղք.) բռնազավթում

Դեպոզիտ – (ֆին.) ավանդ՝ դրամական գումար կամ արժեթղթեր, որ հանձնվում է բանկերին՝ ի պահ:

Դե ֆակտո – (իրավբ.) փաստացի

Դիսիդենտ – (քղք.) այլախոհ

Լիզինգ– (տնտգ.) վարձակալություն՝ արտադրական կառույցների, տրանսպորտային միջոցների, սարքավորումների երկարաժամկետ վարձակալություն և այլն:

բ. Հասարակական գիտություններում զուգահեռ ձևեր են կազմվում փոխառյալ տերմինով և դրա կառուցվածքափմաստային պատճենման միջոցով¹:

Կառուցվածքափմաստային պատճենման ժամանակ պահպանվում է ոչ միայն տերմինի իմաստը, այլև կառուցվածքը: Այս դեպքում տերմինի պատճառաբանվածությունը ավելի բացահայտ է երևում:

Բերենք կառուցվածքափմաստային պատճենման օրինակներ հասարակական գիտություններից՝ *ամֆիթատրոն–շուրջտեսանելիք, ավանսցենա–նախաբեմ, դիալոգ–երկխոսություն, տրիլոգիա–եռագրություն, մոնոլոգ–մենախոսություն, հյուրախաղ–գասարդ (գերմ.՝ Gast-հյուր և Rolle-դեր, խաղ), սուբտիլոր–ենթագիր, տրագիկոմեդիա–ողբերգակապարկերգություն, վիդեոկամերա–տեսախցիկ, վիդեոփլեյեր–տեսախաղարկիչ* և բազմաթիվ այլ տերմիններ:

գ. Կիսապատճենումներ. սրանք բաղադրյալ բառեր են, որոնց մի բաղադրիչը հայերեն է, մյուսը՝ օտար, ինչպես՝ *կինոդիպոդ, կինոժամանակագրություն, կինոհեքիաթ, կոնտեքստ–համատեքստ, մեթոդոլոգիա–մեթոդաբնություն, վիդեոֆիլմ–տեսաֆիլմ* և այլն:

Փոխառություններով և դրանց՝ հայերենում կազմված համարժեքներով կազմված զուգահեռ ձևերը իրենց հերթին դասակարգել ենք՝

1. Փոխառյալ և հայերեն զուգահեռաբար գործածվող տերմիններ, որոնցից հաղթել են հայերեն համարժեքները:

¹ Պատճենումներ հայերենում կան դեռևս 5-րդ դարից: Հատկապես դրանց թիվը մեծ է հունաբան հայերենի շրջանում, ինչպես՝ *այբուբեն, բաղաձայն, ուղղական, սեռական, հայցական. հարանուն, համանուն, քնարական քերթություն, հագներգություն, ողբերգություն, վերձանություն* և բազմաթիվ այլ տերմիններ: Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա.Մուրադյան, Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Ե.1971:

Ճիշտ է, հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները երբեմն ծայրահեղությունների մեջ են ընկել, սակայն անուրանալի է նրանց դերը հայերենի գիտական տերմինաբանության ստեղծման գործում:

2. Փոխառյալ և հայերեն զուգահեռաբար գործածվող տերմիններ, որոնցից հաղթել են օտար տերմինները:

3. Փոխառյալ և հայերեն զուգահեռաբար գործածվող տերմիններ, որոնք առայժմ հավասարապես գործածելի են:

1. Հասարակական գիտություններում հանդիպող փոխառյալ և հայերեն համարժեքներով կազմված տերմինազույգեր¹, որոնցում հաղթել են հայերեն տերմինները՝ *ապակենկար-վիտրաժ*, *անվանակարգ-նոմինացիա*, *աստվածաբանություն-թեոլոգիա*, *բառախաղ-կալամբուր*, *բռնազավթում-անեքսիա*, *գազաթաժողով-սամիտ*, *գլուձգործոց-շեդեր*, *խորհրդարան-պառլամենտ*, *ծանուցում-անոնս*, *հայրիշխանություն-պատրիարխատ*, *սեղմագիր-ավորոշեֆերատ* և այլն:

2. Փոխառյալ և հայերեն համարժեքներով կազմված տերմինազույգեր, որոնցում հաղթել են օտար տերմինները՝ *աթեիզմ-աստվածամերժություն*, *բանկ-դրամատություն*, *բենեֆիս-պատվախաղ*, *գրանպրի-բարձրագույն մրցանակ*, *գրուտեսկ-արտաոտոց չափազանցություն*, *էքսպրոմտ-հանկարծաստեղծություն*, *իմիջ-կերպար*, *թրիլեր(կինո)-սարսափապատում*² «սարսափազդու տեսարաններով կինոնկար» *կիքս(կինո)-վրիպակ*, *մեքաֆիզիկա-բնագանցություն*, *նոնսենս-անիմաստություն*, *շոու-հանդես*, *պարադոքս-հարակարծություն*, *պաթոս-ոգևորություն*, *պամֆլետ-պարսավագիր*, *պանթեիզմ-համաստվածություն*, *պոլիթեիզմ-բազմաստվածություն*, *սիմֆոնիա-համանվագ*, *քորեյ-մեծասար* և այլն²:

¹ Որոշ տերմիններ հանդես են գալիս տարբեր տերմինահամակարգերում, այսինքն՝ գործունենք արտահամակարգային բազմիմաստության հետ, հմմտ. *Դուբլ* - 1. (կինո) Միևնույն տեսարանի մեկից ավելի նկարահանում: 2. (մարզ.)Կրկնագու: *Ասիմիլյացիա* - 1 (լեզվբ.) Առնմանում: 2. (քրք.) Պետական քաղաքականություն՝ մի ժողովրդի ծուկումը մյուսի մեջ: 3. (կենսբ.) Բուսական և կենդանական օրգանիզմների՝ արտաքին միջավայրից ընդունած պարզ տարրերի յուրացումը և փոխակերպումը ավելի բարդ նյութերի: *Գլոսսա* - հուն. glossa 1. (լեզվբ.) Անհասկանալի բառի կամ արտահայտության մեկնություններ լուսանցքում կամ բնագրում մեկնողի կամ ընթերցողի կողմից: 2. (իրավբ.) Օրենքի տողացի մեկնություն: 3. (գրկն.) Հին իսպանական բանաստեղծության տեսակ:

Այդ տերմինների մասին կխոսվի առանձին:

² Փոխառյալ տերմինի դիմաց հայերենում երբեմն նկարագրական բացատրություն է. հմմտ. կասկադոր՝ «դժվար հնարքներ կատարող անձ», քասթինգ՝ «աշխատակիցների, արտիստների նախնական ընտրություն», օֆշոր՝ «արտոնյալ կամ չհարկվող կարգավիճակով գոտիներում ստեղծված ընկերություն», դեժավյու՝ «վիճակ, երբ մարդուն թվում է, թե ինքը եղել է նման վիճակում» և այլն: Սրանք շատ լեզուներում են ընդունված, նույնիսկ, կարելի է ասել, միջազգային տերմիններ են. հնարավոր է՝ ժամանակի ընթացքում ստեղծվեն նաև դրանց հայերեն համարժեքները:

3. Փոխառյալ և հայերեն զուգահեռաբար գործածվող տերմիններ՝ առայժմ հավասարապես գործածելի՝ *անարխիա-անիշխանություն, անհիզմ-ոգեպաշտություն, ասիմետրիա-անհամաչափություն, ասիստենտ-ընթերակա, բորսա/բիրժա-սակարան, դե ֆակտո- փաստացի, դե յուրե-իրավաբանորեն, էսխատոլոգիա (կրոն.)-վախճանաբանություն, կադարսիս-մաքրագործում, կոմպլեմենտար-համահավասար, կոալիցիա-միություն, դաշինք, կոնսենսուս-համաձայնություն, մեսիջ-ուղերձ, սալդո-հաշվեմանցորդ «դրամական մուտքերի և ծախսերի տարբերությունը որոշակի ժամանակահատվածում», սակրալ-սուրբ, սրբազան, սելֆի-ինքնալուսանկար և այլն:*

Ինչպես ցույց են տալիս մեր հետազոտության արդյունքները, զուգահեռ գործածվող տերմիններից հիմնականում հաղթում են հայերեն համարժեքները, որը մեկ անգամ ևս խոսում է մեր լեզվի տերմինաստեղծման հնարավորությունների և ճկունության մասին: Մայրենի բառաձևի հասկանալիության, համընդհանուր տարածում ստանալու դեպքում, բնականաբար, փոխառյալ տերմինը դուրս է մղվում հայերենից:

Համառոտագրություններ

Գրկն. – գրականագիտական
Թատր. – թատերագիտական
Լեզվբ. – լեզվաբանական
Կրոն. – կրոնական
Իրավբ. – իրավաբանական
Տնտգ. – տնտեսագիտական
Քոլբ. – քաղաքագիտական
Ֆին. – ֆինանսական

Օգտագործված գրականություն

1. Աղայան Էդ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան , Ե. 1976:
2. Բարսեղյան Հ., Հայերեն ուղղագրական ուղղախոսական տերմինաբանական բառարան, Ե., 1973:
3. Հախվերդյան Լ., Թատերագիտական բառարան, Ե., 1986:
4. Հայրապետյան Ա., Օտար բառերի բառարան, Ե., 2011:
5. Պապիկյան Ս., Թատերական և կինեմատոգրաֆիական տերմինների համառոտ բառարան, Ե., 2015:
6. Պետրոսյան Հ., Գալստյան Ս., Ղարաբյուլյան Թ. , Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975:

7. Զհանգիրյան Դ., Բանկային տերմինների բացատրական բառարան, Ե., 2003:
8. Զրբաշյան Էդ., Մախչանյան Հ., Գրականագիտական բառարան, Ե., 1972:
9. Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Ե. 2006:
10. Բոլին Փիտեր, Իրավաբանության բացատրական բառարան (անգլերեն-հայերեն-անգլերեն), Ե., «Գիտանք» հրատ., 2005, 336 էջ:
11. Словарь литературоведческих терминов, М., 1974.

PARALLEL TERMS IN THE SOCIAL SCIENCES

PAPIKYAN SILVA

PhD in Philology

Researcher at the Language Institute after H. Acharyan, NAS RA

At each stage of language development, parallel terms emerge for this or that reason. The use of parallel terms is usually temporary. One member of the term pair usually wins. The reasons of emergence of parallel terms are different. We have referred to parallel terms formed of borrowed terms and their Armenian equivalents /literary criticism, linguistics, economics, law and different branches of art/. In the social sciences, borrowings and their Armenian parallel terms are divided into the following groups: a) loan word and the Armenian equivalent - semantic copying, b) loan word and its structural-semantic copying, c) loan word and half copying. In the parallel use of both borrowed and Armenian terms, the preference is often given to the Armenian equivalents, sometimes to foreign terms and sometimes they both are used in parallel.

Key words: *terminology, social sciences, parallel terms, semantic copying, structural-semantic copying, half copying, loan word, term pair.*

ПАРАЛЛЕЛЬНЫЕ ТЕРМИНЫ В ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУКАХ

ПАПИКЯН СИЛЬВА

кандидат филологических наук

научный сотрудник Института языка имени Р. Ачаряна НАН РА

На каждом этапе развития языка по той или иной причине возникают параллельные формы. Использование параллельных терминов обычно носит временный характер. Из пары терминов побеждает один. Причины возникновения параллельных терминов различны. Рассмотрены параллельные термины,

составленные из заимствованных терминов и их армянских эквивалентов /литературоведение, лингвистика, экономика, право, различные отрасли искусства/. Встречающиеся в общественных науках заимствования и соответствующие им параллельные формы на армянском подразделяются на следующие группы: а) заимствованное слово и армянский эквивалент - семантическое калькирование, б) заимствованное слово и его структурно-семантическое калькирование, в) заимствованное слово и полукалькирование. Среди заимствованных и параллельно используемых армянских терминов часто побеждают армянские эквиваленты, иногда побеждают иностранные термины, а иногда они используются параллельно.

Ключевые слова: терминология, общественные науки, параллельные термины, семантическое калькирование, структурно-семантическое калькирование, полукалькирование, заимствованное слово, пара терминов.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 28. 08. 2019թ.:
Հոդվածը գրախոսվել է 04. 10. 2019թ.:

ՉԱՐԵՆՑԻ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ԱՏՈՍ

Մեծ Մասրիկի միջնակարգ դպրոցի փնթորեն

e-mail: atomakopyan@mail.ru

Հոդվածը նվիրված է Հովհաննես Թումանյանի և Եղիշե Չարենցի ստեղծագործական և անձնական առնչություններին: Եղիշե Չարենցը 1921թ. ծանոթանում է Հովհաննես Թումանյանի հետ:

Բնավ չկրելով Թումանյանի ազդեցությունը՝ 1922-ի հունիսին տպագրված «Ի՞նչ պետք է լինի արդի հայ բանաստեղծությունը» ծրագրային հոդվածում, հիմնական թիրախ ունենալով Տերյանին, Չարենցը առաջին անգամ խոսեց Թումանյանի մասին, ընդ որում ռեալիստական խորը վերլուծության ենթարկելով նրա ստեղծագործությունը...

Թումանյանի մահը Չարենցի վրա ցնցող ու ճնշող ազդեցություն թողեց: Տպագրվում է Չարենցի «Երկու աշխարհի սահմանագծում» հոդվածը, որը կարող է համարվել Թումանյանի մասին երբևէ գրված լավագույն հոդվածներից մեկը:

1932-ին Չարենցը խմբագրում է Թումանյանի երկերի լիակատար ժողովածուն:

Թումանյանն իր ողջ էպիկականությամբ հառնեց անմահ «Գիրք ճանապարհի» գմրուխտակուռ էջերում...

Ո՞րն էր Չարենցի թումանյականությունը... Այդ հարցին սպառիչ կերպով պատասխանել է նորից ինքը՝ վսեմագույն Չարենցը՝ իրեն հապուկ բանաստեղծական ուրույն ձևերի մեջ...

Բանալի բառեր՝ Չարենց, Թումանյան, Տերյան, թումանյականություն, փաստարկ, նահապետական կենցաղ, հուշագրություններ, գիտական հրատարակություն, «Գիրք ճանապարհի», դիստրիբյու, ռուբայի:

Չարենցին քննադատողը
պիտի Չարենցի պես թևեր ունենա:
Հովհ. Թումանյան

Չարենցի վաղ շրջանի գրական կյանքում, այսպես ասած՝ սիմվոլիստական շրջանում, որևէ անդրադարձ և թույլ ակնարկ անգամ չկա Հովհաննես Թումանյանի մասին: Ինչպես ճիշտ նկատել է նշանավոր

չարենցագետ Ս. Աղաբաբյանը, «Չարենցի բանաստեղծական մկրտությունը զուգադիպեց ժողովրդի քաղաքական հույսերի խորտակման ժամանակին, ուր և ցայտուն հետագիծ թողեց սիմվոլիստական գեղագիտությունը»¹: Ամենայն հայոց բանաստեղծի ներկայությունը, իր ամբողջ թափով և կերպարանքով, ի հայտ եկավ «Երեքի դեկլարիացիայի» հայտնի բանավեճերի ու բուռն քննարկումների ժամանակ՝ 1922թ.-ի ամռանը: Բայց մինչ այդ առկա է Չարենցի մեկ նամակը՝ հղած Թումանյանին, 1921թ. օգոստոսի 8-ին Թիֆլիսում. «Ընկ. Թումանյան, շատ ցավում եմ, որ մեկնելուցս առաջ չկարողացա անցնել Ձեզ մոտ: Սրա հետ մեկտեղ ուղարկում եմ 12 փոքրիկ տրիոլետանման երգեր. եթե հարմար կգտնեք-տեղավորեցե՛ք հանդեսում: Ընդունեցե՛ք ամենախորին հարգանքներս և բարևներս: Ձեր՝ Եղիշե Չարենց»²: Սույն նամակը Թումանյան-Չարենց առնչության առայժմ մեզ հայտնի առաջին վավերագիրն է: Սակայն ինչպես նամակի մտերմական շունչն է զգացնել տալիս, այնպես էլ հուշագրությունն է հավաստում, որ Չարենցը մինչ այդ, այն է՝ նամակը գրելուց օրեր կամ գուցե՝ շաբաթներ առաջ, արդեն հանդիպել և ծանոթացել էր Թումանյանին: «1921թ. ամառը Եղիշե Չարենցը այցելեց Թումանյանին: Նրանց առաջին հանդիպումն էր այդ»³, - Չարենցի մասին իր հուշերը այսպիսի տողերով է սկսում բանաստեղծի դուստրը՝ Նվարդ Թումանյանը, որի հետ չարենցյան դրվագներին տակավին կանդորադառնանք:

Ն. Թումանյանի հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկությունը հավաստվում է մեկ այլ հուշագրությամբ. Մամիկոն Գևորգյանը, ով Չարենցի մտերիմներից էր, գրում է. «Եղիշե Չարենցի հետ ես ծանոթացա 1921թ. հուլիսին, Թիֆլիսում, Հայարտանը: Նա գնում էր Մոսկվա: Նա ուզում էր տեսնել Հովհաննես Թումանյանին... Թումանյանը դեռ չէր եկել, ուստի Չարենցը դիմեց ինձ»⁴:

Հայտնի գրականագետ Էդվարդ Ջրբաշյանի ազնիվ նկրտումները՝ երիտասարդ Չարենցի վրա «նկատելու» Թումանյանի ստեղծագործության ազդեցությունը, կարծում ենք, այնքան էլ հիմնավոր չեն: Ջրբաշյանը, որի ավանդն անուրանալի է թե՛ թումանյանագիտության և թե՛ չարենցագիտության ասպարեզ-աշխարհակարգում, հետամտում է հոգևոր կամուրջ գտնել այս երկու հանճարեղ բանաստեղծների միջև. «Չարենցի այդ տարիների որոշ երկեր ցույց են տալիս, որ շատ լավ իմանալով Թումանյանի ստեղծագործությունը՝ նա առանձին դեպքերում նույնիսկ գտնվել է նրա պատկերների, տրամադրությունների և երանգների բացահայտ ազդեցության

¹ Աղաբաբյան Ս. Բ., Եղիշե Չարենց, Երևան, 1973, էջ 43:

² Եղիշե Չարենց, ԵԺ, հ.6, Երևան, 1967, էջ 376:

³ Հուշեր Եղիշե Չարենցի մասին, Երևան, 1986, էջ 359:

⁴ Հիշողություններ Ե. Չարենցի մասին, Երևան, 1961, էջ 257:

տակ»¹: Չարենցը լիովին ուրիշ ոճի, Թումանյանից ամբողջապես տարբերվող այլ բնույթի պոետ էր 1915-1920թթ. շրջանում և էդ. Ջրբաշյանի մեջբերում-համեմատությունները² անհամադրելի են... «Երեքի դեկլարիացիայի» առթիվ 1922թ.-ի հունիսին տպագրված «Ի՞նչ պետք է լինի արդի հայ բանաստեղծությունը» ծրագրային հոդվածում, հիմնական թիրախ ունենալով Տերյանին, Չարենցը առաջին անգամ խոսեց Թումանյանի մասին, ընդ որում, և՛ խորախորհուրդ, և՛ կծու, և՛ ռեալիստական վերլուծության ենթարկելով նրան ընդամենը երկու էջում. «Այն պարզ հանգամանքը, որ Հ. Թումանյանը շարունակում է ստեղծագործել մինչև օրս- զգալ է տալիս նրա ներկայությունը մեր բանաստեղծության մեջ, բայց այդ «ներկայությունը» մեր կարծիքով ունի- և վերջին տասնամյակում ունեցել է- միմիայն արտաքին, եթե կարելի է այդպես ասել՝ «ֆիզիկական» նշանակություն: Իր ստեղծագործության բովանդակությամբ նա վաղուց է հեռացել մեզանից, դարձել անցյալի սեփականություն...»³: Արդյոք արդարացի էր Չարենցը... Անշուշտ, այո՛: Զի ոչ միայն ճիշտ ու դիպուկ է բնութագրել Թումանյանին և նրա ստեղծագործությունը, այլև իր ժամանակի ոգուն և գրական պահանջներին չափից ավել տուրք տալով հանդերձ՝ նա միանգամայն իրավացիորեն գրում է, որ Թումանյանը «գրել է հին, երազ դարձած գյուղի կենցաղի ու նախապաշարմունքների մասին զարմանալի գեղեցիկ պոեմներ և երգեր»⁴: Կենդանության օրոք ասված անգամ մեկ խրախուսելի խոսքը գերադասելի է հետմահու տրված հազար գովեստից: Բայց Չարենցն այդ տեսակից չէր: Նա համառ բանաստեղծ է... Նրա համար մեկ է՝ ում մասին է խոսում: Նա ոչ թե ասում է այն, ինչ մտածում է, այլ ինչ զգում է... Թող Պլատոնը իր բարեկամը լինի, միևնույն է, ճշմարտությունն է թանկ նրա համար: Չարենցն իրեն երբեք չի կեղծի թե՛ գրականության, թե՛ գրաքննադատական խոսքում... Նա բյուրեղյա նվիրվածություն ունի մարդկանց հանդեպ, բայց... խոսքը տանք Գուրգեն Մահարուն. «Սկզբունքային էր: Գրականության շահերը՝ նախ և առաջ...»⁵: Հետևաբար և Չարենցը հիշյալ հոդվածում մեծն Թումանյանի կենդանության օրոք ուղղակիորեն ասում է. «Կյանքը զարգացել է նրա շուրջը սրընթաց տեմպով, իսկ նա մնացել է նույնը, միշտ նույնը, հավիտյան նույնը՝ նահապետական գյուղի մթին խուցից ելած նույն գեղջուկ լոռեցին»: Տարիներ անց, երբ էլ չէր լինի Թումանյանը, հասուն Չարենցը պիտի մարգարեանար.

¹ Էդվարդ Ջրբաշյան, Թումանյանը և հայ գրականության ավանդույթները, Երևան, 1994, էջ 413:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 413-416:

³ Եղիշե Չարենց, ԵԺ, հ.6, Երևան, 1967, էջ 16:

⁴ Եղիշե Չարենց, ԵԺ, հ.6, Երևան, 1967, էջ 17:

⁵ Գուրգեն Մահարի, ԵԺ, հ.5, Երևան, 1989, էջ 486:

Ես կարդում եմ նրան ու ասում.- Այս հմո՛ւտ, հանճարեղ Լոռեցին Հոմերի, Գյոթեի հետ մի օր՝ հավասար՝ նստել է քեֆի, Եվ թաս է բռնել նրանց հետ, մեծարանք տվել ու առել, Ինչպես իր պապերն են արել՝ իրար հետ խնջույքի նստելիս:-

Չարենց-Թումանյան մի փաստարկի մասին: «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1923թ. մարտի 25-ի 62-րդ համարում տպագրված նույն թվականի մարտի 23-ին Մոսկվայում վախճանված Հովհ. Թումանյանի մահը գուժող հեռագրի հետ միասին կար նաև «Հովհաննես Թումանյան» վերնագրով անստորագիր մի հոդված:

Էդ. Զրբաշյանը, բազմիցս անդրադառնալով Թումանյան-Չարենց գրական-գեղարվեստական առնչություններին, անդրադարձել է նաև հիշյալ հոդվածին և մի շարք փաստարկների հիման վրա հայտնաբերել, որ հիշյալ «հոդվածի հեղինակը Եղիշե Չարենցն է եղել»¹:

Հիշյալ հանգամանքը մեծավաստակ գրականագետը հիմնավորում է այսպես. «Մենք նկատի ունենք այն մի քանի տեքստային նմանությունները, որ կան այս հոդվածի և Թումանյանի մահվան առթիվ Չարենցի գրած «Երկու աշխարհի սահմանագծում» հոդվածի միջև»², այնուհետև համեմատում է երկու հոդվածներում առկա «նույնությամբ կրկնվածները», որն, իրոք, համոզիչ է ու հիմնավոր: Նույնքան հիմնավոր է ու ընդունելի նաև «...յուրօրինակ կետադրությունը, որոնք հատուկ են Չարենցի գրելաձևին»³ փաստարկումը:

Չարենցի ակադեմիական երկերի ժողովածուի խմբագրական խորհուրդը 1967 թվականին «Հովհաննես Թումանյան» հոդվածը ներառեց ժողովածուի 6-րդ հատորում, և Էդ. Զրբաշյանի շնորհիվ այսօր մենք ունենք չարենցյան գրչի ևս մի արգասիք՝ փրկված մոռացումից: Եվ եթե յուրաքանչյուր չարենցագետ գոնե մեկ նման «հայտնաբերումով» լրացնի մեծ պոետի գանձարանը, ապա իր կոչմանը հենց դրանով նախ արժանի կլինի: Բայց մենք վերադառնանք մեր բուն ասելիքին:

Էդ. Զրբաշյանը «Հովհաննես Թումանյան» վերնագրով անստորագիր հոդվածը «Երկու աշխարհի սահմանագծում» հոդվածի հետ համեմատելիս չի անդրադարձել մի այլ համադրության, որ բերում ենք ստորև. հատված «Հովհաննես Թումանյան» վերնագրով անստորագիր հոդվածից մեր ընդգծումներով. «Հով. Թումանյանը իր գեղարվեստական բարձրարժեք երկերում հասցրել է մեր լեզուն անտեսանելի ճկունության, հաղորդել է նրան

¹ Պատմաբանասիրական հանդես, 1964, հ.3, էջ՝ 185-187 և Էդ. Զրբաշյան, Թումանյան. ստեղծագործական պրոբլեմներ, Երևան, 1988, էջ՝ 482-485:

² Զրբաշյան Էդ., Թումանյան. ստեղծագործական պրոբլեմներ, Երևան, 1988, էջ՝ 484:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ՝ 485:

առնություն և ուժ, միշտ կենդանի է պահել գրական խոսքի կապը կյանքի ինքնաբուխ աղբյուրներին: Մեր մեծ պոետի մահով մեռնում է վերջին մոհիկանը մեր ժողովրդական առույգ ու հյութալի բարբառի... վշտի երգիչ և մայրենի լեզվի մեծագույն վարպետ:»

Այս հոդվածից ուղիղ 10 տարի անց՝ 1933թ.-ին, Չարենցը գրում է «Մեր լեզուն» բանաստեղծությունը և զետեղում «Գիրք ճանապարհիի» մեջ, որտեղ ևս ընդգծում ենք բառերի և մտքերի համընկումները, հիշյալ հոդվածի հետ համեմատության համար.

Մեր լեզուն ճկուն է ու բարբարոս,
Առնական է, կոպիտ, բայց միևնույն պահին
Պայծառ է նա, որպես մշտաբորբոք փարոս,
Վառված հրով անշեջ դարերում հին:-

Եվ վարպետներ, խոնարհ ու հանճարեղ,
Հղկել են այն դարեր, որպես մարմար,
Եվ փայլել է նա մերթ, ինչպես բյուրեղ,
Մերթ կոպտացել, ինչպես լեռնային քար:

Բայց միշտ պահել է նա իր կենդանի ոգին,-
Եվ եթե մենք այսօր կոտրատում ենք այն մերթ -
Այդ նրանից է, որ ուզում ենք մեր
Նոր խոհերի վրա ժանգ չչոքի:-

Այդ նրանից է, որ մեր այսօրվա ոգուն
Այլևս չի կարող լինել պատյան
Ո՛չ Տերյանի բարբառը նվագուն,
Ո՛չ Նարեկի մրմունջը մագաղաթյա:-

Եվ ո՛չ անգամ Լոռու պայծառ երգիչ
Թումանյանի բարբառը գեղջկական,-
Բայց նա կգա - լեզուն այս երկաթյա բերքի
Եվ խոհերի այս խո՛ր ու երկրակամ...

Այսքանը այս առումով:

Հովհաննես Թումանյանի մահը Եղիշե Չարենցի վրա ցնցող ու ճնշող ազդեցություն թողեց: Ոչ միայն որպես ազնիվ ու խոնարհ հարգանքի տուրք իր ավագ գրչեղբորը, այլև նա շատ լավ գիտեր «հմո՛ւտ, հանճարեղ Լոռեցու»

բացառիկ նշանակությունն ու նվիրյալ դերակատարությունը հայ գրական ու քաղաքական կյանքի անդաստանում... «Հովհաննես Թումանյան» հոդվածի տպագրումից օրեր անց՝ 1923թ. ապրիլի 3-ին, նորից «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում / № 68/ հրապարակվում է Չարենցի «Երկու աշխարհի սահմանագծում» հոդվածը, «որը, իր մի քանի անընդունելի դրույթներով հանդերձ, կարող է համարվել Թումանյանի մասին երբևէ գրված լավագույն հոդվածներից մեկը»¹:

Բավականին հուզական են չարենցյան տողերը, խոր ու զգացմունքային. «...ես կուզեի գրի առած լինել մեր պոեզիայի անցյալին նվիրված մի քանի հուշեր ու խորհրդածություններ, որ արթնացան իմ հոգում, երբ պատկերացրի, որ Թումանյանը չկա»²: Այնուհետ գրախոսը տալիս է Ամենայն հայոց բանաստեղծի իրապես հավուր պատշաճի գնահատականը. «Այսօր գնում է հավիտենական հանգստի ամենամեծը նրանցից, ամենավաստակյալը, հայ նորագույն բանաստեղծության նահապետն ու մեծ վարպետը- Հով. Թումանյանը»³: Եվ, զարգացնելով իր միտքը, սրատես ու լուսավոր Չարենցը, պոետական դարձդարձիկ նրբերանգներով, գեղարվեստի բնականությանն համարժեք բնութագրմամբ և իր հանճարի անկասելի ուժով հնչեցնում է Թումանյանի բացառիկության իրական, մոնումենտալ ու անմարելի հիմնը. «Նա ապրում էր մեզ հետ, բայց հեռու էր մեզանից: Նա ինձ թվում էր հաճախ երազում տեսած, կամ մանկական հեքիաթից մեր աշխարհն ընկած կախարդական մի հայելի, որին նայողը կտեսնի իր մանկությունը, մանկությունը մութ ու անվերադարձ: Հնի, անցյալի, նահապետական գյուղի մութ ու կախարդ կենցաղի կենդանի հայելին է Թումանյանը. Այնտեղից, ծուխ ու մշուշ դարձած տարիների ծոցից բերել է Թումանյանը իր հետ մի կախարդական լապտեր...

Նույն արքայավայել բախտին արժանանալու համար պոետի սրտից, պոետի գաղտնաապահ սենյակի խորհրդավոր կիսախավարից դեպի աշխարհի չորս կողմն էին թռչում, անշեջ հուրը գտնելու համար, կտրիճները Փարվանա...

Հեքիաթ է, ցնդած տարիների մշուշ, դարերի զառանցանք...

Կարծես կախարդ լինեք, որ շոգիի և էլեկտրական դարում արթնացնում էր անցածը. նա, այդ լոռեցի Հովհաննեսը, համաշխարհային պատերազմների և վուլկանային հեղափոխությանց մեր այս ահռելի դարում հրաշք էր, անկարելի հանճարք՝ զարմանալի զարմանք...

¹ Էդվարդ Զրբաշյան, Թումանյանը և հայ գրականության ավանդույթները, Երևան, 1994, էջ՝ 424:

² Եղիշե Չարենց, ԵԺ, հ.6, Երևան, 1967, էջ՝ 80:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ՝ 81:

Մեր անդառնալի մանկության, մեր հասարակական կյանքի մանկական խանձարուրից ելած կախարդ քնարերգուն էր Հով. Թումանյանը...

Հով.Թումանյանից մինչև Վահան Տերյան...

Սա նշանակում է՝ Պուշկինից մինչև Բլոկ կամ Բայլմոնտ...»¹:

1923թ. ապրիլի 15-ին նույն «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում / № 77/, այսինքն՝ քսան օրվա մեջ անդադրում Չարենցի հերթական՝ երրորդ հոդվածն է տպագրվում՝ «Եղբայրության շաղախը», որտեղ Թումանյանը բնութագրվում է հետևյալ էպիտետներով. «մեծագույն պոետ», «Եղբայրության դրոշ», «խաղաղության պատգամ», «միջցեղային մերձեցման աշտարակ», «այլազան մշակույթների սինթետիկ դեմք», «հմայիչ լոռեցի», «համակովկասյան իմաստություն պարունակող երկեր»² և այլն:

Եթե չհաշվենք Թումանյանի «Մոծակն ու մրջյունի» նմանությամբ 1928-ին Հակոբ Հակոբյանի մասին գրած մի էպիգրամը /«Վարիանտ»/, ապա ժամանակագրական առումով 1923-1933 թվականներին՝ ուղիղ 10 տարի, Չարենցի մոտ Թումանյանի մասին որևէ ակնարկ չկա:

Հովհաննես Թումանյանի մահից օրեր անց Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կառավարությունը Ալ. Մյասնիկյանի պահանջով ու ջանքերով որոշում է ընդունում ի մի բերել և հրատարակել նրա ողջ ստեղծագործական ժառանգությունը, սակայն այդ գործը երկար տարիներ անկատար մնաց... 1932թ.-ին Պետհրատը Չարենցին առաջարկում է խմբագրել Թումանյանի երկերի լիակատար ժողովածուն, որից հետո Չարենցը պայմանագիր է կնքում քանաստեղծի դստեր՝ Նվարդ Թումանյանի հետ:

Մեծանուն Թումանյանի երկերի լիակատար ժողովածուի գիտական հրատարակության հիմքը դրել է նույն ինքը՝ Եղիշե Չարենցը⁴:

«Մեր գրական լեզվի զարգացման տենդենցները և Դ. Դեմիրճյանի լեզուն» /1934/ իր հանրահայտ գեկուցումում Չարենցն արտահայտվեց Թումանյանի գրական լեզվի մասին. «... մեր գրականության մեջ Հով. Թումանյանի լեզուն ամենաանմշակ լեզուն է»⁵:

Հովհաննես Թումանյանն իր ողջ էպիկականությամբ հառնեց անմահ «Գիրք ճանապարհի» զմրուխտակուռ էջերում...

Նա մեծ էր ավելի, քան եղավ: - Երկնքի նման ընդարձակ,

Օվկիանի նման՝ իր ոգին ընդգրկել էր կյանքը անեզր: -

Եվ ոգու ափերին նստած՝ նա նայում էր հայացքով պայծառ -

¹ Եղիշե Չարենց, ԵԺ, հ.6, Երևան, 1967, էջ 83-89:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92-94:

³ Եղիշե Չարենց, Անտիպ և չհավաքված երկեր, Երևան, 1983, էջ 257:

⁴ Եղիշե Չարենց, ԵԺ, հ.6, Երևան, 1967, էջ 468:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92-94:

Եվ որսում էր երգեր ու խոհեր, և տեսնում էր չքնաղ երազներ...

Հաշվի առնելով իր անցյալ գրական կյանքում Տերյանին ու Թումանյանին տված գնահատականներում հաճախակի արած սայթաքումները, ամփոփելով նրանց գրական անուրանալի ազդեցությունն իր հոգևոր աշխարհի վրա՝ Չարենցը դարձնեց մի քառյակ, որից խոնարհ սանի ազնիվ ապաշխարություն է կաթում.

Դու Տերյանից սովորեցիր լսել տրտունջը ոգու,-
Ա՛յն, որ մեր մեջ նվում է միշտ, գանգատվում ու մորմոքում.
Բայց արդ՝ քո մեջ ծայր է առնում ա՛յլ մեղեդի մի անվերջ.-
Թումանյանի հուրն է անշեջ քո կրակը բորբոքում:-

Թումանյանին հազար ու մի բնութագիր է տրվել: Եվ իրավամբ, գրեթե բոլորը՝ թե՛ ժամանակակիցները, թե՛ հետագա սերունդները, գնահատել են նրա հանճարեղ պարզությունը, նրա ժողովրդական ուժեղ, գրական-հասարակական-քաղաքական կյանքի եզակի անձնվիրումը... Չարենցի հայտնի դիստիքոսը հառնում է որպես այդ բոլոր բնութագրումների և գնահատումների լուսե պսակ.

Կա Մեծարենց, կա Տերյան, - և բազում ուրիշ պոետներ կան,
Բայց - Թումանյանն է անհաս Արարատը մեր նոր քերթության:-

Լիովին հերքումն է իր նախորդ մտածողության Չարենցի հետևյալ քառատողը, երբ կարդալով նրա հոդվածների ու զեկուցումների՝ նախկինում արված նկատառումները, միանգամայն ակնհայտ է դառնում «Գիրք ճանապարհի» մարգարեական հասունացումը, որտեղ խտացել են մեր ինքնության, ազգային-ավանդական արժեքները և այդ արժեքների աներկբա կրող Հովհաննես Թումանյանը.

Նա մեծ էր հողո՛ւյ, արյունո՛ւյ: - Արմատնե՛ր ուներ նա հողում:
Իր երգերը - գեղջուկ նաիրցու քրտինքո՛ւյ էր նա ողողում:
Հանճարեղ երգերում նրա - իր երկրի արևն էր շողում: -
Նա մեծ էր հողո՛ւյ, արյունո՛ւյ: - Արմատնե՛ր ուներ նա հողում: -

Մի վերջին անգամ Թումանյանը հիշատակվեց Չարենցի կողմից «Կոմիտասի հիշատակին» սքանչելի պոեմում.

Վերադառնա՛ն պիտի դեռ
Հայրենի հողը բուրյան՝
Իբրև նորո՛գ երկրի տեր՝
Ե՛վ Թումանյան, և՛ Տերյան:-

Զարենցը քաղաքում էր ծնվել և ամենայն համոզմունքով կարելի է նկատել, որ բնության գրքի, առավել ևս որսի հանդեպ նա անհաղորդ էր... Սակայն դա չէր խանգարում մեծ պոետին տակավին այն հեռավոր 1923-ին, Թումանյանին վերլուծելով, այսպիսի մտքեր արտահայտել. «Նա ճանաչում էր բոլոր թռչուններին ու կենդանիներին, հասկանում էր նրանց լեզուն, գիտեր նրանց կենցաղն ու սովորությունները: Նրանք հարազատ են լոռեցի Հովհաննեսին, ինչպես այն արտուտը, որ «Լոռու հանդում» նստած՝ նայում էր իր ճամփին: Մի անգամ զարկել է մի հավք և մինչև մահ թվում էր նրան, որ «թռչում է դեռ իր մտքում թևը արնոտ ու մոլոր»¹...

Ռուբեն Զարյանը, որ Զարենցից հետո դարձավ Հայպետհրատի գեղարվեստական գրականության խմբագրության վարիչը, Զարենցի մասին երբևէ գրած հուշագիրներից /բացառությամբ՝ Գ.Մահարու/ ամենատարողունակն է և, եթե կարելի է ասել, ամենից «ակադեմիականը», ուստի նշանավոր արվեստագետի խոսքը անառարկելիորեն ընդունելի է ու աներկբա. «Շատ էր խոսում Թումանյանից: Հիշում եմ, թե ինչպիսի ոգևորությամբ էր արտահայտվում նրա մասին: Չէր հաշտվում լեզվի հետ: Այդ կողմից գերադասում էր Տերյանին: Բայց այն կարծիքին էր, որ թե Թումանյանը մեր ոչ միայն ամենամեծ բանաստեղծն է, այլև ամենամեծ գրողն ընդհանրապես:

Ես լսում էի նրան ու մտածում, թե ինչպես և՛ Տերյանը, և՛ Զարենցը, իրենց կյանքի վերջին տարիներին, հանգեցին Թումանյանի մեծության բացարձակ ճանաչմանը:

Ասում էր՝ Թումանյանը գնահատված չէ, ինչպես հարկն է և որ նրա մասին դեռևս իսկական խոսք չի ասված»²:

Բավականին հուզիչ են Գ. Մահարու և Ն. Թումանյանի հուշերում նկարագրությունն առ այն, թե ինչպես է Զարենցը ոգել պանթեիստ ու նոստալգիկ Թումանյանի գողտրիկ ու սքանչելի «Պատրանքը». այս իմաստով դրանք հաճելիորեն մեծ հավատ են ներշնչում, և այդ երկու հուշերն էլ մոտ են ճշմարտությանը, զի ամբողջապես համընկնում են իրար՝ կրկին փաստելով Զարենցի խորը թումանյանիզմը...

¹ Եղիշե Զարենց, ԵԺ, հ.6, Երևան, 1967, էջ՝ 85:

² Ռուբեն Զարյան, Հուշապատում, հ.1, Երևան, 1975, էջ՝ 79-80:

«Այս հմուտ, հանճարեղ Լոռեցին» հրաշալի էսսեում Մահարին ցիտում է. «Թումանյանից հետո պիտի գար մի նոր բանաստեղծ և խոնարհվելով նրա ծով ստեղծագործության առաջ, ամենից շուտ պիտի սիրեր նրա տասներկու տողանոց մի բանաստեղծությունը՝ «Պատրանքը»: Բերենք այդ՝ Չարենցի արտահայտությամբ՝ «գենիալնի ստիխը», որը թարգմանի՝ հանճարեղ բանաստեղծությունը.

Վեր է կացել էն սարում
Մեր Չալակը իր թևից.
Գընում է մութ անտառում,
Քաջ ախպերըս ետևից:

Ջըրնգում են նըրանք խոր
Էն անտառում կուսական.
Ես կանչում եմ նորից նոր,
Ինձ թըվում է, թե կըգան...

Ձո՛ւր... վաղուց են, ա՛խ, նըրանք
Մեր սարերից գընացել.
Էն զիլ ձեներն են մենակ
Իմ ականջում մընացել...

Արտասանում էր Չարենցը երգուն տոներով, լուռ, հետո ձեռները պարզում աջ ու ձախ և բացականչում.
Ա՛յ տղա, էս ո՞նց է գրել...¹»:

Նվարդ Թումանյանը, գրեթե նույնությամբ, վերը հիշատակած իր հուշերում Չարենցի «Պատրանքասիրությունը» նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Թումանյանի բանաստեղծություններից Չարենցը շատ էր սիրում և լավ էր արտասանում «Պատրանքը»: Հանդիպման ժամերին,- լինե՞ր փողոցում, իր տանը, թե աշխատանքի վայրում, երբ ընդմիջում էինք անում, - նա առանձին սիրով, յուրահատուկ շեշտով, շատ մեղմ սկսում էր արտասանել այդ բանաստեղծության առաջին տողերը.

Վեր է կացել էն սարում
Մեր Չալակը իր թևից.

¹ Գուրգեն Մահարի, ԵԺ, հ.5, Երևան, 1989, էջ՝ 631:

Գընում է մութ անտառում,
Քաջ ախպերըս ետևից...

«Պատրանքը» լրիվ արտասանելուց հետո նա առանձին թախիծով և տրամոլոյամբ արտասանում էր վերջին տողերը.

Էն գիլ ձեներն են մենակ
Իմ ականջում մընացել...

Արտասանում էր, տխրում էր և ոգևորված բացականչում.
Гениально...¹»:

Այն ակնառու հարգանքը, որ տաճել է Չարենցը Թումանյանի անձի հանդեպ, հավաստում է մեծին վայել խորապես ընդգծված պատկառանքը.
«Մայրս է պատմել. ամառվա մի շոգ օր, Չարենցը գալիս է հայրիկին այցելության: Դուռը բացում է մայրիկը և Չարենցի հիացմունքին ի պատասխան ասում, որ Թումանյանը տանն է, հրավիրում է ներս: Բայց Չարենցը հրաժարվում է՝ այսպես չեմ գա... Չարենցը մի քիչ գինով է եղել, կեպին ետ գցած, բլուզի կոճակները բաց, և տան դռնից ետ է դարձել²»:
Չարենցի այս ակնածանքի մասին վկայում է նաև իր բոհեմական լավագույն ընկերը՝ Մահարին.

« – Այ տղա, երբ պիտի Թումանյանի նման մարդ դառնանք, լրջանանք, ծանրանանք, հյուրեր, այցելուներ ընդունենք...³»

Ո՞րն էր, ի վերջո, Չարենցի թումանյանականությունը... Այդ հարցին սպառիչ կերպով և, ինչպես միշտ, իրեն հատուկ բանաստեղծական ուրույն ձևի մեջ, պատասխանել է նորից ինքը՝ վսեմագույն Չարենցը.

Թումանյանի երգերը
Կարդալիս՝ միշտ ես
Միտք եմ անում, թե արդյոք
Կարո՞ղ եմ ես էլ

¹ Հուլիսի 27-ին Չարենցի մասին, Երևան, 1986, էջ՝ 361:

² Նվարդ Թումանյան, Հուլիս և զրույցներ, Երևան, 1981, էջ՝ 270:

³ Գուրգեն Մահարի, ԵԺ, հ.5, Երևան, 1989, էջ՝ 483:

Լինել այդքա՞ն իմաստուն
Երբ լինեմ ծեր...

Կարողանա՞մ պիտի ես
Արդյոք, ինչպես նա,
Այդքան հանգիստ ընդունել
Թե՛ անկում, թե՛ մահ. -
Շա՛ղ տալ ձեռքով լիառատ
Երգեր ու գանձեր,
Իմաստությամբ անարատ,
Երբ լինեմ ծեր...

Եվ հենց այս էր ճշմարիտ Չարենցի ճշմարիտ թումանյականությունը...

THE STYLE OF TUMANYAN IN CHARENTS'S WORKS

HAKOBYAN ATOM

Director of Mets Masrik secondary school

The article is dedicated to the artistic and personal relationships of Hovhannes Tumanyan and Yeghishe Charents. Yeghishe Charents met with Hovhannes Tumanyan in 1921.

Not being influenced by Tumanyan, Charents first spoke about him in the article "What should modern Armenian poetry be like?", published in June 1922. Having Teryan as the main target, Charents made a deep realistic analysis of Tumanyan.

Tumanyan's death made a shocking and oppressive influence on Charents. The article "On the border of two worlds" by Charents can be considered one of the best articles ever written about Tumanyan.

In 1932 Charents edited the complete collection of works by Tumanyan.

Tumanyan rose with all his epicism in the emerald pages of "The Book of The Way".

Where exactly was the style of Tumanyan reflected in Charents's work? The greatest Charents himself gave an exhaustive answer to this question in poetic ways typical to him.

Key words: *Charents, Tumanyan, Teryan, the style of Tumanyan, argument, patriarchal life, memorandum, scientific publication, "The Book of the Way", distich, rubais.*

ТУМАНЯНИЗМ ЧАРЕНЦА

АКОПЯН АТОМ

директор Мец Масрикской средней школы

В статье анализируются творческие связи и личные отношения между Ованесом Туманяном и Егише Чаренцем. В 1921 году Егише Чаренц познакомился с Ованесом Туманяном. В опубликованной в июне 1922 года программной статье "Каким должно быть современное армянское стихотворение" Чаренц впервые говорит о Туманяне, причем глубоко реалистически анализируя его.

Смерть Туманяна оставила ошеломляющее и подавляющее влияние на Чаренца. Была опубликована статья Чаренца "На рубеже двух миров", которую можно считать одной из лучших статей о Туманяне. В 1932 году Чаренц редактирует полное собрание сочинений Туманяна. Туманян всей своей эпической сущностью воскрес на изумрудных страницах бессмертной "Книги пути".

В чем туманянизм Чаренца?.. На этот вопрос в особых стихотворных формах, присущих только ему, дал исчерпывающий ответ сам величественный Чаренц.

Ключевые слова: Чаренц, Туманян, Терян, туманянизм, аргумент, патриархальная жизнь, мемуары, научное издание, "Книга пути", дистих, рубаи.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 28.08.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 04.10.2019թ.:

**ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ՆՈՐՄԸ ԵՎ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ
(ՀԱՏՈՐ 2)» ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ ՎԱԼՏԵՐ

ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի մագիստրատուրայի «ԺՀԼ և
թարգմանչական գործ» բաժնի 1-ին կուրսի ուսանող
e-mail: walter.berberyan@mail.ru

Արդի հայերենում լեզվի նորմավորման խնդիրները անչափ կարևոր են և առաջնային, քանի որ մեր օրերում անջրպետ է առաջացել գրական, կանոնական հայերենի և խոսակցական լեզվի միջև:

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել ժամանակակից հայերենի ձևաբանական-գոյականական նորմով սահմանված կանոնների ամբողջությունը «Ժամանակակից հայոց լեզու (հատոր 2)» ակադեմիական հրատարակությունում և դրանց իրացումը ժամանակակից գրական հայերենում: Կանոնական շար կազմություններ կարող են ժամանակի ընթացքում հնանալ, դառնալ անգործածական, փոխարինվել այլ ձևերով կամ տարբերակներով: Այդ պատճառով կարևոր է հարցի պարբերաբար ուսումնասիրությունը:

Բանալի բառեր՝ ձևաբանական-գոյականական նորմ, հատոր 2, թիվ, հոլով, զուգաձևություններ, բազմաձևություններ, շեղումներ, հնացած տարբերակներ:

Այսօր մի շարք օբյեկտիվ հանգամանքներ առիթ են տալիս քննարկման առարկա դարձնելու «Ժամանակակից հայոց լեզու (հատոր 2)» ակադեմիական հրատարակությունը, երբ չափանիշ և ելակետ ենք ընդունում արդի գրական արևելահայերենի ձևաբանական-գոյականական նորմը: Կանոնական շատ կազմություններ կարող են ժամանակի ընթացքում հնանալ, դառնալ անգործածական, փոխարինվել այլ ձևերով կամ տարբերակներով: Ձևաբանական-գոյականական նորմով սահմանված օրինաչափություններից շեղումներ, անընդունելի և սխալ կիրարկություններ, զուգաձևություններ են ի հայտ գալիս հատկապես ա) գոյականի թվի և բ) հոլովի քերականական կարգերում:

Ա) Զուգաձևություններ և շեղումներ հիմնականում հանդես են գալիս գրաբարյան բաղաձայնահաջորդ ն վերջնահնչյունն ունեցող բառերում,

մեկուկեսականի բառերում, միավանկ վերջնաբաղադրիչ ունեցող բարդություններում, **ի** վերջնահանգով բառերում:

«ժամանակակից հայոց լեզու (հատոր 2)» ակադեմիական հրատարակությունում (այսուհետև՝ հատոր 2) մի շարք միավանկ բառերի հոգնակին տրված է **-ներ** վերջավորությամբ՝ *գառ-գառներ, թոռ-թոռներ, բեռ-բեռներ* [1] և այլն: Սրանք հին հայերենում՝ գրաբարում, վերջացել են **ն**-ով (գառ**ն**, թոռ**ն**, բեռ**ն** և այլն), որը եզակի ուղղականում ընկել է, իսկ հոգնակիում պահպանվել է և միացել **-եր** վերջավորությանը: Ուստի կարծում ենք, որ **ն** վերջնահանգով բառերի հոգնակերտ մասնիկը **-ներ**-ը համարելը ճիշտ չէ: Ձուգաձևություններ են առաջանում նույն բառի՝ վերջնահանգ **ն**-ի վերականգնումով և առանց վերջնահանգ **ն**-ի ձևերի դեպքում՝ **գառներ // գառեր, թոռներ // թոռեր, բեռներ // բեռեր** և այլն: Նկատելի է, որ երկրորդ տարբերակները կանոնական չեն: Դա է փաստում նաև արևելահայերենի ազգային կորպուս (ԱՐԵՎԱԿ) լեզվաբանական որոնման համակարգը, որտեղ տրված է այս բառաձևերի օգտագործման հետևյալ վիճակագրությունը.

գառներ	գառեր	թոռներ	թոռեր	բեռներ	Բեռեր
257	8	245	2	441	4

Տեղին է հիշատակել, որ բացառություն է *ռուս* բառի հոգնակին՝ *ռուսներ* [1]: Սա բացատրվում է այդ բառի բարբառային արտասանությամբ, այն է՝ (ը)ռուս, (ու)ռուս:

Վերոնշյալ շարքին կարելի է դասել *ող* և *ռունգ* բառերը, որոնց վերաբերյալ շեղումներ չկան հատոր 2-ում: **Ողեր // ողներ, ռունգեր // ռնգեր // ռունգներ** զուգաձևություններում **ողներ** և **ռունգներ** ձևերն ակնհայտորեն հնացած են և անգործածական (այժմ գործածական են **ողեր, ռունգեր** ձևերը): Նորմատիվ քերականություններում սահմանվում է, որ ճիշտ են **ողեր, ռունգեր** ձևերը: Սրանք, սակայն, ինչպես ասվեց, տեղ չեն գտել հատոր 2-ում:

Հատոր 2-ում տրված է, որ **ի** և **ու** ձայնավորով միավանկ բառերը հնչյունական փոփոխություն են կրում՝ *միտք-մտքեր, գունդ-գնդեր* [1] և այլն: Ա. Մարգարյանը նշում է, որ կան՝

ա. «միավանկ բառեր, որոնք երկակի՝ հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ ձևով են գործածվում, օրինակ՝ **բքեր // բուքեր, գժեր // գիժեր, խրձեր // խուրձեր, տկեր // տիկեր, լնգեր // լինգեր, խցեր // խուցեր, սրճեր // սուրճեր, քրմեր // քուրմեր** և այլն,

բ. միավանկ բառեր, որոնք եզակի թվի հոլովական ձևերում փոփոխված, իսկ հոգնակիում երկու՝ հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ ձևով են գործածվում, օրինակ՝ **բրեր // բիրեր, դնչեր // դունչեր, թզեր // թիզեր, ճտքեր // ճիտքեր, թմբեր // թումբեր** և այլն» [6]:

Նշենք, որ արդի գրական արևելահայերենում *բքեր, գիծեր, խուրձեր, փկեր, լնգեր, խուցեր, սրճեր, քուրմեր, բրեր, ճիւղքեր, թումբեր* ձևերի գործածական հաճախականությունը նվազել է (չեն գործածվում կամ ունեն սակավ կիրառություն): Այս և մի շարք այլ բառաձևերում կատարված փոփոխությունների ու զարգացումների մասին ակադեմիական հրատարակությունում չի խոսվում (նշված է միայն թումբեր ձևը): Հավելենք, որ այս բառերի մի մասը ի սկզբանե քիչ գործածական է եղել:

Ու-ով վերջացող միավանկ բառերի հոգնակիի ձևում **ու-**ն փոխվում է **վ-**ի: Այսպես՝ *ծու-ծվեր, լու-լվեր, բու-բվեր* [1]: Հատոր 2-ում նշված է նաև *բուեր* ձևը որպես զուգաձևություն, բայց այն հնացած է, և այսօր, համեմատաբար, ընդունելի է *բվեր* ձևը: Ներկայացնենք **բուեր // բվեր** բառաձևերի օգտագործման ճշգրիտ քանակը՝ ըստ արևելահայերենի ազգային կորպուսի տվյալների:

բուեր	Բվեր
10	17

Ինչպես գիտենք, այսպես կոչված մեկուկես վանկանի բառերի հոգնակին կազմվում է **եր**-ով կամ **ներ**-ով (եթե լրիվ կամ լիարժեք վանկը երկրորդն է, հոգնակին կազմում են **-ներ**-ով, իսկ եթե առաջինն է, ապա՝ **-եր**-ով): Զուգաձևություններ են կազմում *անգղ, արկղ, վագր, կայսր* [1] և մի շարք այլ բառերի հոգնակիները՝ **անգղեր // անգղներ, արկղեր // արկղներ, վագրեր // վագրներ, կայսրեր // կայսրներ** և այլն: Հատոր 2-ում հանձնարարելի են համարվում *անգղեր, արկղեր, վագրեր, կայսրեր* ձևերը: 2. Աղաջանյանի պնդմամբ՝ սրանցից առաջինները լեզվական նորմի տեսանկյունով ճիշտ են, իսկ երկրորդները եթե սկզբնական շրջանում ակնհայտ ժողովրդախոսակցական երանգ ուներին կամ բարբառային էին որակվում, ուստի և մերժելի, ապա այսօր ոչ համազոր, բայց ազատ տարբերակներ են համարվում [3]: Մենք կարծում ենք, որ հանձնարարելի են առաջին տարբերակները, այն է՝ *անգղեր, արկղեր, վագրեր, կայսրեր*:

Աներկբա է, որ կան մի քանի զուգաձևություններ, որոնք գործում են նորմի սահմաններում (երկուսն էլ ճիշտ են), բայց գործառական-կիրառական տարբերակներ ունեն: Խոսքը վերաբերում է հատոր 2-ում առկա **տիկին** և **պարոն** [1] գոյականների հոգնակիների կազմությանն ու կիրառությանը: Այս բառերը հոգնակի են կազմում երկու ձևով, այն է՝ **տիկիններ // տիկնայք, պարոններ // պարոնայք**: Նշենք, որ տիկնայք և պարոնայք ձևերը գործածվում են պատմական երկերում՝ համապատասխան ոճավորման նպատակով, և պաշտոնական ոճում, հատկապես կոչականի դերով: Բերենք համապատասխան օրինակներ: Այսպես՝

Դորանով ես ուզեցի ձեզ հասկացնել, ազնիվ **փրկիչներ** և **պարոններ**, որ մեր ժողովրդի մեջ, որքան և փոքր լինեինք թվով, երբեք պակասած չեն փայլուն ուղեղներ — միայն թե այդպիսիներուն գնահատողներ լինեին* (Ռ. Պարկանյան)[7]:

Խելոք է այն արքան, որն ավելի քիչ **փրկեալք** է պահում, քանզի նրանցից ծնվածները դառնում են արքայազներ և մասնակցում գահին փրկելու շուրջը ծագած կռիվներին (< Խաչատրյան) [7]:

Շվեյկը գլուխ փվեց և արժանապարտորեն ասաց.

— Ես պատրաստ եմ, **պարոնայք**: Որքան հասկանում եմ, «ծակը կոխեք» նշանակում է մենախուց նստեցնել, իսկ դա այնքան էլ վատ չէ (Յա. Հաշեկ) [7]:

Հարկ է անդրադառնալ նաև **ք** հոգնակերտ մասնիկով բառերին: Նշենք, որ գրաբարում, լեզվական նորմին համապատասխան, բառերի մեծ մասի հոգնակին կազմվել է **ք**-ով, իսկ արդի հայերենում այն հանդիպում է արխաիկ բնույթի ոճավորված լեզվում կամ **ի**-ով վերջացող բազմավանկ բառերի դեպքում՝ խոսակցական լեզվում: Ստեղծվել են հոգնակի թվի զուգահեռ ձևեր, որոնցից մեկը կազմվում է գրականի, մյուսը՝ ժողովրդախոսակցականի կամ բարբառի օրինաչափությամբ: Այսպես՝ **անգլիացիներ // անգլիացիք, գառնեցիներ // գառնեցիք, գյուղացիներ // գյուղացիք, տեղացիներ // տեղացիք, նախնիներ // նախնիք, ճամփաներ // ճամփեք** [1] և այլն: Հատոր 2-ում նշված է, որ երկու ձևերն էլ կիրառելի են: Նման զուգաձևություններում կանոնականը, օրինաչափականն այսօր առաջին տարբերակներն են, այն է՝ **անգլիացիներ, գառնեցիներ, գյուղացիներ, տեղացիներ, նախնիներ, ճամփաներ**: Հատոր 2-ում նշված է, որ **ք**-ով ձևերը որոշ դեպքերում թափանցում են գրական լեզու, բայց ինչպես տեսնում ենք, այդպես չէ: Հավելենք, որ այսօր **ք**-ով ձևերը ընդգծված խոսակցական երանգ ունեն:

Բ) Հայոց լեզվի պատմության մեջ եղել են հոլովի արտահայտության, հարաբերության, կազմության վերաբերյալ տարբեր մոտեցումներ, որն էլ պատճառ է դարձել նաև հոլովների քանակի տարընթերցության և զուգաձևությունների առկայության: «Գոյականի՝ մեկից ավելի ձևով հոլովվելու երևույթը կոչվում է հոլովական զուգաձևություն, իսկ տվյալ գոյականի տվյալ հոլովի տարբերակները՝ հոլովական զուգաձևեր» [5]: Նշենք, որ զուգաձևերը ունենում են գործառական-ոճական տարբեր արժեքներ: Աներկբա է, որ հոլովական համակարգում առկա զուգաձևությունները հետևանք են նաև խոսակցական լեզվի ազդեցության, տարբեր հոլովումների փոխադարձ ներթափանցման, նմանակության: Զ. Աղաջանյանը կարծում է, որ հոլովական օրինաչափ ձևերից շեղումներ կատարվում են այն պատճառով, որ տարբեր

հոլովումների պատկանող բառերի միջև որոշակի հատկանշային տարբերություններ չենք կարող ներկայացնել, տարբերություններ, որոնցով առաջնորդվելիս որոշվի տվյալ բառի հոլովումը [3]:

Ձևաբանական նորմի շրջանակում հատոր 2-ում հոլովի քերականական կարգի նկարագրության անճշտություններ են առկա՝

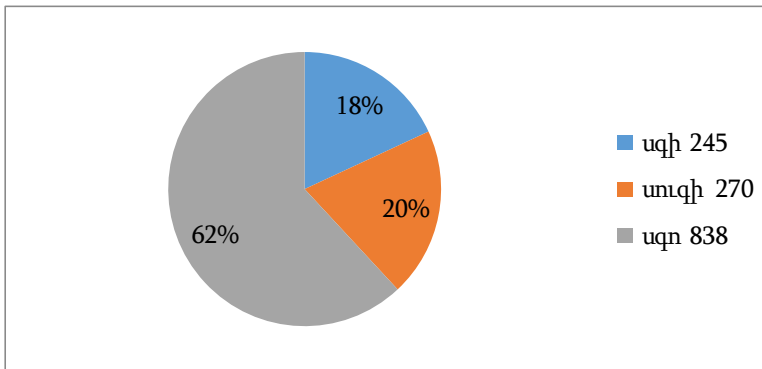
ա) սեռական-տրական հոլով,

բ) բացառական հոլով,

գ) գործիական հոլով:

ա) Ձևաբանական նորմը սահմանում է, որ գոյականների մեծ մասը պատկանում է **ի** հոլովման: Նշենք, որ այն ընդհանրական հոլովում է:

Հատոր 2-ում նշված է, որ *հոյս, լոյս, սուգ* [1] բառերը ժամանակակից հայերենում ենթարկվում են **ի** հոլովման: Սրանք ոճական նկատառումով գործածվում են նաև գրաբարյան տարբերակներով (**ո** վերջավորությամբ), և արդյունքում զուգաձևություններ են՝ **հույսի // հուսո, լույսի // լուսո, սգի // սուգի // սգո**: Ներկայացնենք **սգի // սուգի // սգո** զուգաձևությունների օգտագործման ճշգրիտ քանակը՝ ըստ արևելահայերենի ազգային կորպուսի

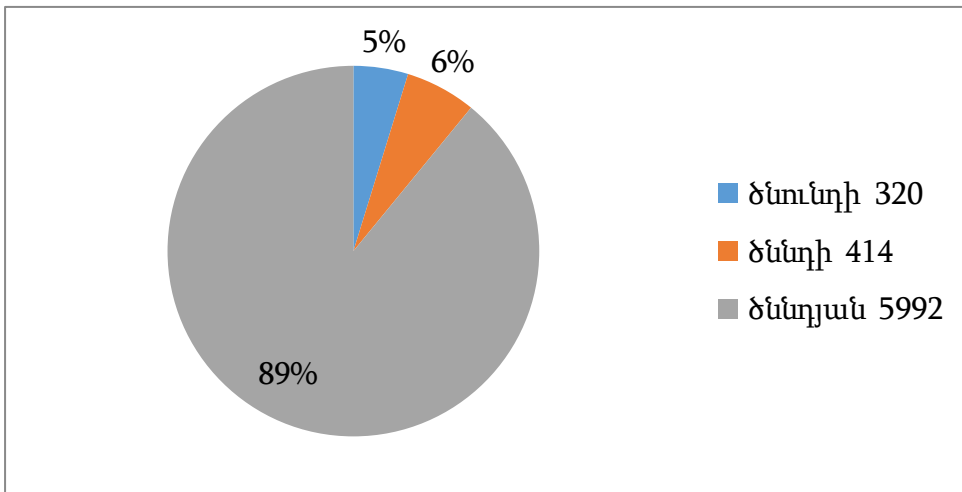

տվյալների: Այսպես՝

Պարզ վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ **սգո** ձևը շատ ավելի գործածական է, քան **սգի** և **սուգի** տարբերակները:

Արդի հայերենում **ի** հոլովման են ենթարկվում նաև *կայսր, դուստր, գալուստ, ծնունդ, հանգիստ* [1] գոյականները: Սրանք երբեմն գործածվում են հին ձևով և արդյունքում գրական նորմի շրջանակներում գործող զուգաձևություններ են երևան գալիս: Այսպես՝ **կայսրի // կայսեր, դուստրի // դստրի // դստեր, գալուստի // գալստյան, ծնունդի // ծննդի // ծննդյան, հանգստի // հանգստյան**: Հատոր 2-ում նշված է, որ *գալստյան, ծննդյան, հանգստյան* ձևերը ածականի վերածվելու միտում ունեն իսկ *կայսեր, դստեր*

ձևերը գործածվում են պատմական կոլորիտ ստեղծելու նպատակով: Այդպիսի կարծիք է հայտնել Ս. Աբրահամյանը: Նա *դստեր* և *կայսեր* ձևերի գործածությանը առավելապես ոճական-արտահայտչական պատճառաբանվածություն է վերագրում. ըստ նրա՝ դրանք հիմնականում գործածվում են պատմական կոլորիտ կամ հանդիսավորություն ստեղծելու նպատակով [2]: Մ. Ասատրյանը նշում է, որ արդի հայերենում այս բառերի կենդանի հոլովական ձևերը **ի**-ով կազմվածներն են: Ըստ ԱՐԵՎԱԿ-ի՝ սակավ կիրառություն ունեն կայսրի, դուստրի // դստրի, գալուստի, ծնունդի // ծննդի, հանգստյան ձևերը: Այսօր մեծացել է *կայսեր*, *դստեր*, *գալստյան*, *ծննդյան*, *հանգստի* ձևերի գործածությունը: Ներկայացնենք **ծնունդի** // **ծննդի** // **ծննդյան** բազմաձևության գործածության ճշգրիտ քանակը՝ ըստ արևելահայերենի ազգային կորպուսի տվյալների: Այսպես՝

Պարզ վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ **ծննդյան** ձևը շատ ավելի գործածական է, քան **ծննդի** և **ծնունդի** տարբերակները:

Բերենք այս ձևի կիրառության օրինակներ: Այսպես՝

*Ժամանակի ընթացքում տուվիլը նոր կերպարանք է ստացել՝ իր մեջ ամփոփելով **ծննդի** տոնակատարության համար նախատեսված տրոթը* (Ա. Այվազյան) [7]:

*Գյուղացին **ծնունդի** վրա չէ նայում որպես մի բնական երևույթի վրա, այլ նրա մասին ունի բազմաթիվ նախապաշարմունքներ (Բաֆֆի)* [7]:

*Այդ օրը նրա **ծննդյան** քառասուներեքամյա տարեդարձն էր* (Ա. Շիրվանզադե) [7]:

Հատոր 2-ում նշված է, որ **տարի** [1] բառը ենթարկվում է **և՛ վա** հոլովման (որպես ժամանակի միավոր), **և՛ ու** հոլովման (որպես ի-ով վերջացող բառ), **և՛ ի** հոլովման (ընդհանրական միտում): Ունենք բազմաձևություն, այն է՝ **տարվա // տարու // տարիի**: Հետաքրքրական է **տարիի** ձևը: Բերենք այս ձևի կիրառության օրինակներ: Այսպես՝

Նոր տարիի օրը Սերգոյի հետ Մարթային այցելություն արի (Ա. Շիրվանզադե) [7]:

Այն օրից Նապոյի բախտն էլ կապվեց, տարին տարիի հետևից անցնում է, նա պառավում է, չկա մի օրինավոր մարդ, որ նրա վրա աչք դնի (Ա. Շիրվանզադե) [7]:

Հայրս կես տարիի չափ մնաց այստեղ (Ռ. Պարկանյան) [7]:

Նշենք, որ արդի գրական արևելահայերենի նորմի տեսակետից այս ձևերը գործածական չեն:

Բառավերջի **ու**-ն մի շարք բառերում հոլովական վերջավորությունից առաջ դառնում է **վ**: Առկա են զուգաձևություններ՝ **առվի // առուի, ձվի // ձուի** [1], որոնցից գրական են առաջին տարբերակները: Հատոր 2-ում ևս հանձնարարելի են համարվում **առվի, ձվի** ձևերը: Ներկայացնենք այս բառաձևերի օգտագործման ճշգրիտ քանակը՝ ըստ արևելահայերենի ազգային կորպուսի տվյալների:

առվի	առուի	ձվի	ձուի
1110	24	998	11

Ինչպես գիտենք, **ու** հոլովման են ենթարկվում **ի**-ով վերջացող (օրինակ՝ **գինի** [1]) և **ամուսին, անկողին, մարդ, ձի** [1] բառերը: Սրանք խոսակցական լեզվում, ենթարկվելով նաև **ի** հոլովման, դրսևորում են զուգահեռ ձևեր՝ **գինու // գինիի, ամուսնու // ամուսնի // ամուսինի, մարդու // մարդի, ձիու // ձիի**: Հատոր 2-ը տալիս է գինու, ամուսնու, մարդու, ձիու ձևերը: Անշուշտ, գրական հայերենի համար օրինական են **ու**-ով ձևերը:

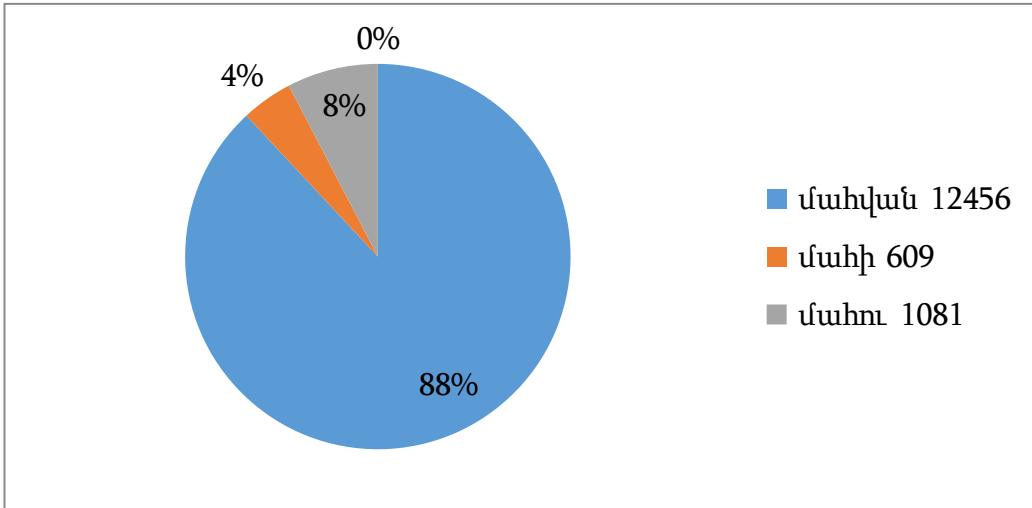
Զ. Աղաջանյանը գրում է, որ **ի**-ով վերջավորվող **-ելի // -ալի** ածանցով կազմված ածականները փոխանվանաբար գործածվելիս սովորաբար **ի** հոլովման են պատկանում, թեև կարող են ենթարկվել նաև **ու** հոլովման, իսկ նույն ածանցն ունեցող գոյականները, ընդհակառակը, հոլովվում են **ու**-ով, բայց և կարող են ենթարկվել նաև **ի** հոլովման, և մի կողմից՝ **նազելիի // նազելու, սիրելիի // սիրելու, նողկալիի // նողկալու, պատվելիի // պատվելու...**, մյուս կողմից՝ **հայելու // հայելիի, ածելու // ածելիի, բանալու // բանալիի...** զուգաձևություններում սովորական են առաջին տարբերակները, սակայն երկրորդներն էլ մերժելի չեն[3]: Հատոր 2-ում այս մասին նշված չէ:

Ձևաբանական նորմը սահմանում է, որ **ան** հոլովման են պատկանում գրաբարյան **ն** վերջնահնչյունն ունեցող բառերը, **-ում** ածանցով կազմվածները, տարվա եղանակների անունները, այն է՝ **գարուն, աշուն, ամառ, ձմեռ**: Գրաբարյան **ն** վերջնահնչյունն ունեցող միավանկները (*գառն, թռռն, ծոռն, դուռն, մուկն, ծուկն* [1] և այլն) հատկապես ժողովրդախոսակցական լեզվում, ենթարկվում են **ի** հոլովման: Առաջանում են զուգաձևություններ: Այսպես՝ **գառան // գառի, թռռան // թռռի, ծոռան // ծոռի, դռան // դռի, մկան // մկի, ձկան // ձկի** և այլն: Հատոր 2-ում և այսօր էլ նորմով սահմանվածը առաջիններն են:

Հատոր 2-ում նշված է, որ **ան** հոլովման են պատկանում **-ում** ածանցով բայանունները: Նշենք, որ ժամանակի ընթացքում այդ բայանունները կորցրել են **ն** վերջնահանգը (<ումն): Օրինակ՝ **կառուցման // կառուցումի, շարժման // շարժումի** [1] և այլն: Այս դեպքում ևս նորմով սահմանվածները առաջիններն են: *Գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ* [1] բառերը պատկանում են **ան** հոլովման և **վա** հոլովման: Այսպես՝ **գարնան // գարունքվա, ամռան // ամառվա, աշնան // աշունքվա, ձմռան // ձմեռվա**: Կանոնական են առաջին ձևերը, իսկ երկրորդները ժողովրդախոսակցական երանգ ունեն: Հավելենք, որ գարունքվա, աշունքվա ձևերը հնացած են և բարբառային: Հատոր 2-ում նշված է, որ հազվադեպ են կիրառվում երկրորդ տարբերակները և հանձնարարելի են առաջին ձևերը: Ս. Աբրահամյանը ևս, անդրադառնալով այս բառերին, իրավացիորեն նշում է. «Գարունքվա, աշունքվա ձևերը աշունք, գարունք բարբառային բառերի ձևերն են և գրական չեն» [2]:

Հատոր 2-ում տրված է, որ **վա** հոլովման պատկանող ժամանակ ցույց տվող գոյականները մեծ մասամբ նաև **ի** հոլովմամբ են հոլովվում, ինչպես՝ **օրվա // օրի, ամսվա // ամսի, շաբաթվա // շաբաթի, գիշերվա // գիշերի, առավոտվա // առավոտի, կեսօրվա // կեսօրի** [1] և այլն: Նշենք, որ սրանք երկկերպ հոլովվող և զուգաձևություններ կազմող գոյականներ են: Արևելահայերենի ազգային կորպուս (ԱՐԵՎԱԿ) լեզվաբանական որոնման համակարգում նշված է, որ *օրվա, ամսվա, շաբաթվա, գիշերվա, առավոտի, կեսօրվա* ձևերն այսօր ունեն գործածական հաճախականություն:

Տեղին է նշել, որ *մահ* [1] բառը արդի հայերենում **վան** հոլովման պատկանող միակ բառն է: Այն իր հերթին ևս բազմաձևություն է կազմում, ինչպես՝ **մահվան // մահի // մահու**: Գրական նորմով սահմանվածը մահվանն է: Հատոր 2-ը ևս տալիս է մահվան ձևը: Վիճակագրությամբ ներկայացնենք այս զուգաձևությունների օգտագործման ճշգրիտ քանակը: Այսպես՝

Պարզ վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ **մահվան** ձևը շատ ավելի գործածական է, քան **մահի** և **մահու** տարբերակները:

Հատոր 2-ում նշված է, որ **ոչ** հոլովման են պատկանում *քույր, աներ, սկեսուր, տալ, տեգր* [1] և սրանցով բաղադրված բառերը (օրինակ՝ *մորաքույր, հորաքույր, տանտեր, տանտիկին* [1] և այլն), որոնք զուգաձևություններ (աներ, սկեսուր, տեգր բառերը եռաձևություններ են կազմում) են կազմում **ոչ** և **ի** հոլովումների ենթարկվելու երկձևությամբ: Այսպես՝ **քրոջ // քույրի, աներոջ // աների // անոր, սկեսրոջ // սկեսուրի // սկեսոր, տալոջ // տալի, տեգրոջ // տեգրի // տեգոր, մորաքրոջ // մորաքույրի, հորաքրոջ // հորաքույրի, տանտիրոջ // տանտերի, տանտիկնոջ // տանտիկինի**: Հատոր 2-ում հանձնարարելի են համարվում առաջին ձևերը: Հատոր 2-ում նշված է, որ **աներ, տեգր** և **տալ** բառերի համար կանոնական են համարվում **-ոջ**-ով ձևերը՝ **աներոջ, տեգրոջ, տալոջ**: **Տալ** և **տեգր** բառերի համար՝ նաև **-ի**-ով տարբերակները՝ **տալի, տեգրի**, իսկ **տեգոր** ձևը համարում է ժողովրդախոսակցական: Մ. Ասատրյանը այս զուգահեռ ձևերից որևէ մեկին գործածական առավելություն չի տալիս կամ չի առանձնացնում գրական և խոսակցական կամ բարբառային և հնացած տարբերակները: Նշենք, որ այսօր կենդանի գրական լեզվի և՛ գրավոր, և՛ բանավոր տարբերակներում գրեթե գործածական չեն սկեսոր, անոր ձևերը: Ներկայացնենք **սկեսրոջ // սկեսուրի // սկեսոր, տեգրոջ // տեգրի // տեգոր** բառաձևերի օգտագործման ճշգրիտ քանակը՝ ըստ արևելահայերենի ազգային կորպուսի տվյալների:

Այսպես՝

սկեսրոջ	սկեսուրի	Սկեսոր
178	72	10

տեգրոջ	տեգրի	Տեգոր
7	1	16

Անկյուն, արյուն, ձյուն, սյուն [1] բառերը ևս զուգաձևություններ են կազմում անկյան // անկյունի, արյան // արյունի, ձյան // ձյունի, սյան // սյունի: Հատոր 2-ում հանձնարարելի են համարվում *անկյան, արյան, ձյան, սյան* ձևերը: Ներկայացնենք այս բառաձևերի օգտագործման ճշգրիտ քանակը՝ ըստ արևելահայերենի ազգային կորպուսի տվյալների:

անկյան	անկյունի	արյան	արյունի	ձյան	ձյունի	սյան	Սյունի
607	380	10564	282	3243	861	843	270

Նկատելի է, որ այս զուգաձևություններում կանոնականը, օրինաչափականը առաջին տարբերակներն են, այն է՝ *անկյան, արյան, ձյան, սյան*:

բ) Մ. Ասատրյանը գրում է. «Բացառականում զուգաձևություններ են առաջանում ըստ տարահիմք կազմությունների, այն է՝ նույն բառերի բացառականի կազմություն սեռական-տրականի ձևից, զուգահեռաբար նաև ուղղականի ձևից» [4]: Այդ բառերի շարքին են դասվում *օր, ընկեր, փալ* [1] բառերը, որոնք առկա են հատոր 2-ում: Այսպես՝ **օրից // օրվանից, ընկերոջից // ընկերից, տալոջից // տալից**: Սա նշանակում է, որ բացառականը կազմվում է թե՛ ուղղականի, թե՛ սեռական-տրական ձևից: Հատոր 2-ում նշված է, որ տալոջից ձևը գրքային է: Ընկերից ձևը հնացած է և անգործածական: Հետաքրքրական է, որ Ա. Մարգարյանը գրական լեզվում գործածական տարբերակ է համարում **ընկերի** ձևը՝ որպես ընկերոջ-ի զուգահեռ: Այսօր գրական արևելահայերենի նորմի տեսակետից է **ընկերոջից** ձևը:

Ավելացնենք, որ իմաստային կիրառության որոշ տարբերություն կա *փարի* [1] բառի բացառականի **տարվանից // տարուց** ձևերի մեջ: «Տրական հիմքով կազմված ձևը սովորաբար գործածվում է այն դեպքում, երբ բառաձևը հանդես է գալիս որպես ժամանակային սկզբնակետ ցույց տվող ժամանակի պարագա և գործածվում է ցուցականություն արտահայտող բառերի հետ, իսկ երբ բառը գործածվում է սոսկ որպես ժամանակի միավորի անուն և դրվում է

չափ ու քանակ ցույց տվող բառերի հետ, այս դեպքում բացառականը կազմվում է ուղղականի հիմքով» [3]:

գ) Գործիական հոլովը ևս կազմվում է տարբեր հիմքերով, որն էլ պատճառ է դառնում հոլովական զուգաձևությունների առաջացման: Հայր, մայր, տեր, տալ, ընկեր [1] բառերի գործիականը ձևավորվում է և՛ ուղղականի, և՛ սեռականի հիմքին ավելացնելով **-ով՝ հորով // հայրով, մորով // մայրով, տիրոջով // տիրով // տերով, տալոջով // տալով, ընկերոջով // ընկերով**: Հատոր 2-ում նշված է, որ ճիշտ են ընկերով, տալով ձևերը: Կարծում ենք, որ այսօր այդ ձևերը հնացած են և անգործածական: Ուստի սրանցից հանձնարարել են առաջին տարբերակները:

-Ություն ածանց ունեցող բառերը ևս զուգահեռ ձևեր ունեն: Այսպես՝ **քաջությամբ // քաջությունով, խաղաղությամբ // խաղաղությունով, խստությամբ // խստությունով** [1] և այլն: Հատոր 2-ում հանձնարարելի են համարվում առաջին ձևերը: Այսօր ևս կանոնական են առաջին ձևերը, այն է՝ քաջությամբ, խաղաղությամբ, խստությամբ:

Այսպիսով, «Ժամանակակից հայոց լեզու (հատոր 2)» ակադեմիական հրատարակությունն ունի ավելի քան քառասուն տարվա պատմություն: Այդ ընթացքում արևելահայերենի քերականությունը կրել է որոշակի փոփոխություններ, որոնք բնականաբար չէին կարող արձանագրվել հիշյալ հրատարակությունում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

[1] **Աբրահամյան Ս., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Երևան, 1974, էջ 49, 51, 52, 89, 71, 88, 69, 92, 93, 94, 99, 103, 74, 76:

[2] **Աբրահամյան Ս.**, Ժամանակակից գրական հայերեն, Երևան, 1981, էջ 155:

[3] **Աղաջանյան Զ.**, Ձևաբանական նորմ և խոսքի մշակույթի հարցեր, Երևան, 2007, էջ 170, 179, 144, 151, 160:

[4] **Ասատրյան Մ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, գիրք Ա, Երևան, 1970, էջ 191:

[5] **Ավետիսյան Յու., Զաքարյան Հ.**, Հայոց լեզու, Երևան, 2008, էջ 43:

[6] **Մարգարյան Ա.**, Հայոց լեզվի քերականություն, Երևան, 2004, էջ 85:

[7] <http://eanc.net>

MORPHOLOGICAL-NOUN NORM AND "MODERN ARMENIAN LANGUAGE (VOLUME 2)" ACADEMIC EDITION

BERBERYAN VALTER

1st year MA student of the Department of Modern Armenian Language and Translation Studies, Faculty of Armenian Philology, YSU

The research touches upon the issue of the emerging barrier between literary-canonical and spoken Armenian.

The present paper also addresses the issue of complete study of morphological-noun rules in "Modern Armenian Language (volume 2)" academic edition and their usage in modern literary Armenian. Numerous canonical structures are becoming outdated, inactive and substituted, and therefore, a periodical study of them is vital.

Key words: *morphological-noun norm, case, parallels, multiformes, deviations, outdated versions.*

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СУБСТАНТИВНАЯ НОРМА И “СОВРЕМЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК (ТОМ 2)” АКАДЕМИЧЕСКОЕ ИЗДАНИЕ

БЕРБЕРЯН ВАЛЬТЕР

студент 1-ого курса магистратуры отделения “СЯЯ переводческое дело” факультета армянской филологии, ЕГУ

Проблемы стандартизации языка в современном армянском языке имеют первостепенное значение, поскольку в наши дни существует барьер между нормативным литературным и разговорным языками.

Целью данной статьи является изучить закрепленную грамматическими нормами современного армянского языка совокупность правил в академическом издании “Современный армянский язык (том 2)” и их применение в современном литературном языке. Многие нормативные структуры могут со временем устареть, стать неупотребительными, быть замененными другими формами или вариантами. И по этому очень важно регулярное изучение этого вопроса.

Ключевые слова: *морфологическая субстантивная норма, том, число, падеж, параллелизмы, многообразие, отклонения, устаревшие варианты.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 28. 08. 2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 04. 10. 2019թ.:

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРЕПОДАВАНИЯ УРОКА РКИ В МКШ ГЕГАРКУНИКСКОГО МАРЗА

МИРИБЯН ГАЯНЕ

*кандидат филологических наук
заведующий кафедрой иностранного языка и литературы ГГУ
e-mail: gayane.miribyan@mail.ru*

ВОСКАНЯН ГОАР

*выпускница магистратуры отделения русского языка и литературы
филологического факультета ГГУ
e-mail: voskanyan90@mail.ru*

Статья носит информационно-исследовательский характер и посвящена некоторым проблемам организации и преподавания русского языка как иностранного в малокомплектных школах, находящихся на периферии Гегаркуникского марза. Тема не имеет разработанной научно-информационной базы, и лишь благодаря поисково-исследовательской работе были выявлены плюсы и минусы того, как проходит процесс организации и преподавания в подобных школах, с какими проблемами сталкиваются педагоги при организации совмещенного урока, а также обозначены методы обучения, которые могут повысить эффективность работы в разновозрастных группах малокомплектных школ.

Ключевые слова: малокомплектные школы, РКИ, методы обучения, организация урока, совмещенный план урока, разновозрастное обучение, интерактивные методы обучения, взаимообучение, компьютерные технологии, проблемы совмещенного обучения.

По данным администрации Гегаркуникского марза, на сегодняшний день РВО (разновозрастное обучение) используют 11 школ марза. Объясняется данная цифра малой численностью жителей и труднодоступностью населенных пунктов, расположенных на границе Варденис-Карабах и Чамбарак-Азербайджан. Это школы сел Гехамабак, Азат, Арегуни, Кутакан, Третук, Кут, Норабак, Джахацадзор, Джил, Калаван и Антарамедж. Минимальное количество учеников в селе Азат – всего 6 человек, максимальное – 48 человек в школе села Арегуни.

Школы с разновозрастным обучением классифицируются как разносоставные двух-трехкомплектные классы, т. е. в одном кабинете учитель проводит совместный урок для двух-трех классов. Методом интервьюирования было выяснено, что в подобных школах обучение проводится по программе каждого из присутствующего на уроке класса. Урок длится 45 минут, из них в среднем на каждую группу уделяется время по 10 минут, т.е. 20 минут на одно занятие.

Общей программы для классов с разновозрастным обучением не существует, также как и методических пособий. Учителя сами составляют план урока и придерживаются образовательной программы, утвержденной Министерством образования, науки, культуры и спорта РА. В школах Калаван, Антарамедж, Гехамабак делаются попытки создания общего плана урока, по некоторым темам проводят совмещенные уроки, участие в которых принимают все присутствующие классы вместе. Но, опять-таки, при организации подобного урока используют собственные ресурсы.

В современной педагогической деятельности для достижения максимальных результатов при преподавании в малокомплектных школах педагоги прибегают к использованию различных методов обучения. Известно, что в процессе обучения педагог чаще всего комбинирует методы и не может использовать их в “чистом виде”, так как любой учебный процесс – это также и творческий процесс. Наиболее результативными методами обучения считаются интерактивные методы обучения. В школах с разновозрастным обучением часто применяется метод концентрированного обучения, в частности активный метод “погружения” (М. Берлиц, Г. Лозанов, И. Шехтер, Г. Китайгородская и др.). При преподавании РКИ в разновозрастных группах МКШ на первый план, по нашему мнению, должен выходить именно данный эффективный метод погружения в имитацию среды носителя языка. “Погружения” различаются по продолжительности (один-два часа, два-три дня, неделя, месяц), по содержанию (русский язык, история, химия, физика, литература, биология и т.д.) и по характеру деятельности учащихся (исследовательская работа, видео-уроки, проектирование, опыт, учебные экскурсии и т.д.). К примеру, химию, физику, алгебру ученики в некоторых странах ЕС проходят за пятьдесят часов в течение двух недель, а не целого учебного года. Этот метод достаточно востребован, несмотря на то, что используется вот уже более века. Если говорить об обучении иностранному языку, где метод “погружения” является ключевым, то создается нужная языковая среда с необходимыми для запоминания речевыми и

грамматическими конструкциями, которые легко даются ученикам в процессе игры или полилога.

В разновозрастных группах повсеместно применяется также интерактивный метод группового обучения под названием “взаимообучение”. Он основывается на обмене изучаемой информации между учащимися, взаимопроверке, где попеременно дети исполняют функцию преподавателя и учащегося, что способствует закреплению пройденного материала, активизирует воображение и мышление учеников, а также развивает речевые навыки. Этот метод мог бы эффективно реализоваться в среде МКШ.

Если рассматривать российский опыт, то можно остановиться на примере использования проблемного обучения в разновозрастных группах. Его создателем является психолог, доктор психологических наук, профессор, академик Российской академии образования А.М. Матюшкин¹. Метод включает в себя обретение навыков анализа, поисковую практику, осуществление самостоятельной поисковой работы и т. д. Процесс обучения данного метода предполагает, в первую очередь, организацию диалогического взаимодействия между учащимся и педагогом. Взаимная активность между учителем и учеником, между учеником и другим учеником выступает психологическим условием развития познавательной активности в обучении².

Использование компьютерных ресурсов при обучении русскому языку как иностранному языку в школах Армении позволяет продемонстрировать учебный материал более доступно, наглядно, чем в традиционной устной форме. Стоит отметить и тот факт, что педагог предоставляет возможность ученику работать во время урока по индивидуальному заданию, которое предусмотрено при дифференцированном обучении. Использование современных и инновационных педагогических технологий во время проведения урока РКИ позволяет перейти от обучения как функции заучивания, запоминания к обучению как активному процессу умственного развития. Самостоятельная подготовка материалов по уроку с применением ИКТ помогает развить как внешнюю мотивацию к обучению иностранному языку, так и внутреннюю волю. Этот метод применяется в некоторых школах МКШ в виде онлайн-уроков.

Использование средств ИКТ при обучении русскому языку как иностранному языку в подобных школах способствует активизации интереса обучающихся к предмету РКИ и повышения уровня их речемыслительной деятельности. Систематические плодотворные занятия с интернет-порталами,

¹ Матюшкин А.М., Мышление, обучение, творчество, М., «МОДЭК», 2003, 339с.

² там же.

электронными библиотеками, компьютерными заданиями, языковыми онлайн тестами и тренажерами формирует у учеников устойчивые навыки самостоятельной работы, что приводит к минимизации затраченного времени на выполнение стандартных учебных заданий из печатных пособий. У обучающихся остается ресурс времени и сил на подготовку заданий творческого характера.

Для использования перечисленных нами методов организации урока в разновозрастных классах необходима информационная и материально-техническая база образовательного учреждения. Для проведения видео-уроков необходимо наличие видеотеки, проекторов, для экскурсий – наличие автобусов и финансовая возможность детей к посещению музеев, для подготовки проектов – доступ к сети Интернет и владение необходимыми программами и т. д. В современных реалиях Армении и фонда общеобразовательных учреждений можно предположить, что реализация данных методов возможна лишь на территории крупных населенных пунктов, таких как Ереван, Севан, Гавар, Гюмри, Ванадзор и т. д.

Директоры школ не раз поднимали на педагогических советах проблемы организации разновозрастного обучения в местных школах, обращались в областную администрацию Гегаркуникского марза. В качестве проблемного вопроса было озвучено разновозрастное обучение, которое не учитывает разный уровень умственного развития ввиду физиологических особенностей. Двух-трехкомплектные классы представляют собой для учителя дополнительную нагрузку и держат постоянно в напряжении, потому что в течение одного учебного часа учитель реализовывает две-три общеобразовательные программы одновременно, а также не может полноценно войти в процесс проведения урока, так как необходимо попеременно уделять внимание присутствующим ученикам разных классов. К числу минусов разновозрастного обучения можно отнести и психологический аспект организации подобного урока – это приобретение учащимися личностных комплексов.

Источником большинства проблем является, на наш взгляд, малое количество обучающихся, что влияет на мотивацию и учеников, и учителей, а также низкий уровень подготовки и квалифицированности педагогического состава, который себе может позволить образовательное учреждение в условиях сложившейся демографической и экономической ситуации на приграничной местности. В большинстве школ обнаруживается отсутствие необходимых знаний и умений учителей по составлению совмещенного плана урока для нескольких классов. В ходе исследования были также выявлены

преподаватели без высшего педагогического образования, что связано с отсутствием кадров.

Считаем, что большинство проблем в малокомплектных школах будет решено с помощью внедрения индивидуальных образовательных программ, а также проведения мониторинга качества образования малокомплектных школ эдвайзером – “специалистом, в обязанности которого входит разработка базовых образовательных целей, системы их критериев и показателей, пакета контрольно-оценочных процедур для отслеживания образовательных результатов, основных способов и средств индивидуального обучения”¹.

Список использованной литературы

1. Матюшкин А. М., Мышление, обучение, творчество, М., “МОДЭК”, 2003, 339с.
2. www.nao.kz/loader/load/155.doc, 02.02.2019.

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ՍԱԿԱՎԱԹՎ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ ՈՒՆԵՑՈՂ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՄ ՈՒՈՒՍԵՐԵՆԻ՝ ՈՐՊԵՍ ՕՏԱՐ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՄԻՐԻԲՅԱՆ ԳԱՅԱՆԵ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ԳՊՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ
ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԳՈՀԱՐ*

*ԳՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Ռուսաց լեզու և գրականություն»
բաժնի մագիստրատուրայի շրջանավարտ*

Հոդվածն ունի տեղեկատվական-հետազոտական բնույթ և նվիրված է Գեղարքունիքի մարզի ծայրամասային բնակավայրերի սակավաթիվ աշակերտներ ունեցող դպրոցներում ուսերենի՝ որպես օտար լեզվի դասավանդման հարցերին: Թեման չունի մշակված գիտական- տեղեկատվական հիմք, և միայն հետազոտական աշխատանքների շնորհիվ են վեր հանվել հիշյալ դպրոցներում դասավանդման գործընթացի դրական և բացասական կողմերն ու այն խնդիրները, որոնց բախվել են մանկավարժները դասի ընթացքում: Նշվում են նաև այն մեթոդները, որոնք կարող են բարձրացնել տարիքային տարբեր խմբերով սակավաթիվ աշակերտներ ունեցող դպրոցներում աշխատանքի արդյունավետությունը:

¹ www.nao.kz/loader/load/155.doc

Քանալի բառեր՝ սակավաթիվ աշակերտներ ունեցող դպրոցներ, ռուսերենը որպես օտար լեզու, դասավանդման մեթոդներ, դասերի կազմակերպում, համակցված դասի պլան, բազմամյա ուսուցում, ուսուցման ինտերակտիվ մեթոդներ, փոխադարձ ուսուցում, համակարգչային տեխնոլոգիաներ, համակցված ուսուցման խնդիրներ:

SOME ISSUES OF ORGANIZING THE TEACHING PROCESS OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE (RFL) AT SCHOOLS IN GEGHARKUNIK MARZ

MIRIBYAN GAYANE

PhD in Philology

Head of the Chair of Foreign Language and Literature, GSU

VOSKANYAN GOHAR

Graduate of the Master's program

Faculty of Philology, Department of Russian Language and Literature, GSU

The article being of informative and research nature is devoted to some problems related to organizing the teaching of Russian as a foreign language in small-scale schools located on the periphery of Gegharkunik Marz. The topic does not have a developed scientific information base, and it is only through research that the pros and cons of organizing the teaching process in such schools have been identified. The article states the problems that teachers face in organizing a shared lesson, as well as the teaching methods that can improve the work efficiency with different age groups of small-scale schools.

Key words: *small-scale schools, Russian as a foreign language, teaching methods, lesson organization, shared lesson planning, life-long learning, interactive teaching methods, mutual learning, computer technology, problems of learning.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 20. 09. 2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 09. 10. 2019թ.:

МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РКИ

МУХСИХАЧОЯН АРУСЯК

кандидат педагогических наук

преподаватель кафедры иностранного языка и литературы ГГУ

e-mail: a.muxsixachoyan@yandex.com

Статья посвящена описанию модели развития критического мышления учащихся в процессе обучения РКИ. Модель обучения представляет собой стройную логическую систему, позволяющую осуществлять основные задачи технологии развития критического мышления учащихся.

Ключевые слова: критическое мышление, технология, методический приём, базовая модель, стадия вызова, осмысление, рефлексия.

Критика была бы, конечно, ужасным орудием для всякого, если бы, к счастью, она сама не подлежала критике же.

В. Г. Белинский

В технологии развития критического мышления синтезированы идеи и методы самых разных технологий коллективных и групповых способов обучения, а также сотрудничества и развивающего обучения. Данная технология характеризуется универсальностью использования. Она предлагает систему конкретных методических приемов, которая может быть использована в различных предметных областях (филологической, математической, естественнонаучной и т.д.) и для учащихся разных возрастных групп (начальная школа, средняя школа, вузы, учреждения повышения квалификации).

“Это гибкая, проникающая, общепедагогическая, “надпредметная” технология, открытая к диалогу с другими педагогическими подходами и технологиями, ориентированными на решение актуальных образовательных задач” [Полат, 2003: 5]. Это, прежде всего, подход, не имеющий своей целью разукрасить урок, доставить детям удовольствие от использования игровых приемов, групповых форм работы, частой смены деятельности. Технология

является личностно-ориентированной и позволяет решать широкий спектр образовательных задач: обучающих, воспитательных и развивающих.

Авторы данной технологии выделяют следующие её особенности:

- Целью образования является не объём знаний или количество информации, уложенное в голову ученика, а то, как он умеет управлять этой информацией;

- Конструирование своего знания, рождающегося в процессе обучения, а не присвоение готового знания;

- Коммуникативно – деятельностный принцип обучения, предусматривающий диалоговый, интерактивный режим занятий, совместный поиск решения проблем, а также “партнёрские” отношения между педагогом и обучаемыми.

- Умение мыслить критически — это не выискивание недостатков, а объективная оценка положительных и отрицательных сторон в познаваемом объекте.

- В ходе учебной деятельности моделируется и анализируется процесс познания на всех его этапах, что позволяет использовать данную технологию как средство и инструмент саморазвития и самообразования человека (и ученика, и учителя).

- Вся учебная деятельность строится на основе субъект-субъектных, партнерских взаимоотношений между учителем и учениками, между учениками [Муштавинская, Трофимчук, 2004: 4].

Таким образом, технология развития критического мышления направлена на формирование и развитие таких базовых качеств личности, как аналитическое мышление, рефлексивность, коммуникативность, креативность, мобильность, самостоятельность, толерантность, ответственность за собственный выбор и результаты своей деятельности.

Как справедливо отмечает И. В. Муштавинская, в процессе обучения РКИ технология развития критического мышления помогает учителю решать следующие задачи:

1. Научить школьников выделять причинно-следственные связи;
2. Рассматривать новые идеи и знания в контексте уже имеющихся;
3. Ориентироваться в источниках информации;
4. Отвергать ненужную или неверную информацию;
5. Понимать, как различные части информации связаны между собой;
6. Выделять ошибки в рассуждениях;

7. Уметь делать вывод о том, чьи конкретно ценностные ориентации, интересы, идейные установки отражают текст или говорящий человек;
8. Избегать категоричности в утверждениях ;
9. Подвергать сомнению логическую непоследовательность устной или письменной речи;
10. Отделять главное от несущественного в тексте или в речи и уметь акцентироваться на первом;
11. Критически оценивать новые знания;
12. Делать выводы и обобщения [Муштавинская, 2002: 3].

Таким образом, технология развития критического мышления направлена на стимулирование самостоятельной поисковой творческой деятельности (образовательной мотивации), пуск механизмов самообразования и самоорганизации. Она, как и любая другая технология, имеет свои особенности организации.

Базовая модель организации технологии развития критического мышления состоит из трёх стадий: стадия вызова, стадия осмысления и стадия рефлексии.

Психологи считают, что такая структура урока соответствует этапам человеческого восприятия: сначала надо настроиться, вспомнить, что тебе известно по этой теме, затем познакомиться с новой информацией, потом подумать, для чего тебе понадобятся полученные знания и как ты их сможешь применить.

Каждая стадия имеет свои цели и задачи, а также набор характерных методов и приемов развития критического мышления учащихся.

Первая стадия – стадия вызова, в ходе которой у учащихся активизируются имевшиеся ранее знания, пробуждается интерес к теме, определяются цели изучения предстоящего учебного материала.

Задачи, которые предстоит решить на данной стадии, можно сформулировать следующим образом:

- актуализация и обобщение имеющихся у учащегося знаний по данной теме;
- пробуждение интереса к изучаемой теме;
- обнаружение и осознание недостаточности наличных знаний;
- побуждение ученика к активной деятельности.

Вторая стадия – стадия осмысления – содержательная, в ходе которой и происходит непосредственная работа ученика с учебным материалом, причём работа эта направленная, осмысленная, сопровождаемая действиями

ученика (маркировка, составление таблиц, ведение дневника), которые позволяют отслеживать собственное понимание. При этом понятие “учебный материал” трактуется весьма широко: это и письменный текст, и речь преподавателя, и видеоматериал.

Задачи второй стадии данной модели обучения следующие:

- активное получение новой информации;
- осмысление новой информации;
- соотнесение новой информации с собственными знаниями;
- отслеживание процесса познания и собственного понимания.

Третья стадия – стадия рефлексии – размышления. Это мыслительные операции, направленные на восстановление способов достижения интеллектуального результата. Именно на этом этапе происходит активное переосмысление учащимся собственных представлений с учётом вновь приобретённых знаний.

Задачами третьей стадии обучения являются:

- целостное осмысление, присвоение и обобщение полученной информации;
- выработка собственного отношения к изучаемому материалу;
- выявление еще непознанного;
- анализ процесса изучения материала, собственных мыслительных операций;
- поиск тем и проблем для дальнейшей работы (“новый вызов”).

Если посмотреть на три описанные выше стадии занятий с точки зрения традиционного урока, то совершенно очевидно, что они не представляют исключительной новизны для учителя. Они почти всегда присутствуют, только называются иначе. Вместо “вызова” более привычно для учителя звучит: введение в проблему или актуализация имеющегося опыта и знаний учащихся. А “осмысление” не что иное, как часть урока, посвященная изучению нового материала. И третья стадия есть в традиционном уроке – это закрепление материала, проверка усвоения.

В чем же различия? Что принципиально нового несет технология критического мышления?

Элементы новизны содержатся в методических приемах, которые ориентируются на создание условий для свободного развития каждой личности. На каждой из стадий урока используются свои методические приемы, и их достаточно много. Стройность и логичность технологии позволяет использовать разное сочетание методов и приёмов развития критического мышления учащихся на уроках РКИ.

Формы урока по реализации развития критического мышления отличаются от уроков в традиционном обучении. Ученики не сидят пассивно, слушая учителя, а становятся главными действующими лицами урока. Они думают, делятся рассуждениями друг с другом, читают, пишут, обсуждают прочитанное или прослушанное. Основой организации учебного процесса является работа учащихся в парах и группах.

На уроках РКИ тексту отводится приоритетная роль: его читают, пересказывают, анализируют, трансформируют, интерпретируют, дискутируют, наконец, сочиняют. Роль учителя – в основном координирующая.

Исследователь И. С. Якиманская отмечает, что “обучение по технологии развития критического мышления становится продуктивным лишь тогда, когда сам преподаватель отвечает на два основных вопроса:

–Какой должна быть информация, способствующая развитию критического мышления?

–Какой метод (прием, стратегию) следует выбрать и применить для эффективной реализации определенной цели занятия?” [Якиманская, 2000:7].

Отметим также, что все этапы базовой модели не просто взаимосвязаны, но и взаимозависимы. В совокупности они представляют стройную логическую систему, позволяющую реализовать основные задачи технологии развития критического мышления учащихся.

Список использованной литературы

1. Загашев И. О., Заир-Бек С. И., Муштавинская И. В., Учим детей мыслить критически, СПб: Альянс-Дельта совм. с изд-вом «Речь», 2003, 192 с.
2. Матвеева Т. М., Формирование критического мышления у современного школьника//Ученик в обновляющейся школе, М., 2002, С.83-89.
3. Муштавинская И. В. Технология развития критического мышления: научно-методическое осмысление//Методист, 2002, N 2, С.30-35.
4. Муштавинская И. В., Трофимчук Г. А., Технология развития критического мышления: Методическое пособие.– СПб: ИРО “Смена”, 2004, 143 с.
5. Полат Е. С., Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие, М., Академия, 2003, 169 с.
6. Темпл Ч., Критическое мышление и критическая грамотность //Перемена, 2005, № 2, С.15-20.
7. Халперн Д., Психология критического мышления, СПб, Питер, 2000, 503 с.
8. Якиманская И. С., Технология личностно – ориентированного образования, М., Сентябрь, 2000, 176 с.

9. <http://www.criticalthinking.org/>
10. <http://altai.fio.ru/projects/group3/potok67/site/thechnology.htm>
11. <http://www.kmspb.narod.ru./posobie/priem.htm>

ՍՈՎՈՐՈՂՆԵՐԻ ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄՈԴԵԼԸ ՌՈՒՍԵՐԵՆԻ՝ ՈՐՊԵՍ ՕՏԱՐ ԼԵԶՎԻ ՌՍՍՈՒՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

ՄՈՒԽՍԻԽԱԶՈՅԱՆ ԱՐՈՒՍՅԱԿ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳԴՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

Հոդվածը նվիրված է սովորողների քննադատական մտածողության զարգացման բազային մոդելի նկարագրությանը ռուսերենի՝ որպես օտար լեզվի ուսուցման ընթացքում: Ուսուցման մոդելը տրամաբանական մի կուռ համակարգ է, որը թույլ է տալիս իրականացնել սովորողների քննադատական մտածողության զարգացման տեխնոլոգիայի հիմնական խնդիրները:

Բանալի բառեր՝ քննադատական մտածողություն, տեխնոլոգիա, մեթոդական հնար, բազային մոդել, խթանման փուլ, մշտորում, անդրադարձ:

THE MODEL OF DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING WHILE TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

MUKHSIKHACHOYAN ARUSYAK

*PhD in Pedagogy, Associate Professor
Lecturer of the Chair of Foreign Language and Literature, GSU*

The article is devoted to the description of the basic model of students' critical thinking development while teaching Russian as a foreign language. The teaching model is a solid logical system that enables to perform the basic tasks of technology for the development of students' critical thinking.

Keywords: Critical thinking, technology, methodological skills, base model, stimulation phase, meditation, reflection.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 20. 09. 2019թ.:
Հոդվածը գրախոսվել է 09. 10. 2019թ.:

МОДЕЛЬ ТЕМАТИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ УРОКОВ РУССКОГО ЯЗЫКА В РАЗНОВОЗРАСТНЫХ ГРУППАХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

МУХСИХАЧОЯН АРУСЯК

кандидат педагогических наук

преподаватель кафедры иностранного языка и литературы ГГУ

e-mail: a.muxsixachoyan@yandex.com

ВОСКАНЯН ГОАР

выпускница магистратуры отделения русского языка и литературы

филологического факультета ГГУ

e-mail: voskanyan90@mail.ru

В статье описывается проблема методической поддержки педагогов русского языка как иностранного, в особенности работников учреждений, находящихся в сельской местности. Разновозрастное обучение востребовано в малочисленных школах Армении, в частности, в Гегаркуникской области. В качестве результата опытно-экспериментальной работы представлена модель методических рекомендаций по планированию урока русского как иностранного (РКИ) в разновозрастных группах школ Армении. Модель может использоваться в качестве вспомогательного материала при планировании урока по РКИ в 5-7-ых классах образовательных учреждений РА.

Ключевые слова: РВГ, РКИ, разновозрастное обучение, организация образовательного процесса, тематическое планирование урока, методические рекомендации.

На сегодняшний день в научно-информационной среде весомое количество работ посвящено теории и практике организации уроков русского языка как иностранного (далее РКИ) при разновозрастном обучении (далее РВО), а также проблемам организации занятий по РКИ в разновозрастной группе государственного или коммерческого образовательного учреждения. Данная область является малоизученной в Армении по причине появившихся новых технических, методологических возможностей организации

образовательного процесса, однако она является актуальной в силу существования малокомплектных школ и в связи с социально-экономическими реалиями республики.

В последние годы педагогика в Армении делает виток в своем развитии, периодически попадая под влияние то западного, то пророссийского подхода в организации образовательного процесса, в том числе меняются параметры обучения, преподаватели стремятся к обеспечению личностного развития ученика, становлению его индивидуальности. Несмотря на решение большого ряда проблем построения общеобразовательного процесса, вне поля зрения исследователей осталась проблема методической поддержки педагогов русского языка как иностранного, в особенности для работников учреждений, находящихся в сельской местности. Разновозрастное обучение востребовано в малочисленных школах Армении, в частности, в школах Гегаркуникской области. Может ли общеобразовательная школа создать разновозрастные группы (далее РВГ) и организовать грамотно урок, готов ли учитель постоянно обновлять знания и совершенствовать свои навыки и умения для организации урока РКИ в РВГ, с помощью каких методов обучения можно эффективно организовать подобный урок – эти и другие проблемы требуют внимательного изучения со стороны магистров, аспирантов, методистов.

Целью данной статьи явилось построение модели тематического планирования уроков РКИ в разновозрастных группах образовательных учреждений РА. Мы изучили историю вопроса РВГ в России, Европе, Армении, рассмотрели особенности обучения в разновозрастных группах, выявили методы обучения РКИ в разновозрастных группах, изучили реализацию РВО на уроках РКИ в малокомплектных школах (МКШ) Гегаркуникской области. В результате опытно-экспериментальной работы мы получили возможность построения модели тематического планирования урока русского языка как иностранного (РКИ) в разновозрастных группах школ Армении. Модель может использоваться педагогическим коллективом в качестве вспомогательного материала при планировании урока по РКИ в разновозрастной группе образовательного учреждения, а также может быть полезной для преподавателей РКИ в вузах в качестве наглядного пособия при изучении планирования урока РКИ в РВГ. В работе приводится таблица тематического планирования уроков русского языка как иностранного по смежным темам в разновозрастных группах 5 – 7-ых классов (авторы учебников по русскому языку: Т. А. Бабаян, М. А. Егиазарян, С. Г. Лалаянц [3,4,5,17.01.2019]). В ней учитываются требования стандарта обучения (по

стандарту, установленному Национальным институтом образования РА для средних классов, выделено 3 часа РКИ в неделю, 102 часа). При составлении плана должна учитываться межпредметная интеграция, а также возможные методики по совместной работе детей в разновозрастных группах. Данная разработка поможет провести урок максимально эффективно при условиях ограниченного времени в разновозрастном классе образовательного учреждения Армении. Ниже представлено ориентировочное тематическое планирование уроков РКИ в РВГ 5-7-ых классов.

Классы Названия тем	5	6	7
Тема 1. “Язык”. Буквы и звуки. Слово. Состав слова. Что такое язык.	§3 Волшебные слова.	§4 Возникновение письменности. Алфавит.	§1-3 Язык - это дорога к знаниям. Богатство народа - его язык. Легенда о Вавилонской башне.
Тема 2. “Лучше нет родного края”. Родной край. Что такое имя существительное (общие сведения).	§8-9 Лучше нет родного края. Где эта улица, где этот дом?	§8-9 Путешествие в Армению. Столицы Армении. (§14 Столицы России).. Проверка знаний по имени сущ. (§5-§6).	§ 35,39 Ключи от Армении. Уроки Армении.
Тема 3. “Человек и природа”. Имя существительное. Падежи. Времена года.	§29,34 Поет зима-аукает... Когда наступает весна?	§22, §23 Подарок. Мангусты.	§31,32 Увидеть красоту природы. Память о лете.
Тема 4 “Зима”. Галерея картин.	§26,33 Зимние картинки.	Самостоятельный поиск информации	Самостоятельный поиск информации

Обсуждение зимних пейзажей русских и армянских художников. Презентации.	Не пугай, зима: придет весна.	и подготовка к уроку §13 Дом-музей Мартироса Сарьяна.	и подготовка к уроку
Тема 5 “Весна”. Презентации. Чтение стихов.	§40,41 Приключения капельки. Из теплых краев.	Самостоятельный поиск информации и подготовка к уроку	Самостоятельный поиск информации и подготовка к уроку
Тема 6 “Мир увлечений”. Мир музыки/искусства. Мир спорта/искусства. Имя прилагательное и глагол. Общие сведения.	§24,45 Музыкальная канарейка. Музыка в нашей жизни. §42,43 Мои интересы. Спорт.	§42,43,49 Маленький артист. Юный музыкант. Кто о чем мечтает. §27, 28, 29 Секция бокса. Девочка из нового дома. Через это надо перешагнуть.	§28,29 Мал соловей, да голос велик. Настоящее чудо. §25 Не ищи красоты, а ищи доброты.
Тема 7 “Книги и время”. Ценность книги. История существования книги. Источники информации.	§6 Я на уроке в первый раз.	§10,4 Матенадаран. Азбука – к мудрости ступенька.	§6,13,40 Самое большое чудо. Что такое время? Древние рукописи.
Тема 8 “Компьютеры и роботы”. Современные технологии. Польза и опасность.	Сочинения, презентации на эту тематику.	§44, 47 Ветер странствий. Первая вилка.	§8-9 Компьютеры. Роботы. (§10-11)
Тема 9 “Внутренний мир человека”. Что такое доброта,	§4,7 Моя семья. Добрые слова дороже богатств.	§34,38, 51(§56-57) За что любят? Детский альбом. Настоящий друг.	§16,22,23 Воспитание характера. Настоящий

внутренняя и внешняя красота, героизм. Поступки.			мужчина. Мастер на все руки.
Тема 10 “В мире книг”. Любимые сказки, стихотворения.	§46,47 Приключения Незнайки и его друзей. Как Незнайка сочинял стихи.	§37 Что за прелесть эти сказки... «Ветер по морю гуляет...»	На выбор читать произведения Андерсена, Пушкина, Лермонтова, Толстого по выбору.
Тема 11 Совместная самостоятельная работа. Чтение и ответы на вопросы в рабочей тетради.	§1,2,5	§1,2,3	§4,5,7
Тема 12 Совместная самостоятельная работа. Чтение и ответы на вопросы в рабочей тетради.	§10,11,12(13)	§7,11,12	§12,14,15
Тема 13 Совместная самостоятельная работа. Чтение и ответы на вопросы в рабочей тетради.	§14,15,16	§15,16,17	§17,18,19
Тема 14 Совместная самостоятельная работа. Чтение и ответы на вопросы в рабочей тетради.	§17,18,19	§18,19,20	§20,21,24
Тема 15 Совместная	§20,21,22	§21,25,26	§26,27,30

самостоятельная работа. Чтение и ответы на вопросы в рабочей тетради.			
Тема 16 Совместная самостоятельная работа. Чтение и ответы на вопросы в рабочей тетради.	§23,25,27	§24,30,31	§33,34,36
Тема 17 Совместная самостоятельная работа. Чтение и ответы на вопросы в рабочей тетради.	§28,30	§32,33,35	§ 37,38,41
Тема 18 Совместная самостоятельная работа. Чтение и ответы на вопросы в рабочей тетради.	§31,32	§36,39,40	§42,43,44
Тема 19 Совместная самостоятельная работа. Чтение и ответы на вопросы в рабочей тетради.	§35,36	§41,45,46	§45,46
Тема 20 Совместная самостоятельная работа. Чтение и ответы на вопросы в рабочей тетради.	§37,38	§48,50,52	§47,48

Тема 21 Совместная самостоятельная работа. Чтение и ответы на вопросы в рабочей тетради.	§39,44	§54,55,58	§49,50,51
---	--------	-----------	-----------

Представленная таблица составлена на основе проведения параллелей в тематике учебных материалов 5, 6, 7 классов. Темы, не попавшие в классификационные рамки, могут быть изучены при самостоятельной классной работе или могут быть даны в качестве домашнего задания. Малое число тем объясняется также неустановленным количеством часов. При совмещенных уроках рекомендовано проведение русского языка методом погружения в течение нескольких учебных часов. Если у учителя отсутствует возможность использовать указанный метод, то советуется провести одну тему в течение двух “спаянных” часов, без переключения на другой учебный предмет. Многие темы обширно представлены в учебных пособиях. При совмещенных уроках они «выпадают» из составленного плана. Поэтому такие параграфы указаны после темы номер 10. Параграфы, указанные в скобках, являются дополнительным материалом, задаваемым учителем лишь при готовности учеников к углубленному изучению русского языка и русской литературы.

Последовательность тем можно менять, чередовать с темами, которые предназначены для самостоятельного изучения (например, пройти тему 3, а в следующий раз разобрать тему 12). Не стоит забывать о многочисленных активных методах, которые помогают при работе в разновозрастных группах. Они могут помочь раскрыть потенциал учеников, способствуют лучшему усвоению преподнесенного материала, помогают наладить принцип сотрудничества и сотоварищества в детском коллективе.

Ключевые слова: РВГ, РКИ, разновозрастное обучение, организация образовательного процесса, тематическое планирование урока, методические рекомендации.

Список использованной литературы

1. Батербиев М. М., Мировой и отечественный опыт разновозрастного обучения, //журнал «Школьные технологии», М., «НИИ школьных технологий», 2008, №.1, электронная версия; 02.03.2019
2. Павлова И. С., Организация урока русского языка в разновозрастных группах учащихся сельской малочисленной школы// <https://textarchive.ru/c-1562555-pall.html>
3. <https://lib.mskh.am/images/books/ruseren-5.pdf>, 17.01.2019
4. <https://lib.mskh.am/images/books/Russian-6.pdf>, 17.01.2019
5. <https://lib.mskh.am/images/books/Russian-7.pdf>, 17.01.2019

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԱՏԱՐԻՔ ԽՄԲԵՐՈՒՄ ՌՈՒՍԱՑ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԵՐԻ ԹԵՄԱՏԻԿ ՊԼԱՆԱՎՈՐՄԱՆ ՄՈԴԵԼԸ

ՄՈՒԽՍԻՒԱԶՈՅԱՆ ԱՐՈՒՍՅԱԿ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳԴՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս
ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԳՈՀԱՐ*

*ԳԴՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Ռուսաց լեզու և գրականություն»
բաժնի մագիստրատուրայի շրջանավարտ*

Հոդվածում նկարագրված է ռուսերենի՝ որպես օտար լեզվի (ՌՕԼ), ուսուցիչների, հատկապես գյուղական վայրերում գտնվող հաստատությունների աշխատողների մեթոդական աջակցության հիմնախնդիրը: Տարատարիք ուսուցումը պահանջված է ՀՀ փոքրաթիվ դպրոցներում, մասնավորապես Գեղարքունիքի մարզում: Որպես փորձարարական աշխատանքի արդյունք՝ ներկայացված է Հայաստանի դպրոցների տարատարիք խմբերում ՌՕԼ դասի պլանավորման մեթոդական ցուցումների մոդելը: Այն կարող է կիրառվել որպես օժանդակ նյութ ՀՀ կրթական հաստատությունների 5-7 դասարաններում:

Բանալի բառեր՝ տարատարիք խումբ, ռուսերենը որպես օտար լեզու, տարատարիք ուսուցում, կրթական գործընթացի կազմակերպում, դասի թեմատիկ պլանավորում, մեթոդական ցուցումներ:

THE MODEL OF THEMATIC PLANNING OF RUSSIAN LANGUAGE LESSONS IN DIFFERENT AGE GROUPS AT EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

MUKHSIKHACHOYAN ARUSYAK

PhD in Pedagogy, Associate Professor

Lecturer of the Chair of Foreign Language and Literature, GSU

VOSKANYAN GOHAR

Graduate of the Master's program

Faculty of Philology, Department of Russian Language and Literature, GSU

The article describes the problem of methodological support for teachers of the Russian as a foreign language (RFL), especially when the employees of institutions are located in rural areas. Teaching in different age groups is in demand in small schools of Armenia, in particular, in Gegharkunik region. As a result of the experimental work, a model of methodological recommendations on planning a lesson in Russian as a foreign language in different age groups in Armenian schools is presented. The model can be used by the teaching staff as an auxiliary material when planning a lesson of RFL in the 5-7th grades of education institutions in the Republic of Armenia.

Keywords: *Different age groups, Russian as a foreign language, teaching in different age groups, organizing education, thematic lesson planning, methodological instructions.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 20. 09. 2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 09. 10. 2019թ.:

**CROSS-LINGUISTIC LEXICAL COMPARISONS IN ELC: INTERNATIONAL
WORDS AND TRANSLATOR'S FALSE FRIENDS
(Comparing English, Russian and Armenian)**

GEVORGYAN ALBERTINA

Graduate of the Master's program

Faculty of Philology, Department of English language and literature, GSU

e-mail: albertina.gevorgyan@gmail.com

SARGSYAN RUZANNA

PhD, Associate Professor

Lecturer of the Chair of Foreign Language and Literature, GSU

e-mail: ru-zanna@hotmail.com

The given paper presents the results of the experimental teaching with the use of a set of exercises and tasks based on the comparative method. The exercises were developed by us and experimentally validated during our experiment which was conducted with the 1st-year Master students of Faculty of Philology of Gavar State University. Our main aim was to check experimentally the possibilities of using different types of exercises in order to develop the learners' skills of using the comparative method while analyzing linguistic phenomena and summarize the student's knowledge of English, Russian and Armenian vocabulary. The analysis of the word-stocks of English and Armenian languages, their origin and evolvement shows that as both languages have borrowings from Greek and Latin, they both have international words in their word-stock. Russian is the first foreign language for Armenian students. From the fact that Russian has more borrowings than Armenian, we can conclude that with the use of the prerequisite knowledge of Russian vocabulary learners can guess the meaning of English words of international character more easily and effectively.

Keywords: *cross-linguistic comparisons, word stock, vocabulary acquisition, international words, translator's false friends, bilingual homophones, language guess, experimental teaching.*

According to Jambour P. [2] English is a rich language in terms of vocabulary, containing more synonyms than any other language. There are words which appear on the surface to mean exactly the same thing but which, in fact, have slightly different shades of meaning and must be chosen appropriately if a

speaker wants to convey precisely the message intended. It is generally stated that English has around 170,000 words; this estimate is based on the last full edition of the Oxford English Dictionary from 1989 [6].

Algeo J. states that [1]over half of these words are nouns, a quarter are adjectives, and a seventh are verbs. There is one count that puts the English vocabulary at about 1 million words—but that count presumably includes words such as Latin species names, scientific terminology, botanical terms, prefixed and suffixed words, jargon, foreign words of extremely limited English use, and technical acronyms.

Due to its status as an international language, English adopts foreign words quickly, and borrows vocabulary from many other sources. According to Denning & Kessler “this adoption of words from other languages is commonplace in many world languages, but English has been especially open to borrowing of foreign words throughout the last 1,000 years. The most commonly used words in English are West Germanic [2]. “The words in English learned first by children as they learn to speak, particularly the grammatical words that dominate the word count of both spoken and written texts, are mainly the Germanic words inherited from the earliest periods of the development of Old English” [1].

But one of the consequences of long language contact between French and English in all stages of their development is that the vocabulary of English has a very high percentage of “Latinate” words (derived from French, especially, and also from Latin and other Romance languages). According to Gottlieb H. French words from various periods of the development of French now make up one-third of the vocabulary of English [4].

Words of Old Norse origin have entered the English language primarily from the contact between Old Norse and Old English during colonization of eastern and northern England. Many of these words are part of English core vocabulary, such as *egg* and *knife* [1].

English has also borrowed many words directly from Latin, the ancestor of the Romance languages, during all stages of its development. Many of these words had earlier been borrowed into Latin from Greek. Romaine S. claims that “Latin or Greek are still highly productive sources of stems used to form vocabulary of subjects learned in higher education such as the sciences, philosophy, and mathematics” [7].

English continues to gain new loanwords and calques (“loan translations”) from languages all over the world, and “words from languages other than the ancestral Anglo-Saxon language make up about 60% of the vocabulary of English” [3].

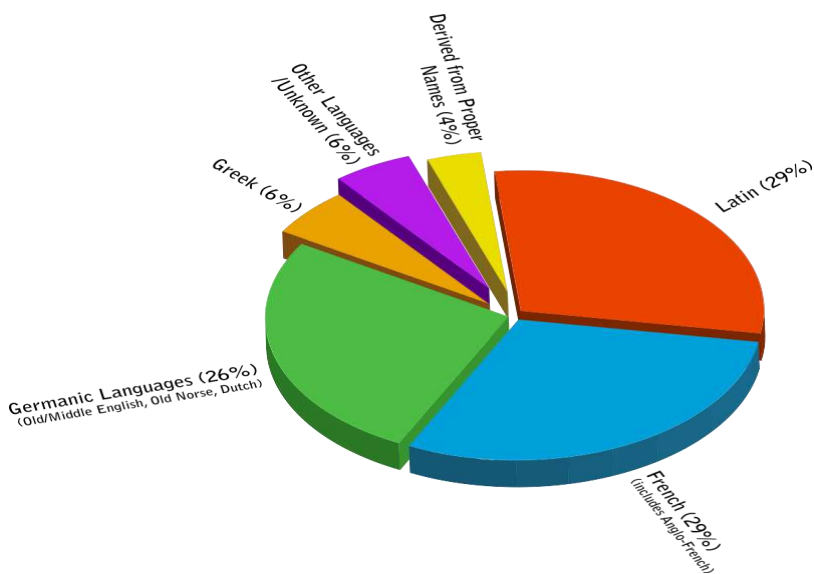

Chart 1: Source languages of English vocabulary

Retrieved from

https://en.wikipedia.org/wiki/English_language#/media/File:Origins_of_English_PieChart.svg

The Armenian language has a long literary history, with a 5th-century Bible translation as its oldest surviving text. The classical form of the Armenian language borrowed numerous words from Middle Iranian languages, primarily Parthian, and contains smaller inventories of loanwords from Greek, Syrian, Arabic, Mongol, Persian, and indigenous languages such as Urartian. In the Middle ages Armenian borrowed a considerable number of words from Arabic and Turkish. In the 20th century after the incorporation of Armenia into the USSR when two official languages co-existed (Armenian and Russian) Armenian had a large number of borrowings from the Russian language itself and from other languages (mainly European) via Russian.

In spite of the fact that both Armenian (the native language for the learners in our case) and English (the foreign language in our case) belong to the same Indo-European family of languages the review above shows that they have undertaken a completely different paths of development during their history contacting mostly different languages. Nevertheless, as both languages have borrowings from Greek and Latin (or at least use Greek and Latin stems) it can be stated that both languages have international words in their word-stock. This fact should be taken into consideration by the English language teachers working in the Armenian classroom.

The next thing which should be taken into account, is that Armenian learners start to learn English a year later than Russian (at least at the majority of comprehensive schools of Armenia). Therefore, English is the second foreign language (FL2) after Russian, which is considered to be the first foreign language (FL1) for most Armenian learners. Russian compared with Armenian has borrowed more foreign words during its long history. Among these borrowings a great corpora form words of Greek and Latin origin which are still in use in present-day Russian. Moreover, a lot of Greek and Latin word-formation elements (stems, prefixes, suffixes, etc.) are still active in present-day Russian. Here we come to another very useful conclusion: even if there are no equivalents of international words in Armenian, they are likely to be found in Russian. That means that in the English language class with native Armenian speakers we can ***use the prerequisite knowledge of Russian vocabulary to help the learners comprehend English words of international character.***

In order to develop the learners' language guess skills based on their knowledge of international vocabulary (based either on Russian or Armenian languages) we have developed a few model exercises which are presented below.

Try to understand the meaning of the following words and word combinations. Remember similar words in Russian or/and Armenian:

Parliament, president, contract, agent, economics, politics, society, ecology, problem, university, institute, signal, program, radio, music, opera, concert, ballet, cosmopolitan, archive, theme, method, debate, discussion, speaker, microphone, camera, center, circus, mixture, computer, meter, mass production, international university, faculty of history, director of the company, vice-director of the firm, agricultural products.

Comparative table of these English words and their Russian and Armenian equivalents shows that there are more similar words in Russian than in Armenian.

Table 1: Comparative table of some words of international character

<i>English</i>	<i>Russian</i>	<i>Armenian</i>
parliament	парламент	խորհրդարան
president	президент	նախագահ
contract	контракт	պայմանագիր
agent	агент	գործակալ
economics	экономическая наука	տնտեսագիտություն
politics	политика	քաղաքականություն
society	общество	հասարակություն
ecology	экология	բնապահպանություն
problem	проблема	խնդիր

university	университет	համալսարան
signal	сигнал	ազդանշան
program	программа	ծրագիր
radio	радио	ռադիո
music	музыка	երաժշտություն
opera	опера	օպերա
concert	концерт	համերգ
ballet	балет	բալետ
archive	архив	արխիվ
theme	тема	թեմա
method	метод	մեթոդ
debate	дебаты	բանավեճ
discussion	обсуждение	քննարկում
speaker	спикер	խոսնակ
microphone	микрофон	խոսափող
camera	камера	տեսախցիկ
center	центр	կենտրոն
circus	цирк	կրկես
mixture	смесь/микстура	խառնուրդ
computer	компьютер	համակարգիչ
meter	метр	մետր
mass production	массовое производство	զանգվածային արտադրություն
international university	международный университет	միջազգային համալսարան
faculty of history	исторический факультет	պատմության ֆակուլտետ
director of the company	директор компании	ընկերության տնօրեն
vice-director of the firm	заместитель директора фирмы	ծեռնարկության փոխտնօրեն
agricultural products	сельскохозяйственные продукты	գյուղատնտեսական ապրանքներ

In this case we count on the knowledge of Russian of our learners. It should be mentioned though that a few decades ago the same or similar equivalents of these international words were widely used in Armenian too. But today we try to use Armenian words made up of Armenian stems and affixes rather than international ones, e.g. *Internet* - *համացանց*, *computer* - *համակարգիչ*, *president* - *նախագահ*, *minister* - *նախարար*, *system* - *համակարգ*, *online* -

առցանց, firm - ձեռնարկություն, forum - համաժողով, balance - հաշվեկշիռ, manager - կառավարիչ, formula - բանաձև, leader - առաջնորդ, menu - ճաշացուցակ, local - տեղային, collection - հավաքածու, site - կայք, marketing - շուկայագիտություն, contact - կապ, communication - հաղորդակցություն, nostalgia - կարոտախիտ, syrup - թանձրահյութ, certificate - հավաստագիր, deficit - պակասորդ, audit - հաշվետույցում, license - թույլատրագիր, association - միություն, phonogram - ձայնագրություն, monopoly - մենաշնորհ, expert - փորձագետ, colleague - պաշտոնակից, presentation - շնորհանդես, modernization - արդիականացում, essay - խոհագրություն, processor - մշակիչ, client - հաճախորդ, etc.

Native Russian speakers easily guess the meaning of a great number of international words thus making the English vocabulary acquisition more time-consuming. We have conducted a small experiment to make sure of it. A list of school subject titles was suggested to native Armenian and Russian speakers. The learners were asked to translate the subject titles. Those with Russian as their mother tongue easily completed the task in a couple of minutes. Those with Armenian linguistic background had certain difficulties. Below is presented the table with subject titles in English, Russian and Armenian offered as an experimental task:

Table 2: Subject titles in English, Russian and Armenian

English	Russian	Armenian
Algebra	алгебра	Հանրահաշիվ
Geometry	геометрия	Երկրաչափություն
Geography	география	Աշխարհագրություն
Physics	физика	Ֆիզիկա
Chemistry	химия	Քիմիա
History	история	Պատմություն
Literature	литература	Գրականություն
Astronomy	астрономия	Աստղագիտություն

It should be mentioned that while performing cross-linguistic comparisons we should not neglect a phenomenon called translator's false friends. **False friends** or **bilingual homophones** are words in two languages that look or sound similar, but differ significantly in meaning. The term originates from a book by French linguists describing the phenomenon, which was translated in 1928 and entitled, "false friend of a translator".

Below are the examples of false friends in English and Russian which can cause certain difficulties if not comprehended correctly in the context.

Table 3: Translator's False Friends (English words and their Russian counterparts).

English	Russian incorrect translation	Russian correct translation
list	лист	список
trace	трасса	след
marmalade	мармелад	джем
jam	джем	варенье
magazine	магазин	журнал
actually	актуально	реально
biscuit	бисквит	сухое печенье

While enhancing the language guess of the learners we should remember that it can be done through the following:

- ✓ by acknowledging international words in the learners' mother tongue or another language they already master;
- ✓ by guessing the meaning of new words in the context;
- ✓ by guessing the meaning of new words by typical affixes (prefixes, suffixes, international word-building elements, etc.).

In terms of cross-linguistic comparisons it was interesting to develop tasks and experimentally validate them on recognizing typical affixes and guessing the meaning of new words.

Below is the example of an exercise which aims at developing the language guess skills by the recognition and comprehension of typical affixes.

Try to understand the meaning of the words in italic. Pay attention to the structure of the words and the noun used with it:

Agriculture - *agricultural* area, music - *musical* school, history - *historic* events, president - *presidential* elections, parliament - *parliamentary* elections, comfort - *comfortable* flat, fun - *funny* story, sun - *sunny* day, cloud - *cloudy* morning, happy - *unhappy* woman, honest- *dishonest* man, legal - *illegal* contract, regular - *irregular* verbs, responsible - *irresponsible* person, possible - *impossible* thing.

This task realizes the didactic potential of word formation as a source to reduce the time and effort in a new vocabulary acquisition. Together with cross-linguistic comparisons it is possible to anticipate the meaning of new words without looking them up in a dictionary.

During our internship we decided to check experimentally the possibilities of using different types of exercises in order to develop the learners' skills of using the comparative method while analyzing linguistic phenomena and summarize the student's knowledge on English, Russian and Armenian vocabulary.

Our experiment was conducted with the 1st course students of master's degree of Faculty of Philology of Gavar State University. The exercises were selected according to the topic of the lessons taking into account the linguistic background of the learners.

The main aim of the experimental teaching was to see if additional materials can lead to the effective development of the analyzing skills.

The **specific objectives of the experimental teaching** were the following:

- To choose exercises and then analyze their didactic potential;
- To develop various types of exercises and tasks which can motivate the interest of the learners towards learning the English language;
- To promote the development of analyzing skills of the learners.

We had developed several exercises that were aimed at developing students' language guess skills based on their knowledge of international vocabulary. The text and the comprehension questions were retrieved from [8, p13]. After reading the text and answering the questions students were assigned to find the Armenian and Russian equivalents of some international words. The text with the comprehension questions is given below.

American jazz is a mixture of sounds borrowed from such varied sources as American and African folk music and Christian gospel songs. One of the recognizable characteristics of jazz is its use of improvisation: certain parts of the music are written out and played the same way by various performers, and other improvised parts are created spontaneously during a performance and vary widely from performer to performer.

The earliest form of jazz was ragtime, lively songs or rags performed on the piano, and the best-known of the ragtime performers and composers was Scott Joplin. Born in 1868 to former slaves, Scott Joplin earned his living from a very early age playing the piano in bars along the Mississippi. He wrote more than 500 compositions, the most famous of which was "The Maple Leaf Rag".

1. The text is about
 - a) Jazz in general and one specific type of jazz
 - b) The various sources of jazz
 - c) The life of Scott Joplin
 - d) The major characteristics of jazz
2. According to text, ragtime was

- a) Generally performed on a variety of instruments
 - b) The first type of jazz
 - c) Extremely melancholic and sad
3. Which of the following statements is true according to the text?
- a) Scott Joplin was a slave
 - b) Scott Joplin was a famous musician.

The students then were asked to guess the meaning of the English words from the text and then to fill in the table with their Russian and Armenian counterparts.

Table 4: International words from the text

English	Russian	Armenian
jazz	джаз	Ջազ
music	музыка	Երաժշտություն
folk	народный, фольклорный	Ազգային
characteristic	характерный	Բնորոշ
ragtime	регтайм	Ռեգթայմ
improvisation	импровизация	Իմպրովիզացիա
composer	композитор	Կոմպոզիտոր
piano	пианино	Դաշնամուր
spontaneous	спонтанный	Ինքնաբերական
bar	бар	Բար

This exercise helped the students to realize the importance of cross-linguistic comparisons while reading texts, vocabulary acquisition, etc. It showed them clearly that via Russian, which has a large word-stock of international words, it is much easier for them to guess the meaning of the English words.

To sum it up, the analysis of the word-stocks of English and Armenian languages, their origin and evolvement shows that as both languages have borrowings from Greek and Latin they both have international words in their word-stock. Russian is the first foreign language for Armenian students. From the fact that Russian has more borrowings than Armenian, we can conclude that with the use of the prerequisite knowledge of Russian vocabulary learners can guess the meaning of English words of international character more easily and effectively.

References

1. Algeo, John, Chapter 2: Vocabulary, In Romaine, Suzanne, Cambridge History of the English Language, IV: 1776–1997, Cambridge University Press, 1999.
2. Denning, Keith, Kessler, Brett, Leben, William Ronald, English Vocabulary Elements, Oxford University Press, 2007.
3. Fasold, Ralph W., Connor-Linton, Jeffrey, eds., An Introduction to Language and Linguistics (Second ed.), Cambridge University Press, 2014.
4. Gottlieb, H., Linguistic Influence, In Brown, Keith, Encyclopedia of language & linguistics, Elsevier, 2006.
5. Jambor, Paul Z., English Language Imperialism: Points of View, Journal of English as an International Language, 2: 2007.
6. Oxford Dictionaries, How many words are there in the English language? 1989.
URL: <https://en.oxforddictionaries.com/explore/how-many-words-are-there-in-the-english-language>, viewed: 01.03.2019.
7. Romaine, Suzanne, Chapter 1: Introduction, In Romaine, Suzanne, Cambridge History of the English Language IV, 1776–1997, Cambridge University Press, 1999.
8. Պետական ավարտական և միասնական քննությունների շտեմարան, Երևան, 2013:

ՄԻՋԼԵՉՎԱԿԱՆ ԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ. ՄԻՋԱՉԳԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐԸ ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆՉԻ ԿԵՂՇ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ

(անգլերենի, ռուսերենի և հայերենի զուգադրական քննություն)

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԱԼԲԵՐՏԻՆԱ

*ԳԴՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Անգլերեն լեզու և գրականություն»
բաժնի մագիստրատուրայի շրջանավարտ*

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՌՈՒԶԱՆԱ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳԴՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

Հոդվածում ներկայացված են հայկական լսարանում անգլերենի բառապաշարի ուսուցման ընթացքում համեմատական մեթոդի հիման վրա վարժությունների և առաջադրանքների կիրառմամբ փորձարարական ուսուցման արդյունքները: Մենք մշակել ենք վարժությունների և առաջադրանքների համակարգեր, որոնք փորձարկվել են Գավառի պետական համալսարանի

բանասիրական ֆակուլտետի մագիստրատուրայի առաջին կուրսում: Մեր հիմնական նպատակն էր ստուգել սովորողների՝ համեմատական մեթոդը օգտագործելու հմտությունների զարգացմանը միտված տարաբնույթ վարժությունների և առաջադրանքների կիրառման հնարավորությունները լեզվաբանական վերլուծություն անցկացնելիս՝ հիմնված անգլերենի, հայերենի և ռուսերենի բառապաշարի վրա: Հիմնվելով ռուսերենի վրա՝ հայալեզու ուսումնառողները կարող են օգտագործել լեզվական կոահումը անգլերենի միջազգային բառերի իմաստը հասկանալու համար:

Բանալի բառեր՝ միջլեզվական համեմատություն, բառամթերք, բառապաշարի յուրացում, միջազգային բառեր, թարգմանչի կեղծ ընկերներ, լեզվական կոահում, փորձարարական ուսուցում:

КРОСС-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРАВНЕНИЯ НА УРОКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫЕ СЛОВА И ЛОЖНЫЕ ДРУЗЬЯ ПЕРЕВОДЧИКА

(Сопоставление английского, русского и армянского языков)

ГЕВОРГЯН АЛЬБЕРТИНА

*выпускница магистратуры отделения английского языка и литературы
филологического факультета ГГУ*

САРКИСЯН РУЗАННА

*кандидат педагогических наук, доцент
преподаватель кафедры иностранного языка и литературы ГГУ*

В данной статье представлены результаты опытного обучения с использованием заданий и упражнений, основанных на применении сравнительного метода при обучении лексике английского языка в армянской аудитории. Нами были разработаны упражнения и задания, которые были экспериментально проверены во время опытного обучения с участием студентов первого курса магистратуры филологического факультета Гаварского государственного университета. Нашей основной целью было проверить путем эксперимента возможности использования различных типов упражнений и заданий, направленных на развитие умений учащихся использовать сравнительный метод во время анализа лингвистических явлений на базе словарного запаса английского, армянского и русского языков. Анализ происхождения и развития словарного состава английского и армянского языков показывает, что в обоих языках есть заимствования из греческого и латинского, в результате – большое количество интернациональных слов. Русский язык является первым иностранным языком для армянских учащихся. Количество

интернационализмов в русском языке больше, чем в армянском. Опираясь на пререквизитные знания интернациональных слов в русском языке, учащиеся-армяне могут использовать языковую догадку для семантизации незнакомых им лексем-интернационализмов в английском языке.

Ключевые слова: *кросс-лингвистические сравнения, словарный запас, освоение словаря, интернациональные (международные) слова, ложные друзья переводчика, языковая догадка, опытное обучение.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 28. 08. 2019թ.:
Հոդվածը գրախոսվել է 02. 10. 2019թ.:

МЕТОДИКА ИСТОРИЧЕСКОГО КОММЕНТАРИЯ ПРИ ЧТЕНИИ ТЕКСТА КЛАССИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В АРМЯНСКОЙ ШКОЛЕ

ОГАНЕСЯН АЛЛА

*кандидат филологических наук, доцент ГГУ
преподаватель кафедры иностранного языка и литературы ГГУ*

e-mail: allaogan@mail.ru

ДЖАНОЯН МЕРИ

*выпускница магистратуры отделения русского языка и литературы
филологического факультета ГГУ*

e-mail: merijanoyan@mail.ru

В статье рассматриваются некоторые аспекты использования трех видов исторического комментария (реального, историко-литературного и лингвистического) и их разновидностей на уроках русской литературы в армянской школе. Аналитической базой послужили учебники для 9-ого – 12-ого классов средней образовательной школы села Кармиргюх Гегаркуникского марза РА. Авторы статьи не только передают полную картину применения исторического комментария к художественному тексту, но и дают свои методические рекомендации по оптимизации процесса преподавания предмета.

Ключевые слова: комментирование текста, национальная / армянская школа, исторический комментарий, биографический комментарий, лексический пласт, словарный комментарий, авторский и учительский комментарий.

Проблема комментирования художественного текста была и остается одной из важных проблем методики преподавания литературы в старших классах национальной школы. В нашей статье мы обратились к обозначенной выше проблеме, взяв за основу анализа учебники по русскому языку для 9-ого – 12-ого классов армянской школы села Кармиргюх Гегаркуникского марза Армении. Учебная программа строится таким образом, что в ней находят отражение все этапы развития русской литературы: от фольклора до произведений XX века, большинство из которых довольно объемны и вызывают определенные трудности в процессе чтения. Их смысл сложно понять без литературного комментария, который выступает инструментом

более глубокого анализа художественного произведения и позволяет подготовить учащихся к пониманию его нюансов и тонкостей. Особенно важен такой подход в нерусской школе, где историко-литературный контекст не является произведением родной словесности.

Исторический комментарий как жанр филологического исследования охватывает практически все сферы человеческой деятельности: историю, географию, психологию, искусство, социологию и пр. Все это, наряду с обращением к традициям внутри определенной литературной школы или направления, способствует расширению кругозора ученика, выявлению его аналитических способностей, литературных и общекультурных ассоциаций и аллюзий. Основные же виды комментария (реальный, лингвистический, историко-литературный), анализируемые в нашей статье, помогают приблизить эпоху (это особенно важно при изучении исторического произведения), глубже понять произведение и авторский замысел. Наиболее целесообразно комплексное применение всех видов комментария. В то же время один из них может преобладать над остальными – в зависимости от тематической направленности комментируемого произведения. Помимо этого, и авторам учебников, и преподавателю необходимо учитывать возрастные особенности школьников, уровень их литературной подготовки, который сложился на базе предыдущих лет изучения русского языка и литературы, в частности. Поэтому на начальном этапе обучения должны преобладать реальный и лингвистический виды комментария к тексту, в 11-ом – 12-ом классах – историко-литературный, в силу своей сложности восприятия и объема информации.

В школьных учебниках **реальный комментарий** представлен в разной форме: краткой информацией, алфавитным и упорядоченным указателем, иллюстрированным материалом документального типа и пр.

Во всем своем многообразии представлен *иллюстрированный материал*, который мы сгруппировали на:

- портреты изучаемых поэтов (Ф. Тютчева, А. Блока, А. Ахматовой, Б. Окуджавы и др.) и писателей (И. Тургенева, Н. Гоголя, А. Чехова, А. Куприна, В. Шукшина и др.);
- портреты их родных, близких им людей (Арины Родионовны, А. Керн, Е. А. Арсеньевой, М. Щербатовой, В. Лопухиной);
- иллюстрации к произведениям (“Алые паруса”, “Старуха Изергиль”, “Капитанская дочка”, “Тарас Бульба”, “Белые ночи”);
- кадры из кинофильмов (“Гранатовый браслет”);

- авторские пейзажные зарисовки (рисунки М. Лермонтова “Эпизод сражения при Валерике” и “Военно-грузинская дорога близ Мцхета”);
- авторские портретные наброски (автопортрет Пушкина, портрет Сушковой, сделанный рукой Лермонтова).

Подобным материалом насыщен лишь учебник для 9-ого класса. В нем же подробнее, чем в других, даны комментарии к большей части произведений, а также биографии писателей.

Рассматривая *биографический комментарий* как часть реального комментария, мы выделили две группы.

Первую группу составили общие сведения, встречающиеся в каждой биографической справке:

- время и место рождения автора произведения
- сведения об учебе и службе
- время создания и выхода в свет первого произведения
- дата смерти и место захоронения
- род деятельности
- произведения

Вторая группа содержит сведения, характерные для конкретного писателя / поэта:

- ссылка / высылка (о Пушкине, о Лермонтове)
- роковая встреча (о Тургеневе)
- причина смерти (о Пушкине, о Лермонтове)
- путешествие на Сахалин (о Чехове)
- отношения с зарубежными писателями (о Тургеневе)
- эмиграция (о Бунине и о Куприне)
- достижения (о Тургеневе, о Бунине)
- семейная жизнь (о Чехове)

Поскольку обозначенный выше материал – всего лишь информация с датами и событиями, преподаватель может по своему выбору заострить внимание на каком-либо значимом или интересном факте биографии изучаемого писателя, как в случае с Пушкиным и Лермонтовым: изучение шедевров двух гениев русской классической поэзии предвещает знакомство учеников с жизненными ситуациями, обстоятельствами, послужившими толчком к написанию того или иного стихотворения.

Подробный реальный комментарий приводится к «Песне о вещем Олеге» (10-ый класс), стихотворению В. Брюсова “К Армении” (11-ый класс), поэме “Полтава” (12-ый класс). Здесь можно встретить и краткий исторический экскурс (*битва под Полтавой, завоевания варягов,*

Бородинское сражение), и имена реальных исторических лиц (*Тигран Великий, король Швеции Карл XII, Емельян Пугачев*), и географические названия (*Арарат, Эривань*), и даже отсылку к древнерусским летописям (*“Повесть временных лет”*).

В тех случаях, когда художественный текст дается в сокращении¹, используется *попутный* комментарий – сжатое изложение пропущенных эпизодов, играющих важную роль в понимании смысла произведения в целом. Такой комментарий сопровождает большие по объему произведения: “Капитанская дочка” (10-ый класс), “Тарас Бульба” (10-ый класс) и “Шинель” (11-ый класс), “Алые паруса” (10-ый класс), “Княжна Мери” (11-ый класс), “Гранатовый браслет”² (9-ый класс).

Последнее названное произведение предваряет краткая информация следующего содержания:

Повесть “Гранатовый браслет” была написана А. Куприным в 1910 году. В основу сюжета была положена реальная история, которую автор наполнил грустной поэзией.

На наш взгляд, авторам стоило подробнее остановиться на самой “реальной истории”, поскольку упоминание о ней оставляет интригу: что за история, с кем она произошла, как она воплотилась в повести. Очевидно, что в данном случае роль комментатора отводится учителю, поскольку именно ему предстоит ознакомить учеников с историей безнадежной любви мелкого чиновника к жене губернатора Д. Н. Любимого. Несомненно, что не каждое произведение нуждается в реальном комментарии, однако история создания практически любого произведения всегда интересна. В особенности если имеет реальную основу, как в вышеописанном случае. То же верно и в отношении лермонтовской поэмы “Мцыри”.

Преподавателю необходимо отметить, что события, описанные в поэме, вполне могли произойти в реальности, поскольку во время Кавказской войны захват русскими в плен детей горцев был распространенным явлением. Помимо этого, Лермонтову могла быть известна сложная судьба российского художника из Чечни П. Захарова, совсем маленьким мальчиком попавшего в плен к русским и доставленного генералом А. Ермоловым в Тифлис.

Слабее других произведений, на наш взгляд, представлен “Евгений Онегин”. В книге для 11-ого класса роман в стихах дан в трех отрывках:

¹В оглавлении к каждому учебнику есть точное указание, дается ли данное произведение полностью или приводится в сокращении. Во втором случае после заглавия в скобках указано: (*в сокращении*).

²Это же произведение, также в сокращении, но без деления на главы, как у А. Куприна, включено и в школьную программу для 11-ого класса.

приводятся строки, знакомящие нас с главным героем, его образом жизни, привычками, характером, дается портрет Татьяны (одно четверостишие) и письма героев друг другу. Непосредственно к произведению комментарий отсутствует. В разделе “Личность и общество” приводятся лишь краткие сведения о ситуации в России первой трети XIX века, дается общая характеристика двум знаковым персонажам литературы этого периода – Онегину и Печорину, – озвучивается такое явление для русской литературы, как “лишний человек”. Это и некоторые другие понятия послужили объектом для **историко-литературного комментария**, став основой следующих тематических разделов учебников:

10-ый класс		11-ый класс		12-ый класс	
1.	Мир вокруг нас	1.	Личность и общество	1.	Человек. Портрет. Характер
2.	Преданья старины глубокой	2.	Армения! Бессмертен твой народ	2.	Родина в произведениях русских и армянских поэтов
3.	Жизнь по законам чести	3.	Страна любви – великая страна		
4.	Добро и зло	4.	И ты красотой дивила		

Такая систематизация художественного материала с выделением основных мотивов и тем позволила авторам дать общий краткий историко-литературный комментарий к разделу в целом, а не к отдельным его произведениям, многие из них не изучаются, а только названы.

В учебниках только два произведения снабжены историко-литературным комментарием: “Мцыри” М. Лермонтова (9-ый класс) и “Песнь о вещем Олеге” А. Пушкина (10-ый класс).

Тематически “Мцыри” примыкает к произведениям, рассмотренным в разделе *Родина в произведениях русских и армянских поэтов*, поскольку тема родины, как и свободы, – основная в нем. Именно на это делается упор в авторском комментарии. Несмотря на такое направление заявленной темы, комментарий о значении кавказской темы для Лермонтова как знаковой не только в его творчестве, но и во всей классической литературе, отсутствует. В учебнике дается лишь краткая биографическая справка жизни автора поэмы, где среди прочих сведений упоминаются ссылки на Кавказ в 1837 и 1841 годах. Здесь необходим комментарий, поясняющий роль этого уголка в жизни и творческом наследии Михаила Юрьевича как территории бесконечной свободы и дикой вольности.

В плане связи поэмы с другими произведениями мировой литературы необходимо представить ее как романтическую поэму о герое-бунтаре, которая

имела предшественников не только в русской (поэма И. Козлова «Чернец», литература декабристов), но и в мировой (поэма Байрона «Шильонский узник», поэзия И. Гёте) литературе. Можно в двух-трех фразах дать сравнительную характеристику Мцыри и его английскому прообразу.

В комментарии к “Песне о вещем Олеге” (раздел *Преданья старины глубокой*) акцент делается на ее связь с устным народным творчеством, в частности, с былинами, дается отсылка к сказаниям и легендам о варягах, содержащимся в древнерусской летописи “Повесть временных лет”, составленной монахом Нестором. Здесь же можно найти и повествование о гибели киевского князя, что передано в приведенном в учебнике отрывке.

Историческая тематика находит отражение в “Капитанской дочке” А. Пушкина (10-ый класс). Поэма представлена в учебнике только тремя главами – второй *Вожатый (воспоминания Гринёва о детстве, его отъезд в Оренбургскую область, знакомство с Пугачевым)*, восьмой *Незванный гость (события после мятежа)* и четырнадцатой *Суд (арест Гринёва как мятежника и каторжный приговор, поездка Маши в Петербург и ее заступничество за любимого перед императрицей, казнь Пугачёва)*. Авторы учебника приводят лишь краткие общие сведения о бунте XVIII века и о героях самой повести. Поскольку армянская аудитория не знакома с историей России, здесь, в первую очередь, необходимо объяснить реалии того времени, а также причины проявления интереса Пушкина к теме крестьянского восстания 1773-1775 годов под предводительством Емельяна Пугачёва. Преподавателю стоит сделать акцент на исторических исследованиях Пушкина времен Екатерины II и работе над другими историческими произведениями – “Борис Годунов”, “Арап Петра Великого” и “Полтава”. Можно упомянуть и о более поздних планах поэта по созданию исторических очерков «История Малороссии» (1829-1831) и “История французской революции” (1831). Такой рассказ покажет закономерное обращение к исторической теме и ее развитие в творчестве поэта.

В контексте патриотической темы в произведениях русских поэтов рассмотрим “Полтаву” А. Пушкина (12-ый класс), представленную в учебнике несколькими отрывками из *Третьей песни*, эпизодами, связанными с одним из самых важных, тревожных и опасных для России исторических моментов – войной со шведами 1709 года и знаменитой битвой под Полтавой. В поэмы, за исключением имен Карла и Петра, не упоминаются имена других ее героев – Мазепы, Гетмана, Кочубея, Марии, не раскрываются причина и предпосылки самой Полтавской битвы.

В связи с отсутствием авторского комментария преподавателю рекомендуется, в первую очередь, обратить внимание учеников на одну из центральных фигур поэмы – образ Петра как деятельную личность и олицетворение военного гения, прокомментировать роль этого образа в произведениях русской классики. Преподаватель может провести работу на уроке: вместе с учениками вспомнить изученные ранее произведения (если таковые были) – или дать это задание на дом.

С историко-литературным процессом связано развитие определенных тем в творчестве как отдельных авторов (упомянутая выше петровская тема в творчестве Пушкина, кавказская тема в творчестве Толстого, казацкая тема в произведениях Шолохова), так и в литературном процессе в целом (тема “лишнего человека”, тема “маленького человека”, петербургская тема в творчестве писателей XIX века). В школьной программе, рассчитанной на армянскую аудиторию, вышеуказанные темы по понятным причинам рассматриваются поверхностно. Тем не менее, нами выделен учебник для 11-ого класса, где историко-литературный комментарий к большинству тем представлен наиболее достойно.

В первой же теме учебника для 11-ого класса – *Личность и общество* – ученики сталкиваются с таким новым для русской классики первой половины XIX века понятием, как “лишний человек”. Армянской литературе чужд такой термин, поскольку это чисто русское явление. Кратко анализируя образы главных героев комедии “Горе от ума” А. Грибоедова и романов “Евгений Онегин” А. Пушкина и “Герой нашего времени” М. Лермонтова, авторы дают характеристику и самому понятию “лишний человек”, и эпохе, породившей такое явление:

Героями произведений <...> являются молодые люди, которые наделены богатым духовным миром и способностями, но они так и не находят применения своим силам в обществе, в котором живут. Почему так происходит? <...> Пустота жизни мучает Онегина, им овладевает “хандра”, скука, и он покидает светское общество, пробуя заняться какой-нибудь полезной деятельностью. Но барское воспитание, неумение трудиться сыграли свою роль, и Онегин не довел до конца ни одно из своих начинаний. Именно с Онегина начинается в русской литературе галерея героев, которых называют “лишними людьми”.

Преподаватель может продолжить комментарий, обозначив типичные черты лишнего человека: “душевная усталость, глубокий скептицизм, разлад

между словом и делом и, как правило, общественная пассивность”¹, – а также рассказав, что данное понятие закрепились за типом разочарованного русского дворянина после публикации в 1850 году повести И. Тургенева “Дневник лишнего человека”.

Обращая внимание школьников на общее развитие этой темы, авторы учебника не дают комментария ни к “Евгению Онегину”², ни к лермонтовскому роману, представленному повестью “Княжна Мери” (в сокращении и без краткого изложения предыдущих частей).

В предисловии к «Герою нашего времени» автор пишет, что в Печорине он дает “портрет, составленный из пороков” всего “нашего поколения”, т.е. поколения, осужденного в “Думе”. В этом ключе историко-литературный комментарий отсылает к пересмотру упомянутого стихотворения, созданного двумя годами ранее знаменитого романа писателя. Здесь преподавателю необходимо провести параллели между двумя разножанровыми произведениями, причем, это может быть как работа на уроке, так и в качестве домашнего задания. Главное, на что стоит сделать акцент при комментарии, – это тема современного Лермонтову поколения, судьба которого отражена в Печорине как представителе поколения, заклеянного в “Думе”.

В контексте темы *Личность и общество* в учебнике затрагивается другая характерная для русской литературы тема – тема “маленького человека”, нашедшая яркое воплощение в творчестве Н. Гоголя, Ф. Достоевского, А. Чехова. Составители книги ограничились двумя произведениями: повестью “Шинель” и рассказом “Смерть чиновника”, – предварив их повествование следующей информацией:

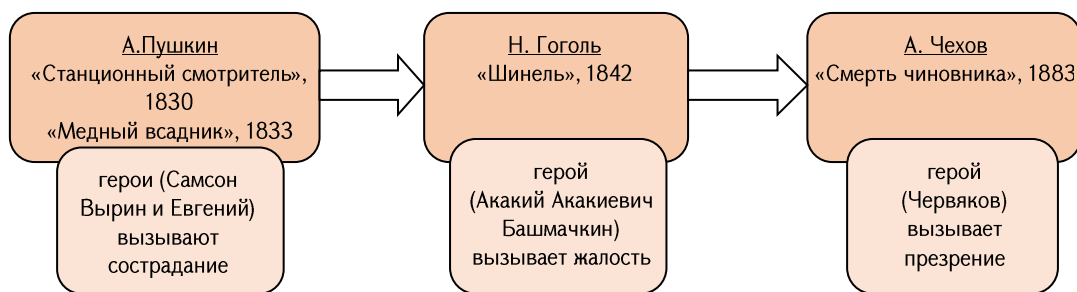
Героем произведения Гоголя “Шинель” является не сильная, духовно богатая и волевая личность, а «маленький человек», который живет в обществе бездушных и черствых людей. Герой повести Акакий Акакиевич Башмачкин, занимается переписыванием бумаг в одном департаменте. Это тихий, безответный, незащищенный человек, над которым постоянно издеваются его коллеги. Изображая трагедию «маленького человека», автор пробуждает в читателях чувство жалости и сострадания, призывает их к гуманности, напоминает о том, что Башмачкин такой же, как они, их брат.

Если к гоголевской повести в учебнике приведен хотя бы краткий историко-литературный комментарий, то рассказ Чехова вовсе лишен

¹https://ru.wikipedia.org/wiki/Лишний_человек [последний доступ: 05.10.2018]

²В отношении пушкинского романа говорилось выше в разделе Реальный комментарий.

такового. Авторы ограничились обозначением описанного писателем случая как драмы, “трагедии маленького человека”. Для полноты раскрытия темы преподавателю рекомендуется – либо на уроке, либо дать задание ученикам на дом – составить таблицу / схему, в которой было бы представлено развитие темы “маленького человека” в русской классической литературе XIX века – от теплого и сочувственного отношения (у Пушкина) до презрительного (у Чехова). Пример такой схемы дается ниже:

Необходимо также обозначить конфликт маленького человека с миром, который вызван потерей того единственного, чем он дорожит: Вырин теряет дочь, Евгений – возлюбленную, Акакий Акакиевич – шинель.

Наряду с темами “лишнего человека” и “маленького человека” важное место в русской литературе занимает тема казачества, представленная в учебнике для 10-ого класса повестью Н. Гоголя “Тарас Бульба” (в сокращении). Это первое знакомство армянской аудитории с произведением о казацком этносе, и, поскольку составители учебника не приводят каких-либо сведений о жизни и быте казаков, преподавателю предстоит самому дать картину развития казацкой темы, назвав, помимо Н. Гоголя и его “Тараса Бульбы”, такие знаковые для русской литературы произведения, как “Казачьи рассказы” Л. Толстого, “Тихий Дон” и “Донские рассказы” М. Шолохова. В комментарии к повести необходимо сделать акцент на том, что события книги происходят в среде запорожских казаков, рассказать об особенностях Сечи XVI века. Также следует обозначить и такое понимание, как казацкий характер, которому свойственны такие черты, как мужество и отвага, служение товариществу, отчизне и православной вере. Все они нашли воплощение в монументальном образе старого полковника Тараса Бульбы, подчеркнув индивидуальность данного художественного образа, и, в то же время, его типичность.

Один из самых обстоятельных – историко-литературный комментарий к разделу *Армения! Бессмертен твой народ...* Авторы проследили развитие армянской темы в русской классической литературе со времен Пушкина и его

“Путешествия в Арзрум” (1835), выделив фамилии тех писателей и поэтов, для которых Армения стала второй родиной: О. Мандельштама, В. Звягинцевой, М. Петровых, А. Битова и многих других. В разделе представлены стихи М. Дудина и С. Городецкого, прозаические отрывки из очерков “Мгла тысячелетий” К. Паустовского и “Добро вам!” В. Гроссмана, подробно освещено творчество В. Брюсова об Армении, его серьезный интерес к истории, культуре и литературе нашего народа.

Источником **лингвистического комментария** становится весь лексический пласт художественных текстов, насыщенный историзмами, архаизмами, диалектизмами и пр. Подобным материалом богаты “Полтава” (*се, сии, лик, очи, огонь, брань*) и “Песнь о вещем Олеге” (*отмстить, тризна, чело, секира*) А. Пушкина, «Тарас Бульба» (*зеница, воевода, рыцарь, не чуя*) и “Шинель” (*десть, капот*) Н. Гоголя, рассказы А. Чехова (*стяг, попечение, титуляр, экзекутор, вицмундир, городской*) и В. Шукшина (*зажилить, промазать, эге, да ладно*) и пр. Поэтому одним из важных компонентов при обучении русскому языку как неродному становится наличие словаря – либо в конце изучаемой темы, либо в конце книги. И хотя ни один из рассматриваемых нами учебников, в отличие от учебников по английскому языку, не оснащен подобным словарем, в отличие от двух предыдущих видов комментария лингвистический комментарий представлен наиболее полно. Незнакомые слова к большинству текстов приводятся либо в переводе на армянский язык, либо заменяются русским синонимом (одним словом или фразой); в учебнике для 9-ого класса дается также терминологический словарь. Второй способ правомерно применять в русской школе, однако для изучения русского языка как неродного одного пояснения обычно бывает недостаточно, часто возникает необходимость перевода на армянский язык. В некоторых случаях используются оба варианта. Так, в стихотворении Ф. Тютчева “Есть в осени первоначальной...” (10-ый класс) слово **лучезарны** дано не только с пояснением, но и в переводе на армянский язык: **лучезарный – сияющий, լուսաշող**. Такой прием в учебниках встречается крайне редко:

- *особа* – **личность, անձնավորություն** (“Какой-то пасквильант нарисовал в смешном виде меня и еще одну особу, нам обоим близкую”, “Человек в футляре”, А. Чехов);
- *ящик* – **кучер, լիւսիշի** (“Когда звенит тоской острожной / Глухая песня ящика”, “Россия”, А. Блок);

➤ *плющ* – **вьющееся растение, փշփշիճ** («Я рвал отчаянной рукой /Терновник, спутанный *плющом*», “Мцыри”, М. Лермонтов).

Некоторые слова и обороты, на наш взгляд, правильнее было привести с объяснением на русском, нежели в переводе на армянский язык. Например, слово *помешаться* можно было заменить синонимом *сойти с ума*, более знакомым и понятным армянской аудитории, чем его перевод – *ցնորժիլ*.

Словарный комментарий отсутствует к стихотворениям, которые полностью приводятся в переводе с одного языка на другой. Это “Еще земли печален вид...” Ф. Тютчева и “Песенка об открытых дверях” Б. Окуджавы (оба – в переводе Р. Папаяна, 10-ый класс), “Армянское горе” О. Туманяна (пер. В. Брюсова, 11-ый класс), а также стихотворения А. Исаакяна (пер. В. Звягинцевой), О. Ширазы (пер. С. Мар) и А. Сагияна (пер. М. Дудина, 12-ый класс), отрывок из поэмы “Ара Прекрасный” Н. Зарьяна (пер. М. Петровых, 12-ый класс). Таким образом, роль комментатора возлагается либо на преподавателя (с целью объяснить или дать перевод отдельных слов и выражений), либо на самих учеников (в качестве самостоятельной работы на сравнение перевода с текстом оригинала).

Разнообразно и место применения словарного комментария. В стихотворениях он приводится только после текста (**последующий комментарий**), в поэмах “Мцыри” и “Полтава” – еще и в низу страницы в виде сноски. Встречается и **попутный комментарий**, когда слова в переводе или слова-объяснения приводятся тут же в скобках:

➤ “Приезд поэта домой был печален, потому что родной дом обернулся для него **ссылкой (աքար)**”. (Из биографии А. Пушкина).

➤ “Ехали мы туда с ним и его племянником, мальчиком лет семнадцати, тоже пробиравшимся к добровольцам, чуть не две недели, – я бабой, в лаптях, он в истертом казачьем **зипуне (верхняя крестьянская одежда)**, с отпущенной черной с проседью бородой, – и пробыли на Дону и на Кубани больше двух лет” (И. Бунин, *Холодная осень*).

Последующий комментарий встречается только в учебнике для 9-ого класса.

Составной частью лингвистического комментария является также *сокращенное употребление* слов и сочетаний: *т.е.* (то есть), *и т.д.* (и так далее), *табл.* (таблица), *см.* (смотрите) и пр. Такого рода сокращения в учебниках 9-ого – 12-ого классов встречаются крайне редко, да и то не все: *т.е.*, *и др.*, *с.* Чаще других фигурирует обозначение *устар.*, которое дается после нового слова в скобках: *лобзание (устар.)*, *картуз (устар.)*.

В общей сложности в учебниках для 9-го – 12-го классов представлено 399 незнакомых для ученика, по мнению составителей, слов¹. На основе словарного комментария мы составили сводную таблицу, в которой отразились следующие данные:

Класс	Количество новых слов, данных к художественным текстам		
	С переводом на армянский язык	С объяснением на русском языке	Общее количество Слов
9-ый	12	13	25
10-ый	45	85	130
11-ый	63	84	147
12-ый	35	62	97
Итого	155	244	399

Как видно из таблицы, лишь 155 слов переведены на армянский язык, 244 – составляют слова с объяснением на русском языке. Наибольшее количество новых слов – 147 – встречается в учебнике для 11-ого класса. Какая-либо закономерность в таком употреблении новых слов нами не выявлена, так же как и повтор новых слов.

Как видно из статьи, все виды комментария даются кратко, сжато, а большинство произведений – в сокращении. Тем не менее, у читателя формируется представление как об общем процессе в истории русской литературы, так и о творчестве каждого изучаемого автора. Такой результат достигается благодаря наличию исторического комментария со стороны авторов учебников и, конечно, преподавателя, которому принадлежит приоритетная роль в любом комментировании.

Список использованной литературы

1. Ռուսաց լեզու: Հանրակրթական դպրոցի 9-րդ և 10-րդ դասարանների համար / Բ. Եսախանյան, Գ. Հազիջյան. – Եր.: Անտարես, 2015. – 176 էջ:
2. Русский язык 10: Учебник для 10-го класса общеобразовательной школы (общее и естественно-математическое направления) / Н. Байбуртян, Р. Грдзелян, И. Манучарян и др. – Ер., МАНМАР, 2017. – 184 с.
3. Русский язык 11: Учебник для 11-го класса общеобразовательной школы (общее и естественно-математическое направления) / Н. Байбуртян, Р.

¹Все новые слова из учебников – в переводе и с пояснением – сгруппированы и представлены в алфавитном порядке в Приложении №3 к магистерской работе на эту же тему.

Грдзелян, И. Манучарян, И. М. Мелик-Оганджян, А. А. Чтчан. – Ер., МАНМАР, 2017. – 184 с.

4. Русский язык 12: Учебник для 11-го класса старшей школы / Н. А. Байбуртян, И. К. Манучарян, И. М. Мелик-Оганджян, А. А. Чтчан. – Ер., МАНМАР, 2011. – 192 с.

5. https://ru.wikipedia.org/wiki/Лишний_человек [последний доступ: 17.11.2018]

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ ՌՈՒՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԵԿՆԱՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԱՍԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՏԵՔՍՏԸ ԿԱՐԴԱԼԻՍ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱԼԼԱ

*Քանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԳՊՀ դոցենտ,
ԳՊՀ Օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

ՋԱՆՈՅԱՆ ՄԵՐԻ

*ԳՊՀ քանասիրական ֆակուլտետի «Ռուսաց լեզու և գրականություն» բաժնի
մագիստրատուրայի շրջանավարտ*

Հոդվածում քննարկվում են երեք տեսակ պատմական մեկնաբանությունների (իրական, պատմագրական և լեզվաբանական) օգտագործման հնարավորությունները և դրանց տեսակները հայկական դպրոցում ուսու գրականության դասերին: Վերլուծական հիմք են հանդիսացել ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Կարմիրգյուղ գյուղի միջնակարգ դպրոցի ուսաց լեզվի 9-ից 12-րդ դասարանների դասագրքերը: Հոդվածի հեղինակները ոչ միայն փոխանցում են գեղարվեստական տեքստի պատմական մեկնաբանության կիրառման ամբողջական պատկերը, այլև տալիս են իրենց մեթոդական ցուցումները՝ դասավանդման գործընթացի օպտիմալացման համար:

Քանալի բարեր: *տեքստի մեկնաբանություն, ազգային/հայկական դպրոց, պատմական մեկնաբանություն, պատմագրական մեկնաբանություն, կենսագրական մեկնաբանություն, բառային շերտ, հեղինակային և ուսուցչային մեկնաբանություն:*

METHODOLOGY OF HISTORICAL COMMENT WHEN READING THE TEXT OF A CLASSICAL WORK AT THE LESSONS OF RUSSIAN LITERATURE IN ARMENIAN SCHOOLS

HOVHANNISYAN ALLA

PhD in Philology, Associate Professor

Lecturer of the Chair of Foreign Language and Literature, GSU

DZHANOYAN MERI

Graduate of the Master's program

Faculty of Philology, Department of Russian Language and Literature, GSU

The article discusses some aspects of the use of three types of historical commentary (real, historical, literary and linguistic) and their varieties at the lessons of Russian literature in Armenian schools. Textbooks for the 9th - 12th grades of the secondary school of Karmirgiugh village of Gegharkunik Marz in Armenia served as the analytical base. The authors of the article not only convey the full picture of the application of historical commentary to the literary text, but also give their methodological recommendations for optimizing the process of teaching the subject.

Key words: *text commentary, national / Armenian school, historical commentary, historical and literary commentary, biographical commentary, lexical layer, vocabulary stratum, author and teacher commentary.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 20. 09. 2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 09. 10. 2019թ.:

MULTILINGUALISM AT LOCAL LEVEL: RESULTS OF THE SURVEY CONDUCTED IN GAVAR STATE UNIVERSITY

BABIKYAN ANAHIT

Graduate of the Master's program

Faculty of Philology, Department of English Language and Literature, GSU

e-mail: mmlanna@mail.ru

SARGSYAN RUZANNA

PhD in Pedagogy, Associate Professor

Lecturer of the Chair of Foreign Languages and Literature, GSU

e-mail: ru-zanna@hotmail.com

The paper discusses an up-to-date issue of multilingualism (plurilingualism) emphasizing this phenomenon at local level – the level of a particular university. In order to understand the linguistic situation at Gavar State University as of February 2019, we conducted a survey among bachelor and master students of various faculties and departments. Altogether 50 students were chosen randomly who participated in the survey. A detailed questionnaire with various questions was developed by us which was offered to participants. They had to fill in the questionnaire and answer the questions indicating the language or languages given in the form. Having analysed the results of the survey, we came to the conclusion that students of Gavar State University are multilingual in general, mastering their native language Armenian and one or more foreign languages (Russian, English, German, etc.). It also appears that the spheres of using foreign languages are dominated by a certain foreign language. The results of the survey can be beneficial while developing language policies in the university.

Keywords: Multilingualism, Plurilingualism, bilingual, multilingual, linguistic situation in Armenian HEIs, language of instruction, survey, Gavar State University.

Introduction

The definition of multilingualism is a subject of debate in the same way as the definition of language fluency. “On one end of a sort of linguistic continuum, one may define multilingualism as complete competence and mastery in another language. The speaker would presumably have complete knowledge and control over the language so as to sound native. On the opposite end of the spectrum

would be people who know enough phrases to get around as a tourist using the alternate language” [2].

According to CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) multilingualism differs from plurilingualism. In this core document multilingualism is defined as “the knowledge of a number of languages or the co-existence of different languages in a given society” [1, p.4].

It is widely known that nowadays most of the world’s population is bilingual and multilingual. This is especially evident for regions, where inhabitants have different ethnic background. Armenia is a monoethnic state where about 98% of population are Armenians, hence the Armenian language predominates. On the other hand, it is a well-known fact that more of the half of our population is bilingual due to the historic, cultural, political and other ties with Russia.

In Armenia, as in other countries of transition, the social demand of the day requires stable knowledge of foreign languages. Any Armenian, bilingual or multilingual, must be able to use languages in real-life situations, in study, work and elsewhere.

At our university (Gavar State University) Armenian, Russian, English, German and French languages are taught currently.

The situation is especially interesting at the Faculty of Philology of Gavar State University with its three departments:

- ❖ Department of Armenian language and Literature;
- ❖ Department of English language and Literature;
- ❖ Department of Russian language and Literature.

Besides, foreign languages are taught at all other faculties of our university:

- Faculty of the Humanities;
- Faculty of Economics;
- Faculty of Natural Sciences.

The language of instruction in all faculties of the university is Armenian – the official language of the Republic of Armenia. The great majority of courses at the Department of Russian language and Literature are delivered in Russian, and many courses at the Department of English language and Literature are delivered in English. Students of the Department of English language and Literature have the opportunity to master two additional foreign languages – German and French.

The linguistic situation is quite interesting at the Department of Russian language and Literature. Traditionally all the students of the Department of Russian language and Literature were graduates of Russian schools (i.e. the schools where Russian was the language of instruction), their first language was

either Russian or they were coordinate bilinguals. But after the political changes and transformation of our society which took place during the last three decades the situation has radically changed: currently most of our students are graduates of Armenian schools, their first language is Armenian, their family language is Armenian too. Russian, though the language of instruction, is a foreign language for them with Armenian being their family language. In spite of this fact we can proudly state that students of the Department of Russian language and Literature of Gavar State University demonstrate high level of Russian language proficiency. This gives them the opportunity to do most of the subjects using Russian as the language of instruction.

Methodology of the Survey

In order to understand the linguistic situation at Gavar State University as of February 2019, we conducted a survey among bachelor and master students of various faculties and departments. Altogether 50 students were chosen randomly who participated in the survey.

They had to fill in the questionnaire and answer such questions as *What language do you usually use while:*

- *speaking with your family members,*
- *speaking with your relatives;*
- *speaking with your neighbors;*
- *speaking with your friends;*
- *shopping;*
- *using transport;*
- *at the university,*
- *writing letters, other documents;*
- *reading newspapers,*
- *reading fiction,*
- *reading special literature;*
- *listening to the radio;*
- *watching TV;*
- *using social media (Facebook, Instagram, etc.);*
- *searching for information on the Internet; etc.*

Answer options were: Armenian, Russian, English, both Armenian and Russian, both Armenian and English, other languages (please specify). The student also had to mark what language their first language was, and what language they consider to be their native language and to point out the language of instruction at kindergarten and at school.

We were also interested in the information about their residence site. (The question was *Have you ever lived outside Armenia? If yes, how long?* Answer options – *never, less than 2 months, less than 6 months, less than 1 year, 1 year, 2 years, more than 2 years*). Students also provided information about their faculty and department (the information was necessary to understand if the languages are considered to be their language of instruction or not).

All 50 students of our university filled in the questionnaire. The analyses of the data received gives us the right to state that our students are multilingual and use different language systems in different domains and situations of communications.

Results of the Survey

After statistical analysis of the data received, the results of the survey can be represented as follows.

80 % of the responders usually speak Armenian with their family members, 20% use both Armenian and Russian languages at home.

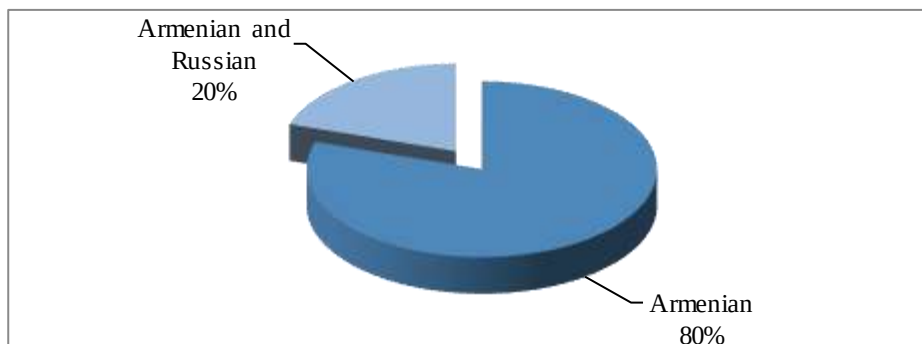

Chart 1. What language do you usually use while speaking with your family members?

78% of the students involved in the survey generally use only Armenian for communication while shopping or using public transport and when talking with their neighbors.

But for communication with friends Russian and English (French, German) are also used. 30% of the responders stated that they usually speak Armenian and Russian to their friends and 10 % use in that situation 3 languages: Armenian, Russian and the foreign language they study (English, French or German). Yet 60 % use only Armenian.

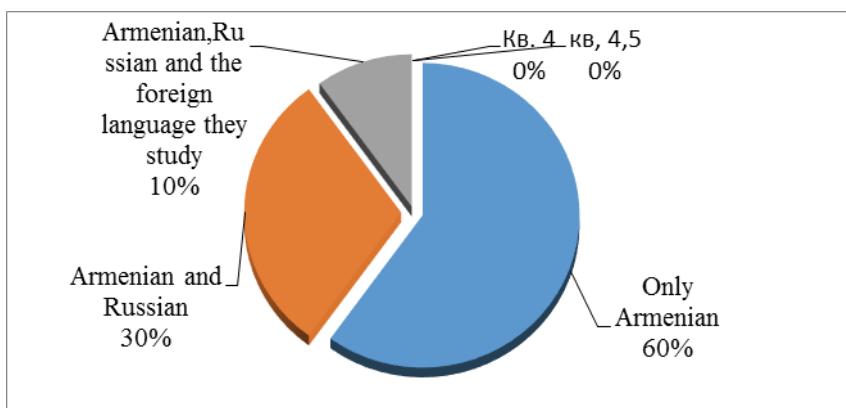

Chart 2. What language do you usually use while speaking with your friends?

24% of the responders write letters only in Armenian, 4% - only in Russian, 40% - in Armenian and one foreign language, 32% - in three languages.

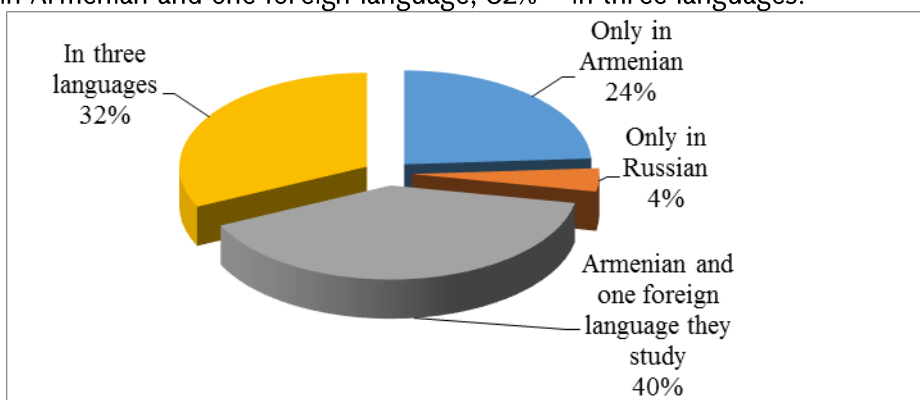

Chart 3. What language do you usually use while writing letters?

The picture is quite different when we deal with the receptive forms of communication – listening and reading.

72% of the responders use Armenian and Russian for listening to the radio, 28% use only Russian.

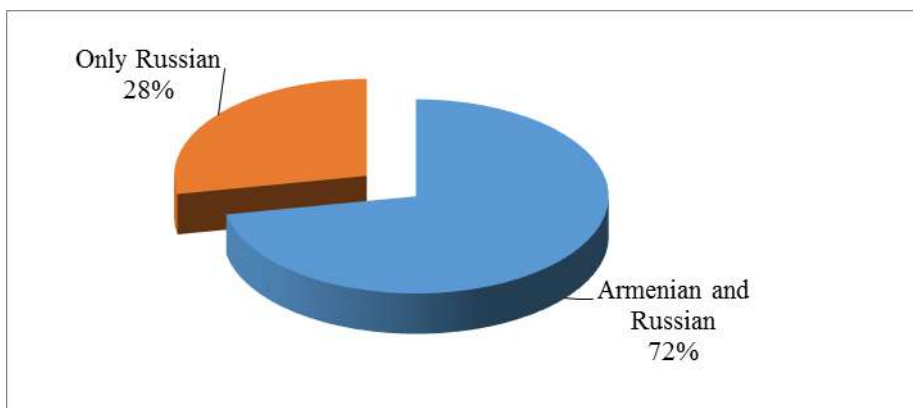

Chart 4. What language do you usually use while listening to the radio?

60% of the responders use Armenian and Russian while watching TV, 16% - only Russian, 24 % - Armenian, Russian and the foreign language they study (English, French or German).

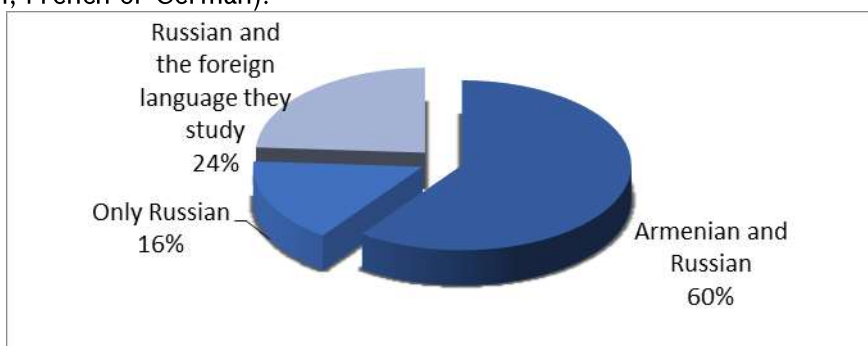

Chart 5. What language do you usually use while watching TV?

28% of the responders read newspapers and magazines in Armenian and Russian, 4 % - only in Russian, and 68% - in Armenian, Russian and the foreign language they study- English French or German.

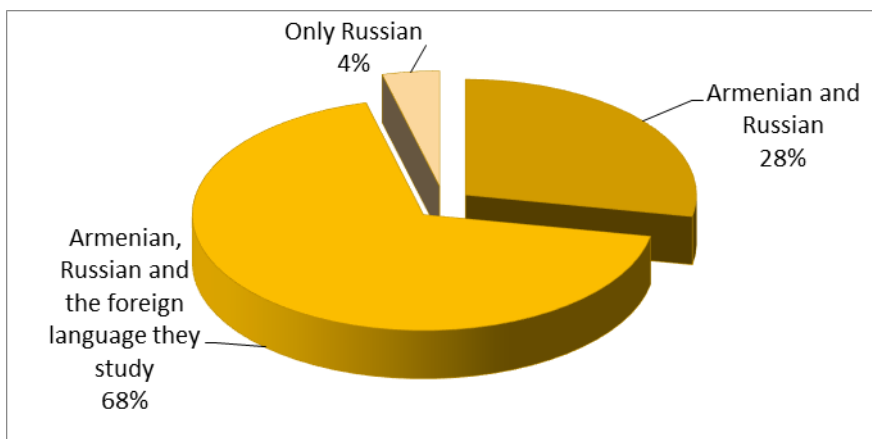

Chart 6. What language do you usually use while reading newspapers?

As to Literature, 24 % of the responders read fiction in Armenian and Russian, 4% - only in Russian, and 72% - in Armenian, Russian and the foreign language they study (English French or German).

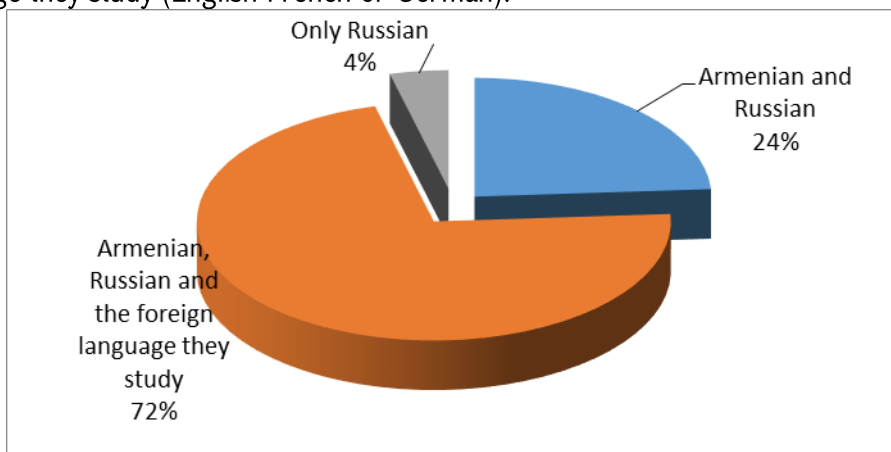

Chart 7. What language do you usually use while reading fiction?

We also intended to define the mother tongue and the first language of the responders. Therefore, we included several questions into the questionnaire such as:

- *What is your mother tongue?*
- *What language did you learn first?*

- *What language was the language of your breeding and schooling in early childhood?*

These questions helped us to find out that 98 % of our students consider Armenian to be their mother tongue, and for 100% Armenian at the same time is the first language, i.e. the language they have been using since early childhood.

The others (mostly the citizens of different countries of former USSR: Russia, Georgia) claimed Russian and Armenian (2%) to be their native language.

It is worth mentioning that 12% of the responders spent 2 and more years outside Armenia, while 85% have never left their native country – Armenia. We believe this fact to be of great importance and it must be taken into consideration.

Conclusion

Caused by the results, this survey suggests two possible conclusions.

First, it appears that students of Gavar State University are multilingual in general, mastering their native language Armenian and one or more foreign languages (Russian, English, German, etc.).

Second, it appears that the spheres of using foreign languages are dominated by a certain foreign language.

Application of the results: The results of the survey can be beneficial while developing language policies in the university.

References

1. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Council of Europe, Cambridge University Press, Strasbourg, 2001. – 260p.
2. <https://en.wikipedia.org/wiki/Multilingualism>, viewed: 15.02.2019.

ԲԱԶՄԱԼԵԶՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԵՂԱՅԻՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿՈՒՄ. ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՈՒՄ ԱՆՑԿԱՅՐԱԾ ՀԱՐՑՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

ԲԱՐԻԿՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ

ԳԴՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Անգլերեն լեզու և գրականություն» բաժնի մագիստրատուրայի շրջանավարտ

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՌՈՒԶԱՆՆԱ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԳԴՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

Հոդվածը նվիրված է ներկայումս չափազանց արդիական համարվող բազմալեզվության խնդրին: Նկարագրվում է բազմալեզվությունը տեղային մակարդակում՝ մեկ համալսարանի մակարդակում: Լեզվական իրավիճակը

պարզելու նպատակով Գավառի պետական համալսարանում իրականացրել ենք հարցում, որին մասնակցել են տարբեր ֆակուլտետների 50 ուսանողներ: Մշակվել էր զանազան հարցեր ներառող բավականին մանրամասն հարցաշար: Արդյունքների քննությունը ցույց տվեց, որ ԳՊՀ ուսանողները հիմնականում տիրապետում են մի քանի լեզվի, բայց տարբեր ոլորտներում և հաղորդակցման իրավիճակներում նախապատվությունը տալիս են այս կամ այն լեզվին: Քննության արդյունքները կարող են հետագայում կիրառվել բուհում լեզվաքաղաքականություն մշակելիս:

***Քանալի բառեր՝** բազմալեզվություն, երկլեզու, բազմալեզու, լեզվական իրավիճակը ՀՀ բուհերում, ուսումնառության լեզու, սոցիալացում, Գավառի պետական համալսարան:*

МУЛЬТИЛИНГВИЗМ НА ЛОКАЛЬНОМ УРОВНЕ: РЕЗУЛЬТАТЫ ОПРОСА, ПРОВЕДЕННОГО В ГАВАРСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

БАБИКЯН АНАИТ

выпускница магистратуры отделения английского языка и литературы филологического факультета ГГУ

САРКИСЯН РУЗАННА

*кандидат педагогических наук, доцент
преподаватель кафедры иностранного языка и литературы ГГУ*

Статья посвящена чрезвычайно актуальной в настоящее время проблеме мультилингвизма (многоязычия). В центре нашего внимания находится проблема мультилингвизма на локальном уровне – на уровне одного университета. С целью выяснения языковой ситуации в Гаварском государственном университете был проведен опрос, в котором приняли участие 50 студентов различных факультетов. Был разработан достаточно подробный вопросник, включающий разнообразные вопросы. Анализ результатов показал, что студенты ГГУ в основном владеют несколькими языками, но в разных сферах и ситуациях общения отдают предпочтение тому или иному языку. Результаты анализа могут быть использованы в дальнейшем для разработки языковой политики в вузе.

Ключевые слова: мультилингвизм (многоязычие), билингв, мультилингв, языковая ситуация в армянских вузах, язык обучения, социум, Гаварский государственный университет.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 28. 08. 2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 02. 10. 2019թ.:

FROM GENDER SPECIFIC TO GENDER NEUTRAL JOB TITLES: RESULTS OF THE LINGUISTIC EXPERIMENT CONDUCTED AT GAVAR STATE UNIVERSITY

SARGSYAN RUZANNA

*PhD in Pedagogy, Associate Professor
Lecturer of the Chair of Foreign Language and Literature, GSU
e-mail: ru-zanna@hotmail.com*

HAKOBYAN SEDA

*Graduate of the Bachelor's program
Faculty of Philology, Department of English Language and Literature, GSU
e-mail: sed.hakobyan98@gmail.com*

The paper touches upon gender specific and gender neutral job titles in the English language. Within the research a linguistic experiment was conducted. The methodology and the results of the linguistic experiment are presented in the paper. The main purpose of the experiment conducted at Gavar State University was to find out if the students and academic staff of the university are more inclined to use gender specific (gender marked) or/and gender neutral words. Twenty students and ten lecturers were randomly chosen from different departments of Gavar State University and asked to indicate the English equivalents for the given Armenian words and sentences with job titles. A worksheet was developed and used during the experiment. The data received within the experiment show that gender specific words dominate over gender neutral ones.

Keywords: *gender, gender linguistics, gender specific (gender marked) language, gender neutral language, job titles, linguistic experiment, Gavar State University.*

Introduction

In the 21st century, when practically every day there are a lot of discussions and debates about gender equality, sexism and gender stereotypes, most of the people try to avoid using gender specific words. Many people tend to use gender neutral words and language. Even on the Internet there are a lot of articles that explain how to use gender neutral language. From the abundance of those articles it is possible to conclude that the topic is up-to-date.

Lots of researches are being carried out on gender neutral job titles. This topic is discussed so much that already has its own Wikipedia entry [2].

At present linguists highlight the importance of the pronoun *they*. In fact, in the informal and colloquial English, when a person's sex is not known, the pronoun *they* is used. As claimed by **Sarah Gray** [3] here the pronoun is used in *singular* form, and one can sound natural without being an object of mocking in case of the usage "*Somebody forgot **their** umbrella*".

Maybe in the Armenian society it will sound strange, but in 2015, in America the 26th annual vote was carried out for choosing the year of the word. The winner was the singular and gender neutral pronoun *they*. According to the **American Dialect Society**, this word deserved that, because it was used for hundreds of years, appearing in the works of great and world-famous writers such as Geoffrey Chaucer, William Shakespeare and Jane Austen. The singular pronoun *they* considered as gender neutral singular pronoun for a known person, particularly nonbinary identifier [4].

BYU English professor **Delys Snyder** says, "*When children hear a job title that has a...m-a-n ending, and you ask them to draw pictures or talk about who's doing that job, they will pick the one that matches the gender of the word.*" [5].

Instead of the personal pronouns *he* and *she* the use of the words *somebody* and *anyone* is encouraged. Also to avoid using gender specific job titles the sentences can be changed to the plural or we can eliminate the pronoun altogether. As "Each representative handed in *his* portfolio" can be changed as "The representatives handed in *their* portfolios" or it can be eliminated as in "Each representative handed *a* portfolio". One more option is also advisable: the usage of both pronouns at the same time. Like "Each representative handed in his or her portfolio" [1].

In the pairs *anchorman* – *anchor*; *assemblyman* – *assembly person*; *businessman/businesswoman* – *business person*; *doorman* – *door keeper, door attendant*; *foreman* – *supervisor, boss*; *crewman* – *crew member*; *handyman* – *fixer*; *longshoreman* – *stevedore*; *postman* – *postal worker, letter/ mail carrier*; *pizzaman* – *pizza person* the first mentioned is the **gender specific** (in this case masculine) job titles, and then the **gender neutral** versions are represented.

Also in gender neutral language it is possible to use the following:

- *man* – *person, individual*;
- *mankind* – *people, human beings, humanity*;
- *freshman* – *first-year student*;
- *the common man* – *the average person*;
- *chairman* – *coordinator, head, chair, chairperson*;
- *policeman* – *police officer*;
- *steward/stewardess* – *flight attendant*;

- *congressman – legislator, congress representative;*
- *Sir (in “Dear Sir”, etc.) – Dear Sir or Madam, Dear Editor, Dear Members of the Search Committee, etc.*
- *To Whom It May Concern.*

Methodology of the Experiment

In order to see if the students and lecturers of Gavar State University are more inclined to use gender marked or gender neutral language, it was decided to conduct a linguistic experiment.

Twenty students and ten lecturers were randomly chosen and asked to give the English equivalents of the following Armenian words and sentences. The following worksheet was developed and used during the experiment:

Table: Worksheet for the linguistic experiment

Armenian	English
Մարդ	
Մարդկություն	
Ոստիկան	
Փոստատար	
Առաջին կուրսի ուսանող	
Նա գրող է:	
Եթե սովորողը ուզում է մասնակցել ծրագրին, նա պետք է...	

The words and phrases for the worksheet were not chosen randomly. The Armenian words and phrases are gender neutral, there are no gender specific words and phrases at all. While translating the Armenian part into English we envisaged several options, both gender specific and gender neutral.

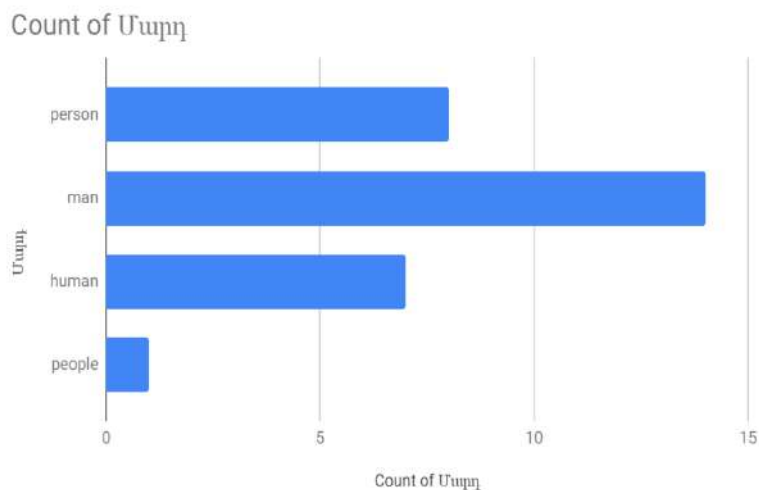
The results of the experiment were analysed with the use of statistical methods.

Results of the Linguistic Experiment

The results of the experiment showed that the students and the lecturers of Gavar State University are more inclined to use gender marked word forms, but there are also gender neutral word forms used.

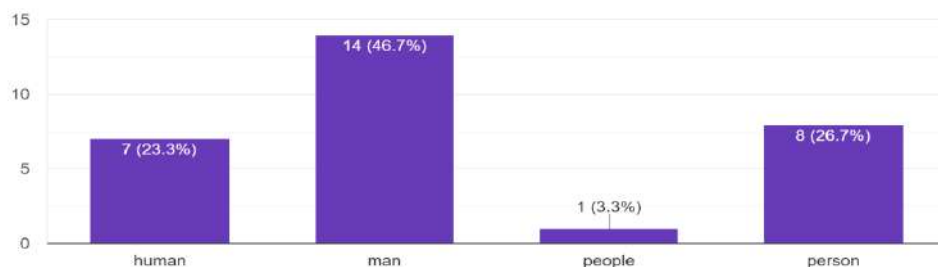
The first word to be translated was *մարդ*. There were three types of answers to it: *human* (7 responses, 23.3%), *man* (14 responses, 46.7%) and *person* (8 responses, 26.7%). This kind of result was envisaged because normally people use the word *man* while they want to denote all human beings, regardless the

mentioned is male or female. But some people think that this is sexist and try to put in use different word forms such as *human beings*.

Մարդ

30 responses

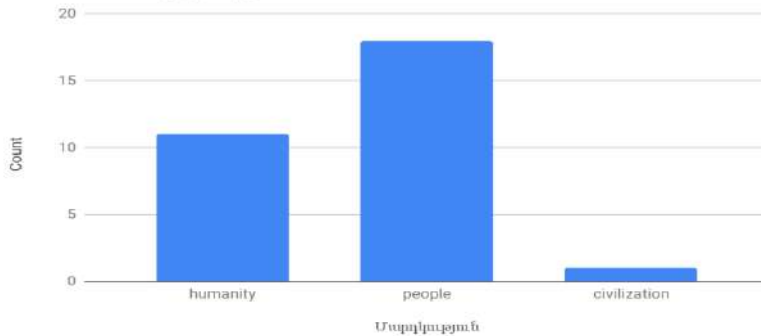

For *մարդկություն* the word *mankind* was expected to be used. It refers to all human beings, male and female denoting their sense of social and conscious beings. This word is gender neutral and is considered to be much less sexist than the word *man*.

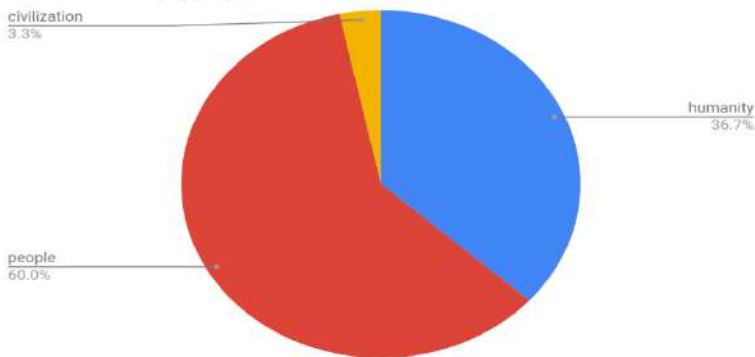
The next word was *մարդկություն* with options *people* (18 responses, 60%), *humanity* (11 responses, 36.7%) and *civilization* (1 response, 3.3%). The word *civilization* was used because the nouns *humanity*, *humankind* and *civilization* are used side by side in many contexts. To some extent they are interconnected and interrelated. The usage of *human race* is also a good choice if one wants to avoid using sexist language, which offends most people, creates an

impression of discrimination and even sometimes gives a female representative such a status that is less important than the male equivalent.

Chart for Մարդկություն

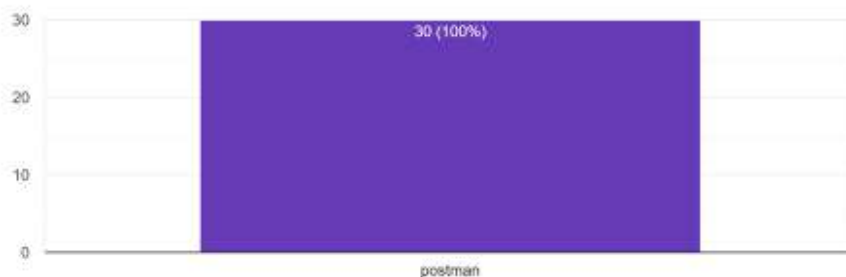
Count of Մարդկություն

For the third and fourth words *սպիկան* and *փոստապառ*, the responses were only gender specific: *policeman* and *postman*, each for 30%. The word *postman* could be substituted with *postal delivery worker*; *postal worker*; *letter carrier*, *mail carrier*; *mail deliverer*. However, the answers were only gender specific. The all thirty responders gave the same word. One could give the word *postwoman*. However, this answer is totally missed out. The same is for the word *policeman*. The gender exclusive word form is used while there are other words as well. What if by saying *սպիկան* a woman was meant? It would be better to avoid offending people by using sexist language. There exists the word *policewoman* too, but the word *police officer* could substitute the words *policeman* and *policewoman* as a gender neutral word form. There are cases when with gender neutral word form *police officer* the extra word *female* is used in order to show that the text is about the female representatives.

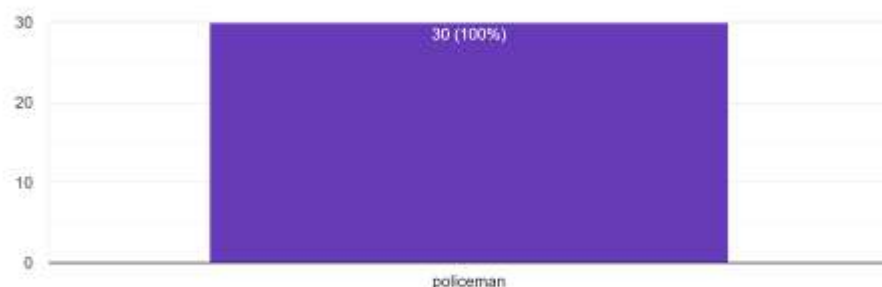
Փոստաւտար

30 responses

Ոստիկան

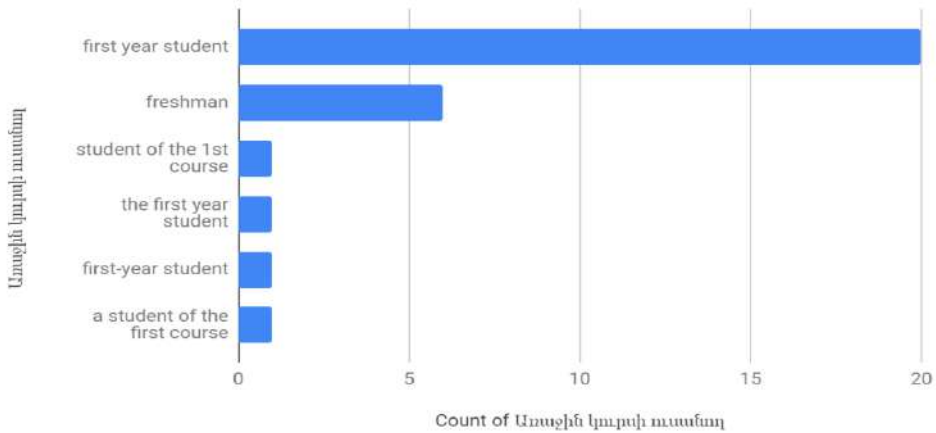
30 responses

The phrase *առաջին կուրսի ուսանող* was translated in many different ways, such as *first-year student*, *freshman*. Here, we can see that both gender specific and gender neutral word forms are used. Still, some people stated that *ուսանող* is a *freshman*. In the Oxford dictionary the female word equivalent to this word is also given, which is predictably *freshwoman* [6]. But as an English department student, having gained experience through these four years, communicating with lots of foreign students I can claim that most female students will prefer the traditional and already rooted masculine word form *freshman*,

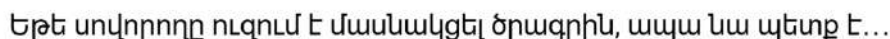
rather than the feminine form *freshwoman* (it may be mocked also). So, the masculine form is preferable to the existing feminine form.

Count of Առաջին կուրսի ուսանող

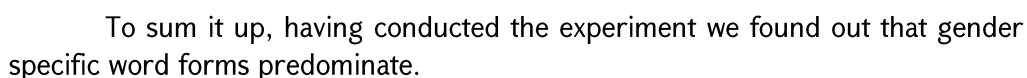

The same abundance of translations was seen for the last two sentences which were «Նա գրող է», «Եթե սովորողը ուզում է մասնակցել ծրագրին, ապա նա պետք է...». While translating the first sentence «Նա գրող է» students and lecturers mainly used the masculine pronoun *he* and the words *poet*, *writer* and *author*. There are three cases with slash (*he/she*), but the English equivalent for the word *գրող* is still *poet*, *writer* or *author*. Only one response includes the pronoun *she*. But there could be other answers too, as *poetess* or *authoress*. In the dictionary of Merriam Webster there is a definition of the word *authoress*. It is as follows: *a woman or a girl who is author*. And Merriam Webster also mentioned in the dictionary that the word *authoress* is somewhat old-fashioned, and it belongs to the 15th century [7]. The explanation of the word *authoress* is given using the masculine word form, which already speaks for itself. In the sentence «Եթե սովորողը ուզում է մասնակցել ծրագրին, ապա նա պետք է...» the tricky words *սովորող* and *նա* are mainly used in gender specified forms, as the word *սովորող* was translated as *student* or *learner*. However, we can highlight seven responses with slash (*he/she*). Here, one more fact is surprising. In the last sentence students and professors of the university used the slash more than in the previous sentence «Նա գրող է:». Also, this shows that people clearly see the need of using slash with masculine and feminine pronouns. But what comes to the tricky words, they even do not remember about the gender neutral or what is worse, they do not use the female word forms. The masculine word forms simply stick in people's mind.

30 responses

30 responses

Gender bias has negative impact as it is considered to be sexist, it is predominantly understood as referring to men only, gives mainly masculine impressions, sometimes can discourage women from applying for certain jobs.

There are some general rules which can help anyone to be aware of gender bias, not to differentiate between two genders or exclude, trivialize, or diminish either, also to avoid using language which is stereotyping people:

- it is better to avoid the traditional way when a masculine pronoun *he* was used to denote a human being. Instead we can use *he/she*, *s/he*, *they*, *someone/somebody*, etc.
- when one has to choose between a word that implies the gender of a person and a word which does not, it is advisable to choose the gender neutral version as *businessperson* instead of *businessman*, or *chairperson* instead of *chairman*, or replace the words *headmaster* and *headmistress* with the neutral *head teacher*.

There is a strong necessity of using gender neutral language today. In the present-day society there is a lot of debate concerning gender equality, sexism and gender stereotypes. The experiment conducted at Gavar State University among students and lecturers provide us with an interesting image. Overall, during the experiment we discovered that gender specific word forms and phrases predominate over gender neutral ones.

References

1. <https://www.enago.com/academy/what-are-the-preferred-gender-pronouns-in-academic-writing/>, What are the Preferred Gender-Neutral Pronouns in Academic Writing? viewed: 06.04.19
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Gender_marking_in_job_titles, viewed: 27.04.19
3. <https://www.copyediting.com/subject-verb-agreement-and-the-singular-they/#.XLdCtJgzbIV>, Subject-Verb Agreement and the Singular They, viewed: 19.04.19
4. <https://www.americandialect.org/2015-word-of-the-year-is-singular-they>, 2015 Word of the Year is singular “they”, viewed: 13.04.19
5. <https://humanities.byu.edu/sexist-job-titles-and-the-influence-of-language-on-gender-stereotypes/>, Sexist Job Titles and the Influence of Language on Gender Stereotypes, viewed: 15.04.19
6. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/freshwoman>, viewed: 01.05.19
7. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/authoress>, viewed: 01.05.19

**ԳԵՆԴԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄԸ ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ
/ԳԵՆԴԵՐԱՅԻՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՎԱԾ ԵՎ ԳԵՆԴԵՐԱՅԻՆ ՉԵԶՈՔ ԲԱՌԵՐ/.
ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ
ՓՈՐՁԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ**

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՌՈՒԶԱՆԱ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ՍԵՂԱ

*ԳՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Անգլերեն լեզու և գրականություն»
բաժնի բակալավրիատի շրջանավարտ*

Հոդվածը նվիրված է մասնագիտություն ցույց տվող գենդերային արտահայտված և չեզոք բառերի քննությանը: Հետազոտության շրջանակներում Գավառի պետական համալսարանում իրականացվել է լեզվաբանական փորձարարություն, որի մեթոդաբանությունն ու արդյունքները ներկայացված են սույն հոդվածում: Անցկացված փորձի հիմնական նպատակն էր պարզել՝ արդյո՞ք Գավառի պետական համալսարանի ուսանողներն ու դասախոսներն օգտագործում են գենդերային արտահայտված, թե գենդերային չեզոք բառեր: Փորձարարությանը մասնակցել են Գավառի պետական համալսարանի տարբեր ֆակուլտետների քսան ուսանող և տասը դասախոս: Մշակվել էր աշխատանքային թերթիկ, որտեղ մասնակիցները պետք է ներկայացնեին անգլերեն մասնագիտության անվանումների հայերեն համարժեքները: Փորձարարության արդյունքում ստացված տվյալների վիճակագրական մշակումը ցույց տվեց, որ գենդերային արտահայտված բառերը գերիշխում են:

Բանալի բառեր. *գենդեր, գենդերային լեզվաբանություն, գենդերային արտահայտված լեզու, գենդերային չեզոք լեզու, մասնագիտության անվանումներ, լեզվաբանական փորձագիտություն. Գավառի պետական համալսարան:*

ОТ ГЕНДЕРНО МАРКИРОВАННЫХ ДО ГЕНДЕРНО НЕЙТРАЛЬНЫХ НАИМЕНОВАНИЙ ПРОФЕССИЙ: РЕЗУЛЬТАТЫ ЭКСПЕРИМЕНТА, ПРОВЕДЕННОГО В ГАВАРСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

САРКИСЯН РУЗАННА

кандидат педагогических наук, доцент

преподаватель кафедры иностранного языка и литературы ГГУ

АКОБЯН СЕДА

выпускница бакалавриата отделения английского языка и литературы

филологического факультета ГГУ

Статья посвящена гендерно маркированным и гендерно нейтральным словам, обозначающим лицо по профессии (роду деятельности) в английском языке. В рамках исследования в Гаварском государственном университете был проведен лингвистический эксперимент, методология и результаты которого представлены в статье. Лингвистический эксперимент был проведен с целью выяснения, используют ли студенты и преподаватели гендерно маркированные и/или гендерно нейтральные слова. В эксперименте участвовали двадцать студентов и десять преподавателей из разных факультетов Гаварского государственного университета. Нами были разработаны рабочие листы и предложены участникам эксперимента, где последние должны были указать армянские эквиваленты данных английских слов и предложений, в которых содержались наименования профессий. Статистическая обработка данных эксперимента показала, что гендерно маркированные слова доминируют.

Ключевые слова: *гендер, гендерная лингвистика, гендерно маркированный язык, гендерно нейтральный язык, наименования профессий, лингвистический эксперимент, Гаварский государственный университет.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 28. 08. 2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 02. 10. 2019թ.:

УЧИТЕЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ШКОЛ ГЕГАРКУНИКСКОГО МАРЗА РА И ИНТЕРНЕТ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПРОБЛЕМЫ

АСАТРЯН АРПИНЕ

*выпускница магистратуры отделения русского языка и литературы
филологического факультета ГГУ
e-mail: gagik.asatryan72@gmail.com*

САРКИСЯН ГАЯНЕ

*кандидат педагогических наук, доцент
преподаватель кафедры иностранного языка и литературы ГГУ
e-mail: gaya-sargsyan@mail.ru*

Статья посвящена рассмотрению возможностей использования сети Интернет в обучении русскому языку в школах РА. С целью выявления частоты и эффективности использования ресурсов Интернета в учебном процессе нами был разработан вопросник, на базе которого был проведен опрос, в котором приняли участие учителя 12 основных и средних школ Гегаркуникского марза РА. Опрос показал, что учителя русского языка заинтересованы в использовании сети Интернет на уроках, но, к сожалению, не все из них располагают такими возможностями. Учителя школ Гегаркуникского марза используют компьютеры только для календарно-тематического планирования, набора и редактирования дополнительного дидактического текстового материала, при оформлении кабинета русского языка, разработке уроков и докладов. Лишь немногие из них осуществляют поиск материала в сети Интернет для подготовки к урокам. Проанализировав ситуацию, мы пришли к выводу, что в школах нашего марза при обучении РКИ информационные технологии в учебный процесс внедряются недостаточно часто и несистематически.

***Ключевые слова:** русский язык в Армении, Интернет в обучении языкам, глобальная сеть, русский как иностранный (РКИ), компьютерная грамотность, ресурсы Интернета, Гегаркуникский марз.*

Современные методики преподавания иностранных языков связаны с непрекращающимся техническим прогрессом, а также с технологическим обновлением процесса обучения. Последние достижения в области высоких технологий и распространение глобальной сети Интернет открывают перед преподавателями иностранных языков, методистами, а также самими

учащимися широчайшие возможности для дальнейшего совершенствования учебного процесса.

Идея внедрения Интернет-технологий в процесс теоретических и практических занятий по иностранному языку получила широкое распространение у преподавателей и методистов во всем мире. Дидактические аспекты компьютеризации обучения разрабатывались такими широко известными учеными и педагогами, как Э. Г. Азимов, В. П. Беспалько, Б. С. Гершунский, И. О. Логинов, Е. И. Машбиц, Р. П. Мильруд, Е. С. Полат, Н. Ф. Талызина, И. В. Роберт, А. В. Хуторской и др. Вопросами внедрения новых информационных технологий в процесс обучения иностранного языка, а также создания электронных материалов для учащихся-армян занимаются и армянские исследователи: Бабаян Т. А., Самуэлян С. Б., Саркисян И. Р., Саркисян Г. Р. и др.

В сети Интернет в настоящее время можно найти неимоверное количество электронных образовательных ресурсов по обучению русскому языку как иностранному: информационно-справочные, учебные и культурные. Однако вместе с этим разнообразием каждый учитель имеет свой список избранных сайтов, которые он систематически использует в своей педагогической деятельности. В арсенал избранных большинством учителей русского языка сайтов входят, прежде всего, порталы *“Грамота.ру”*, *“Национальный корпус русского языка”*, *“Культура письменной речи”*, *“Единая коллекция цифровых образовательных ресурсов”*, *“1 сентября”* и многие др.

Известно, что при работе с Интернетом учителя сталкиваются со множеством проблем. Рассмотрим подробнее некоторые из этих проблемы.

Первой проблемой при работе в сети Интернет является то, что работа в глобальной сети связана с четким осознанием того, что Интернет не заменит собой учителя. При использовании информационных веб-ресурсов необходимо не только ознакомиться с информацией, но и четко обозначить конкретные цели и задачи использования учениками этой информации, способы их самостоятельной учебной деятельности с этой информацией. По этому поводу Лавров Д. О. пишет: *“Необходимо дидактически структурировать всю самостоятельную деятельность учащихся в соответствии с поставленными целями и задачами, прогнозировать возможные результаты их деятельности (индивидуальной или совместной)”* [2: 23].

И именно здесь огромная роль отводится преподавателю, так как *“важно помнить, что учащемуся самому трудно ориентироваться в многообразии обучающих ресурсов и именно преподаватель помогает выбрать*

рационально правильный из них, его конкретный раздел для более эффективного обучения. Поэтому на сегодняшний день преподаватель иностранного языка (в нашем случае, русского языка) должен уметь хорошо ориентироваться в огромном количестве мультимедийных учебников и Интернет ресурсов, которые обеспечивают овладение иностранным языком и повышают эффективность обучения” [3: 142].

Другая сложность заключается в правильной организации работы учащихся в Сети. В Республике Армения, к сожалению, ещё не все и даже не большинство учащихся имеют свободный доступ к Интернету. Помимо этого, далеко не во всех школах есть такая возможность. Каждый школьный кабинет не может быть оснащен необходимым количеством компьютеров с доступом к сети Интернет, поэтому учащиеся должны пользоваться ресурсами Интернета и во внеурочное время. Но, к счастью, ситуация стремительно меняется. “Время диктует необходимость знания иностранных языков и свободного пользования компьютером, в первую очередь, его телекоммуникационными услугами и ресурсами” [1: 34].

При подготовке к уроку учителя часто распечатывают учебные материалы, взятые из Интернета. “Если же перед учащимися стоит задача самостоятельного поиска той или иной информации по конкретной теме, проблеме, что часто возникает при работе над проектом, тогда необходимо максимально облегчить задачу поиска такой информации” [2: 25].

На сегодняшний день в Республике Армения почти каждая школа имеет выход в Интернет, но, к сожалению, он доступен не для каждого учащегося. Не секрет также, что учителям не всегда удается поработать в компьютерном классе на своих занятиях. Помимо этого, не все учителя готовы использовать ресурсы глобальной Сети на своих уроках. Молодые специалисты и учителя, применяющие традиционные средства обучения, имеют разные мнения на этот счёт.

Для того чтобы выяснить, насколько учителя знакомы с Интернетом и заинтересованы в нём как в средстве обучения, мы провели опрос среди учителей 12 основных и средних школ Гегаркуникского марза РА. Учителям русского языка и литературы был предложен вопросник в виде следующего теста:

1. Приходилось ли Вам искать материал для урока в сети Интернет?

- А. Да, но очень редко.
- Б. Использую только материал учебника.
- В. Не хочу тратить на это время.
- Г. Да, довольно часто.

2. С какими трудностями Вы сталкивались при использовании Интернета на уроках?

- А. Отсутствие компьютеров.
- Б. Плохое качество связи.
- В. Недостаточное количество компьютеров в классе.
- Г. Низкая коммуникационная грамотность учащихся.

3. С какими проблемами Вы сталкиваетесь при подготовке урока с использованием ресурсов глобальной сети?

- А. Работа отнимает много времени.
- Б. Плохо владею компьютером.
- В. Сложность выбора ресурса.
- Г. У меня проблем не бывает.

4. Какими ресурсами Интернета Вы чаще всего пользуетесь при организации учебного процесса?

- А. Аутентичными (оригинальными) текстами.
- Б. Видеоматериалами.
- В. Аудиоматериалами.
- Г. Словарями и справочными материалами.

5. Считаете ли Вы, что обучение будущего – это обучение через Интернет?

- А. Нет, техника никогда не заменит человека.
- Б. Да, безусловно.
- В. Обучение через Интернет будет одной из технологий обучения, но не ведущей.
- Г. Учат учителя, а не компьютеры.

6. Какими достоинствами обладает Интернет при обучении языку?

- А. Продолжение обучения иностранному языку во внеурочное время.
- Б. Расширение кругозора.
- В. Принятие участия в Интернет-проектах.
- Г. Своевременное и в полном объёме получение информации.

7. Хотели бы Вы иметь возможность постоянно использовать Интернет при обучении языку?

- А. Да, несомненно.
- Б. Это зависит не от меня.
- В. Больше да, чем нет.
- Г. Я хорошо справляюсь и без Интернета.

Результаты проведённого опроса привели нас к следующим выводам.

Итак, 10% опрошенных учителей считают, что использование Интернета в образовательном процессе является бессмысленной потерей времени, а 55% из них очень редко использовали материалы Интернета во время уроков. Некоторые учителя используют только традиционный учебник (15%), но есть такие, которые заинтересованы в использовании Интернета в учебном процессе (30%). 20% опрошенных считают, что им не хватает материала учебника, для своих занятий они используют дополнительный материал из Интернета.

Заметим, что число сторонников Интернета могло бы быть больше, если бы не определенные трудности в его использовании. Среди основных трудностей использования Интернета в учебном процессе 30% преподавателей русского языка указывают низкую коммуникативную грамотность учащихся, 45% опрошенных указали на недостаточное количество компьютеров в школе и классе, а 13% учителей указывают на полное отсутствие компьютеров в школе. 12% учителей считают, что использование компьютера на уроках затрудняется из-за плохого качества связи.

Что касается проблем, с которыми сталкиваются учителя при работе в глобальной сети Интернет, то большинство учителей называют плохое владение ими компьютером, 20% опрошенных считают, что работа в сети занимает очень много времени. Многие учителя указывают на сложность выбора ресурсов (25%), и лишь 5% опрошенных отмечают, что они не сталкиваются с проблемами при использовании Интернета на уроках.

Несмотря на перечисленные недостатки, многие учителя русского языка всё-таки хотели бы получить возможность проводить урок, используя Интернет (65%). Но, как отметили респонденты, к сожалению, это не всегда зависит от них.

Какими же ресурсами Интернета пользуются опрошенные учителя? Большинство респондентов отмечают видеоматериалы (40%), аутентичные (оригинальные) тексты используют лишь 8% опрошенных, 15% специалистов пользуются словарями и справочными материалами глобальной Сети, и лишь 6% наших учителей пользуются всеми видами указанных ресурсов.

Обучение будущего 45% опрошенных связывают с Интернетом, 15% респондентов считают, что никакая техника не заменит человека. Многие полагают, что обучение через Интернет будет одной из технологий, но не ведущей (22%). 18% опрошенных уверены, что учат не компьютеры, а учителя.

Безусловно, все учителя имеют достаточное представление об Интернете и его дидактических возможностях. Большинство из них придерживаются мнения, что Интернет даёт возможность расширения

кругозора как учителей, так и учащихся (80%). Некоторые учителя же видят основное достоинство Интернета в том, что он позволяет продолжить обучение иностранному языку во внеурочное время (6%). 14% опрошенных считают, что Интернет позволяет своевременно и в полном объеме получать необходимую информацию.

По результатам опроса можно предположить, что подавляющее большинство учителей считает, что Интернет – это одно из передовых средств обучения русскому языку как иностранному, но всё же они не придают ему должного значения.

В конечном итоге тестирование показало, что можно смело утверждать о заинтересованности учителей армянских школ в использовании сети Интернет на уроках русского языка. Но, увы, не все учителя располагают такими возможностями. Учителя школ Гегаркуникского марза используют компьютеры только для календарно-тематического планирования, набора и редактирования дополнительного дидактического текстового материала, при оформлении кабинета русского языка, разработке уроков и докладов. Лишь немногие из них осуществляют поиск материала в сети Интернет для подготовки к урокам. Проанализировав ситуацию, мы пришли к выводу, что в школах нашего марза при обучении РКИ информационные технологии в учебный процесс внедряются недостаточно часто и несистематически.

Список использованной литературы

1. Круглова И.В., Использование НИТ в учебных предметах школьного курса // Вопросы Интернет-образования, 2006, №34, с.34-36
2. Лавров Д.О., Классификация проблем. Термины и определения // Вопросы Интернет-образования, 2003, №15, с.23-25
3. Саркисян Г.Р., Лингводидактические основы создания электронного учебника по русскому языку для гуманитарных специальностей РА, Ереван, 2015, 158 с.

**ՀՀ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՌՈՒՍԱՑ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍԻՑԻԶՆԵՐԸ
ԵՎ ՀԱՄԱՑԱՆՑԸ. ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐ**

ԱՍԱՏՐՅԱՆ ԱՐՓԻՆԵ

*ԳՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի «Ռուսաց լեզու և գրականություն»
բաժնի մագիստրատուրայի շրջանավարտ*

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԳԱՅԱՆԵ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ օտար լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս*

Հոդվածը նվիրված է ՀՀ դպրոցներում ռուսերենի ուսուցման ընթացքում համացանցի կիրառման հնարավորությունների դիտարկմանը: Ուսումնական գործընթացում համացանցի ռեսուրսների օգտագործման հաճախականության և արդյունավետության վերհանման նպատակով մենք մշակել ենք հարցաշար և անցկացրել ենք հարցում: Վերջինիս մասնակցել են ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի միջնակարգ և հիմնական տասներկու դպրոցների ուսուցիչներ: Հարցումը ցույց տվեց, որ ռուսաց լեզվի ուսուցիչները հետաքրքրված են դասերի ընթացքում համացանցի կիրառմամբ, սակայն նրանցից ոչ բոլորին է ընձեռված այդ հնարավորությունը: Գեղարքունիքի մարզի դպրոցների ուսուցիչներն օգտագործում են համակարգիչը դասի թեմատիկ պլանավորման, լրացուցիչ տեքստային դիդակտիկ նյութը հավաքելու և խմբագրելու, ռուսաց լեզվի դասասենյակը ձևավորելու, ինչպես նաև դասեր և զեկույցներ մշակելու համար: Նրանցից քչերն են իրականացնում համացանցում նյութի որոնման աշխատանքներ դասերին պատրաստվելիս: Վերլուծելով իրավիճակը՝ մենք հանգեցինք հետևյալ եզրակացության. մեր մարզի դպրոցներում ռուսերենի դասերի ընթացքում տեղեկատվական տեխնոլոգիաները չեն կիրառվում բավականաչափ պարբերաբար և սիստեմատիկ:

Բանալի բառեր՝ ռուսաց լեզուն Հայաստանում, համացանցը լեզուների ուսուցման գործընթացում, գլոբալ ցանց, ռուսերենը որպես օտար լեզու, համակարգչային գրագիտություն, Համացանցի ռեսուրսներ, Գեղարքունիքի մարզ:

RUSSIAN LANGUAGE TEACHERS IN SCHOOLS OF GEGHARKUNIK REGION OF THE ARMENIAN REPUBLIC AND THE INTERNET: POSSIBILITIES AND PROBLEMS

ASATRYAN ARPINE

Graduate of the Master's program

Faculty of Philology, Department of Russian Language and Literature, GSU

SARGSYAN GAYANE

PhD in Pedagogy, Associate Professor

Lecturer of the Chair of Foreign Language and Literature, GSU

The paper touches upon the possibilities of using the Internet while teaching/learning Russian at Armenian schools. In order to find out the frequency and effectiveness of Internet usage in the teaching process, we have worked out a questionnaire for the survey in which teachers from 12 secondary and basic schools of Gegharkunik region took part. The survey showed that Russian language teachers are interested in using the Internet during the teaching process, but unfortunately not all of them have such possibilities. School teachers of Gegharkunik region mainly use the Internet for thematic planning, typing and editing additional didactic text materials, for the decoration of the Russian language classrooms, writing reports, etc. Only some of them use the Internet to search for materials while preparing the lessons. Having analyzed the situation, we have come up with the following conclusion: while teaching/learning Russian, information technologies are not implemented frequently and systematically at schools of our region.

Keywords: *Russian language in Armenia, Internet in learning/teaching languages, global network, Russian as a foreign languages (RFL), computer literacy, Internet resources, Gegharkunik region.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 28. 08. 2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 02. 10. 2019թ.:

МОТИВЫ ЛАГЕРНОЙ ПРОЗЫ В ТВОРЧЕСТВЕ С. ДОВЛАТОВА И С. ПАРАДЖАНОВА

ГАЛСТЯН БАКУР

*кандидат филологических наук доцент,
преподаватель кафедры русского языка НПУА
e-mail: hasmikbakurgalstyan@mail.ru*

КАРАГУЛЯН АСМИК

*кандидат филологических наук, доцент,
преподаватель кафедры армянского языка и литературы НПУА,
e-mail: hasmikbakurgalstyan@mail.ru*

В 1960-х и 1970-х годах интеллектуалы, охваченные либеральными идеями, продолжали преследоваться и преследоваться в Советском Союзе. В те годы сторонниками либертарианских идей были Довлатов и С. Параджанов. С. Параджанов и С. Довлатов преследовали в советское время. С. Параджанов много раз сажали в тюрьму, за свои взгляды Довлатов покинул страну. Работы С. Параджанова “Гранатовый цвет”, “Коллажи”, “Саят-Нова”, “Письма из тюрьмы” и прозаические произведения С. Довлатова метафорически выражают их либертарианские идеи.

Ключевые слова: свобода, творчество, инакомыслие, заключенный, тюрьма, обсуждение, культура, искусство, общественный просмотр, Советский Союз.

Тюрьма, каторга и ссылка в русской литературе – тема более чем обширная, уходящая своими корнями, может быть, к “Житию протопопа Аввакума”. Если к художественной литературе присовокупить документальные свидетельства, мемуары, публицистику, то это поистине безбрежный океан. Тысячи страниц воспоминаний декабристов, «Записки из Мертвого дома» Ф. М. Достоевского, «В мире отверженных» П. Ф. Якубовича, «Остров Сахалин» А. П. Чехова, «Архипелаг ГУЛАГ» А. И. Солженицына, «Колымские рассказы» В. Т. Шаламова, «Крутой маршрут» Ф. А. Гинзбург, «Погружение во тьму» О. В. Волкова, «Зекамерон XX века» В. Кресса и еще многие художественные и документальные исследования образуют, очерчивают эту громадную, важную для России тему. Тюрьмы, остроги, лагеря – это изобретение не нового

времени..

В царской России осужденных отправляли в Сибирь, позднее - на Сахалин.

И первыми, самыми активными просителями за смягчение участи осужденных были писатели, создавшие целое направление в русской словесности, которое было достаточно мощным и заметным, поскольку свою лепту в него внесли многие художники слова прошлого века: Ф. М. Достоевский, П. Ф. Якубович, В. Г. Короленко, С. В. Максимов, А. П. Чехов, Л. Н. Толстой. Это направление условно можно назвать “каторжной прозой”. Свидетельства очевидцев, чудом выживших, спасшихся, восставших из мертвых, продолжают поражать читателя своей обнаженной правдой.

Основоположником русской “каторжной прозы”, безусловно, является Ф. М. Достоевский. Его “Записки из Мертвого дома” потрясли Россию. Появление в 1964 году в печати рассказа А. И. Солженицына “Один день Ивана Денисовича” ознаменовало, что занавес, скрывающий засекреченную область советской действительности, начинает приподниматься. Своим рассказом А. Солженицын положил начало новому направлению в советской литературе, названному позднее “лагерной прозой”. Дано определение данного понятия и его характеристика, которая основана на изучении творчества трех произведений различных писателей: “Воскрешение лиственницы” В. Т. Шаламова, “Зона” С. Д. Довлатова, “Кочевание до смерти” В. Е. Максимова. Лагерная проза - образ лагеря в творческой рефлексии писателей, обладающая следующими чертами: общая тематика и проблематика, экзистенциальная среда, автобиографический характер, документальность, историзм, художественное воплощение образа, особое пространство, особая психология человека, философское осмысление человека в ситуации несвободы. В “застойно-застольные” годы много общего можно найти в творчестве гениального С.Параджанова и С.Довлатова. Во всех фильмах, особенно в фильмах “Тени забытых предков” 1965, “Цвет граната” (1968), проходит жгучая и волнующая проблема свободы. Может быть в образе Саят-Новы Параджанов показал себя, окружающее, ту среду, в котором он жил. Эмир Кустурица первый фильм назвал самым гениальным фильмом о свободе.

Параджанов прекрасно знал и чувствовал, что спасение и смысл настоящей жизни – в творческой работе.

Именно в тюрьме он создавал то, что сегодня можно назвать “Письма из зоны”. Повторение мотивов мы видим в творчестве С. Довлатова. С. Довлатов пишет “Я был ошеломлен глубиной и разнообразием

жизни. Я увидел, как низко может пасть человек. И как высоко он способен парить... Мир был ужасен. Но жизнь продолжалась. Более того, здесь сохранялись обычные, жизненные пропорции. Соотношение добра и зла, горя и радости – оставались неизменными”. [1]

Некоторое время писатель служил охранником лагерей, и “Зона” отражает его своеобразное восприятие жизни людей по ту и по эту сторону свободы. Литературоведы, исследователи творчества Довлатова считают “Зону” своеобразным проявлением экзистенциального мышления писателя. Заключение и охранники, это две философии, две точки зрения, которые можно понять с точки зрения экзистенциального мировосприятия. Согласно Довлатову каторжник является “чудовищем, исчадием ада, а полицейский, следовательно, – героем, моралистом, яркой творческой личностью. А с противоположной точки зрения, каторжник “является фигурой страдающей, трагической, заслуживающей жалости и восхищения. Охранник – злодей, воплощение жестокости и насилия”. [2] Своеобразие повести Довлатова состояло в том, что он показал отношения заключенных с точки зрения “пограничной ситуации”, то есть экзистенциального кризиса. В повести мы читаем следующие откровения. “Я обнаружил поразительное сходство между лагерем и волей... Мы говорили на одном прибалтийском языке. Распевали одинаковые сентиментальные песни. Претерпевали одни и те же лишения. Мы даже выглядели одинаково... Мы были очень похожи и даже – взаимозаменяемы. Почти любой заключенный годился на роль охранника. Почти любой надзиратель заслуживал тюрьмы”. [3]

Из писем Параджанова, явно чувствуется, что зона разделила его жизнь на “до” и “после”. Именно в тюрьме он начал создавать то, что мы сегодня можем назвать “Письма из зоны”. Катанян В.В. в статье “Сережа, или страсти по Параджанову” пишет: “Но была вещь, о которой он не хотел разговаривать. Он не мог ее объяснить. Не в силах постичь свою несуществующую вину, приведшую к столь тяжелому наказанию, он каждый раз уклонялся от беседы на эту тему. О причинах ареста ему было говорить тяжелее, чем о самом заключении. На мой вопрос, почему он не хочет снять то, о чем говорит так образно, он отвечал: “Я не мог сам, добровольно, еще раз переступить порог тюрьмы”.⁴

¹ Довлатов С. Д., Последняя книга, Санкт Петербург, 2012, с. 36.

² Довлатов С. Д., Зона, Санкт Петербург, 2012, с. 51.

³ Довлатов С. Д., Записные книжки, Санкт-Петербург, 2012, с. 6

⁴ Там же, с. 70.

Однажды он рассказал: “Как-то в зоне я увидел Джоконду, которая то улыбалась, то хмурилась, она плакала, смеялась, гримасничала... Это было гениально. Я понял, что она вечно живая и вечно другая, она может быть всякой – и эта великая картина неисчерпаема. Знаешь, почему она была то такая, то сякая? Когда во время жары мы сняли рубахи, работали голые до пояса, то у одного зека я увидел на спине татуировку Джоконды. Когда он поднимал руки – кожа потягивалась, и Джоконда смеялась, когда нагибался – она мрачнела, а когда чесал за ухом – она подмигивала. Она все время строила нам рожи!”¹

Оттуда он шлет матери прядь волос с просьбой, если он не вернется, похоронить их там, где похоронены родные... Он не был уверен, что возвратится, он знал, что его “вина в том, что я родился” (из письма Светлане), он знал, что была директива не выпускать его на волю никогда, что ему будет плюсовать срок за сроком – предлог всегда спровоцируют, – и так до конца, до смерти. Все это не оставляло места для оптимизма. Параджанов постоянно переписывался с родными и друзьями. В письмах был какой-нибудь коллаж, настоящее произведение искусства. Коллажи он делал из цветов и листьев, из конфетных фантиков, из старых газет. Все знали и понимали, что таким образом Параджанов выражает свое недовольство и мечтает о скорой свободе. Некоторые письма попали в музей Параджанова, и сегодня их можно увидеть.

В одном из писем мы читаем. “Получил – фиалки. Освоился с новым местом – пишу. Думаю, что все осложняется, надежд никаких. Надо ждать звонка. Это конец срока!!! Жутко, т.к. на эту среду я не рассчитывал. Это строгий режим – отары прокаженных, татуированных, матерщинников. Страшно! Тут я урод, т.к. ничего не понимаю – ни жаргона, ни правил игры. Работаю уборщиком в механическом цеху. Хвалят – услужлив! Часто думаю о Вас”.

В другом письме Параджанов пишет о своей судьбе. “Я, вероятно, не знаю, за что сижу и сколько буду сидеть. Я признал свою вину и должен был сидеть год. Однако я осужден на пять лет”.

Лагерная проза – образ лагеря в творчестве писателя С. Довлатова и режиссера С. Параджанова обладает следующими чертами: общая тематика и проблематика, автобиографический характер, документальность, историзм, художественное воплощение образа, особое пространство, особая психология человека, философское осмысление человека в ситуации несвободы.

¹ Там же, с. 67.

Список использованной литературы

- 1 **Яремчук А. М.**, Параджанов – “Безумный” гений в украинской пустыне”, М., Изд-во “Советский писатель”, 2009.
2. **Катанян В. В.**, Цена вечного праздника, Киев, Изд-во “Деком”, 2001.
3. **Параджанов С. И.**, Письма из зоны (190 писем /1974-1977/), Ереван, Изд-во “Гитутюн”, 2000.
4. **Довлатов С. Д.**, Последняя книга, Санкт- Петербург, 2012.
5. **Довлатов С. Д.**, Зона, Санкт- Петербург, 2012.
6. **Довлатов С. Д.**, Записные книжки, Санкт-Петербург, 2012.
- 7 "Семь дней", Нью-Йорк, N48, 1984.
8. Актеры, дяди, экзистенциалисты, интервью журналу Newsweek, 1989, 24 апреля.

ԲԱՆՏԱՅԻՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐԸ Ս. ԴՈՎԼԱԹՈՎԻ ԵՎ Ս. ՓԱՐԱՋԱՆՈՎԻ ԱՐՁԱԿՈՒՄ

ԳԱԼՍՏՅԱՆ ԲԱԿՈՒՐ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
<ԱՊ> ռուսաց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, ռուսաց լեզվի դասախոս
ԿԱՐԱԳՈՒԼՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ*

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
<ԱՊ> հայոց լեզվի և հայ գրականության ամբիոնի դոցենտ,
հայոց լեզվի և հայ գրականության դասախոս*

60-70-ական թթ. Խորհրդային Միությունում շարունակում էին հետապնդել և պատժել ազատատենչ գաղափարներով տոգորված մտավորականներին; Այդ թվականներին իրենց ազատատենչ գաղափարներով աչքի էին ընկնում Ս. Դովլաթովը և Ս. Փարաջանովը: Ս. Փարաջանովը իր հայացքների համար բազմիցս բանտարկվել է, իսկ Ս. Դովլաթովը լքել է երկիր: Ս. Փարաջանովի ստեղծագործություններում՝ «Նռան գույներ», «Կոլաժներ», «Սայաթ-Նովա», «Նամակներ բանտից», և Ս. Դովլաթովի արձակ գործերում մետաֆորիկ ձևով արտահայտվում են նրանց ազատատենչ գաղափարները:

Բանալի բառեր՝ Ազատություն, ստեղծագործականություն, այլախոհություն, բանտարկյալ, բանտ, քննարկում, մշակույթ, արվեստ, հասարակական դիրքում, Խորհրդային Միություն:

MOTIVES OF PRISON PROSE IN THE WORKS BY S. DOVLATOV AND S. PARADJANOV

GALSTYAN BAKUR

*PhD in Philology,
Associate Professor, Lecturer of Russian language
National Polytechnic University of Armenia,*

KARAGULYAN HASMIK

*PhD in Philology, Associate Professor,
Teacher of Armenian Language and Literature
National Polytechnic University of Armenia,*

In the 1960s and 1970s, the Soviet Union continued to persecute and punish the intellectuals with libertarian ideas. During those years, Dovlatov and S. Parajanov were standing out with their freedom-loving ideas. S. Parajanov and S. Dovlatov were persecuted in the Soviet era. S. Parajanov has many times been imprisoned for his views and Dovlatov left the country. The freedom-loving ideas were metaphorically expressed in the works of "Color of Pomegranates", "Collages", "Sayat-Nova", "Letters from Prison" by S. Parajanov and in the prose of Dovlatov.

Key words: *freedom, creativity, dissent, prisoner, prison, discussion, culture, art, public viewing, Soviet Union.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 28. 08. 2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 02. 10. 2019թ.:

**ՄԻՋԱՆԱՅԻՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՐՏՍԵՐ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

ՕՀԱՆՅԱՆ ՀԱՅԿ

Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,

ԳՊՀ դասախոս

e-mail: ohanyan.gev@gmail.com

ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ ԿԱՐԻՆԵ

ԳՊՀ հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի

«Մանկավարժություն և մեթոդիկա /տարրական կրթության/» բաժնի

մագիստրատուրայի շրջանավարտ

e-mail: k.tadevosyan@mail.ru

***Հոդվածը նվիրված է կրտսեր դպրոցականների շրջանում
միջանձնային հաղորդակցության հիմնահարցին, որը լրացուցիչ խթան է
նրանց ուսումնառության որակի հեղուկացման համար:***

Բանալի բառեր՝ կրտսեր դպրոցական, երեխա, ուսուցիչ,
դաստիարակ, հաղորդակցական կարողություններ, մանկավարժական
տեխնոլոգիա, անձի զարգացում, ուսումնառություն և այլն:

Դեռ դպրոց չհաճախած՝ երեխաները կարողանում են ինքնուրույն արտահայտել իրենց մտքերը, որոշ դատողություններ անել, կառավարել իրենց վարքը, որոնք հետագա զարգացման կարիք ունեն: Երեխաների ինքնուրույն դատողություններ կատարելու, դրանք ճիշտ ձևակերպելու, կապակցված խոսք կառուցելու և այլ կարողություններ ձևավորման փուլում են գտնվում՝ սկսած տարրական դասարաններից: Տարրական դպրոցը դպրոցականի ընդհանուր կրթական գործընթացում, թերևս, ամենակարևոր օղակն է: Ուսումնառության չորս տարիների ընթացքում աշակերտը պետք է յուրացնի ոչ միայն առարկայական ծրագրով նախատեսված թեմաները, այլև սովորի սովորեցնել նաև ուրիշներին: Սովորի սովորեցնել ինքն իրեն. սա է տարրական դպրոցի հիմնական առաքելությունը:

Մեր դպրոցն ապրում է կրթական գործընթացը արդիականացնելու հերթական փուլ, որի հիմքում ընկած են կյանքի որակը բարելավելու, լիարժեք քաղաքացի ձևավորելու գաղափարները: Տարրական դասարաններում սովորողների ուսումնառությունը պետք է կառուցված լինի նրանց

հետաքրքրությունների հենքի վրա, հակառակ դեպքում ցանկալի արդյունք դժվար է ակնկալել: Դպրոցը սովորողներին հաղորդում է բազմակողմանի գիտելիքներ, կարողություններ և հմտություններ, որպեսզի նրանք հետագայում կարողանան իրենց հնարավորությունների սահմաններում ինքնուրույն գործունեություն ծավալել և բարեկեցիկ կյանք վայելել: Ուսուցման բարենպաստ պայմանների պարագայում ձևավորվում և զարգանում են նաև երեխաների ինքնագիտակցության և ինքնագնահատման կարողությունները: Կրտսեր դպրոցականին բնորոշ է շրջապատի մարդկանց հասկանալը, իր վարքը կառավարելը, ընկերների հետ հաղորդակցվելը:

Ահա թե ինչու է կարևորվում նրանց խոսքի, հաղորդակցական կարողությունների ձևավորման և զարգացման առանձնահատկությունների ուսումնասիրության հիմնահարցը:

Ժամանակակից հասարակությունը սրընթաց ընթանում է դեպի զարգացման նոր շրջափուլ, և առաջնային կարևորություն է ստանում ապագայի համար լիարժեք քաղաքացիներ կրթելու գաղափարը: Այն իրենից ենթադրում է մշակութային, անձնային, խմբային շփումների նոր, ավելի զարգացած մակարդակ, որի վերաբերյալ գիտելիքներ մարդը ստանում է դեռևս կրտսեր դպրոցական տարիներում:

Խնդրո առարկա հարցադրման ուսումնասիրության համար օգտակար է հոգեբան Յուլերմանի մշակած մեթոդիկան, որը թույլ է տալիս գնահատել աշակերտների հաղորդակցական ունակությունների մակարդակը:

Կրտսեր դպրոցականների տարիքային առանձնահատկությունները

Դպրոց ընդունվելը բեկումնային պահ է երեխայի կյանքում սոցիալական պայմանների ու գործունեության նոր ձևերի փոփոխության առումով: Հետևաբար երեխաներին հոգեբանորեն պետք է նախապատրաստել դպրոց հաճախելու համար:

Կրտսեր դպրոցական տարիքը (6- 10 տարեկան) անձի կայացման կարևորագույն փուլերից է, որի ընթացքում տեղի է ունենում անհոգ մանկությունից անցում նոր շրջանի, երբ անհրաժեշտություն է ծագում ստանձնել նոր դերեր ու պարտականություններ: Այս շրջանում հակասության մեջ են մտնում երկու հիմնական՝ անհրաժեշտության և ցանկության դրդապատճառները: Մի կողմից, առաջնորդվելով անհրաժեշտության պահանջմունքով, երեխան բացահայտում է հասուն կյանքը, իսկ մյուս կողմից՝ դրդված լինելով ցանկության պահանջմունքով, ցուցաբերում է այնպիսի վարք, որը վերադարձնում է նրան մանկության աշխարհ, որտեղ ամեն ինչ ծանոթ է, իրականանալի, և չկան որոշակի դժվարություններ: Երեխան անհանգիստ է, ունի անկայուն ուշադրություն, նրա մոտ ձևավորվում է պահանջմունքների նոր մակարդակ, նա սկսում է առաջնորդվել ուսումնառության նկատառումներով:

Երեխայի հոգեկան զարգացման կենտրոնում է հայտնվում կամաձինության ձևավորումը՝ պլանավորում, գործողությունների զարգացման ծրագիր, վերահսկողության իրականացում և այլն¹:

Ընդունվելով դպրոց՝ երեխան նոր դեր է ստանձնում իր շրջապատում, նրան առաջադրվում են պարտականություններ՝ կապված ուսումնական գործունեության հետ: Հարազատները, ծնողները, ուսուցիչները և անգամ օտարները երեխայի հետ շփվում են ոչ միայն փոքրերի, այլև որպես դպրոցականի, որն իր վրա է վերցրել սովորելու պարտավորությունը (անկախ իր ցանկությունից):

Կրտսեր դպրոցական տարիքում առկա է սոցիալական հարաբերությունների երկու ձև՝ երեխա-մեծահասակներ և երեխա- երեխաներ: Երեխա-մեծահասակ համակարգը տարբերակվում է. երեխա- ուսուցիչ, երեխա-մեծահասակ, երեխա-ծնողներ և երեխա- երեխաներ²:

Այս տարիքում անձնավորության զարգացման ձեռքբերում է համարվում «Ես պարտավոր եմ» մոտիվի գերիշխումը «Ես ուզում եմ» մոտիվի նկատմամբ³:

Ուսումնական գործունեությունը պահանջում է երեխայից խոսքի, ուշադրության, հիշողություն, երևակայության և մտածողության զարգացման նոր ձեռքբերումներ, ստեղծվում է նոր պայմաններ նրա հետագա զարգացման համար: Երեխայի զարգացման հիմնական բնութագրերից է այն, որ թեև կտրուկ փոխվում է առաջնային գործունեության հիմնական ձևը, բայց դեռևս պահպանվում է խաղալու պահանջումները: Այդ պատճառով դպրոցական կյանքի սկզբնական շրջանում չափազանց կարևոր է ուսումնական գործընթացում խաղային տարրերի առկայությունը, որը մեծացնում է երեխայի հետաքրքրությունը ուսման նկատմամբ:

Ուսուցիչը ուսումնական գործընթաց կազմակերպելիս պետք է օգտագործի շարժողական խաղեր, որոնք նպաստում են երեխայի ուշադրության զարգացմանը, կենտրոնանալու կարողությանը: Դաստիարակը պետք է կազմակերպի նաև երեխաների հանգիստը՝ ներառելով խաղեր և շարժողական վարժություններ, որոնց ընթացքում նրանք լիցքաթափվում են և կարողանում արդյունավետ մասնակցել ուսումնառությանը:

Կրտսեր դպրոցականի համար չափազանց կարևոր է նոր տպավորություններ ստանալու պահանջը, որի հիման վրա ձևավորվում է նոր

¹ Բալյան Ա. Ա., Մանկավարժական հոգեբանության հարցեր, Երևան, «Լույս», 1983, էջ 34:

² Обухова Л. Ф., Возрастная психология, Москва, «Издательство Юрайт», 2011, стр. 338.

³ Кулагина И. Ю., Возрастная психология: развитие ребенка от рождения до 17 лет” / Ун-т Рос. акад. Образования, 5-е изд., М., Изд-во УРАО, 1999, Стр.247

գիտելիքներ, կարողություններ և հմտություններ ձեռք բերելու ձգտումը: Աշակերտի համար կարևորվում է ուսուցչի խրախուսանքը, գնահատականը, իսկ ավելի ուշ՝ նաև հասակակիցների կարծիքը իր նկատմամբ: Այս ամենը նպաստում է երեխայի «Ես»-ի ինքնահաստատմանը, աստիճանաբար հատկանշական են դառնում ընկալման, ուշադրության կենտրոնացման, մեխանիկական ու տրամաբանական հիշողության զարգացմանը: Ընկալումը բավականաչափ զարգացած է, որի պատճառով երեխան երբեմն շփոթում է իրար նման տառերը և թվերը /օրինակ՝ 6 և 9/: Եթե նախադպրոցական տարիքին բնորոշ է վերլուծող ընկալումը, ապա կրտսեր դպրոցական տարիքում՝ համադրող ընկալումը:

Կրտսեր դպրոցականների հիշողությունը զարգանում է երկու ուղղությամբ՝ կամային և ոչ կամային: Երեխաները հիշում են այն ուսումնական թեմաները, որոնք իրենց համար հետաքրքիր են եղել և մատուցվել է խաղային ձևով, վառ տպավորություններով: Բայց, ի տարբերություն նախադպրոցականի, նրանք ունակ են կամայնորեն մտապահել նաև այն նյութերը, որոնք իրենց համար դեռևս հետաքրքիր չեն:

Առաջին ազդարարային համակարգի գերակշռության պատճառով կրտսեր դպրոցականի մեջ ավելի լավ զարգացած է գննական, պատկերային, քան, այսպես կոչված, բառատրամաբանական հիշողությունը: Այսինքն՝ երեխաներն ավելի լավ մտապահում են կոնկրետ դեպքերը, դեմքերը, իրադարձությունները, առարկաները, քան սահմանումները, բացատրությունները, կանոնները և այլն:

Այս տարիքում զարգանում է երեխայի ուշադրությունը: Դասի ընթացքում ուսուցիչը երեխայի ուշադրությունը բևեռում է ուսումնական նյութի վրա, նա աշխատանքի մի ձևից անցում է կատարում մյուսին: Դպրոցականի համար հատկապես արտաքին տպավորություններն ուժեղ, շեղող գործոններ են սկսում դառնալ: Ուսումնական գործունեության ընթացքում զարգանում է նաև կամային ուշադրությունը: Երեխան աստիճանաբար ձեռք է բերում առաջադրանքը ինքնուրույն կատարելու և հասկանալու ունակություն:

Կրտսեր դպրոցականների համար ուսուցիչն անառարկելի հեղինակություն է վայելում, որի հանձնարարությունների նկատմամբ նրանք մեծ ակնաձանքով են վերաբերվում: Այս հանգամանքը հնարավորություն է ընձեռում ուսուցչին արդյունավետ ուսուցում կազմակերպելու համար:

Հետզհետե մեծանում է հասակակիցների հետ շփվելու պահանջը, որի բավարարման ընթացքում երեխան սկսում է հասկանալ առկա կանոնները, միջանձնային շփման նրբությունները¹:

¹ Բալյան Ա.Ա., Մանկավարժական հոգեբանության հարցեր, Երևան, «Լույս», 1983, էջ 35:

Հոգեբան Մ. Խովիդեյը, հետևելով իր տղայի խոսքի զարգացմանը, առաջ քաշեց խոսքային վարքի հետևյալ գործառույթները՝ **ինսպրումենտալ** /նյութական պահանջմունքների բավարարում/, **կարգավորող** /շրջապատի մարդկանց վարքի վերահսկում/, **փոխգործող** /կոնտակտի պահպանում/, **անձնական** /սեփական պահանջների ներկայացում/, **էվրիստիկ կամ որոնողական** /ինչու՞/, **երևակայական** /ներքին աշխարհ/, **ինֆորմատիվ** /տեղեկատվական/ և այլն: Ակնհայտ է խոսքային գործառույթների բազմակողմանիությունը: Կարևոր է այն, որ նրանք լայն կիրառվում են մանկավարժական հաղորդակցման ինտերպրիտացիաների ժամանակ, արտացոլելով կոմունիկատիվ փոխգործողության տարբեր կողմերը¹:

Այսպիսով, կրտսեր դպրոցական տարիքը անձնավորության ձևավորման կարևորագույն փուլերից է, որով պայմանավորված է նրա հոգեբանական որակների հետագա զարգացումը, երեխան դուրս է գալիս ընտանիքի սահմաններից՝ ընդլայնելով միջավայրում իր հաղորդակցման շրջանակը:

Հաղորդակցության դերը կրտսեր դպրոցականի կյանքում

Ժամանակակից մանկավարժությունը կարևորում է սովորողների ոչ այնքան գիտելիքների քանակական յուրացումը, որքան այն ինքնուրույնաբար ձեռք բերելու, գործելու ձգտումն ու կարողությունը: Գիտատեխնիկական հեղափոխության արդի փուլում աշակերտը հայտնվել է տեղեկատվական հաղորդակցության հորձանուտում, որին նա պետք է պատրաստ լինի: Այդ մասին է վկայակոչում նաև հանրակրթության պետական չափորոշիչը, որտեղ յուրաքանչյուր ուսումնական բնագավառ ներկայացված է կրթության բովանդակության բաղադրիչների միջոցով: Մասնավորապես կարևորվել է սովորողների հաղորդակցական կարողությունների ու հմտությունների հիմնահարցը:

Տարրական դպրոցի շրջանավարտը պետք է կարողանա.

1. հայերենով հաղորդակցվել մեծահասակների, հասակակիցների և փոքրերի հետ, ընկալել ուրիշների խոսքը և արտահայտել սեփական մտքերը,
2. կարդալ և հասկանալ գրավոր պարզ տեքստեր, գրավոր շարադրել պարզ տեքստեր,
3. սովորել և սովորեցնել, ցուցաբերել սովորելու հիմնական հմտությունները,

¹ Обухова Л. Ф., Возрастная психология, Москва, «Издательство Юрайт», 2011, стр. 263

4. կարողանալ աշխատել համագործակցված, լինել թիմի անդամ, լինել նախաձեռնող և այլն:

Հաղորդակցության գործառույթը ենթադրում է խոսքային և ոչ խոսքային հաղորդակցում: Հատուկ նշանակություն է ձեռք բերում սովորողի խոսքային հաղորդակցության մշակույթի ձեռքբերումը, գրուցակցի վրա ներգործելու ունակությունը: Ուսումնական յուրաքանչյուր առարկա զարգացնում է աշակերտի անձի որևէ կողմը: Օրինակ՝ մայրենի և օտար լեզուների ուսումնական առարկաները նպաստում են սովորողների հաղորդակցման ունակությունների գեղագիտական կողմի զարգացմանը:

Նշանավոր հոգեբան Դ. Էլկոնինը տարբերակել ու բնութագրել է դպրոցական համակարգված ուսուցման հիմնական առանձնահատկությունները: Նա ընդգծել է, որ ուսումնական գործունեության ընթացքում յուրացված գիտելիքները, հմտությունները և գործունեության եղանակները համարվում են յուրաքանչյուր աշակերտի անձնական ձեռքբերումը. «Դրա համար էլ միշտ ուսումնական գործունեությունը անհատապաշտական ուղղվածություն ունեցող գործողության վերածվելու վտանգ կա»¹:

Այսպիսով, ուսումնական գործունեության կառուցվածքի կարևորագույն բաղադրամասն են կազմում ուսումնաճանաչողական մոտիվները: Դրանց ձևավորումը համարվում է ուսուցման կարևորագույն խնդիրը, որից կախված է հետագա ուսուցման հաջողությունը²:

Աշակերտական կոլեկտիվ ստեղծելու, երեխաների միջև միջանձնային հարաբերությունների ձևավորման և զարգացման համար կարևորագույն նշանակություն ունի ուսուցչի մանկավարժական հաղորդակցման կարողությունը: Այն բնածին և ձեռքբերովի մանկավարժական հատկանիշների ամբողջություն է, որը ուսուցչի մանկավարժական վարպետության կանոն բաղադրամասն է կազմում:

Ամենից առաջ ուսուցիչը դաստիարակում է ոչ միայն այս կամ այն մեթոդով ու եղանակով, այլ սեփական անձնավորության օրինակով: Առանց մանկավարժի կենդանի ոգեշնչման՝ ուսուցման մեթոդը դառնում է անարդյունավետ: Կրտսեր դպրացականը սկսում է ընդօրինակել իր ուսուցչին, ով իրեն դաստիարակում է, առաջադրում ուսումնական պահանջներ, ուզում է նրա մեջ տեսնել իր իդեալը: Առանց ուսուցչի անձնավորության ունեցած դերի, աշակերտական կոլեկտիվ դաստիարակելու մեթոդիկան դատապարտված է ձախողման: Կոլեկտիվը շատ զգայուն գործիք է, որը ստեղծում է դաստիարակության երաժշտությունը, և անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր սանի

¹ Դ. Էլկոնին, Կրտսեր դպրոցականի ուսուցման հոգեբանություն, Երևան, 1975, էջ 28-29:

² Դ. Էլկոնին, Կրտսեր դպրոցականի ուսուցման հոգեբանություն, Երևան, 1975, էջ 74-75:

հոգու վրա ազդելու համար, մանավանդ երբ այդ գործիքը «լարված» է: Այդ ամենի հիմքում ընկած է ուսուցչի զգայուն վերաբերմունքը, հաղորդակցվելու մշակույթը իր սաների նկատմամբ:

Ահա թե ինչու դժվար է պատկերացնել աշակերտների դաստիարակությունն առանց համախմբված, մանկավարժորեն կառավարելի սկզբնական կոլեկտիվի:

Դասվարը կազմակերպում է աշակերտների հաղորդակցումը տարբեր ձևերով, օժանդակում նրանց փոխադարձ շահագրգռվածությանն ու հոգևոր հարստացմանը: Դա ձեռք է բերվում աշակերտների համագործակցության խրախուսման, ընկերական փոխօգնության կազմակերպման, կոլեկտիվ գործունեության զանազան ձևերի միջոցով:

Դասվարի հաղորդակցական հմտությունների պակասը կարող է վնասել ուսուցիչ-աշակերտ անկաշկանդ հարաբերություններին:

Նման դեպքերում ուսուցիչները չեն կարողանում համբերատար լսել աշակերտի կցկտուր, ոչ սահուն, դեռևս ամբողջությամբ չձևավորված խոսքը, բավարար ժամանակ չեն հատկացնում աշակերտի հետ շփվելու համար:

Հայտնի է, որ ուսուցչի խոսքը աշակերտների համար նմուշօրինակ է, որոնք երբեմն ինքնաբերաբար փորձում են ընդօրինակել նրան՝ աստիճանաբար ձևավորելով իրենց սեփական ոճը: Այս ամենը ընդհանրացվում է աշակերտների ամենօրյա հաղորդակցման ընթացքում: Երեխաների շփումը դասերի և դասամիջոցների ընթացքում, դառնում է նրանց հաղորդակցության ձևավորման խթան:

Մասնավորապես, հաղորդակցական հմտությունների ձևավորմանն են նպաստում հեքիաթները, զրույցներն ու թեմատիկ նկարագրությունները: Ուսումնական աշխատանքների հիմնական նպատակը երեխաների ընթերցանության տեխնիկայի զարգացումն է: Ընթերցանությունը անմիջականորեն ազդում է երեխաների խոսքի ձևավորման վրա, ընդլայնում նրանց լեզվամտածողության հնարավորությունները:

Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ առաջին դասարանի երեխան դժվարանում է կապակցված խոսքով ներկայացնել իր ասելիքը՝ ամաչում է և կաշկանդվում:

Ընթերցանության միջոցով երեխաների իմացածի և նոր ձեռք բերվելիք գիտելիքների միջև որոշակի կապ է ստեղծվում և ճանաչողական գործընթացն ավելի ամբողջական ու կատարյալ է դառնում: Հենց այս գործընթացի ժամանակ են նրանք ձեռք բերում խոսք կառուցելու հմտություններ: Ընդօրինակելով մեծերի խոսքը՝ աշակերտները արտահայտվելիս գործածում են խոսքի տարբեր տեսակներ, սովորում են ինքնուրույն արտահայտել

սեփական մտքերը: Այս ամենը ուսուցանվում և ամրապնդվում է խաղերի հենքի վրա. երեխաները խաղում են սովորելով, սովորում են խաղալով:

Դպրոցականների հաղորդակցական կարողությունների զարգացմանն ուղղված աշխատանքներն ավելի խորացված կատարվում է հաջորդ դասարաններում: Եթե առաջին դասարանում հաղորդակցումը միայն բանավոր ուղղվածություն ունի, ապա երկրորդ և հաջորդ դասարաններում այն իրականացվում է նաև գրավոր ձևով:

Գրավոր խոսքի զարգացումը բավականաչափ դժվար, երկարատև և կամային որակներ պահանջող գործընթաց է և առնչվում է յուրաքանչյուր սովորողի անհատական առանձնահատկությունների հետ:

Այսպիսով, առաջին դասարանում ձևավորվում է երեխաների կապակցված խոսքը, որը համարվում է այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքների բարձրակետը: Այն լեցուն է խոսքի բոլոր տեսակներով, որին նպաստում է ուսումնառությունը:

Կրտսեր դպրոցականների հաղորդակցական հմտությունների զարգացման ուղղությամբ տարվող հետազոտությունները ցույց են տալիս /Հայրավանքի միջնակարգ դպրոց/, որ երեխաների հաղորդակցական հմտությունները նկատելի տեղաշարժ են կրում ուսուցչի հետևողական աշխատանքների շնորհիվ: Երեխաների հաղորդակցական հմտությունների ձևավորման և զարգացման առավել արդյունավետ միջոցներ են համարվում ժամանակակից նորարարական մանկավարժական տեխնոլոգիաները:

Վերոնշյալից հետևում է, որ կրտսեր դպրոցականների հաղորդակցական կարողությունների զարգացման համար անհրաժեշտ է մշակել հաղորդակցական կարողությունների ձևավորման ու զարգացման տարբեր ծրագրեր: Այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքների իրականացման համար առանձնացվել է երկու փուլ.

1. Արձանագրող փուլ՝ որոշել կրտսեր դպրոցական տարիքի երեխաների հաղորդակցական հմտությունների առկա մակարդակը:

2. Ստուգողական փուլ՝ գնահատել երեխաների հաղորդակցական կարողությունների զարգացման մակարդակը:

Այդ նպատակով օգտագործվել է Զ. Ա. Յուկերմանի մեթոդիկան՝ ըստ «Ձեռնոցներ», «Ո՞վ է ճիշտ» և «Թելադրության հետքերով» չափանիշների¹:

Այս չափանիշների հիման վրա գնահատվել է երեխաների հաղորդակցական հմտությունների զարգացման առկա մակարդակը՝ բարձր, միջին և ցածր ցուցանիշներով:

¹ <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/obshchepedagogicheskie-ekhnologii/2017/12/10/metodiki-dagnostiki-uud-v-nachalnoy>

Հաղորդակցական հմտությունների զարգացման բարձր մակարդակ ունեցող երեխաները հիմնականում շփվող են, ոչ կոնֆլիկտային և ոչ ամաչկոտ: Նրանք գիտեն շրջապատում ընդունված շփման կանոնները և գործնականում կիրառում են դրանք:

Հաղորդակցական հմտությունների միջին մակարդակ ունեցող երեխաները հիմնականում բարյացակամ են, շփվող: Սակայն մանկավարժին կամ ընկերոջն օգնում են միայն առանձին դեպքերում: Ոչ միշտ են կարողանում շարունակել ընդհանուր խոսակցությունը, պատասխանատվություն չեն կրում ուսումնական առաջադրանքների կատարելիս, երբեմն խուսափող են տարբեր իրավիճակներում:

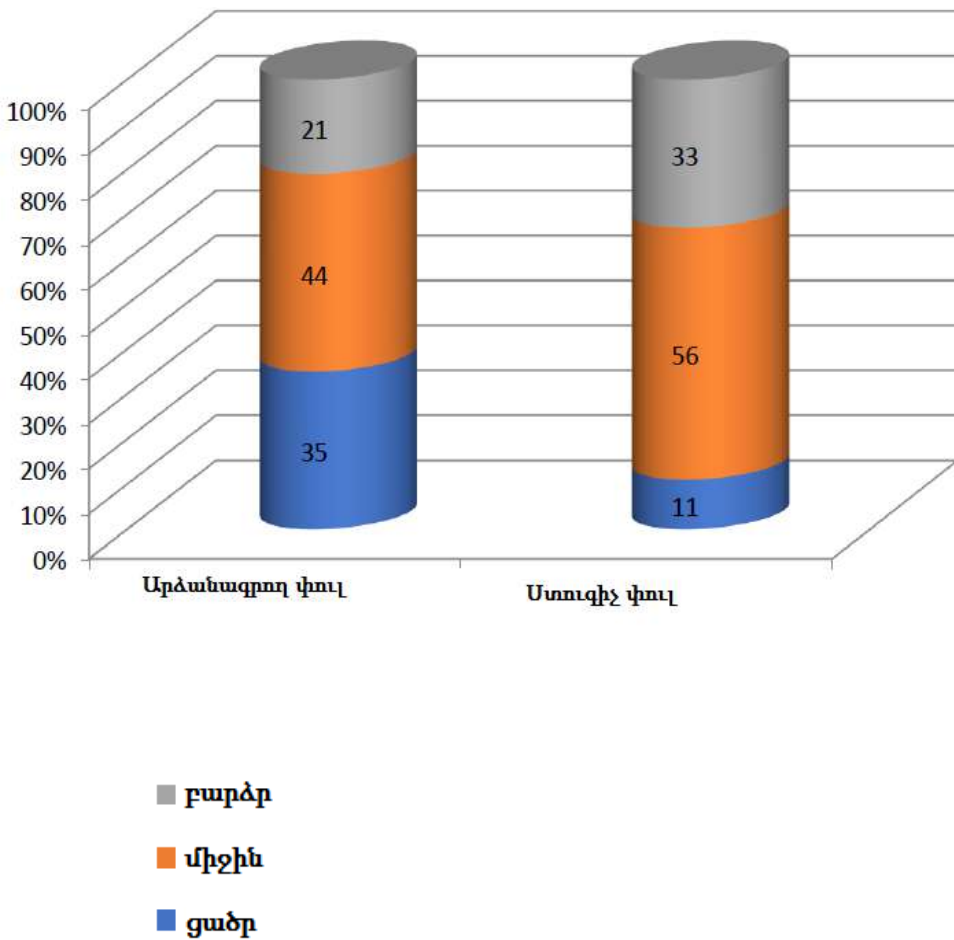
Հմտությունների ցածր մակարդակ ունեցող երեխաները երբեմն խախտում են ընդունելի վարքագծի կանոնները, առավել արտահայտված են կոնֆլիկտային իրավիճակներում, դժվարություններ ունեն ընկերների հետ շփվելիս, չեն կարողանում շարունակել ընդհանուր խոսակցությունը, անտարբեր են շրջապատի նկատմամբ և այլն: Երեխաների ոչ ընդունելի հաղորդակցական կարողությունները երբեմն դառնում են նրանց ցածր առաջադիմության պատճառ: Անվստահությունը իր ուժերի նկատմամբ՝ դժվարություններ է առաջացնում ուսումնական առաջադրանքների կատարման հարցերում և այլն:

Կրտսեր դպրոցականների հաղորդակցական կարողությունների հետագա զարգացման համար տարվող աշխատանքներում օգտագործվել է քննադատական մտածողության զարգացման տեխնոլոգիան:

Արդյունքների գնահատման համար կիրառվել են նույն ախտորոշիչ քայլերը և տվյալների մշակման նույն վիճակագրական մեթոդները, որոնք օգտագործվել են հետազոտության արձանագրող փուլի ժամանակ:

Նկատվեց դրական արդյունքներ, որը վկայում է կատարված աշխատանքների արդյունավետության մասին:

Հետազոտությանը մասնակցեցին 32 աշակերտ (Հայրավանքի միջնակարգ դպրոց), որոնց հաղորդակցական կարողությունների զարգացման փոփոխությունը նկատելի է գծապատկերից.

Գծապատկեր 1. Ցուկերմանի մեթոդով արդյունքների վերլուծությունը արձանագրող և ստուգողական փուլերում:

Գծապատկերից երևում է, որ կրտսեր դպրոցականների տարիքում միջանձնային հաղորդակցական կարողությունների նախնական ցուցանիշները հետևողական աշխատանքների միջոցով կարելի է զգալիորեն բարելավել:

Հաղորդակցական հմտությունների զարգացման բարձր մակարդակ ունեցող երեխաների թիվն աճել է 6-ով, զարգացման միջին մակարդակ ունեցող երեխաների թիվը՝ 12-ով, իսկ ցածր մակարդակ ունեցող երեխաների

թիվը փոքրացել է, նրանցից շատերը տեղափոխվել են զարգացման ավելի բարձր մակարդակ ունեցող խմբեր:

Այսպիսով, համաձայն ախտորոշման արդյունքների, հաստատվեց, որ աշակերտների միայն մեկ երրորդի մոտ են հաղորդակցական կարողությունները ձևավորված լինում բարձր մակարդակով, իսկ մյուսներն օժտված են հաղորդակցական կարողությունների որոշ մակարդակով, որը զարգացման անհրաժեշտություն ունի: Նման երեխաների մեծ մասը լավ չեն կարողանում լսել այլ մարդկանց կարծիքները, չեն կարողանում պլանավորել իրենց անելիքները և ծավալել այլ աշակերտների հետ համատեղ աշխատանք՝ թերանալով ուսումնառության մեջ:

Ախտորոշիչ հետազոտությունն անցկացվել է երկրորդ և երրորդ դասարանների աշակերտների շրջանում անկախ սեռային առանձնահատկություններից: Տեսական ու գործնական հետազոտության արդյունքներից երևում է, որ կրտսեր դպրոցական տարիքում հաղորդակցական հմտությունների զարգացման խնդիրը հրատապ է ու արդիական, որը լրացուցիչ խթան է նրանց ուսումնառության հարցերում:

Իհարկե, դպրոցականների կրթության և դաստիարակության գործընթացը հենքային նշանակություն ունի նրանց հաղորդակցական հմտությունների ձևավորման ու զարգացման համար:

Օգտագործված գրականություն

1. Դ. Էլկոնին «Կրտսեր դպրոցականի ուսուցման հոգեբանություն», Երևան 1975
2. Ա. Ա. Բալյան «Մանկավարժական հոգեբանության հարցեր»- Երևան: Լույս, 1983
3. Обухова Л. Ф., Возрастная психология, Москва, “Издательство Юрайт”, 2011.
4. Кулагина И. Ю., “Возрастная психология: развитие ребенка от рождения до 17 лет” / Ун-т Рос. акад. образования, 5-е изд , М., Изд-во УРАО, 1999.
5. https://ru.wikipedia.org/wiki/Брудный,_Арон_Абрамович#Аксиальная_и_ретиальная_коммуникация
6. https://ru.wikipedia.org/wiki/Ананьев,_Борис_Герасимович#Основные_научные_труды
7. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/obshchepedagogicheskie-ekhnologii/2017/12/10/metodiki-dagnostiki-uud-v-nachalnuy>:

PECULIARITIES OF FORMATION OF INTERPERSONAL COMMUNICATION CULTURE AMONG JUNIOR SCHOOLCHILDREN

OHANYAN HAYK

PhD in Pedagogy, Associate Professor,

Lecturer, Gavar State University

TADEVOSYAN KARINE

Graduate of the Master's program

Department of Pedagogy and Methodology /Elementary Education/, GSU

The article is devoted to the issue of interpersonal communication among schoolchildren, which is an additional stimulus to enhance the education quality.

Keywords: *junior schoolchildren, child, teacher, educator, communication skills, pedagogical technology, development of an individual, learning, etc.*

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ МЕЖЛИЧНОСТНОЙ КОММУНИКАЦИИ ЮНЫХ ШКОЛЬНИКОВ

ОГАНЯН АЙК

кандидат педагогических наук, доцент,

преподаватель ГГУ

ТАДЕВОСЯН КАРИНЕ

выпускница магистратуры отделения

педагогика и методика /начальное образование/ ГГУ

Статья посвящена проблеме межличностного общения младших школьников, что является дополнительным стимулом для дальнейшего повышения качества образования.

Ключевые слова: *младшие школьники, ребенок, учитель, педагог, коммуникативные навыки, педагогические технологии, развитие личности, обучение и др.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 06.10.2019թ.:

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ՀԱՎՈՐՅԱՆ ՀՐԱՆՈՒՇ

Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Գավառի պետական համալսարանի դասախոս
e-mail: hranush.hranti@gmail.com

Հոդվածը նվիրված է Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պետական-սահմանադրական շինարարության գործընթացում կառավարման ձևի փոփոխություններին, կառավարման տարբեր ձևերի պայմաններում պետական իշխանության մարմինների լիազորություններին, նրանց փոխհարաբերություններին, պետական իշխանության ճյուղերի բաժանման, դրանց միջև հավասարակշռության, զսպումների ու հակակշիռների, ինչպես նաև փոխադարձ վերահսկողության ապահովման հիմնահարցերին: Նշվում է, որ 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխություններից հետո Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը որդեգրել է կառավարման պառլամենտական ձևը, որին համապատասխան ձևավորվել են լայն լիազորություններով օժտված օրենսդիր մարմին և խիստ սահմանափակ լիազորություններ ունեցող նախագահական ինստիտուտ: Պատմական և համեմատա-իրավական վերլուծության մեթոդներով հետազոտվում են նախագահական, խորհրդարանական և խառը՝ կիսանախագահական ու կիսախորհրդարանական կառավարման ձևեր ունեցող պետությունների առանձնահատկությունները: Կարևորվում է ՀՀ-ում օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության ճյուղերի միջև արդյունավետ փոխգործակցության ապահովումը՝ միավոր ժողովրդավարական ինստիտուտների զարգացմանը, իրավական պետության սկզբունքների կենսագործմանը:

Բանալի բառեր՝ պետության կառավարման ձև, խորհրդարանական հանրապետություն, նախագահական հանրապետություն, կառավարման խառը ձև, պառլամենտ, Նախագահ, կառավարություն, դատական

իշխանություն, զսպումներ և հակակշիռներ, վերահսկողություն, փոխգործակցություն:

Ավելի քան երեք հարյուրամյակ իրավաքաղաքական միտքը զբաղված է պետական իշխանության մարմինների հարաբերակցության, իշխանության ճյուղերի բաժանման, դրանց միջև զսպումների ու հակակշիռների, փոխադարձ վերահսկողության ապահովման հիմնահարցերի ուսումնասիրությամբ: Սահմանադրական իրավանորմերը կարգավորում են քաղաքացու և պետության փոխհարաբերությունները, սահմանում պետական մարմինների ձևավորման կարգը, կառուցվածքը, լիազորությունները: Պետության սահմանադրական բնութագրում իր առանձնահատուկ նշանակությունն ունի կառավարման ձևը, որը էապես անդրադառնում է սահմանադրական մարմինների կարգավիճակի, ձևավորման կարգի, դրանց միջև գործող կառուցակարգերի, փոխհարաբերությունների, պետության ղեկավարի կարգավիճակի, ժողովրդավարական ինստիտուտների գործունեության վրա:

Պետության ղեկավարի (գլխի) պաշտոնը գոյություն ունի թե՛ նախագահական, թե՛ պառլամենտական և թե՛ խառը՝ կիսախորհրդարանական և կիսանախագահական կառավարման ձևեր ունեցող երկրներում: Այն պետականության խորհրդանիշ է, պետական առանցքային ինստիտուտ, որը, որպես կանոն, կոչված է ապահովելու իշխանության բնականոն և կայուն գործունեությունը, սահմանադրական կարգի պահպանումը, ներկայացնելու պետությունը միջազգային հարաբերություններում և այլն: Պետության գլխի գործառույթները, սահմանադրորեն ամրագրված նրա լիազորությունները պայմանավորված են նախ պետության կառավարման ձևով:

Կան երկրներ, որտեղ պետության ղեկավարի լիազորությունները խիստ սահմանափակ են և կրում են սոսկ արարողակարգային ու ներկայացուցչական բնույթ: Մեծ Բրիտանիայում, Իսպանիայում, Բելգիայում և այլ սահմանադրական միապետություններում թագավորները՝ որպես պետության գլուխ, հիմնականում երկիրը ներկայացնում են միջազգային հարաբերություններում, պետության խորհրդանիշն են, սակայն բուն կառավարման լիազորությունների իրականացմանը գրեթե չեն մասնակցում: Նմանատիպ իրավիճակ է նաև պառլամենտական կառավարման ձև ունեցող հանրապետություններում (ԳՖՀ, Իտալիա, Լատվիա, նաև՝ Հայաստանի Հանրապետություն), որտեղ Նախագահի գործառույթները նույնպես սահմանափակ են: Կան նաև երկրներ, որտեղ իշխանությունը կենտրոնացված

է: ԱՄՆ-ում պետության ղեկավարը՝ Նախագահը, օժտված է ժողովրդի առաջնային մանդատով (ընտրվում է անուղղակի ընտրությամբ) և ունի զգալի լիազորություններ: Գերնախագահական կառավարման համակարգ է գործում Լատինական Ամերիկայի երկրներում: Ֆրանսիան, Ռուսաստանի Դաշնությունը, Սլովակիան, Խորվաթիան և այլ պետություններ կառավարման ձևով կիսանախագահական հանրապետություններ են: Այստեղ Նախագահի ուժեղ ինստիտուտի առկայության պայմաններում իշխանության տարանջատման և հավասարակշռության կառուցակարգերով փորձ է արվում հաստատել կայուն օրենսդիր իշխանություն և ձևավորել պառլամենտարիզմի ավանդույթներ: Այս առումով, ինչպես նկատել է Գ. Հարությունյանը, «Եթե կասկածից վեր է, օրինակ, Օհմի այն ընդհանրացումը, որ նյութի տրամաչափերի ու դիմադրության միջև գոյություն ունի որոշակի կախվածություն, ապա նույնքան կասկածից վեր է նաև հասարակական գիտությունների կողմից բացահայտված, մշտապես ու անհրաժեշտաբար գործող այն օրինաչափությունը, որ առանց իշխանությունների իրական տարանջատման ու հավասարակշռման՝ անհնարին է իրավական պետության և քաղաքացիական հասարակության կայացումը¹»: Իսկ ըստ Մ. Վայլի՝ խնդիրը չի սահմանափակվում միայն օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների փոխհարաբերությունների ձևական-իրավաբանական հետազոտությամբ, այլ այն դիտարկվում է իրավական, սոցիալական և քաղաքական ողջ համակարգի փոխգործակցության, պետության և հասարակության միջև «հավասարակշռության» հաստատման առումով²:

Օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների միջև «բախումները» հաճախ պայմանավորված են կառավարման ձևով: «Արևելյան Եվրոպայի կիսանախագահական երկրները, ելնելով գործադիր իշխանության բնագավառում Հանրապետության նախագահի դիրքից, հստակ բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին ենթախմբի մեջ մտնում են Լիտվան, Լեհաստանը, Ռումինիան, Սերբիան և Խորվաթիան («պառլամենտական-նախագահական»), իսկ +երկրորդ ենթախմբի մեջ՝ ԱՊՀ անդամ երկրներ Ռուսաստանը, Ուկրանիան և Բելառուսը («նախագահական-պառլամենտական»)»³:

Անկախության ձեռքբերումից չորս տարի անց ընդունվեց ՀՀ Սահմանադրությունը, համաձայն որի՝ երկրում ներդրվեց կառավարման

¹Տե՛ս Հարությունյան Գ. Գ., Սահմանադրությունից՝ սահմանադրականություն, Երևան, 2004, էջ 53:

²Տե՛ս Vile M. G. Constitutionalism and Separation of Powers, Oxford, 1967, էջ 1-10:

³Տե՛ս Պողոսյան Վ., Թովմասյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծ, Համառոտ պարզաբանումներ, Երևան, 2005, էջ 72:

կիսանախագահական համակարգ, որդեգրվեց իրավական, ժողովրդավարական պետության կառուցման նպատակ: ՀՀ Սահմանադրության 49-րդ, 55-րդ և այլ հոդվածների համաձայն՝ Նախագահը իր լիազորություններով և գործառույթներով առնչվում էր իշխանության բոլոր ճյուղերի հետ ու պարտավորություն էր կրում դրանց բնականոն գործունեության ապահովման, պետության սահմանադրական կարգի պահպանման, տարածքային ամբողջականության և անվտանգության համար, ինչպես նաև պետությունը ներկայացնում էր միջազգային հարաբերություններում:

Այնուամենայնիվ, Նախագահը իրականացնում էր գործառույթներ, որոնք վերաբերում էին գործադիր իշխանությանը: Երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության ընդհանուր ղեկավարումը նա էր իրականացնում: 2005թ.-ի Սահմանադրության փոփոխություններով առավել որոշակիացվեց Նախագահի դերը, և 49-րդ հոդվածն ամրագրեց Նախագահի սահմանադրական կարգավիճակի հստակ սահմանումը, ըստ որի՝ Նախագահը պետության գլուխն է: Համակարծիք ենք Ռ. Հակոբյանի հետ, որը նշում է. «Նախագահը պետության գլուխն է, որն իր լիազորություններն իրականացնում է ոչ թե ոչնչով չսահմանափակված սեփական կամահայեցողությամբ, այլ Սահմանադրության հիման վրա, Սահմանադրության շրջանակում՝ համագործակցելով պառլամենտի և կառավարության հետ, հանդես գալով որպես Սահմանադրության պահպանման, մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների իրականացման, օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բնականոն գործունեության ապահովման, Հայաստանի Հանրապետության անկախության, տարածքային ամբողջականության և անվտանգության երաշխավոր»¹: Բարեփոխված Սահմանադրությամբ (2005թ.) գործադիր իշխանությունն անկախացավ Նախագահից, որն այլևս չէր հրավիրում և վարում կառավարության նիստերը, չունեւ վարչապետին կամայականորեն նշանակելու և ազատելու իրավասություն: Այսպիսով, գործադիր իշխանությունը ձեռք բերեց ինքնուրույնություն՝ բացառությամբ արտաքին քաղաքականության և պաշտպանության ոլորտների:

Նախագահը պետության գլուխն է և իշխանության բոլոր թևերի բնականոն գործունեության երաշխավորը: Նման նորմ է սահմանված այլ երկրների սահմանադրություններում ևս: Ֆրանսիայում Նախագահը համարվում է պետության գլուխը, միաժամանակ օժտված է գործադիր իշխանության ղեկավարի լիազորություններով: Նա է պետական

¹Տե՛ս Հակոբյան Ռ. Խ. , Նախագահը՝ որպես պետության գլուխ, «Օրենք և իրականություն», 2006, N 2, էջ 8:

կառուցակարգի հիմնական շարժիչ ուժը: Չեխիայի Սահմանադրությամբ (54-րդ հոդված) ամրագրված է, որ պետության գլուխը Նախագահն է:

ՀՀ Սահմանադրության հիմնական փոփոխությունները հանգեցրին նրան, որ էականորեն սահմանափակվեցին Նախագահի լիազորությունները և դրանք հիմնականում տրվեցին պառլամենտին, փոխվեց կառավարման ձևը, այն կիսանախագահականից դարձավ կիսապառլամենտական, և դրանով էլ պայմանավորվեցին պետական իշխանության մարմինների ձևավորման կարգը, լիազորությունները, սահմանադրական պատասխանատվությունը:

Խնդիրն այն էր, որ 1995-2005թթ. Հանրապետության նախագահը, առանց որևէ մեկի հետ խորհրդակցելու, ազատորեն կարող էր փոխել վարչապետին, հետևաբար նաև կառավարությանը: Կյանքը ցույց տվեց այս «ազատության» գինը: Հայաստանում 1990-2000թթ. ընթացքում փոխվեց տասը վարչապետ: Նման անկայունությունը իր բացասական հետևանքներն էր ունենում դեռևս չկայացած ու չամրապնդված պետական ինստիտուտների վրա:

Հանրապետության Նախագահին Ազգային ժողովի պատգամավորների տեղերի բաշխման և պատգամավորական խմբակցությունների հետ խորհրդակցությունների հիման վրա միայն կարող էր վարչապետ նշանակել պատգամավորների մեծամասնության վստահությունը վայելող անձին, իսկ եթե դա հնարավոր չէր, ապա առավել թվով պատգամավորների վստահությունը վայելող անձին (55-րդ հոդվածի 4-րդ կետ): Վարչապետն այլևս չէր որոշվում Նախագահի կամքով, ուներ խորհրդարանական մեծամասնության վստահությունը և պաշտպանությունը:

Այն հարցերը, որոնք առանցքային են Նախագահ-Կառավարություն-Ազգային ժողով փոխհարաբերություններում, հետևյալներն են. թե, ի վերջո, կառավարությունն ո՞ւմ առջև է հաշվետու, Ազգային ժողովն ազդեցության ինչպիսի՞ լծակներ ունի կառավարության նկատմամբ, և ու՞մ կողմից է նշանակվում վարչապետը: ՀՀ Սահմանադրության 55-րդ հոդվածի 4-րդ կետը և 74-րդ հոդվածը որոշ չափով հակակշռում էին ու կանոնակարգում կառավարության ձևավորման խիստ կարևոր գործառույթը: Եթե պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ կառավարությանն անվստահություն էր հայտնվում, ապա վարչապետը Նախագահին դիմում էր ներկայացնում կառավարության հրաժարականի մասին (74-րդ հոդված): Մյուս կողմից՝ 1995թ. Սահմանադրությունը չէր տալիս այն իրավիճակի լուծումը, երբ Ազգային ժողովն անընդմեջ հավանություն չէր տալիս իրար հաջորդող կառավարությունների ծրագրերին: Հասկանալի չէր, թե ո՞րն էր ելքն այս դեպքում: Նման իրավիճակում Սահմանադրությունը «ստիպում» էր Նախագահին ընդունել կառավարության հրաժարականը և

կազմավորել նոր կառավարություն: Այս իրավիճակից դուրս գալու լուծումներ առաջարկվեց 2005թ. սահմանադրական փոփոխություններով: ՀՀ Նախագահը (Սահմանադրության 55-րդ հոդվածի 4-րդ կետ) վարչապետ և կառավարության անդամներ նշանակելիս պարտավոր էր հաշվի առնել Ազգային ժողովի մեծամասնության կարծիքը: Հարցն առավել սուր էր դառնում, եթե Նախագահը չուներ քաղաքական մեծամասնություն պառլամենտում: Վենետիկի հանձնաժողովը, ուսումնասիրելով սահմանադրական բարեփոխումների նախագիծը, առաջարկել էր, որ Ազգային ժողովը նշանակի վարչապետին, և կառավարությունը հաշվետու լինի պառլամենտի առջև: Ռուսաստանի Դաշնությունում այլ մոդել է ներդրված. Նախագահը Պետական դումային առաջարկում է վարչապետի թեկնածություն: Պետական դումայի հավանությանն արժանանալուց հետո կարող է ձևավորվել Ռուսաստանի Դաշնության կառավարությունը: «Այն երկրներում, որտեղ Նախագահը և պառլամենտն ունեն համատեղ լիազորություններ կառավարության ձևավորման ընթացքում, օրենսդիր և գործադիր իշխանություններից պահանջվում է բարձր աստիճանի փոխադարձ պատասխանատվություն և համագործակցություն, որպես օրինակ՝ Ռուսաստանի Դաշնությունում, որտեղ Նախագահը նշանակում է վարչապետին Պետական դումայի համաձայնությամբ»¹: ԳՖՀ-ում, Սահմանադրության 63-րդ հոդվածի համաձայն, կանցլերի թեկնածությունն առաջարկում է Նախագահը: Եթե Բունդեսթագի պատգամավորների պարզ մեծամասնությունը դրան հավանություն է տալիս, ապա Նախագահը նշանակում է կանցլերին²:

Նորանկախ երկրներում մեկ համակարգից մյուսին անցնելու, շուկայական տնտեսության ձևավորման գործընթացում իրավագետների և քաղաքագետների ճնշող մեծամասնության տեսակետն այն էր, որ «Կիսանախագահական կառավարման ձևը նախընտրելի է: Այն առավել նպաստավոր է տվյալ հասարակության համար՝ հաշվի առնելով տվյալ երկրի պատմությունը, ինչպես նաև սոցիալական և քաղաքական մշակույթը»³:

Կիսանախագահական կառավարման ձև ունեցող պետությունների սահմանադրաիրավական պրակտիկան ցույց է տալիս, որ կառավարության կազմավորման և վարչապետի նշանակման գործընթացում ոչ միայն գնալով ավելանում է օրենսդիր մարմնի մասնակցությունը, այլև կարևորվում է այն, թե

¹Տե՛ս Конституционное право Российской Федерации, Учебник для ВУЗов, М., 2001:

²Տե՛ս Конрад Х. Основы, конституционного право ФРГ, М., 1981:

³Տե՛ս Horst Bahro, Bernhard H Bayerlein, Ernst Vesper. Duverger's concept: Semi-presidential government revisited, European Journal of Political Research, Vol. 34, Issue 6, էջ 201, October 1998:

որքանով է Նախագահին և պառլամենտին հաջողվում պահպանել Սահմանադրությունն ու օրենքները, ապահովել արդյունավետ համագործակցություն, ինչ ավանդույթներ են մշակվում պառլամենտական ժողովրդավարության ոլորտում, ինչպիսի փոխզիջումների են գնում իշխանության մարմինները՝ պահպանելով երկրում կայունությունը, խորացնելով ժողովրդավարությունը և զարգացնելով քաղաքացիական ինստիտուտներն ու պառլամենտարիզմը: Մեր կարծիքով՝ հիմնական մոտեցումն այն պետք է լինի, որ կառավարության ձևավորման հարցում Նախագահը և Ազգային ժողովը փոխադարձ համաձայնության գան ու համատեղ աշխատեն՝ ի շահ երկրի կայունության և զարգացման: Նախագահը խմբակցությունների հետ խորհրդակցությունների, քննարկումների արդյունքում միայն կարող էր նշանակել վարչապետին, վարչապետի առաջարկությամբ էլ՝ նախարարներին. նման գործընթացը վկայում է այն մասին, որ կառավարությունը քաղաքական պատասխանատվություն է կրում Ազգային ժողովի առջև¹: Կառավարության նշանակման ձևի վերաբերյալ եղել են և կան տարբեր կարծիքներ, կան նաև տարբեր մոտեցումներ, թե ո՞ր ձևն է առավել ժողովրդավարական, որքանո՞վ է դա ազդում երկրում կայունության, իշխանությունների կանոնավոր գործունեության ապահովման վրա, որքանո՞վ է արդյունավետ գործում իշխանությունների տարանջատման կառուցակարգը²:

Պառլամենտական հանրապետություններում կառավարության կազմավորման հարցը լուծում է պառլամենտը: Նման երկրներում հիմնականում Նախագահն է առաջարկում վարչապետի (կանցլերի) թեկնածությունը, որը պառլամենտում հաստատվելուց հետո կազմավորում է կառավարությունը: Կան երկրներ էլ, որտեղ կառավարության ողջ կազմն է հաստատում պառլամենտը (Իտալիայի Սահմանադրության 24-րդ հոդված):

2015թ.-ի ՀՀ սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունն անցում կատարեց պառլամենտական կառավարման ձևի: Վարչապետի նշանակման հարցում այլևս որևէ դերակատարություն չունի Հանրապետության նախագահը, ով ընտրվում է

¹Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հակոբյան Հ. Հ., Պառլամենտը և պառլամենտիզմը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2007, 708 էջ:

²Տե՛ս Harris, Peter and Ben Reilly (eds.), Democracy and Deep-Rooted Conflict: Options for Negotiators. International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Sweden; United Nations Development Program (UNDP), 1999, Governing Systems and Executive – Legislative Relations (Presidential, Parliamentary and Hybrid Systems), Technical Series: Parliamentary Strengthening Reference Material; Semi-presidentialism: Concepts, Consequences and Contesting Explanations, by Robert Elgie, Political Studies Review, Vol. 2, Issue 3, էջ 314, September 2004; Trevor L. Brown and Charles R. Wise. Constitutional Court and Legislative-Executive Relations: The Case of Ukraine, Political Science Quarterly, Spring 2004:

պառլամենտի կողմից: ՀՀ Սահմանադրության 149-րդ հոդվածի համաձայն՝ Նախագահն անհապաղ վարչապետ է նշանակում ՀՀ Սահմանադրության 89-րդ հոդվածով սահմանված կարգով ձևավորված խորհրդարանական մեծամասնության ներկայացրած թեկնածուին կամ պառլամենտի կողմից ընտրված անձին: Այսինքն՝ Նախագահի դերակատարությունը վարչապետի նշանակման գործում զուտ արարողակարգային է:

Կիսանախագահական կառավարման ձևի պայմաններում առավել անընդունելի էր այն սահմանադրական մոդելը, ըստ որի՝ Նախագահը «Ազգային ժողովի նախագահի և վարչապետի հետ խորհրդակցելուց հետո կարող է արձակել Ազգային ժողովը և նշանակել արտահերթ ընտրություններ»¹: «Խորհրդակցել»-ը որևէ իրավական հետևանք չի առաջացնում, հետևաբար Նախագահը դարձյալ ազատ էր իր գործողություններում և առանց որևէ հիմքի կարող էր արձակել ժողովրդի կողմից առաջնային մանդատով օժտված Ազգային ժողովը: Չանդրադառնալով Նախագահին վերապահված մյուս լիազորություններին՝ կարող ենք հետևություն անել, որ նա իշխանության ճյուղերի «տերն» էր, ով ցանկացած պարագայում կարող էր անարգել դադարեցնել իշխանության օրենսդիր և գործադիր մարմինների գործունեությունը: Այս դեպքում արձանագրել, որ կառավարման ձևը կիսանախագահական էր՝ կարելի է, մեղմ ասած, մեծ վերապահումով:

Պառլամենտի լիազորությունները վաղաժամկետ դադարեցնելու մյուս հնարավորությունները էական անհավասարակշռություն են ստեղծում իշխանության երկու թևերի միջև: Այս հիմնախնդրի մասին Ա. Բաղդասարյանն իրավացիորեն նշում է. «ՀՀ Սահմանադրության ամենավիճահարույց կետերից մեկն է թիվ 55 հոդվածի 3-րդ կետը, որտեղ ամրագրված է Ազգային ժողովն արձակելու Նախագահի իրավունքը: Նախագահն Ազգային ժողովը կարող է արձակել նրա նախագահի և վարչապետի հետ խորհրդակցելուց հետո: Նախագահը պարտավոր է խորհրդակցել, սակայն վերջիններիս կարծիքը նրա համար պարտավորեցնող չէ, և նա կարող է Ազգային ժողովն արձակել նույնիսկ նրանց կարծիքին հակառակ: Խորհրդարանն արձակելու նույնանման իրավունքով օժտված են Ֆրանսիայի և Թուրքիայի նախագահները»¹: Այսինքն՝ Սահմանադրության մեջ ամրագրված «խորհրդակցել» հասկացությունը որևէ պարտավորեցնող, արգելող կամ սահմանափակող նորմ իր մեջ չի պարունակում. եթե նույնիսկ Ազգային ժողովի նախագահը համաձայն չէ, դա հիմք չի տալիս Նախագահին՝ չարձակելու Ազգային ժողովը: Այս խնդիրը լուրջ քննարկումների նյութ է նաև ֆրանսիացի իրավաբան

¹Տե՛ս Բաղդասարյան Ա. Վ. , 117 հարց և պատասխան Հայաստանի Հանրապետության նոր Սահմանադրության մասին, Երևան, 1995, էջ 123:

գիտնականների համար: Այսպես, Ա. Ֆիլիպը նշում է, որ, ճիշտ է, Նախագահը պետք է խորհրդակցի Ազգային ժողովի նախագահի և վարչապետի հետ, սակայն վերջիններիս կարծիքը պարտադիր չէ Նախագահի համար, և նա իրավունք ունի Ազգային ժողովն արձակելու նույնիսկ նրանց առարկությունների պայմաններում¹:

Եթե ճշգրտորեն բնութագրելու լինենք հավասարակշռության կառուցակարգերը, ապա Նախագահի այդ իրավունքը չպետք է բացարձակ լիներ, պետք է հակակշռվեր ու սահմանադրորեն հնարավորություն ստեղծվեր, որ Ազգային ժողովն էլ առանց որևէ հիմքի կարողանա պաշտոնանկ անել Նախագահին: Իհարկե, նման մոտեցումն ընդունելի չէ, և դա կարող էր կամայականության տեղիք տալ, երկրում ստեղծել անկայուն իրավիճակ: Պետության մեջ կայունության պահպանման, ժողովրդավարության հաստատման, ժողովրդավարական ավանդույթների արմատավորման, պառլամենտարիզմի զարգացման կարևոր գրավականը իշխանությունների բնականոն գործունեությունն է, նրանց կողմից իրենց լիազորությունների պատշաճ իրականացումը, վերահսկողությունը, զսպումներն ու հակակշիռները և դրանց շրջանակներում գործելը:

Բացառվեց Ազգային ժողովն առանց որևէ նախապայմանի արձակելու Նախագահի լիազորությունը: 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում ամրագրվեցին այն հիմքերը, որոնց դեպքում միայն Նախագահը կարող էր արձակել Ազգային ժողովը: ՀՀ Նախագահը Ազգային ժողովի նախագահի կամ վարչապետի առաջարկությամբ կարող էր որոշակի պայմանների դեպքում միայն արձակել Ազգային ժողովը և նշանակել արտահերթ ընտրություն՝ կիրառելով սահմանադրական սանկցիա, եթե.

- երկու անգամ անընդմեջ երկու ամսվա ընթացքում հավանություն չի տալիս կառավարության ծրագրին,
- հերթական նստաշրջանի երեք ամիսների ընթացքում որոշում չի կայացնում կառավարության որոշմամբ անհետաձգելի համարվող օրենքի նախագծի վերաբերյալ,
- հերթական նստաշրջանի ընթացքում Ազգային ժողովի նիստեր երեք ամսից ավելի չեն գումարվում,
- հերթական նստաշրջանի ընթացքում Ազգային ժողովը երեք ամսից ավելի իր քննարկած հարցերի վերաբերյալ որոշում չի ընդունում (55-րդ հոդվածի 3-րդ կետ, 74.1- րդ հոդված):

Ազգային ժողովի արձակումը սահմանադրական խիստ սանկցիաներից մեկն էր: Սահմանադրական պատասխանատվության այս միջոցը տարբեր կերպ է անվանվում. օրինակ՝ ներկայացուցչական մարմնի

¹Տե՛ս Филипп А., Франция: Государственная система, М., 1994, էջ 64:

լուծարում, արձակում, լիազորությունների վաղաժամկետ դադարեցում կամ լիազորությունների ժամկետի կրճատում: Այսպես, Լեհաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 155-րդ հոդվածի համաձայն՝ Նախագահին իրավունք ունի կրճատել Սեյմի լիազորությունների ժամկետը¹:

Կիսապառլամենտական կառավարման ձևի պայմաններում Նախագահին ուներ պառլամենտն արձակելու և նոր ընտրություններ նշանակելու իրավունք: «Կարելի է նշել պայմանների երեք տարբերակ, որոնց միջոցով պառլամենտական և կիսանախագահական հանրապետություններում Նախագահին իրագործում է պառլամենտի ստորին պալատի արձակման իր իրավունքը: Առաջին՝ նա կարող է պառլամենտն արձակել, երբ վերջինս անվստահություն է հայտնում կառավարությանը, երկրորդ՝ պետության գլուխն օժտվում է այդ իրավունքով, եթե քվեարկության մի քանի փուլերից հետո կառավարության ղեկավարը՝ նրա թեկնածուն հաստատվելու համար, չի ստանում պառլամենտականների ձայների անհրաժեշտ մեծամասնությունը, և երրորդ, եթե երկրի քաղաքական իրավիճակը փակուղային է կամ օրենսդիր ու գործադիր իշխանությունների հարաբերությունները ճգնաժամային են»: Կան երկրներ, որտեղ Նախագահին իրավունք է տրված միաժամանակ արձակելու երկու պալատն էլ (եթե պառլամենտը երկպալատանի է): Այսպես, Իտալիայի Սահմանադրության 88-րդ հոդվածի համաձայն՝ Նախագահը լսում է պալատների նախագահներին և կարող է միաժամանակ երկու պալատը կամ պալատներից մեկն արձակել²:

ՀՀ Սահմանադրության մեջ մի քանի անգամ օգտագործվում էր «արձակում» տերմինը: Նախագահին լիազորություն էր տրվել՝ արձակելու Ազգային ժողովը, մասնավորապես հաշվի առնելով պառլամենտի կողմից Նախագահի լիազորությունների հանդեպ ունեցած հակակշիռների չարաշահման հնարավորությունը, երբ պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ ընդունված որոշումներով սիստեմատիկաբար անտեսվում են օրենքների վերաբերյալ Նախագահի ներկայացրած առաջարկությունները կամ մեկը մյուսի հետևից անվստահություն է հայտնվում կառավարություններին՝ պատճառ դառնալով տևական կառավարական ճգնաժամերի³:

Միաժամանակ Սահմանադրությամբ նախատեսված էին մի քանի դեպքեր, որոնց համաձայն Նախագահին Ազգային ժողովն արձակել չի կարող: Այսպես, «Նորընտիր Ազգային ժողովը չի կարող արձակվել ընտրությունից

¹Տե՛ս Конституции государств Центральной и Восточной Европы, М., 1997, էջ 237:

²Տե՛ս Сахаров Н. А., Институт Президентства в современном мире, М., 1994, էջ 126:

³Տե՛ս Նազարյան Վ. Ռ., Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը ծանոթագրություններով և մեկնաբանություններով, Երևան, 1995, էջ 63:

հետո մեկ տարվա ընթացքում» (63-րդ հոդված): Նման նորմ գործում է Հունաստանում, Ռուսաստանի Դաշնությունում, Ֆրանսիայում: Օրենսդիր մարմինը չի կարող արձակվել ռազմական և արտակարգ դրության ժամանակ (այսպիսի նորմ կա Լեհաստանում, Ֆրանսիայում), նաև երբ Նախագահին պաշտոնանակ անելու հարց է հարուցված կամ երբ Նախագահի պաշտոնավարմանը մնացել է կարճ ժամանակահատված (օրինակ՝ վեց ամիս ժամանակ): Նման դրույթներ կան Բելառուսիայի, Ռուսաստանի Դաշնության, Իտալիայի, Լիտվայի, Պորտուգալիայի, Ռումինիայի սահմանադրություններում:

Վերոթվարկյալ սահմանափակումները նվազեցնում էր Նախագահի՝ պառլամենտն արձակելու իրավասությունը:

Պետաիրավական զարգացած համակարգ ունեցող պետությունների գերակշիռ մասի սահմանադրություններում կան պայմաններ, որոնց դեպքում միայն Նախագահն իրավունք ունի արձակելու պառլամենտը: Այսպես, Չեխիայի Հանրապետությունում (Սահմանադրության 35-րդ հոդված) Պատգամավորների պալատը լուծարվում է, եթե վստահություն չի հայտնել նոր նշանակված կառավարությանը և Նախագահի կողմից առաջարկված վարչապետի թեկնածուին: Ընդ որում, Նախագահն ընտրվում է երկու պալատների կողմից: Էստոնիայի Սահմանադրությունում պառլամենտի արձակման մի քանի դեպք է նախատեսված. եթե կառավարության կազմը սահմանված կարգով չի ներկայացվում երկրի նախագահին, պետական բյուջեն չընդունելու դեպքում (119-րդ հոդված), եթե հանրաքվեի դրված օրենքի նախագիծը չի ստանում ձայների մեծամասնություն (105-րդ հոդված): Իսկ Լեհաստանում [98 (5), 155 (2)-րդ հոդվածներ] Սեյմն արձակվում է, եթե նախարարների Խորհուրդը վստահության քվե չի ստանում: Լեհաստանում անվստահություն կարող են հայտնել նախարարներից որևէ մեկին (159-րդ հոդված)¹:

Եվրոպական երկրներում ևս առանց պայմանի Նախագահը չի կարող արձակել պառլամենտը: Այսպես, Խորվաթիայի Սահմանադրության 104-րդ հոդվածով նախատեսված է, որ Կառավարության առաջարկով, որը ստորագրում է վարչապետը, պառլամենտական կուսակցությունների ներկայացուցիչների հետ խորհրդակցելուց հետո միայն Նախագահը կարող է արձակել պառլամենտը, եթե վերջինս անվստահություն է հայտնել Կառավարությանը կամ 120 օրվա ընթացքում չի հաստատել պետական

¹Տե՛ս Конституции государств Центральной и Восточной Европы, М., 1997, էջեր 494, 564, 558, 220, 237, 238:

բյուջեն: Այս իրավունքից Նախագահը չի կարող օգտվել, եթե պառլամենտը սկսել է վերջինիս պաշտոնանկության գործընթացը¹:

Հունգարիայում (Սահմանադրության 28-րդ հոդված) Նախագահն օգտվում է պառլամենտն արձակելու իրավունքից, եթե մեկ տարվա ընթացքում ոչ պակաս, քան չորս անգամ անվստահություն է հայտնվում Կառավարությանը կամ եթե վերջինիս լիազորությունն ավարտվել է, և նոր վարչապետի թեկնածությունը չի ընդունվել պառլամենտի կողմից 40 օրվա ընթացքում²:

Հետաքրքիր լուծում է տրված Ռուսաստանի Դաշնությունում՝ Պետական դումայի արձակման հիմքերն ամրագրելու առումով: Սահմանադրության 111-րդ հոդվածի համաձայն՝ Նախագահին իրավունք է վերապահված արձակել Պետական դուման, եթե վերջինս երեք անգամ մերժում է վարչապետի թեկնածությունը³: Իսկ եթե Պետական Դուման երեք ամսվա ընթացքում երկու անգամ անվստահություն է հայտնում կառավարությանը, ապա այդ դեպքում ՌԴ Նախագահը կամ ընդունում է կառավարության հրաժարականը, կամ արձակում է Պետական դուման (117-րդ հոդված)⁴:

Լատվիայի Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի համաձայն՝ Նախագահն իրավունք ունի առաջարկել Սեյմի արձակումը: Այնուհետև պետք է անցկացվի համաժողովրդական հանրաքվե, և դրա արդյունքներով որոշվի օրենսդիր մարմնի արձակման հարցը⁵: Հանրաքվեի ճանապարհով ներկայացուցչական մարմինը լուծարվում է նաև Լիխտենշտեյնում (Սահմանադրության 48-րդ հոդված)⁶: Իսկ մեկ այլ խորհրդարանական հանրապետությունում՝ Մակեդոնիայում, օրենսդիր մարմինը՝ ժողովը, արձակվում է ինքնարձակման կարգով (Սահմանադրության 63-րդ հոդված), եթե ներկայացուցիչների կեսից ավելին քվեարկում են արձակման օգտին⁷: Մեր կարծիքով՝ ընդունելի է հավասարակշռության կառուցակարգերի հստակ կիրառման դեպքում Նախագահին տրված լիազորությունը՝ կրճատելու Ազգային ժողովի գործունեության ժամկետը, սակայն դա պետք է հնարավոր լիներ կոնկրետ պայմանների առկայության դեպքում և ոչ թե ընդհանրապես:

¹ Տե՛ս http://www.constitution.garant.ru/DOC_3864911.htm#sub_para_N_104:

² Տե՛ս Конституции государств Центральной и Восточной Европы, М., 1997, էջ 107:

³ Տե՛ս Конституции стран - членов СНГ, Ереван, 1997, էջ 39:

⁴ Նույն տեղում, էջ 40-41:

⁵ Տե՛ս Конституция Латвийской Республики., Новые конституции стран СНГ и Балтии, Сборник документов, М., 1998:

⁶ Տե՛ս Конституция Княжества Лихтенштейн., Bayensche julius- Mayimi Lians- Univestaet Wuerrburg, 2000:

⁷ Տե՛ս Конституция Республики Македонии., Конституции государств Европы, М., 2001:

2015 թվականի ՀՀ սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում որևէ սուբյեկտ չի կարող արձակել պառլամենտը: Հենց սահմանադրական նորմերի անմիջական գործողության հետևանքով կարող է պառլամենտն արձակվել, այսինքն՝ արձակումը հնարավոր է իրավունքի ուժով:

Սահմանադրորեն ամրագրված իրավունքի ուժով Ազգային ժողովի արձակման դեպքերն են.

1. եթե Ազգային ժողովը հավանություն չի տալիս կառավարության ծրագրին և Սահմանադրության 149-րդ հոդվածին համապատասխան չի ընտրում նոր վարչապետ, ապա Ազգային ժողովն արձակվում է իրավունքի ուժով:

2. եթե Ազգային ժողովն ընտրում է վարչապետին, սակայն կրկին հավանություն չի տալիս կառավարության ծրագրին, ապա Ազգային ժողովն արձակվում է իրավունքի ուժով:

Նախկինում Նախագահը լիազորություններ ուներ՝ կապված անգամ իշխանության առանձին ճյուղ հանդիսացող օրենսդիր մարմնի աշխատանքների կազմակերպման հետ: Նախագահը գումարում էր Ազգային ժողովի արտահերթ նստաշրջան՝ պատգամավորների ընդհանուր թվի առնվազն մեկ երրորդի կամ կառավարության նախաձեռնությամբ (1995թ. ՀՀ Սահմանադրության 70-րդ հոդված): Տարանջատման հստակ կառուցակարգի ներդրման շնորհիվ նա կարող էր միայն առաջարկել Ազգային ժողովի նախագահին՝ Ազգային ժողովի արտահերթ նստաշրջան կամ նիստ գումարել (2005թ.-ին փոփոխված Սահմանադրության 70-րդ հոդված): Նախագահը էական դերակատարություն ուներ նաև դատական իշխանության ձևավորման գործում: Նախագահը գլխավորում էր Արդարադատության խորհուրդը, նշանակում և հետ էր կանչում դատավորներին (թեկնածուների ցանկը իրեն առաջարկում էին): Միաժամանակ Նախագահը նշանակում էր Սահմանադրական դատարանի (ՍԴ) չորս անդամներին, Սահմանադրական դատարանի նախագահ չընտրվելու դեպքում՝ ՍԴ նախագահին: Նրա լիազորություններից էին նաև ՀՀ գլխավոր դատախազի, նրա տեղակալների նշանակումը:

Այսինքն՝ ժողովրդավարության ապահովումը, իրավական պետության սկզբունքների իրականացումը գրեթե ամբողջությամբ կախված էին Նախագահի կամքից: 2005թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում դատական իշխանության ոլորտում ևս կրճատվեցին Նախագահի լիազորությունները, այլևս նա Արդարադատության խորհրդի նախագահը չէր (նիստերը վարում էր Վճռաբեկ դատարանի նախագահը), գլխավոր դատախազին նշանակում և ազատում էր Ազգային ժողովը՝ նախագահի առաջարկությամբ, ՍԴ նախագահին Ազգային ժողովում չընտրելու դեպքում

դատավորների կազմից նշանակում էր Ազգային ժողովի նախագահի առաջարկած թեկնածուին: Նախագահը ձևականորեն նշանակում էր դատական իշխանության ներկայացուցիչներին, որը արարողակարգային բնույթ էր կրում: Ըստ 2015թ. -ին փոփոխված Սահմանադրության 166-ի հոդվածի՝

1. Սահմանադրական դատարանի դատավորներին ընտրում է Ազգային ժողովը տասներկու տարի ժամկետով: Սահմանադրական դատարանը կազմված է ինը դատավորից, որոնցից երեքն ընտրվում են Հանրապետության նախագահի, երեքը՝ Կառավարության, երեքը՝ դատավորների ընդհանուր ժողովի առաջարկությամբ:

2. Սահմանադրական դատարանն իր կազմից վեց տարի ժամկետով ընտրում է Սահմանադրական դատարանի նախագահ և փոխնախագահ՝ առանց վերընտրվելու իրավունքի:

3. Վճռաբեկ դատարանի դատավորներին նշանակում է Հանրապետության նախագահը՝ Ազգային ժողովում ընտրված դատավորի թեկնածուին:

4. Վճռաբեկ դատարանի պալատների նախագահներին նշանակում է Հանրապետության նախագահը՝ Բարձրագույն դատական խորհրդի առաջարկությամբ, համապատասխան պալատի կազմից, վեց տարի ժամկետով:

5. Վճռաբեկ դատարանի նախագահին ընտրում է Ազգային ժողովը պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ՝ Բարձրագույն դատական խորհրդի առաջարկությամբ, Վճռաբեկ դատարանի կազմից, վեց տարի ժամկետով:

6. Առաջին ատյանի և վերաքննիչ դատարանների դատավորներին նշանակում է Հանրապետության նախագահը՝ Բարձրագույն դատական խորհրդի առաջարկությամբ:

7. Առաջին ատյանի և վերաքննիչ դատարանների նախագահներին նշանակում է Հանրապետության նախագահը՝ Բարձրագույն դատական խորհրդի առաջարկությամբ, համապատասխան դատարանի կազմից, երեք տարի ժամկետով:

Վերոգրյալից պարզ է դառնում, որ պառլամենտական կառավարման ձևում դատական իշխանության ձևավորումը հիմնականում իրականացնում է պառլամենտը:

Այսպիսով, վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ Նախագահի հիմնական լիազորությունները բարեփոխված Սահմանադրությամբ վերապահվել են Ազգային ժողովին ու վարչապետին: Ազգային ժողովի, կառավարության և Նախագահի միջև լիազորությունների վերաբաժանումը

որոշակիորեն նպաստեց իշխանության թևերի հավասարակշռված գործունեությանը: Իշխանության կենտրոնացումը Նախագահի ձեռքում խախտում էր հավասարակշռության սկզբունքը: Այս առումով դժվար է չհամաձայնել Գ. Հարությունյանի հետ, որի կարծիքով՝ «Բավարար հստակեցված չէ նախագահական ինստիտուտի տեղը պետական իշխանության համակարգում, երկրորդ՝ օրենսդիր, գործադիր ու դատական իշխանությունները... անհրաժեշտ գործառնական անկախություն ու դինամիկ հավասարակշռված վիճակ չունեն, երրորդ՝ խախտված հավասարակշռության բացահայտման, գնահատման ու վերականգնման կառուցավարգերն անկատար են»¹: Մեր կարծիքով՝ սահմանադրական փոփոխությունները նպաստեցին իշխանության ճյուղերի հարաբերական անկախությանը՝ ավելացնելով պառլամենտի լիազորությունները, սակայն ամբողջապես չլուծեցին սահմանադրական ինստիտուտների լիազորությունների ամբողջականության ու համարժեքության հարցը: Ինչպես նշում է Բ. Օսիպյանը, «...նույնիսկ «ամենակոշտ» Սահմանադրությունը պետք է ներառի գործնական հնարավորություն՝ պարբերաբար իրականացնելու օրենսդրական բարեփոխումներ՝ խուսափելու համար սոցիալական տարաբնույթ ցնցումներից»²:

ՀՀ-ում, ինչպես վերը նշվեց, Նախագահն ընտրվում էր անմիջականորեն ժողովրդի կողմից, ուներ առաջնային մանդատ և իրավազոր էր ներկայացնել ժողովրդի համապետական կամքն ու շահերը, ըստ այդմ ապահովում էր իշխանության ճյուղերի բնականոն գործունեությունը: Հիմնականում Նախագահն էր նշանակումներ կատարում գործադիր ու դատական իշխանությունների պաշտոններում՝ Սահմանադրությամբ և օրենքներով սահմանված կարգով:

Ժողովրդից առաջնային մանդատ էր ստանում նաև Ազգային ժողովը: Փաստորեն, պետական իշխանության համակարգում երկու ինստիտուտներ՝ Նախագահն ու Ազգային ժողովն ընտրվում էին անմիջական ժողովրդահիշխանության սկզբունքով և իշխանությունն իրականացնում էին ժողովրդավարական կառուցակարգերով: Այստեղ հարց է առաջանում, թե պետության արտաքին և ներքին քաղաքական կուրսը ո՞ր ինստիտուտն է որոշում՝ Ազգային ժողովը, թե՞ Նախագահը:

Ինչպես նշում է Գ. Հարությունյանը, «Սահմանադրության նորմ-սկզբունքների հետևողական իրացման ճանապարհով երկրում

¹Տե՛ս Հարությունյան Գ. Գ., Սահմանադրությունից՝ սահմանադրականություն, Երևան, 2004, էջ 48:

²Տե՛ս Осипян Б. А., Идея саморазвивающийся правовой системы // Журнал российского права, 2004, N 4, էջ 73:

սահմանադրականության երաշխավորումն առանձնահատուկ կարևորություն ունի հատկապես նորանկախ երկրների համար»¹: Ամենաընդհանուր գծերով իրավական պետության հիմնական սկզբունքի պահանջն էր, որ պետական իշխանությունը պետք է սահմանափակված լինի, ճշգրտված լինի այն սահմանը, որից այն կողմ իշխանությունն անցնել չի կարող²:

Վերը նշվել է, որ Նախագահը մասնակցում էր օրենքների ընդունման գործընթացին: 2005թ.-ին բարեփոխված Սահմանադրության 86-րդ հոդվածի համաձայն՝ կառավարության նիստերը հրավիրում և վարում էր վարչապետը, և այլևս Նախագահը չէր վավերացնում կառավարության որոշումները, հետևաբար անմիջական մասնակցություն չէր ունենում առաջարկվող օրենքների նախագծերի ընդունման գործում: Բացառություն էին կազմում արտաքին քաղաքականության, պաշտպանության և ազգային անվտանգության հարցերի մասին նախագծերն ու պայմանագրերը: Ուսումնասիրելով պետության կառավարման երեք ձևերն էլ՝ ակնհայտ է դառնում, որ կառավարման ձևի փոփոխությունը էապես ազդում է պառլամենտի, կառավարության, Նախագահի փոխհարաբերությունների ու լիազորությունների վրա: Այն ազդում է նաև պառլամենտական մշակույթի ձևավորման, պառլամենտարիզմի զարգացման գործընթացի, պառլամենտական մեծամասնության և փոքրամասնության վրա: Կիսանախագահական կառավարման ձևում Սահմանադրությունը իշխանակենտրոն էր, իսկ նախագահն ուներ գերլիազորություններ, և իշխանության ճյուղերը ամբողջապես կախված էին պետության ղեկավարի կամքից ու հայեցողությունից: Եվ դա այն դեպքում, երբ հռչակված էր իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման սկզբունքը: Կարելի է նշել, որ թեև կառավարությունը հաշվետու էր և՛ Նախագահին, և՛ պառլամենտին, այնուամենայնիվ գործ ունեինք գերնախագահական համակարգի հետ: Թեև կիսապառլամենտական կառավարման ձևը սահմանափակեց Նախագահի լիազորությունները և դրանց մեծ մասը վերապահեց պառլամենտին՝ կարևոր քայլ հանդիսանալով պառլամենտարիզմի զարգացման համար, այնուամենայնիվ այն իր մեջ պարունակում էր որոշ «ականներ»:

¹Տե՛ս Հարությունյան Գ. Գ., Սահմանադրական մշակույթ. պատմական դասերը և ժամանակի մարտահրավերները, Երևան, 2005, էջ 170:

²Տե՛ս Сущинская С. И., Понятие и сущность правового государства и соответствие ФРГ критериям правового государства с точки зрения ее конституционных характеристик // Конституционное право зарубежных стран, 2001, N 1, էջ 42-48:

1. Եթե Ազգային ժողովի մեծամասնությունը Նախագահի կուսակցությունից էր, ապա իշխանությունը կրկին գերկենտրոնանում էր Նախագահի ձեռքում:

2. Եթե Նախագահը չուներ քաղաքական մեծամասնություն պառլամենտում, միմյանց հակոտնյա ուժեր էին ներկայացված օրենսդիր մարմնում, ապա դա կարող էր լինել լուրջ խոչընդոտ պետության զարգացման գործում, քանի որ մեծամասնությունն անընդհատ կարող էր հակադրվել պետության գլխին: Նախագահը, ընտրված լինելով ժողովրդի կողմից, չէր կարող իր լիազորություններն իրականացնել՝ առանց հաշվի առնելու պառլամենտական մեծամասնության կարծիքն ու որոշումները: Մյուս կողմից՝ հարց է առաջանում. այս դեպքում ո՞ւմ քաղաքական ծրագիրը պետք է իրականացնել, ինչպե՞ս վարել արտաքին քաղաքականությունը և ապահովել պետության ներքին անվտանգությունը, պաշտպանությունն ու տարածքային ամբողջականությունը: Ակնհայտ է, որ կառավարման այս ձևում Նախագահն ուժեղ է ոչ միայն սահմանադրական լիազորությունների ուժով, այլև պառլամենտական մեծամասնության առաջնորդ լինելով:

3. Պառլամենտում մեծամասնության բացակայությունը ևս բարդացնում է Նախագահի աշխատանքը (ձևավորված քաղաքական կոալիցիան իր մեջ մշտապես պարունակում է փլուզվելու վտանգ):

4. Կիսանախագահական և կիսապառլամենտական ձևերում Նախագահը հաշվետու չէր և քաղաքական պատասխանատվություն չէր կրում որևէ մարմնի առջև, չկար որևէ մեխանիզմ Նախագահին վերահսկելու համար, եթե նույնիսկ նա անգործության մատնվեր, միևնույն է, չէր կրում սահմանադրական պատասխանատվություն:

5. Պետք է արձանագրել նաև, որ ընտրության արդյունքներով, եթե հատկապես հաղթողի հավաքած ձայները մեծ առավելություն չունեին պարտվողի ձայների համեմատ, հասարակությունը բաժանվում էր երկու մասի, և մեծանում էր առճակատման սպառնալիքը, վտանգվում էին համերաշխությունն ու հանդուրժողականությունը:

2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունների միջոցով Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը որդեգրել է կառավարման պառլամենտական ձևը, որին համապատասխան ձևավորվել են լայն լիազորություններով օրենսդիր մարմին և խիստ սահմանափակ լիազորություններով նախագահական ինստիտուտ: ՀՀ-ում պետության գլուխը բնորոշվում է հետևյալ հատկանիշներով.

- Նախագահը չունի առաջնային մանդատ, ընտրվում է Ազգային ժողովի կողմից:

- Նախագահն ընտրվում է միայն մեկ անգամ՝ յոթ տարի ժամկետով, որը կայունություն է ապահովում, և Նախագահի գործունեությունը չի պայմանավորվում պառլամենտական մեծամասնության կամքով:
- Նախագահն անկուսակցական է և կարող է ստանձնել արբիտրի դեր:
- Ունի արարողակարգային և ներկայացուցչական գործառույթներ,
- Հետևում է Սահմանադրության պահպանմանը, սակայն որևէ մեխանիզմով չի ամրագրվում, թե Նախագահը ինչպես է ապահովելու Սահմանադրության պահպանումը:

Այս դեպքում պառլամենտը դառնում է միակ իշխանությունը, որն ընտրվում է ժողովրդի կողմից: Էական է նրա դերը պետական իշխանության և կառավարման մարմինների ձևավորման գործում: Այն քաղաքական գլխավոր հարթակն է՝ քաղաքական իշխանության և ընդդիմության գործունեության համար, որոնց արդյունավետ փոխգործակցությունը կարող է էական առաջընթաց արձանագրել պառլամենտական մշակույթի և պառլամենտական ժողովրդավարության հաստատման գործում:

Պառլամենտն ունի վերահսկողական լուրջ մեխանիզմներ գործադիր իշխանության նկատմամբ (կառավարության ծրագրի հաստատում, վարչապետի ընտրություն, բյուջեի հաստատում և վերահսկողություն, հարցապնդումներ, պաշտոններում նշանակում, հաշվեքննիչ պալատ, քննիչ հանձնաժողով՝ հ. հ. 108, 111, 112, 113, 115, 151, 157 և այլն): Երկրում չկա որևէ մարմին, որը հսկողությունից դուրս գտնվի: Կառավարությունը, վարչապետը հաշվետու են պառլամենտի առջև և փոխարինելի են: Կարևոր է այն, որ բացակայում է ինստիտուտների միջև հակասությունը: «Պայքարը» հիմնականում ընթանում է պառլամենտական մեծամասնության և փոքրամասնության միջև: Ավելացել են պառլամենտական փոքրամասնության իրավունքները՝ պառլամենտական պաշտոններ ունենալու (Ազգային ժողովի նախագահի տեղակալ, հանձնաժողովի նախագահ), պառլամենտական նշանակումներ (գլխավոր դատախազ, հաշվեքննիչ պալատ, Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով, Մարդու իրավունքների պաշտպան, Կենտրոնական բանկ, դատական իշխանության ներկայացուցիչներ և այլն) կատարելու, օրենսդրական նախաձեռնության, քննիչ հանձնաժողով ստեղծելու և այլ հարցերում: Կառավարման պառլամենտական ձևի կարևոր առանձնահատկությունն է բազմանձնյա (կոլեգիալ) կառավարումը՝ նաև աշխատակազմի աշխատանքը կազմակերպելիս: ՀՀ Սահմանադրությամբ Ազգային ժողովի խորհրդի հիմնումը ապահովում է արդյունավետ կառուցակարգ՝ կանխելու Ազգային ժողովի նախագահի կողմից կարևոր հարցերի միանձնյա լուծումը: Հայաստանի Հանրապետության

Սահմանադրությամբ վարչապետն ունի որոշ լիազորություններ, որոնք բնորոշ են Նախագահին՝ կիսապառլամենտական ձևի պայմաններում, սակայն, ի տարբերություն Նախագահի (կիսապառլամենտական համակարգում) վարչապետը հաշվետու է Ազգային ժողովի առջև: Օրենսդիր մարմինը կարող է անվստահություն հայտնել վարչապետին՝ քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և այլ դրդապատճառներից ելնելով:

Այսպիսով, պետության կառավարման երեք ձևերում էլ.

1. Իշխանության ճյուղերի տարանջատման, հակակշիռների և հավասարակշռության կառուցակարգերը մեխանիկորեն չեն կիրառվում, դրանք փոխկապակցված են և փոփոխվում ու զարգացում են ապրում՝ պետության կառավարման տվյալ ձևով պայմանավորված:

2. Պետական իշխանության առանցքային մարմինների ձևավորումը, սահմանադրական պաշտոնների նշանակումները էականորեն տարբերվում են և ունեն տարբեր կառուցակարգեր:

Պետության կառավարման բոլոր ձևերն էլ ունեն և՛ իրենց առավելությունները, և՛ թերությունները, ուստի միանշանակ ընդունելի համարել մեկ ձևը և բացառել մյուսը՝ թե՛ տեսական, թե՛ գործնական առումներով ճիշտ չենք համարում:

2015թ. ՀՀ սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում պետության կառավարման ձևի փոփոխության հետ կապված զգալիորեն կրճատվեցին պետության գլխի լիազորությունները, գերկենտրոնացումից անցում կատարվեց առավել ժողովրդավարական համակարգի, սահմանվեց կառավարության ձևավորման և հաշվետվողականության նոր կարգ, էականորեն փոխվեց վարչապետի կարգավիճակը:

Սակայն միաժամանակ հարկ է փաստել, որ պետության պառլամենտական կառավարման ձևի պայմաններում.

ա) Նախագահի ինստիտուտը շատ թույլ է, և նրա գործունեության ոլորտը՝ խիստ սահմանափակ, ուստի առաջարկում ենք պետության գլխին վերապահել որոշ պաշտոններում նշանակումներ կատարելու և այլ լիազորություններ:

բ) Վարչապետի որոշ լիազորություններ վերանայման կարիք ունեն, օրինակ՝ Ոստիկանությունը և Ազգային անվտանգության ծառայությունը պետք է քաղաքական պատասխանատվություն կրեն Ազգային ժողովի առջև, ինչը հանգեցնելու է վարչապետի և Ազգային ժողովի միջև սահմանադրական լիազորությունների վերաբաշխմանը:

գ) Դատական իշխանության ձևավորման գործող կառուցակարգերը պրակտիկայում ճգնաժամային իրավիճակներ են առաջացնում, ուստի առաջարկում ենք վերանայել դատական իշխանության ձևավորման՝

Սահմանադրությամբ նախատեսված կարգը՝ այն նմանեցնելով Հանրապետության Նախագահի ընտրության կարգին:

դ) Թեև Ազգային ժողովի վերահսկողական լիազորություններն ավելացան, այնուամենայնիվ պառլամենտական վերահսկողության ինստիտուտը որոշ հստակեցման կարիք ունի: Այսպես, ըստ ՀՀ Սահմանադրության 108-րդ հոդվածի՝ քննիչ հանձնաժողովները ձևավորվում են պառլամենտական խմբակցություններում ընդգրկված պատգամավորների թվի համամասնությամբ: Այսինքն՝ կրկին քաղաքական մեծամասնությունն է դառնում որոշիչ այն դեպքում, երբ քննիչ հանձնաժողովում մեծամասնություն պետք է կազմեն այն պատգամավորները, որոնք նախաձեռնել են հանձնաժողովի ստեղծումը: Քննիչ հանձնաժողովում և պառլամենտական վերահսկողության մյուս գործիքները կիրառելիս փոքրամասնության կարծիքը պետք է «լսելի» լինի և հաշվի առնվի:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարող ենք եզրակացնել, որ Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունում պետական-սահմանադրական շինարարությունն օրինաչափորեն ուղեկցվեց կառավարման ձևի փոփոխություններով՝ միտված ժողովրդավարական ինստիտուտների զարգացմանը, իրավական պետության սկզբունքների կենսագործմանը:

THE CHANGE OF FORM OF GOVERNMENT IN THE THIRD REPUBLIC OF ARMENIA

HAKOBYAN HRANUSH

*Doctor of Law, Professor
Lecturer, Gavar State University*

The article deals with the changes in the form of government in the process of state-constitutional construction of the Third Republic of Armenia, the powers of state authorities under different forms of government, their relationships, the division of branches of state authority, the balance, restraint and counterbalance between them, as well as the issues of ensuring mutual control.

It is noted that as a result of the constitutional amendments in 2015, the Third Republic of Armenia adopted the parliamentary form of government, according to which a legislative body with broad powers and a presidential institution with very limited powers were formed.

By the methods of historical and comparative-legal analyses, the peculiarities of states having presidential, parliamentary and mixed (semi-presidential and semi-parliamentary) forms of government are examined in the article.

The importance of ensuring effective interaction between the legislative, executive and judicial branches of government of the Republic of Armenia is pointed out, aimed at developing democratic institutions and implementing the principles of the rule of law.

Keywords: *form of government, parliamentary republic, presidential republic, mixed form of government, parliament, president, government, judiciary, restraint and counterbalance, control, interaction.*

ИЗМЕНЕНИЕ ФОРМЫ УПРАВЛЕНИЯ В ТРЕТЬЕЙ РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

АКОБЯН ГРАНУШ

*доктор юридических наук, профессор
преподаватель Гаварского государственного университета*

В статье исследуются изменения форм государственного управления в процессе государственно-конституционного строительства Третьей Республики Армения, полномочия органов государственной власти при различных формах управления, их взаимоотношения, разделение ветвей государственной власти, их равновесие, механизмы сдержек и противовесов между ними, а также вопросы обеспечения взаимного контроля. Отмечается, что в результате конституционных изменений 2015 года Третья Республика Армения приняла парламентскую форму правления, в соответствии с которой был сформирован законодательный орган с широкими полномочиями и президентский институт с очень ограниченными полномочиями. Используя методы исторического и сравнительно-правового анализа, в статье исследуются особенности государств, имеющих различные формы правления: президентский, парламентский и смешанный (полупрезидентской и полупарламентской).

Указывается важность обеспечения эффективного взаимодействия между законодательной, исполнительной и судебной ветвями власти Республики Армения, направленно на развитие демократических институтов и реализацию принципов верховенства права.

Ключевые слова: *форма правления, парламентская республика, президентская республика, смешанная форма правления, парламент, президент, правительство, судебная власть, система сдержек и противовесов, контроль, взаимодействие.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 07.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 10.10.2019թ.:

**ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ ՀՀ ՊԱՇՏՈՆԱՏԱՐ ԱՆՁԱՆՑ
ԹԵԿՆԱԾՈՒՆԵՐԻՆ. ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ԹԵ՞ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

ՀԱԿՈԲՅԱՆ ՌՈՒԶԱՆՆԱ

Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ,
Գավառի պետական համալսարանի ռեկտոր
e-mail: ruzanna.hakobyan@mail.ru

Հոդվածը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ պաշտոնադար անձանց թեկնածուներին ներկայացվող պահանջներին և սահմանափակումներին:

Մասնագիտական գրականության մեջ «նվազագույն պահանջներ» հասկացությունն արտահայտվում է «ցենզ» եզրույթով: Ցենզերը դրսևորվում են տարիքային, քաղաքացիության, նստակեցության, կրթական, գիտական, մասնագիտական, լեզվական, գույքային և այլ պարտադիր պահանջների ձևով: Հոդվածում նշվում է, որ պաշտոնադար անձանց թեկնածուների համար նախատեսված նվազագույն պահանջները և անհամապատասխանության մասին դրույթներն անհրաժեշտություն են՝ հասարակական կարգի և օրինականության ապահովման, պաշտոնադար անձանց կողմից իրենց պարտականությունների պարզաճ կատարման տեսանկյուններից: Հոդվածում քննարկվում են ՀՀ Ազգային ժողովի պարզամավորի, ՀՀ նախագահի, ՀՀ կառավարության անդամի, Մարդու իրավունքների պաշտպանի, դատավորների, դատախազների և պաշտոնադար այլ անձանց թեկնածուներին ներկայացվող նվազագույն պահանջներն ու անհամապատասխանության մասին դրույթները: Արվում է եզրակացություն Ազգային ժողովի պարզամավորի թեկնածուի տարիքային ցենզը բարձրացնելու, բարձրագույն մասնագիտական կրթության պահանջ նախատեսելու և ՀՀ պաշտոնադար անձանց կարգավիճակին համապատասխանող այլ անհրաժեշտ փոփոխություններ կատարելու վերաբերյալ:

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, սահմանադրական պահանջ, սահմանափակում, անհամապատասխանություն, ցենզ, տարիք, քաղաքացիություն, նստակեցություն, կրթություն, կարգավիճակ, իրավական կարգավորում, Ազգային ժողով, պարզամավոր, Հանրապետության նախագահ, կառավարություն, դատավոր, դատախազ, Մարդու իրավունքների պաշտպան, պաշտոնադար անձ:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը, ի թիվս այլ հիմնադրույթների, ամրագրում է հանրային իշխանության ինստիտուտների կազմավորման և գործունեության հիմնական սկզբունքներն ու կարգը, ինչպես նաև նախատեսում է պաշտոնատար անձանց թեկնածուներին առաջադրվող նվազագույն պահանջներ և որոշակի սահմանափակումներ:

Հարց է ծագում՝ արդյոք այդ պահանջներն անհրաժեշտություն են, թե՞ պայմանականություն. . .

«Անհրաժեշտություն» հասկացությունը բացատրվում է որպես «երևույթների օրինաչափ կապակցվածություն, որ բխում է իրերի բնությունից»¹: Իսկ «պայմանականությունը» մեկնաբանվում է որպես «պայմանական բնույթ կրող, ընդունված՝ գործադրվող, սակայն իրականում ավելորդ՝ ոչ բանական ձևականություն, սովորություն, արարողություն»², փիլիսոփայական մեկնաբանությամբ՝ «Ամեն մի երևույթ աներևակայելի է ինչպես առանց իր ներքին անհրաժեշտության, այնպես էլ առանց իր արտաքին «պատահական» նախադրյալների»³: Ուստի անհրաժեշտությունն այն է, ինչ որոշ պայմաններում անխուսափելիորեն պետք է կատարվի⁴: Հեգելյան փիլիսոփայությամբ՝ գոյություն ունեն փոխադարձ կապեր պատահականության և անհրաժեշտության միջև⁵: Չարգացման գործընթացը միաժամանակ տեղի է ունենում պատահականություններն անհրաժեշտության վերածելու և պատահականությունների համակցության միջոցով անհրաժեշտության դրսևորման ճանապարհով⁶:

Այսպիսով, ՀՀ պաշտոնատար անձանց թեկնածուներին սահմանադրորեն ներկայացվող նվազագույն պահանջները կարող ենք բնութագրել որպես անհրաժեշտություն կամ անհրաժեշտ պայմանականություն, որոնք հասարակության զարգացմանը և սոցիալական պահանջների ու սպասելիքների փոփոխություններին զուգընթաց կարող են վերանայվել ու փոփոխվել:

Իրավագիտական գրականության մեջ «նվազագույն պահանջներ» հասկացությունն արտահայտվում է «ցենզ» եզրույթով:

¹ Տե՛ս Աղայան Է. Բ., Արդի հայերեն բացատրական բառարան, Երևան: «Հայաստան», 1976, էջ 68:

² Նույն տեղում, էջ 1177:

³ Տե՛ս Փիլիսոփայական բառարան, Մ. Մ. Ռոզենտալի խմբագրությամբ, Թարգմանություն ռուսերեն 3-րդ հրատարակությունից, Երևան, «Հայաստան», 1975, էջ 17:

⁴ Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, Երևան, 1974, էջ 426:

⁵ Տե՛ս Алексеев П. В., Панин А. В., Философия, Учебник, М.: Проспект, 1996, էջ 416:

⁶ Նույն տեղում, էջ 418:

Արդի հայերեն բացատրական բառարանում «ցենզ» բառահոդվածին տրված է մի քանի բացատրություն, այդ թվում՝ «Քաղաքացիներին այս կամ այն իրավունքից օգտվելու թույլտվության պայման»¹: Ցենզերը դրսևորվում են տարիքային, քաղաքացիության, նստակեցության, կրթական, գիտական, մասնագիտական, լեզվական, գույքային և այլ պարտադիր պահանջների ձևով:

Անհրաժեշտության և պայմանականության մասին առաջադրված հարցի տեսանկյունից ցենզերի սահմանումը և դրանց պահպանումը համարում ենք անհրաժեշտություն՝ հասարակական կարգի և օրինականության պահպանման, կարևոր սոցիալական, համապետական խնդիրների լուծման, պաշտոնատար անձանց կողմից իրենց պարտականությունների արդյունավետ իրականացման նպատակներով:

2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունը ընդունեց պետության կառավարման խորհրդարանական ձևը, ուստի պաշտոնատար անձանց թեկնածուներին ներկայացվող նվազագույն սահմանադրական պահանջների և սահմանափակումների վերլուծությունը կսկսենք հենց ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավորի թեկնածուներից²:

ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ Ազգային ժողովի պատգամավորի թեկնածուին առաջադրվում են հետևյալ նվազագույն պահանջները.

1. տարիքային պահանջ՝ քսանհինգ տարին լրացած անձը կարող է հավակնել պատգամավորի մանդատի:

Մեր կարծիքով, քսանհինգ տարվա պահանջը պետք է վերանայել և նախատեսել առնվազն երեսուն տարին լրացած լինելու պահանջ:

Խնդիրն այն է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում գործող տասներկուամյա կրթական համակարգի պայմաններում անձը դպրոցն ավարտում է տասնութ տարեկանում: Արական սեռի երիտասարդը սահմանված կարգով զինծառայությունն անցնելու դեպքում դառնում է քսան տարեկան: Համալսարանում երկաստիճան բարձրագույն կրթություն ստանալու համար անհրաժեշտ է վեց տարի: Քսանվեց տարեկանը լրացած անձը սկսում է աշխատանքային փորձ ձեռք բերել, հմտանալ

¹ Տե՛ս Աղայան Է. Բ., Արդի հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1976, էջ 1475:

² Պետության կառավարման ձևի, պառլամենտի և պառլամենտարիզմի մասին մանրամասն տե՛ս Հակոբյան Հ. Հ., Պառլամենտը և պառլամենտարիզմը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2007, 708 էջ:

մասնագիտության մեջ: Հետևաբար նա օբյեկտիվորեն չի կարող ծավալել արդյունավետ օրինաստեղծ գործունեություն, պատշաճ կերպով իրականացնել ներկայացուցչական գործառույթներ, բավարարել հանրային սպասելիքները: Իսկ սահմանադրորեն պատգամավորի թեկնածուին քսանհինգ տարվա տարիքային նվազագույն պահանջի առաջադրումը հանգեցնում է նրան, որ մագիստրատուրայում սովորող երիտասարդները կարող են ընտրվել պատգամավոր: Միաժամանակ բարձրագույն կրթական ցենզ չի առաջադրվում, որն անհրաժեշտ ենք համարում: Ստացվում է, որ աշխատանքային գործունեության լուրջ փորձ և բարձրագույն մասնագիտական կրթություն չունեցող երիտասարդը, ով չի թրծվել աշխատանքային միջավայրում, ազգային ու միջազգային հարթակներում, կարող է օրենսդիր մարմնի անդամ առաջադրվել ու ընտրվել: Պատահական չէր, որ հին Հռոմում պետական բարձրագույն մարմինը «սենատ» կամ «ծերակույտ»¹ էր կոչվում, և կայսրը խորհրդակցում էր կյանքի ճանապարհ անցած, փորձ ունեցող, իմաստուն մարդկանց հետ:

Մեր կարծիքով՝ երիտասարդների եռանդն ու ներուժը պետք է ներդնել տեղական ինքնակառավարման համակարգում, մարզային կառույցներում, պետական կառավարման մարմիններում, իսկ խորհրդարանում պետք է գործեն կյանքի փորձ ունեցող, բարձրագույն մասնագիտական կրթությամբ, հասուն մարդիկ, ովքեր կարող են լավագույնս մշակել և ընդունել կարևոր հասարակական հարաբերությունների կարգավորմանը միտված բազում օրենքներ:

2. Ազգային ժողովի պատգամավորի թեկնածուին ներկայացվող երկրորդ պահանջը քաղաքացիության ցենզն է: Եթե 1995 թվականին ընդունված և 2005 թվականին փոփոխված ՀՀ Սահմանադրության մեջ նախատեսվում էր վերջին հինգ տարում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի հանդիսանալու պարտադիր նորմը, ապա 2015 թվականի փոփոխություններով ամրագրվեց «վերջին չորս տարում միայն Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի հանդիսանալու» մասին պահանջը: Այսպիսով, մեկ տարի կրճատվեց քաղաքացիության ցենզը, որը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ: Միաժամանակ իմպերատիվ կերպով արգելվեց երկքաղաքացիների մուտքը խորհրդարան: Մի կողմից արգելքը թվում է միանգամայն ընդունելի, քանի որ բխում է մեր պետության անվտանգության շահերից, իսկ մյուս կողմից՝ այն հարուցում է մարդկանց դժգոհությունը՝ հաշվի առնելով հսկայածավալ հայկական սփյուռքի առկայությունը և ազգությամբ հայերի համար քաղաքացիության ձեռքբերման հեշտացված կարգը: Կան երկրներ, որոնք

¹ Տե՛ս Հայրապետյան Ա. Օտար բառերի բառարան, Երևան, 2011:

իրենց քաղաքացուն անգամ երկրում չապրելու, քաղաքացիությունից դուրս գալու մասին դիմումի դեպքում չեն զրկում քաղաքացիությունից: Այն անձը, ով հաստատվել և տարիներ շարունակ ապրում է Հայաստանի Հանրապետությունում, մնալով երկքաղաքացի, չի կարող դառնալ պատգամավորի թեկնածու: Սփյուռքի նկատմամբ ՀՀ-ում տարվող քաղաքականության համատեքստում այս հարցը լուրջ քննարկումների կարիք ունի:

3. Գործող ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ պատգամավորի թեկնածուն պետք է համապատասխանի նաև նստակեցության ցենզին՝ վերջին չորս տարին մշտապես բնակված լինի ՀՀ-ում: Սակայն չորս տարին քիչ ենք համարում և գտնում ենք, որ նախկին իրավակարգավորումը՝ առնվազն հինգ տարի պահանջով, առավել ընդունելի է, հատկապես եթե հաշվի առնենք այլ պետությունների համանման փորձը:

4. Կարևոր պահանջ է ընտրական իրավունք ունենալը, ինչը ենթադրում է, որ անձը որևէ հիմքով իր քաղաքական կարևոր իրավունքից՝ ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից, զրկված չէ: Նշված նորմը հիմնավորված է, քանի որ իրավաչափ պահանջ է ամրագրում:

5. 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում իրավացիորեն նախատեսվեց լեզվական ցենզ, որը նախկինում սահմանված չէր: Միանգամայն համամիտ ենք, որ պատգամավորի համար պարտադիր պահանջ կամ անհրաժեշտ պայման է հայերենին տիրապետելը, քանի որ Հայաստանի Հանրապետությունում պետական լեզուն հայերենն է: Պաշտոնական լեզվին չտիրապետող անձը չի կարող մասնակցել ՀՀ օրենքների և ենթաօրենսդրական ակտերի նախագծերի մշակման, դրանց քննարկման ու ընդունման աշխատանքներին: Գտնում ենք, որ լեզվական ցենզն անհրաժեշտ է, բայց ոչ բավարար: Կարծում ենք, որ Սահմանադրության փոփոխությունների դեպքում հարկ է նախատեսել նաև բարձրագույն մասնագիտական կրթություն ունենալու պահանջ: Որոշակի մասնագիտության տիրապետող անձը կկարողանա հստակ կերպով ձևակերպել ու բարձրացնել մասնագիտական լուծումներ և համապատասխան իրավակարգավորումներ պահանջող խնդիրներ:

ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածը ոչ միայն պոզիտիվ, այլև նեգատիվ՝ արգելող բնույթի պահանջներ է սահմանում: Այսպես, ընտրական իրավունք, հետևաբար և պաշտոններում, այդ թվում՝ քաղաքական պաշտոններում ընտրելու և ընտրվելու, նշանակվելու իրավունք ունեն այն անձինք, ովքեր

¹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրության 20-րդ հոդվածը, Երևան, 2015, էջ 15:

1) դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած վճռով անգործունակ չեն ճանաչվել,

2) դիտավորյալ ծանր հանցագործություններ չեն կատարել և չեն դատապարտվել օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով, ինչպես նաև նշված հանցագործությունների համար պատիժ չեն կրում:

Այլ հանցագործությունների համար օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով դատապարտված և պատիժը կրող անձինք ունեն ակտիվ ընտրական իրավունք՝ ընտրելու իրավունք, սակայն զրկված են պասիվ իրավունքից՝ ընտրվելու իրավունքից¹:

Նշված սահմանափակումը նախատեսված է ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասում, որը, մեր կարծիքով, թերի է: Այսպես, եթե ընտրելու և ընտրվելու, ինչպես նաև հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքից զրկվում են դիտավորյալ մեղքով ծանր հանցանքներ կատարած անձինք, ապա այդ իրավունքը արդյո՞ք չի սահմանափակվում առանձնապես ծանր դիտավորյալ հանցագործություններ կատարած անձանց համար: Պատասխանը, իհարկե, միանշանակ է՝ սահմանափակվում է: ՀՀ քրեական օրենսգրքի 19-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ հանցագործություններն ըստ բնույթի և հանրության համար վտանգավորության աստիճանի դասակարգվում են չորս տեսակի՝ ոչ մեծ ծանրության, միջին ծանրության, ծանր և առանձնապես ծանր հանցագործություններ²: Հասարակական վտանգավորության ամենաբարձր աստիճանով բնութագրվում են նախ առանձնապես ծանր, ապա ծանր հանցագործությունները, ուստի առաջարկում ենք ՀՀ Սահմանադրությունը վերանայելիս 48-րդ հոդվածի 4-րդ մասում նախատեսել «առանձնապես ծանր և ծանր հանցանքները»:

Նույն հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ տեղական ինքնակառավարման մարմիններում ընտրվելու և ընտրելու իրավունքի սուբյեկտը պետք է տասնութ տարին լրացած ՀՀ քաղաքացի լինի: Այսինքն՝ սահմանվում է երկու պարտադիր պահանջ կամ անհրաժեշտ պայման՝ տարիքային և քաղաքացիության: Գտնում ենք, որ տասնութ տարին լրացած անձը պետք է ունենա տեղական ինքնակառավարման մարմիններին ընտրելու, բայց ոչ ընտրվելու իրավունք: Առաջարկում ենք համայնքային իշխանության մարմիններում նախատեսել առնվազն քսանմեկ տարին լրացած անձի ընտրվելու իրավունքը:

¹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն, Երևան, 2015, էջ 27:

² Տե՛ս ՀՀ քրեական օրենսգիրք // www.arlis.am:

Հանրային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու համար սահմանադրորեն նախատեսված է քաղաքացիության ցենզը, իսկ մյուս պահանջները սահմանվում են օրենքով¹:

Նվազագույն պահանջներից բացի՝ ՀՀ պաշտոնատար անձանց համար նախատեսված են տարբեր սահմանափակումներ: Այսպես, ՀՀ Սահմանադրության 95-րդ հոդվածը բովանդակում է պատգամավորական մանդատի անհամատեղելիության մասին նորմ, որի համաձայն՝ պատգամավորը չի կարող

1) զբաղեցնել իր կարգավիճակով չպայմանավորված պաշտոն պետական կամ տեղական ինքնակառավարման այլ մարմիններում, որևէ պաշտոն՝ առևտրային կազմակերպություններում,

2) զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ,

3) կատարել վճարովի այլ աշխատանք բացի գիտական, կրթական և ստեղծագործական աշխատանքից²:

Նշված պահանջները խախտելու դեպքում պատգամավորը կենթարկվի հարկադրական (նեգատիվ) սահմանադրական պատասխանատվության՝ լիազորությունների դադարեցման ձևով, ՀՀ Սահմանադրության 98-րդ հոդվածի 2-րդ մասի ուժով³:

Գործունեության անհամատեղելիության մասին պահանջի խախտումը հանգեցնում է օրենսդիր մարմնի անդամի սահմանադրական պատասխանատվության ոչ միայն Հայաստանում, այլև Էստոնիայում, Լիտվայում, Լատվիայում, Չեխիայում, Դանիայում, Նեապոլում, Լյուքսեմբուրգում և այլ պետություններում: Ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվելու արգելքը հստակ սահմանված է ԱՄՆ-ի Սենատի 37-րդ մշտական կանոնում⁴: Լեհաստանի Սահմանադրությամբ ևս պատգամավորը ենթարկվում է սահմանադրական պատասխանատվության՝ տնտեսական գործունեություն իրականացնելու արգելքը խախտելու, ձեռնարկատիրությամբ զբաղվելու համար: Հունաստանի Սահմանադրության 57-րդ հոդվածի համաձայն՝ պատգամավորը չի կարող լինել առևտրային կազմակերպության աշխատակից կամ գրասենյակի ծառայող, զբաղվել գործարարությամբ: Նա պարտավոր է ընտրվելուց հետո ութօրյա ժամկետում

¹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրության 49-րդ հոդվածը, Երևան, 2015, էջ 27:

² Նույն տեղում, էջ 41:

³ Սահմանադրական պատասխանատվության մասին մանրամասն տե՛ս Հակոբյան Ռ. Խ., Սահմանադրական պատասխանատվության հիմնախնդիրները, Երևան, «Իրավունք», 2008, 516 էջ:

⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, Երևան, «Իրավունք», 2010, էջ 692:

հայտարարել իր գործունեությունը դադարեցնելու կամ պատգամավորական մանդատից հրաժարվելու մասին¹: Ռուսաստանի Դաշնությունում Պետական դումայի անդամին արգելվում է լինել պետական կամ համայնքային ծառայող, զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ: Նշված պահանջները խախտելու դեպքում պատգամավորի լիազորությունները դադարեցվում են²: Սակայն որոշ պետություններում, օրինակ՝ անգլո-սաքսոնական երկրներում, Եգիպտոսում, Ռումինիայում պատգամավորները միաժամանակ կարող են լինել նախարար, այսինքն՝ պառլամենտում պահպանում են իրենց քվեարկելու իրավունքը³:

ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավորի համար սահմանադրորեն ամրագրված պահանջները նախատեսված են նաև կառավարության անդամի համար:

Մի կողմից կառավարության անդամը պետք է բավարարի պատգամավորին ներկայացվող պահանջները (ՀՀ Սահմանադրության 148-րդ հոդվածի 1-ին մաս), իսկ մյուս կողմից՝ Կառավարության անդամի վրա տարածվում են պատգամավորի համար սահմանված անհամատեղելիության պահանջները (ՀՀ Սահմանադրության 148-րդ հոդվածի 2-րդ մաս): Թեև սահմանադրորեն նախատեսված է, որ նախարարների համար օրենքով կարող են սահմանվել անհամատեղելիության լրացուցիչ պահանջներ, սակայն «Կառավարության կառուցվածքի և գործունեության մասին» ՀՀ օրենքով լրացուցիչ պահանջներ նախատեսված չեն:

2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում, խորհրդարանական կառավարման ձևի ընդունմամբ պայմանավորված, ՀՀ նախագահի լիազորությունները խիստ սահմանափակվեցին, միաժամանակ նախագահի թեկնածուին ներկայացվող պահանջները հստակորեն ամրագրվեցին: Այսպես, տարիքային ցենզը 35 տարեկանից ավելացավ 5 տարով, որը հիմնավորված ենք համարում: Միաժամանակ չորս տարով կրճատվեցին քաղաքացիության և նստակեցության ցենզերը: Նախագահի թեկնածուի համար տարբեր պետություններում սահմանվում են տարբեր տարիքային ցենզեր: Այսպես, Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության 81-րդ հոդվածի 2-րդ մասը ՌԴ նախագահի թեկնածուի համար սահմանում է տարիքային ցենզ՝ 35 տարեկան, և 10 տարվա նստակեցության ցենզ⁴:

¹ Նույն տեղում:

² Պահանջը սահմանված է «ՌԴ Դաշնային ժողովի Դաշնության խորհրդի անդամի և Պետական դումայի պատգամավորի կարգավիճակի մասին» դաշնային օրենքի 4-րդ և 6-րդ հոդվածներում:

³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, էջ 692:

⁴ Տե՛ս Конституция Российской Федерации // <http://www.constitution.ru/index.htm>:

Նիկարագուայում նվազագույն տարիք է սահմանված 25-ը, Վենեսուելայում, Դոմինիկյան Հանրապետությունում նախատեսված է 30-ը, Ավստրիայում, Հունգարիայում, Մեքսիկայում, Պորտուգալիայում, ԱՄՆ-ում՝ 35-ը, Գերմանիայում, Հունաստանում, Եգիպտոսում, Լատվիայում, Թուրքիայում՝ 40-ը, Չինաստանում, Մոնղոլիայում՝ 45-ը, Իտալիայում՝ 50-ը¹: Կան երկրներ, որտեղ սահմանված է նաև նախագահի առավելագույն թույլատրելի տարիքը, որը ՀՀ Սահմանադրությամբ կամ օրենքներով նախատեսված չէ: Օրինակ՝ Մոզամբիկի, Ղրղզստանի, Տաջիկստանի Սահմանադրությամբ առավելագույն տարիք է սահմանված 65-ը, իսկ Թունիսի Սահմանադրությամբ՝ 70-ը²: Տարբեր պետություններում նախագահի թեկնածուի համար նախատեսված են նստակեցության տարբեր ցենզեր. 15 տարի՝ Ղազախստանում, Վրաստանում, 14 տարի՝ ԱՄՆ-ում, 10 տարի՝ Ուզբեկստանում, 5 տարի՝ Բուլղարիայում, Մոնղոլիայում, 3 տարի՝ Լիտվայում³:

Ուսումնասիրելով այլ պետությունների սահմանադրական իրավակարգավորումները՝ հանգել ենք այն եզրակացության, որ նախագահի թեկնածուի համար առավել ընդունելի է առնվազն 10 տարվա քաղաքացիության և առնվազն 10 տարվա մշտական բնակության պահանջները, քան վեց տարվա ցենզը:

Պետության գլխին առաջադրվող սահմանափակումներն ամրագրված են ՀՀ Սահմանադրության 124-րդ հոդվածի 4-րդ և 5-րդ մասերում, այն է՝ նախագահը չի կարող զբաղեցնել որևէ այլ պաշտոն, զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ, կատարել վճարովի այլ աշխատանք: Ընդունելի իմպերատիվ նորմ ամրագրվեց, ըստ որի՝ Հանրապետության նախագահն իր լիազորությունների իրականացման ընթացքում չի կարող լինել որևէ կուսակցության անդամ: Նման արգելքն անհրաժեշտություն է՝ ապահովելու համար նախագահի կողմից Սահմանադրության պահպանմանը անկողմնակալ հետևելու, պետական իշխանության մարմինների միջև անաչառ իրավարարի դեր կատարելու գործառույթների պատշաճ իրականացումը: Սակայն հիմնական օրենքը չի ամրագրում նախագահի կողմից Սահմանադրությանը հետևելու գործառույթի իրականացման կառուցակարգերը, որը կարելի է սահմանադրականության ապահովման իրավակարգավորումների բաց համարել:

Անհամատեղելիության պահանջներ են նախատեսված նաև դատավորի համար: Այսպես, ՀՀ Սահմանադրության 164-րդ հոդվածի 6-րդ և 7-րդ մասերի համաձայն՝ դատավորը չի կարող զբաղեցնել իր կարգավիճակով

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, էջ 575:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

չպայմանավորված պաշտոն պետական կամ տեղական ինքնակառավարման այլ մարմիններում, որևէ պաշտոն՝ առևտրային կազմակերպություններում, զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ, կատարել վճարովի այլ աշխատանք՝ բացի գիտական, կրթական և ստեղծագործական աշխատանքից: Դատավորը չի կարող զբաղվել քաղաքական գործունեությամբ: «Հայաստանի Հանրապետության դատական օրենսգիրք» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 4-րդ հոդվածը սահմանում է դատավորի ապաքաղաքականացվածության սկզբունքը, ըստ որի՝ դատավորը չի կարող լինել որևէ կուսակցության անդամ կամ հիմնադիր, կուսակցությունում պաշտոն զբաղեցնել, կուսակցության անունից ելույթներ ունենալ կամ այլ կերպ զբաղվել քաղաքական գործունեությամբ: Դատավորը հրապարակային ելույթներում և ցանկացած այլ հանգամանքներում պարտավոր է դրսևորել քաղաքական զսպվածություն և չեզոքություն: Սահմանադրական դատարանի մասին օրենքով և Դատական օրենսգրքով կարող են սահմանվել անհամատեղելիության լրացուցիչ պահանջներ:

Դատավորի և Սահմանադրական դատարանի դատավորի լիազորությունները, ի թիվս այլ հիմքերի, դադարեցվում են անհամատեղելիության պահանջները խախտելու դեպքում՝ ՀՀ Սահմանադրության 164-րդ հոդվածի 9-րդ մասի, Դատական օրենսգրքի 5-րդ հոդվածի և «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 12-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին կետի ուժով:

Դատավորների թեկնածուներին ներկայացվող պահանջներից է տարիքային ցենզը: ՀՀ Սահմանադրական դատարանի դատավորի և վճռաբեկ դատարանի դատավորի համար նախատեսված է քառասուն տարին լրացած լինելու պահանջը, որը ճիշտ ենք համարում, սակայն առաջին ատյանի և վերաքննիչ դատարանների դատավորների համար սահմանադրորեն տարիքային նվազագույն պահանջ նախատեսված չէ: Այն սահմանված է ՀՀ դատական օրենսգրքի 97-րդ հոդվածի 1-ին մասով՝ քսանութ տարեկան: Կարծում ենք, որ առաջին ատյանի դատարանի դատավորի համար նպատակահարմար է նախատեսել ոչ թե քսանութ, այլ երեսուն, իսկ վերաքննիչ դատարանի դատավորի համար՝ երեսունհինգ տարին լրացած լինելու պահանջը, քանի որ դատավորի կարգավիճակը խիստ պարտավորեցնող է և պատասխանատու: Նրանք վճռում են մարդկանց ճակատագրերը, և հարկ է, որ որոշակի կենսագրություն և աշխատանքային փորձ ունենան, լինեն լայն աշխարհայացքի տեր և արժեքային պատշաճ կողմնորոշումներ ունեցող, կայացած անձինք: ՀՀ Սահմանադրության 164-րդ հոդվածի 10-րդ մասը նախատեսում է, որ «Դատավորի համար սահմանվում է նրա բարձր կարգավիճակին և պատասխանատվությանը

համապատասխանող վարձատրություն»։ Կարծում ենք՝ դատավորի բարձր կարգավիճակը ենթադրում է նաև տարիքային բարձր ցենզ, կենսափորձի և աշխատանքային փորձի առկայություն։

Բոլոր դատավորների, այդ թվում՝ ՀՀ Սահմանադրական դատարանի դատավորների թեկնածուներին ներկայացվող պարտադիր պահանջներն են՝

- ՀՀ քաղաքացիություն ունենալը,
- ընտրական իրավունք ունենալը,
- բարձր մասնագիտական որակներով օժտված լինելը,
- իրավաբանական բարձրագույն կրթություն ունենալը,
- հայերենին տիրապետելը։

Ինչ վերաբերում է աշխատանքի փորձին, ապա Սահմանադրական դատարանի դատավորի թեկնածուից պահանջվում է առնվազն տասնհինգ, Վճռաբեկ դատարանի դատավորի թեկնածուից՝ առնվազն տասը տարվա փորձառություն։

ՀՀ Սահմանադրությամբ առաջին ատյանի և վերաքննիչ դատարանի դատավորների թեկնածուների համար աշխատանքային փորձի նվազագույն պահանջ սահմանված չէ, որը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ։ Փոխարենը ՀՀ Դատական օրենսգրքի 97-րդ հոդվածի 1-ին մասի 5-րդ կետում դատավորի թեկնածուի հավակնորդի համար, այլ պահանջների հետ մեկտեղ, նախատեսված է առնվազն հինգ տարվա մասնագիտական աշխատանքի փորձառության պահանջ։ Գտնում ենք, որ առաջին ատյանի դատարանի դատավոր կարող են նշանակվել առնվազն 5 տարվա, իսկ վերաքննիչ դատարանի դատավոր՝ առնվազն 7 տարվա աշխատանքային փորձ ունեցող անձինք։

ՀՀ Սահմանադրության 177-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է ՀՀ գլխավոր դատախազին ներկայացվող պահանջները, իսկ «Դատախազության մասին» ՀՀ օրենքի 33-րդ հոդվածը նախատեսում է դատախազ նշանակվելու համար ներկայացվող հետևյալ ընդհանուր պահանջները.

«1. Դատախազ կարող է նշանակվել 25-ից մինչև 65 տարեկան Հայաստանի Հանրապետության այն քաղաքացին, որը՝

1) Հայաստանի Հանրապետությունում ստացել է բակալավրի կամ դիպլոմավորված մասնագետի բարձրագույն իրավաբանական կրթության որակավորման աստիճան կամ նմանատիպ աստիճան է ձեռք բերել օտարերկրյա պետությունում, որի ճանաչումն ու համարժեքության հաստատումը Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացվել են օրենքով սահմանված կարգով.

2) տիրապետում է հայերենին.

3) որի նկատմամբ չեն տարածվում սույն օրենքի 34-րդ հոդվածի 1-ին մասով սահմանված սահմանափակումները.

4) ավարտել է համապատասխան ուսումնառությունը արդարադատության ակադեմիայում, եթե սույն օրենքի 38-րդ հոդվածի 10-րդ մասով սահմանված դեպքերում չի ազատվում արդարադատության ակադեմիայում ուսումնառությունից.

5) ունի իրավաբանի մասնագիտությամբ աշխատանքի առնվազն երկու տարվա փորձառություն»¹:

Հաշվի առնելով դատախազի աշխատանքի բարդությունն ու պատասխանատվությունը՝ կարծում ենք, որ դատախազի համար առնվազն երկու տարվա մասնագիտական աշխատանքի պահանջը բավարար չէ և առավել նպատակահարմար է նախատեսել առնվազն հինգ տարին: Իսկ նույն օրենքի 34-րդ հոդվածը նախատեսում է դատախազ նշանակվելու հետևյալ սահմանափակումները.

1. Դատախազ չի կարող նշանակվել այն անձը, որը

1) դատական կարգով ճանաչվել է անգործունակ կամ սահմանափակ գործունակ,

2) դատապարտվել է դիտավորյալ հանցագործության համար՝ անկախ դատվածությունը մարված կամ հանված լինելու հանգամանքից, իսկ անզգույշ հանցագործության դեպքում՝ մինչև դատվածությունը չի մարվել կամ հանվել,

3) ունի դատախազի պաշտոնում նշանակմանը խոչընդոտող ֆիզիկական արատ կամ հիվանդություն²,

4) չի անցել պարտադիր զինվորական ծառայություն, բացառությամբ այն անձանց, որոնք ազատվել են նման ծառայությունից օրենքով նախատեսված կարգով ու հիմքով,

5) որի նկատմամբ դիտավորյալ հանցագործության համար հարուցված քրեական հետապնդումը դադարեցվել է կամ քրեական հետապնդում չի իրականացվել ոչ արդարացնող հիմքով,

6) ունի նաև այլ պետության քաղաքացիություն,

7) նախկինում դատախազի կամ դատավորի կամ քննիչի (քննչական բաժնի պետի, քննչական մարմնի ղեկավարի) պաշտոնից ազատվել է կարգապահական տույժի կիրառման հետևանքով, եթե կարգապահական տույժի կիրառումից չի անցել մեկ տարի,

8) օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտով զրկվել է հանրային ծառայությունում որևէ պաշտոն զբաղեցնելու իրավունքից¹:

¹ Տե՛ս «Դատախազության մասին» ՀՀ օրենք // www.arlis.am:

² Նշված հիմքն անհրաժեշտ ենք համարում նախատեսել նաև մյուս պաշտոնատար անձանց թեկնածուների համար:

Եթե ՀՀ գլխավոր դատախազ կարող է ընտրվել երեսունհինգ տարին լրացած, միայն Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի հանդիսացող, ընտրական իրավունք ունեցող, բարձր մասնագիտական որակներով և մասնագիտական աշխատանքի առնվազն տասը տարվա փորձառությամբ, բարձրագույն կրթությամբ իրավաբանը, ապա գլխավոր դատախազի տեղակալի համար նախատեսվում է երեսուն տարեկանի ցենզը և մասնագիտական աշխատանքի առնվազն 7 տարվա պահանջը:

Հայեցողության տեղիք է տալիս «բարձր մասնագիտական որակներ» հասկացությունը: Հարց է ծագում՝ որո՞նք են այդ որակների բնութագրիչները, ո՞վ և ի՞նչ չափումներով է որոշում մասնագիտական որակների «բարձրության աստիճանը»:

Նույն հարցը ծագում է ՀՀ Սահմանադրության 192-րդ հոդվածի 2-րդ մասի հետ կապված, ըստ որի Մարդու իրավունքների պաշտպան (այսուհետ՝ ՄԻՊ) կարող է ընտրվել բարձրագույն կրթություն ունեցող, պատգամավորին ներկայացվող պահանջներին համապատասխանող, հասարակության մեջ բարձր հեղինակություն վայելող յուրաքանչյուր ոք: «Բարձր հեղինակություն» որակումը նույնպես հստակ իրավական հասկացություն չէ և հայեցողության լայն սահմաններ է ենթադրում: ՄԻՊ-ի թեկնածուն, Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի անդամները, Հեռուստատեսության և ռադիոյի հանձնաժողովի անդամները, Հաշվեքննիչ պալատի անդամները, Կենտրոնական բանկի նախագահը և խորհրդի անդամները պետք է համապատասխանեն ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավորին ներկայացվող պահանջներին: Սակայն ինչպես արդեն նշել ենք, ճիշտ չենք համարում պատգամավորի տարիքային նվազագույն սահմանը՝ 25 տարին: Նշված դիտարկումը հավասարապես վերաբերում է ինչպես ՀՀ կառավարության անդամի՝ ՀՀ վարչապետի, փոխվարչապետների, նախարարի, այնպես էլ ՄԻՊ-ի և վերը նշված պաշտոնատար անձանց թեկնածուներին: Առավել ընդունելի ենք համարում առնվազն 30 տարին լրացած լինելու պայմանը: Թերևս կարելի է քննարկել ՀՀ Սահմանադրության 192-րդ հոդվածում ՄԻՊ-ի թեկնածուի համար որպես կրթական ցենզ ոչ թե բարձրագույն կրթության, այլ բարձրագույն իրավաբանական կրթության անհրաժեշտության մասին պահանջ նախատեսելու հարցը, քանի որ մասնագիտական կրթությունը անհրաժեշտ է մարդու իրավունքների և ազատությունների խախտումներին համապատասխան իրավական գնահատական տալու և դրանց արձագանքելու, մարդու իրավունքների պաշտպանի գործառույթները պատշաճ իրականացնելու համար: Բացի դրանից՝ առաջարկում ենք ՀՀ

¹ Տե՛ս «Դատախազության մասին» ՀՀ օրենք // www.arlis.am:

Սահմանադրության 193-րդ հոդվածի 5-րդ մասում որպես ՄԻՊ-ի լիազորությունների դադարեցման հիմք նախատեսել անհամատեղելիության մասին պահանջները խախտելը, ինչպես մյուս պաշտոնատար անձանց դեպքում:

Այսպիսով, ոչ միայն լեգիտիմ լինելու, այլև պաշտոնական պարտականությունները պատշաճ կատարելու և հանրային վստահություն ունենալու համար պաշտոնատար անձինք ընտրվելիս կամ նշանակվելիս պետք է ոչ թե պայմանականորեն, այլ իրապես ու անհրաժեշտաբար համապատասխանեն ՀՀ Սահմանադրությամբ նախատեսված պահանջներին, կատարեն միայն այնպիսի գործողություններ, որոնց համար լիազորված են Սահմանադրությամբ և օրենքներով, ինչպես նաև պահպանեն օրենսդրորեն սահմանված՝ գործունեության անհամատեղելիության մասին նորմերը:

CONSTITUTIONAL REQUIREMENTS FOR OFFICE-HOLDER CANDIDATES IN THE ARMENIAN REPUBLIC: NECESSITY OR CONDITIONALITY

HAKOBYAN RUZANNA

*Doctor of Law, Associate Professor,
Rector of Gavar State University*

The article is dedicated to the requirements and restrictions for candidates of office-holders established by the Constitution of the Republic of Armenia. In professional literature, the concept of "minimum requirements" is defined by the term "census" (qualification). Qualifications are manifested in the form of age, citizenship, residence, educational, scientific, professional, linguistic, property and other mandatory requirements.

It is mentioned that the minimum requirements for the candidates of office-holders, and provisions on incompatibility are necessary from the perspective of ensuring public order and legality, as well as proper performance of duties by office-holders. The article dwells on the provisions on incompatibility and the minimum requirements for candidates of the Deputy of the National Assembly of the Republic of Armenia, the President of the Republic of Armenia, the member of the Government of the Republic of Armenia, the Human Rights Defender, judges, prosecutors and other officials. A conclusion has been made on increasing the age qualification for the candidate of Deputy of the National Assembly, imposing requirements for higher professional education and making other necessary changes corresponding to the status of RA officials.

Keywords: *Constitution of the Republic of Armenia, constitutional requirement, restrictions, incompatibility, census, age, citizenship, residence, education, status, legal regulation, National Assembly, Deputy, President of the Republic, Government, Judge, Prosecutor, Human Rights Defender, Office-holder.*

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ – НЕОБХОДИМОСТЬ ИЛИ УСЛОВНОСТЬ ДЛЯ КАНДИДАТОВ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ РА

АКОБЯН РУЗАННА

*доктор юридических наук, доцент,
ректор Гаварского государственного университета*

Статья посвящена требованиям и ограничениям, устанавливаемым Конституцией Республики Армения для кандидатов на должности высших должностных лиц. В профессиональной литературе понятие “минимальные требования” обозначается термином “ценз”. Цензы проявляются в виде ценза гражданства, оседлости, возрастного, образовательного, научного, профессионального, языкового, имущественного, и др. обязательных требований.

Отмечается, что положения о несовместимости и минимальные требования для кандидатов на должности высших должностных лиц необходимы с точки зрения обеспечения общественного порядка и законности, а также для того, чтобы должностные лица надлежащим образом выполняли свои обязанности. В статье обсуждаются положения о несовместимости и минимальные требования, предъявляемые к кандидатам на должность депутата Национального Собрания РА, Президента РА, члена Правительства РА, защитника прав Человека, судьи, прокурора и другим должностным лицам.

Сделано заключение относительно повышения возрастного ценза кандидата в депутаты Национального Собрания, необходимости требования высшего профессионального образования и внесении других необходимых изменений, соответствующих статусу должностных лиц РА.

Ключевые слова: *Конституция Республики Армения, конституционное требование, ограничения, несовместимость, ценз, возраст, гражданство, оседлость, образование, статус, правовое регулирование, Национальное Собрание, депутат, Президент Республики, правительство, судья, прокурор, Защитника прав человека, должностное лицо.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 07.09.2019թ.:
Հոդվածը գրախոսվել է 10.10.2019թ.:

ՄԵԴԻԱՑԻԱՅԻ ՆԵՐԴՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԳԵՂԵՑԻԿ

ԳՊՀ դասախոս,

ՀՀ ոստիկանության կրթահամալիրի ակադեմիայի
քրեական դատավարության ամբիոնի դասախոս

e-mail: gexecik_vardanyan@mail.ru

ՏԵՐ-ՎԱՍՊԱՐՅԱՆ ԱՍՏԴԻԿ

ԳՊՀ հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի
իրավագիտություն բաժնի մագիստրատուրայի

երկրորդ կուրսի ուսանողուհի

e-mail: astgh9696@mail.ru

Հոդվածի հիմնական նպատակը Հայաստանի
Հանրապետությունում մեդիացիայի ինստիտուտի ներդրման
հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունն է: Խնդիր է դրվել բացահայտել
մեդիացիայի ինստիտուտի սոցիալ-իրավական էությունը,
առանձնահատկությունները միջազգային փորձի օրինակով, ներկայացնել
ուսումնասիրվող ինստիտուտների կարևորությունն ու արդիականությունը
արդարադատության արդյունավետության բարձրացման գործում և
առաջարկել տեսական լուծումներ: Օգտագործվել են վերլուծական,
իրավահամեմատական մեթոդները, որոնց կիրառմամբ ուսումնասիրվել են
Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը, ինչպես նաև
օտարերկրյա իրավական համակարգում ու իրավակիրառ պրակտիկայում
գործող սկզբունքները և տեսաբանների հեղափոխությունները:
Արդյունքում՝ հանգել ենք այն եզրակացության, որ Հայաստանում
մեդիացիայի ներդրումն անհրաժեշտություն է: Այն հնարավորություն
կընձեռի նվազեցնելու դատարանների ծանրաբեռնվածությունը,
կրճատելու պետական, դատական ծախսերը: Սկզբնական
ժամանակահատվածում ինստիտուտի ներդրումը կարող է իրականացվել
միջազգային փորձից ելնելով, հեղափոխելով Հայաստանի
Հանրապետությունում ինստիտուտի զարգացմամբ պայմանավորված,
ծագած խնդիրները լուծելու ու բացերը լրացնելու անհրաժեշտությունից
ելնելով կլրացվեն ու կփոփոխվեն մեդիացիայի ինստիտուտի կիրառման
ընթացակարգերը:

Բանալի բառեր՝ մեդիացիա, միջնորդություն, սկզբունք, մեդիացիայի սուբյեկտ, միջազգային փորձ, Հայաստանի Հանրապետության իրավական համակարգ, իրավակիրառ պրակտիկա:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում հանցագործությունների դեմ պայքարի ավանդական միջոցների և մասնավորապես միայն պատժի ինստիտուտի կիրառումը հանգեցրին նրան, որ մասնագիտական շրջանակներում հաճախակի դարձան քրեական հետապնդման այլընտրանքային միջոցների կիրառման անհրաժեշտության վերաբերյալ առաջարկությունները:

Քրեաիրավական վեճերի լուծման արդյունավետ միջոցների որոնման արդյունքում ձևավորվեց հանցագործությանը հակազդելու նոր հայեցակարգ, որը կոչվում է «վերականգնողական արդարադատություն»: Վերջինիս նպատակը նոր՝ վերականգնողական միջոցների կիրառումն է՝ որպես հակազդեցություն քրեական արդարադատության առավելապես պատժողական ուղղվածությանը:

Վերականգնողական արդարադատությունը համարվում է նոր հարացույց (պարադիգմա), որը հակադրվում է զուտ պատժական արդարադատության հայեցակարգին: Ի տարբերություն վերջինի՝ վերականգնողական արդարադատությունը հանցագործությանը հակազդում է ոչ թե պատժի, այլ կողմերի հաշտության և վնասի հատուցման միջոցով: Քրեաիրավական վեճերի լուծման այս նոր միջոցը հիմնված է փոխհամաձայնության, փոխադարձ զիջումների, այլ ոչ թե առճակատման հիման վրա, ինչպես ավանդական արդարադատությունում:

Այսօր աշխարհում գործում են վերականգնողական արդարադատության տարբեր ծրագրեր, որոնց շարքում առանցքային տեղ է զբաղեցնում միջնորդությունը կամ մեդիացիան՝ որպես հատուկ կազմակերպվող ընթացակարգ: Դատաիրավական իմաստով մեդիացիան ընդունված է համարել վերականգնողական արդարադատության ինստիտուտ:

Վերականգնողական արդարադատությունը հիմնվում է երեք հիմնական սկզբունքների վրա:

Առաջին սկզբունքի համաձայն՝ վերականգնողական արդարադատությունը հանցագործությունը դիտում է նախևառաջ որպես վնաս հասցնող, տուժողին կորուստներ պատճառող արարք, այլ ոչ թե առաջին հերթին քրեական իրավունքի նորմի խախտում: Այսինքն՝ վերականգնողական արդարադատության գաղափարի հիմքում ընկած է այն մոտեցումը, որ հանցագործությունը, լինելով ոտնձգություն կոնկրետ անձանց նկատմամբ,

չպետք է դիտարկել որպես արարք, որն ունի միայն հանրային վտանգավորություն: Վերականգնողական արդարադատության անկյունաքարն է տուժողի պահանջների բացահայտումը և դրանց հաշվառումը: Կարևորը պատճառված նյութական վնասի հատուցումն է:

Երկրորդ հիմնարար սկզբունքն է իրավախախտի կողմից իր կատարածի համար պատասխանատվություն կրելը և կոնկրետ գործողություններ ձեռնարկելը պատճառված վնասի հատուցման ուղղությամբ:

Երրորդ սկզբունքի իմաստն այն է, որ գործին առնչվող կողմերը հնարավորություն ունեն արտահայտվելու: Դա վերաբերում է ոչ միայն հանցագործին և տուժողին, այլև բոլոր անձանց, որոնց հանցագործություն կատարած անձի գործողությունները այս կամ այն կերպ առնչվել են: Այդ անձինք իրավունք ունեն ակտիվորեն մասնակցելու վերականգնողական արդարադատության գործընթացին¹:

Թեև երրորդ կողմի օգնությամբ հաշտեցման գործընթացը հայտնի է դեռևս հնագույն ժամանակներից, այդուհանդերձ մեդիացիան այժմեական տեսքով առաջացել է անցյալ դարի երկրորդ կեսին և արագ տեմպերով ձեռք է բերել վեճերի լուծման ամենաարդյունավետ և ամենաարագ ձևերից մեկի «կարգավիճակ»:

Այսպիսով, մեդիացիա ասելով՝ հասկանում ենք կամավորության և գաղտնիության սկզբունքի վրա հիմնված գործընթաց, որի ընթացքում կասկածյալին, մեղադրյալին և տուժողին հնարավորություն է տրվում ոչ շահագրգիռ միջնորդի աջակցությամբ լուծելու հանցագործության հետևանքով ծագած վեճը և վերականգնելու տուժողի խախտված իրավունքները²:

Մեդիացիայի սուբյեկտներն են մեդիատորը, այսինքն՝ այն անկախ անձը, ով նշանակված է կողմերի կողմից կամ կողմերի խնդրանքով և աջակցում է վեճի լուծմանը մեդիացիայի միջոցով:

Կողմերն այն անձինք են, որոնք ներգրավված են վեճի շրջանակներում և ցանկանում են լուծել իրենց վեճը մեդիացիայի միջոցով:

Մեդիացիայի մասնակիցներն այն անձինք են, որոնք կողմերի և մեդիատորի համաձայնությամբ մասնակցում են մեդիացիային:

Հատկանշական է, որ մեդիացիան հարյուրավոր տարիներ առաջ կիրառվել է Չինաստանում և ասիական-խաղաղ օվկիանոսյան տարածաշրջանի այլ երկրներում: Մինչև այժմ մեդիացիան ամենատարածված

¹ Տե՛ս Платек М. Востановительное правосудие – теория, порожденная практикой. Альманах. 2005/4. էջ. 25.

² Տե՛ս Ղամբարյան Ա., Մինչդատական վարույթի բարեփոխումները ՀՀ քրեական դատավարությունում, գիտագործնական ձեռնարկ XVI, Երևան, 2010, էջ 33:

մեթոդներից է Չինաստանում և Ճապոնիայում, որտեղ դատական գործընթացները համարվում են առավել անցանկալի, քանի որ դատարանում վեճերը դուրս են հանվում ներքին իրավահարաբերությունների շրջանակներից և թույլ չեն տալիս կողմերի միջև նորմալ հարաբերությունների հաստատումը:

Հին Չինաստանում և Ճապոնիայում միջնորդության ընթացակարգը վեճերի կարգավորման գլխավոր միջոցն էր: Մեդիացիան այսօր էլ օգտագործվում է Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետությունում «հաշտեցման Ժողովրդական կոմիտեներում»: Հատկանշական է, որ 2008 թվականին Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետությունում միջնորդության մասին օրենք է ընդունվել: Անտիկ Հունաստանում հակամարտությունները քաղաքների և պետությունների միջև կարգավորվել են երրորդ անձանց միջնորդությամբ: Փոքր հունական քաղաքները հանդես են եկել որպես միջնորդ խոշոր քաղաքների՝ Աթենքի և Սպարտայի միջև հակամարտություններում¹:

Մինչև վերջին ժամանակներս մեդիացիան լայնորեն կիրառվել է միջազգային հանրային իրավունքի բնագավառում՝ պետությունների միջև հարաբերությունների կարգավորման նպատակով: Վեճերի կարգավորման նպատակներով վերջին տասնամյակում մեդիացիան կիրառվում է նաև միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ոլորտում: Ընդ որում տարբեր երկրներում գործում են մեդիացիայի կիրառման տարբեր իրավական հիմքեր: Մի դեպքում մեդիացիայի կիրառման հիմքերը ամրագրված են դատավարական նորմերով, մեկ այլ դեպքում՝ նյութական իրավունքի ակտերում: Որոշ երկրներում ընդունվել են մեդիացիոն ծառայության մասին առանձին օրենքներ, որոշ պետություններում մեդիացիայի ընթացակարգը սահմանել են դատավարության օրենսգրքերում և այլն:

Դեռևս 1996թ.-ից մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպությունում գործում են մեդիացիայի կանոնները, իսկ Միջազգային առևտրային պալատում 1988թ.-ից գործում է Հաշտեցման խորհուրդ: Հատկանշական է, որ 1986թ.-ին Յյուրիխի առևտրային պալատն ընդունել է հաշտարարական կարգավորման փոքրածավալ գործընթացներին համապատասխան կանոններ: Այսպիսի կարգավորող դրույթներ սահմանված են նաև մի շարք հայտնի ազգային առևտրային արբիտրաժային գործող կենտրոններում, ինչպիսին, օրինակ, Ստոկհոլմում²:

¹ Տե՛ս Бесемер Х., Маловой Н. В. / Медиация: посредничество в конфликтах, Калуга, Духовное познание, 2004, էջ 55:

² Տե՛ս «Արդարադատություն» գիտական հանդես, 3 (26) 2014թ., էջ 29:

Մեդիացիան՝ որպես կողմերի միջև ծագած վեճերի կարգավորման մեթոդ, ճանաչված է ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ: Ի սկզբանե մեդիացիայի հիմքերը դրվել են ԱՄՆ-ում, Մեծ Բրիտանիայում և Ավստրալիայում, ավելի ուշ՝ նաև եվրոպական մի շարք երկրներում, ընդ որում ամերիկյան ընկերություններն աշխատում են վեճերի այլընտրանքային կարգավորման եղանակները տարածել նաև Միացյալ Նահանգներից դուրս: Այդ գործընթացում մեծ դերակատարություն ունի Ամերիկյան իրավաբանների ասոցիացիան, որի հետ համագործակցում են բազմաթիվ միջազգային կազմակերպություններ: Արդյունքում ընդունվել են հաշտարարական գործընթացների կարգավորումը նախատեսող հատուկ կանոններ, մեդիացիոն գործընթաց կազմակերպելու ընթացակարգեր:

«Քրեական գործերում մեդիացիայի մասին» Նախարարների Կոմիտեի 1999 թվականի սեպտեմբերի 15-ի N R(99) 19 հանձնարարականում մեդիացիան բնութագրվում է որպես ճկուն, մատչելի, կողմերի ներգրավմամբ վեճի լուծմանն ուղղված միջոց, որը համարվում է որպես ավանդական քրեական դատավարության լրացում կամ այլընտրանք:

Այս տեսանկյունից հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել Բելգիայի օրենսդրությամբ նախատեսված ընթացակարգերը՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ Բելգիան այն եզակի երկրներից է, որի օրենսդրությամբ մեդիատորի դերում հանդես է գալիս դատախազը: Բելգիայի օրենսդրության համաձայն՝ դատախազը քրեական հետապնդում հարուցելու հարցը որոշելիս, ելնելով քրեական հետապնդման նպատակահարմարությունից, կարող է նախաձեռնել հաշտության կազմակերպում: Ընդ որում հենց դատախազի վրա է դրված մեդիացիայի անցկացումը: Դրա համար Բելգիայում ստեղծվել է մեդիացիայի համար պատասխանատուի պաշտոն, որը համարվում է դատախազի առաջին օգնականը: Բացի դրանից՝ դատախազության համակարգում ստեղծվել են հատուկ պաշտոններ՝ մեդիացիայի գծով խորհրդականների և օգնականների համար: Առաջինները պետք է ունենան կրիմինոլոգի, իսկ երկրորդները՝ սոցիոլոգի մասնագիտություն:

Վերջին ժամանակներս Հայաստանի Հանրապետությունում քննարկվում են անցումային արդարադատության ներդրման, դատարանների աշխատանքի արդյունավետության բարձրացման, դատավորների վեթիքների, դատարանների նկատմամբ հասարակության վստահության ամրապնդման հիմնահարցերը, որոնք, կարծում ենք, լուրջ գիտական հիմնավորման կարիք ունեն:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ սահմանված են այն չափանիշները, որոնց առկայության դեպքում անձը կարող է նշանակվել

դատավորի պաշտոնում¹: Սակայն, կարծում ենք, որ տարիքային ցենզը, քաղաքացիությունը, ընտրական իրավունք ունենալը, բարձր մասնագիտական որակները, մասնագիտական փորձն ու բարձրագույն կրթությունը չեն կարող ինքնին վկայել դատավորի արհեստավարժության ու անկողմնակալության, դատական համակարգի արդյունավետության մասին: Դատավորը նույնպես մարդ է, ում գործողությունները չեն կարող արդյունավետ լինել և հանրային վստահություն վայելել, եթե դատավորը մեկ օրում կարող է մի քանի դատական նիստ հրավիրել և գործ քննել: Դատարանների ծանրաբեռնվածությունը բացասաբար է ազդում դատական համակարգի արդյունավետության վրա: Դրանից էլ բխում են դատական ակտերում թույլ տրված նյութական և դատավարական իրավունքի նորմերի խախտումներ, ուստի և դատական ակտերի բողոքարկումները, միևնույն գործի քննության ու լուծման համար դատական համակարգի երկու կամ երեք աստիճանի ներգրավումը: Այս և այլ խնդիրներն իրենց լուծումը կգտնեն, եթե հնարավորինս նվազեցվի դատական համակարգի ծանրաբեռնվածությունը, իսկ դրա լավագույն մեթոդներից մեկն էլ հենց **մեդիացիայի** ինստիտուտի ներդրման անհրաժեշտությունն է Հայաստանի Հանրապետության իրավական համակարգում, որը զգալիորեն կնվազեցնի

1. դատական համակարգ մուտք եղած գործերի քանակը,
2. կբարձրացնի դատական համակարգի աշխատանքի արդյունավետությունը,
3. կնվազեցնի դատական ծախսերը,
4. կնվազեցնի քրեակատարողական հիմնարկների ծանրաբեռնվածությունը,
5. զգալիորեն կկրճատի պետական ծախսերը,
6. հասարակությունում կնվազի դատվածություն ունեցող անձանց թիվը:

Մեդիացիայի առավելություններից է նաև այն, որ կողմերը ակտիվորեն մասնակցում են մեդիացիային և ներգրավվում են որոշում ընդունելու գործընթացին: Մեդիացիայի ողջ ընթացքում գաղտնիության պահպանումը և ցանկացած կոռուպցիոն ռիսկերի բացառումը դարձրել են մեդիացիան վեճերի լուծման ամենահայտնի ձևերից մեկը:

Ինչպես ցույց են տալիս մի շարք արտասահմանյան երկրների պաշտոնական վիճակագրական տվյալներ, 60-80% դեպքերում մեդիացիայի միջոցով վեճերը լուծվում են 1-2 օրվա ընթացքում:

¹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն, 2015թ. ,հոդված 165:

Հատկանշական են Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքի 73-րդ¹ և ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 36-րդ² հոդվածները, որոնք կարծես պարունակում են մեղիացիայի որոշ տարրեր ՀՀ քրեական արդարադատության համակարգում: Թեև անհրաժեշտ է փաստել, որ նախ՝ դասական իմաստով վերոնշյալ նորմերում ամրագրված կանոնակարգումները չի կարելի համարել մեղիացիա, քանի որ այստեղ բացակայում են մեղիացիային բնորոշ հիմնական տարրերը՝ երրորդ անկախ կողմ, արտադատական ընթացակարգ և այլն: Այն կարելի է համարել, այսպես կոչված, «սովորական» մեղիացիա, քանի որ այս դեպքում օրենսդրությունը ոչ միայն չի սահմանում նորմ՝ հաշտեցնելու համար երրորդ կողմի ծառայությանը դիմելու վերաբերյալ, այլև վարույթն իրականացնող մարմինները նույնիսկ չունեն տուժողին և հանցանք կատարած անձին հաշտեցնելու պարտականություն: Նրանք ընդամենը պարտավոր են տուժողին կամ հանցանք կատարած անձին բացատրել նրանց իրավունքը հաշտվելու դեպքում հանցանք կատարած անձին քրեական պատասխանատվությունից ազատելու մասին:

Երկրորդ՝ հիշյալ նորմերը գործնականում չեն կարող պատշաճ ապահովել կողմերի միջև հաշտության համաձայնության կայացումը դատավարական և այլ անհրաժեշտ կառուցակարգերի բացակայության պատճառով: Ավելին, դրանցում առկա են այնպիսի կանոնակարգումներ, որոնք ուղղակիորեն հակասում են «Քրեական գործերով մեղիացիայի մասին» Նախարարների կոմիտեի 1999 թվականի սեպտեմբերի 15-ի N R(99) 19 հանձնարարականի հիմնական սկզբունքներին:

Հայաստանում այսօր մասնավոր մեղիացիա է իրականացնում «ԷյԴիԱր Փարթներս» ընկերությունը: Այս ընկերությունը մեղիացիայի ոլորտում մասնագիտացած հայաստանյան միակ կազմակերպությունն է, որը նաև մասնակցում է օրենքի նախագծի մշակման գործընթացին:

Մեղիացիայի ինստիտուտը կարող է կիրառվել նաև նոտարական ծառայության կողմից, որը կնպաստի քաղաքացիաիրավական բնույթի վեճերի արտադատական լուծմանը:

Միջազգային փորձի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նոտարը անվիճելի իրավասության մարմին է, կարող է (իրավասու է) քաղաքացիական իրավունքների պաշտպանության ոլորտում վեճերի կրճատմանն ուղղված որոշակի գործառույթներ ստանձնել³:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության քրեական» օրենսգրքը ՀՕ-528-Ն:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարության» օրենսգրքը ՀՕ-248:

³ Տե՛ս «Նոտարիատի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 36-րդ և 81.1 հոդվածները, 19.10.2016թ., (ՀՕ-180-Ն):

Մեդիատորների դերում նոտարների արդյունավետության մասին վկայում է Գերմանիայի պրակտիկան: Այստեղ մեդիացիայի անցկացումը դիտվում է որպես նոտարների ծառայողական գործունեության ուղղություններից մեկը, այսինքն՝ այն իրավական վեճի մասնակիցներին որակավորված իրավաբանական օգնություն ցուցաբերելու միջոց է: Գերմանիայում նոտարները մեդիատորների գործառնություններն իրականացնում են ինչպես անմիջականորեն, այնպես էլ առանձին նոտարական գործողություններ կատարելիս, օրինակ՝ նոտարական վարույթի առանձին փուլում գործարքների վավերացման դեպքում:

Նոտարն իր գործունեությունն իրականացնում է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգրքի, այլ օրենքների և իրավական ակտերի ու Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի հիման վրա¹:

Նոտարական գործողություն կատարելիս կամ նոտարական այլ գործունեություն իրականացնելիս նոտարն անկախ է և ենթարկվում է միայն օրենքին²:

Մեդիատորի առաքելությունն այն է, որ համապատասխան գործընթացն իրականացնում է՝ անկախության, անաչառության, գաղտնիության և կողմերի հավասարության ու նրանց համագործակցության սկզբունքները հաշվի առնելով: Այս սկզբունքը որդեգրել են մեդիացիա իրականացնող բոլոր երկրները: Նոտարական կարգով մասնագիտական գործունեության ընթացքում հայտնի դարձած տեղեկությունները նոտարական գաղտնիք են, իսկ այլ անձանց տեղեկություններ տրամադրելու կարգը հստակ սահմանվում է «Նոտարիատի մասին» ՀՀ օրենքով³: Բովանդակային առումով նոտարական գործունեության ոլորտում մեդիացիայի կիրառումը պայմանավորված է դատական գործընթացների նվազեցման անհրաժեշտությամբ, ինչպես նաև նոտարական գործողության կատարման համար դիմած անձանց միջև ծագած անհամաձայնության կարգավորմամբ: Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացված դատական բարեփոխումների հետևանքով «Նոտարիատի մասին» ՀՀ օրենքում կատարվել են փոփոխություններ, մասնավորապես «Իրավաբանական նշանակություն ունեցող փաստեր հաստատելը» վերտառությամբ 17.1 գլխի 81.1-րդ հոդվածում նախատեսվել է, որ «Նոտարը հաստատում է այն փաստերը, որոնցից կախված են քաղաքացիների կամ իրավաբանական անձանց անձնական կամ գույքային իրավունքների ծագումը, փոփոխումը կամ

¹ Նույն տեղում, 2-րդ հոդվածը:

² Նույն տեղում, 4-րդ հոդվածի 1-ին կետ:

³ Նույն տեղում, 5-րդ հոդված:

դադարումը»¹: Այս նորմի հիմնական նպատակը դատարաններին նմանատիպ գործերից բեռնաթափելն էր:

Շատ հաճախ տարբեր պատճառաբանություններով նշված փաստերի հաստատումը նոտարի կողմից մերժվում է, և կողմը խնդիրը կարգավորելու համար ստիպված է լինում դիմել դատարան: Սա նշանակում է, որ օրենսդրորեն կարգավորված հարցերը գործնականում լուծում չեն ստանում: Մինչդեռ Հայաստանի Հանրապետությունում նոտար-մեդիատորի առկայությունը կարող է իդեալական միջավայր ստեղծել մեդիացիայի զարգացման համար²:

ՀՀ օրենսդրությունը նախատեսում է որոշակի սահմանափակումներ նոտարի գործունեության ոլորտում: Նոտարն իրավունք չունի զբաղվել որևէ այլ գործունեությամբ՝ բացառությամբ մանկավարժական, գիտական կամ ստեղծագործական աշխատանքների: Իսկ «Նոտարիատի մասին» ՀՀ օրենքում մեդիացիայի ընթացակարգերի կիրառման դրույթներ, սկզբունքներ դեռևս սահմանված չեն: Վերջինիս վերաբերյալ հիմնական դրույթն ամրագրված է ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 19-րդ հոդվածում, ինչպես նաև «Հաշտարարության մասին» ՀՀ օրենքում³, որոնք չեն անդրադառնում նոտարական պրակտիկայում մեդիացիայի ընթացակարգերի կիրառմանը:

Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել մեդիացիայի և նոտարական գործունեության սկզբունքների միասնականությանը՝ մեդիատորի և նոտարի անկախության, անաչառության, ընթացակարգի գաղտնիության ընդհանուր սկզբունքներին:

Հիմնական դրույթները, որոնք վերաբերում են հաշտեցման ընթացակարգին, պետք է ամրագրվեն «Նոտարիատի մասին» ՀՀ օրենքի հատուկ գլխում, որը կարող է կոչվել, օրինակ, «Հաշտեցման ընթացակարգ նոտարական վարույթում»: Անհրաժեշտ է նշված գլխում արտացոլել հաշտեցման ընթացակարգի էությունը, նպատակը, հիմքը և կիրառման պայմանները, մեդիացիայի անցկացման կարգի և դադարեցման հիմքերի մասին ընդհանուր դրույթները, նոտարական ծառայությունների վճարման և մեդիացիայի հետ կապված ծախսերի փոխհատուցման

¹ Նույն տեղում, 81.1 հոդված:

² Տե՛ս Ա. Չոբանյան, «Պարտադիր (հարկադիր) մեդիացիայի կիրառման իրավական հետևանքները ՀՀ-ում», «Օրինականություն», ՀՀ դատախազության գիտագործնական և ուսումնամեթոդական հանդես, № 106, Երևան, 2018, էջ 26:

³ Տե՛ս «Հաշտարարության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 2-րդ և 4-րդ հոդվածները:

առանձնահատկությունները: Օրենքի կառուցվածքի տեսանկյունից հաշտեցման ընթացակարգի մասին գլուխը պետք է տեղ գտնի նոտարական գործողությունների կատարման հիմնական կանոններից հետո:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ մեդիացիայի կիրառման ընթացակարգը նոտարական պրակտիկայում անհրաժեշտություն է, որի կիրառումը նոտարական պրակտիկայում կստեղծի վեճերի արագ և արդյունավետ կարգավորման նոր հնարավորություններ:

Մեր կարծիքով՝ ճիշտ կլինի նոտարական ոլորտում մեդիացիոն գործողությունների իրականացման գործառույթը վերապահել համապատասխան վերապատրաստում անցած նոտարներին: Այդպիսով վեճը մասնագիտորեն ճիշտ լուծում կստանա, քանի որ նոտարները կունենան համապատասխան գիտելիք և փորձ:

Օգտագործված գրականություն I. Նորմատիվ իրավական ակտեր

1. ՀՀ Սահմանադրություն, Երևան, 06.12.2015թ.:
2. Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգիրք, ՀՕ-528-Ն, 01.08.2003թ.:
3. Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարության օրենսգիրք, ՀՕ-248, 12.01.1999թ.:
4. «Նոտարիատի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենք, ՀՕ-274, 04.12.2001թ.:
5. «Հաշտարարության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենք, ՀՕ-351-Ն, 13.06.2018:

II. Մասնագիտական գրականություն

1. Ղամբարյան Ա. Մինչդատական վարույթի բարեփոխումները ՀՀ քրեական դատավարությունում, գիտագործնական ձեռնարկ XVI, Երևան 2010:
2. «Օրինականություն», ՀՀ դատախազության գիտագործնական և ուսումնամեթոդական հանդես, № 106, Երևան, 2018:
3. «Արդարադատություն» գիտական հանդես, 3 (26) 2014:
4. Платек М., Востановительное правосудие – теория, порожденная практикой, Альманах, № 4, 2005.
5. Бесемер Х., Маловой Н. В., Медиация: посредничество в конфликтах, Калуга, Духовное познание, 2004.

PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF MEDIATION IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

VARDANYAN GEGHETSIK

Lecturer, Gavar State University,
*Lecturer of the Department of
Criminal Justice of the Academy of the
RA Police Educational Complex*

TER-GASPARYAN ASTGHIK

*2nd-year Master student, Faculty of Humanities,
Department of Jurisprudence, GSU*

The main purpose of the article is to study the problems of introduction of the mediation institute in the Republic of Armenia. The task is to identify the social and legal essence of the mediation institute, especially on the example of international experience, to present the importance and relevance of the studied institutions in improving the efficiency of justice and to offer theoretical solutions. Analytical, comparative-legal methods were used to study the legislation of the Republic of Armenia, as well as the principles and theories of the foreign legal system and legal practice. As a result, we came to the conclusion that the introduction of mediation in Armenia is a necessity. This will reduce the workload of courts, as well as the government and court costs. In the initial period, the introduction of the institute could be based on international experience, as well as on the need to solve problems and fill gaps in the future due to the development of this institute in the Republic of Armenia. The procedures for the application of mediation will be supplemented and modified.

Keywords: mediation, application, principle, the subject of mediation, international experience, legal system of the Republic of Armenia, enforcement practice.

ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ МЕДИАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

ВАРДАНЯН ГЕХЕЦИК

*преподаватель ГГУ,
преподаватель кафедры уголовного судопроизводства академии
Образовательного комплекса полиции РА*

ТЕР-ГАСПАРЯН АСТГИК

*студентка магистратуры второго курса отделения юриспруденции, факультета
гуманитарных наук ГГУ*

Цель статьи-изучение проблем внедрения в Республике Армения института медиации. Поставлена задача выявить социально-правовую сущность и особенности института медиации, с учетом международного опыта, представить важность и актуальность изучаемых институтов в деле повышения эффективности правосудия и предложить теоретические решения. Аналитические и сравнительно-правовые методы применялись при изучении законодательства Республики Армения, а также действующих принципов и исследований теоретиков зарубежной правовой системы и правоприменительной практики. В результате мы пришли к выводу, что введение медиации в Армении является необходимостью. Это позволит снизить нагрузку судов, сократить государственные и судебные расходы. В начальный период внедрение института может осуществляться исходя из международного опыта, в дальнейшем, обусловленное развитием института в Республике Армения, исходя из необходимости решения возникших проблем и восполнения пробелов, будут дополнены и изменены процедуры применения медиации.

Ключевые слова: медиация, посредничество, принцип, субъект медиации, международный опыт, правовая система Республики Армения, правоприменительная практика.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 07.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 10.10.2019թ.:

**ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԴԱՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԳԵՂԵՑԻԿ

ԳՊՀ դասախոս,

ՀՀ ոստիկանության կրթահամալիրի ակադեմիայի
քրեական դատավարության ամբիոնի դասախոս

e-mail: gexecik_vardanyan@mail.ru

ԳՅԱՐԳՐՑՅԱՆ ՍԻՐՈՒՇ

ԳՊՀ հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի
իրավագիտության բաժնի

մագիստրատուրայի առաջին կուրսի ուսանողուհի

e-mail: sirush.gargrcyan@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է հանգամանալից ուսումնասիրության ենթարկել ներկայացուցչության ինստիտուտը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարությունում: Ժամանակակից քաղաքացիադատավարական իրավահարաբերություններում ներկայացուցչությունը զբաղեցնում է հիմնարար տեղ և համարվում է կարևոր ինստիտուտ Հայաստանի Հանրապետությունում: Քաղաքացիադատավարական շրջանառության մասնակիցները հաճախ չեն կարող ինքնուրույն, առանց որևէ մեկի աջակցության իրացնել իրենց պարկանող իրավունքները, ձեռք բերել նորը, կատարել իրենց վրա դրված պարտականությունները կամ կատարել այլ իրավաբանական գործողություններ, որոնք իրենց համար կստեղծեն իրավահարաբերությունների առաջացում, փոփոխություն կամ դադարեցում: Բայց նրանք հնարավորություն ունեն դա անել ոչ թե անձամբ, այլ ներկայացուցչության ինստիտուտի միջոցով: Ներկայումս քաղաքացիական դատավարությունում դատական ներկայացուցչության դերը զգալիորեն աճել է: Քաղաքացիները ցանկանում են, որ իրենց շահերը դատարանում պաշտպանեն հմուտ ներկայացուցիչները: Վերջին տարիներին Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքացիական գործերի քանակն աճել է, որը մի կողմից պայմանավորված է քաղաքացիների՝ դատարանի նկատմամբ վաստահության աճով, մյուս կողմից՝ քաղաքացիական դատավարությունում փորձառու ներկայացուցիչներ ներգրավելու հնարավորությամբ:

Բանալի բառեր՝ Դատական ներկայացուցչություն, քաղաքացիական դատավարություն, ներկայացուցիչ, ներկայացվող, փաստաբան,

դատավարական ինստիտուտ, իրավունք, լիազորություն, իրավաբանական օգնություն, դատարան, օրենսդրություն:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 64-րդ հոդվածի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք ունի իրավաբանական օգնություն ստանալու իրավունք¹: Այս կարևոր իրավունքի պատշաճ իրականացման համար պահանջվում են համապատասխան երաշխիքներ և կառուցակարգեր: Նման երաշխիք է ներկայացուցչության ինստիտուտը քաղաքացիական դատավարությունում:

Ներկայացուցչությունը բարդ միջոյուղային ինստիտուտ է, որը կարգավորում է ինչպես ներկայացուցչի և նրա կողմից ներկայացվող անձի միջև ձևավորվող հարաբերությունները, այնպես էլ ներկայացուցչի և այլ անձանց, այդ թվում՝ դատարանի միջև հարաբերությունները²:

Դատական ներկայացուցչությունն իրականացվում է գործին մասնակցող անձանց՝ կողմերի, երրորդ անձանց, դիմողների և այլ շահագրգիռ անձանց, դատախազի, պետական մարմինների, տեղական ինքնակառավարման մարմինների և այլ մարմինների անունից և նրանց շահերից ելնելով:

Դատական ներկայացուցչությունը քաղաքացիական դատավարության իրավունքի առանցքային ինստիտուտներից մեկն է ինչպես Հայաստանում, Ռուսաստանում, այնպես էլ եվրոպական կամ մայրցամաքային իրավունքի այլ երկրներում:

Օրինակ՝ Գերմանիայի քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրքը թույլ է տալիս ինչպես փաստաբանի պարտադիր մասնակցությունը գործընթացին, այնպես էլ առանց նրա մասնակցության դատավարության անցկացման հնարավորությունը՝ ներգրավելով ներկայացուցչի:

Հաշվի առնելով դատական ներկայացուցչության էությունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ դատարանում գործերը ներկայացուցչի միջոցով վարելու իրավունքը պատկանում է քաղաքացիական դատավարության բոլոր այն մասնակիցներին, որոնք իրավական հետաքրքրություն ունեն գործի ելքի նկատմամբ:

¹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն (ընդունվել է 1995 թվականի հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով, Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ի և 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով ՀՀՊՏ հատուկ թողարկում),

² Տե՛ս Шакарян М. С., Гражданское процессуальное право, Учебник, М., 2004, էջ 106:

Թեև որակավորված ներկայացուցչի մասնակցության հնարավորությունը դատարանների կողմից վեճերի ճիշտ լուծման երաշխիք է, որը մեծապես կախված է իրավական դիրքորոշման ճիշտ ընտրությունից և բավարար ապացուցողական հիմք ներկայացնելուց, սակայն իրավաբանական գրականության մեջ տարատեսակ մոտեցումներ են ձևավորվել դատական ներկայացուցչության վերաբերյալ:

Գիտնականների մի խումբը քաղաքացիադատավարական ներկայացուցչությունը բնորոշում է որպես դատավարական ինստիտուտ, որի ուժով դատական ներկայացուցիչը իր լիազորությունների սահմաններում կատարում է դատավարական գործողություններ՝ վստահորդի անունից և շահերից ելնելով¹:

Գիտնականների մյուս խումբը քաղաքացիադատավարական ներկայացուցչությունը բնութագրում է որպես քաղաքացիական դատավարությունում ներկայացուցչի գործունեություն, որն իրականացվում է ներկայացվողի անունից՝ նրա համար առավել բարենպաստ որոշման հասնելու նպատակով, իրականացնում է իրավունքների պաշտպանություն՝ դրանց խախտումներից խուսափելու նպատակով, ինչպես նաև օգնություն է ցուցաբերում դատարանին՝ արդարադատությունը վերականգնելու նպատակով²:

Դատական ներկայացուցչությունը բնութագրող հատկանիշները հետևյալն են՝ 1) դատական ներկայացուցիչը կարող է կատարել միայն այնպիսի դատավարական գործողություններ, որոնց կատարման համար նրան իրավունք է տրված, 2) դատական ներկայացուցչի լիազորությունները կրում են ածանցյալ բնույթ, 3) դատական ներկայացուցչի իրավական շահը դատավարությունում կրում է ոչ թե նյութաիրավական, այլ բացառապես դատավարական բնույթ, 4) ներկայացուցչի մասնակցությունը գործին չի բացառում դրանում իր կողմից ներկայացվող անձի մասնակցության հնարավորությունը³:

Դատական ներկայացուցչի լիազորությունները պետք է սահմանվեն օրենքին համապատասխան ձևակերպված և տրված լիազորագրում:

¹ Տե՛ս Դավթյան Ա. Հ., Քաղաքացիական դատավարություն, Երևան, 2012, էջ 68: Տե՛ս նաև Халатов С. А. Представительство в гражданском и арбитражном процессе, М., 2002; Осокина Г. Л. Курс гражданского судопроизводства России, Общая часть, Томск, 2002, էջ 238; Васильковский Е. В. Курс гражданского процесса, . изд. Бр. Башмоковых §65, М. 1917, էջ 36; Պողոսյան Ռ. Ա., Ներկայացուցչությունը քաղաքացիական դատավարությունում, Երևան, 2003, էջ 36:

² Տե՛ս Шерстюк В. М., Судебное представительство по гражданским делам, М., 1984:

³ Տե՛ս Осокина Г. Л., Курс гражданского судопроизводства России, Общая часть, Томск, 2002, էջ 240:

Անօրինական միջամտություններից քաղաքացիների անձնական և ընտանեկան կյանքը, նրանց պատիվը, արժանապատվությունը և բարի համբավը, բնակարանի անձեռնմխելիությունը, աշխատանքի, հանգստյան, առողջության պահպանման իրավունքները, մտքի, խղճի, կրոնի ազատությունը, սեփականության և ժառանգման իրավունքը ոտնձգություններից պաշտպանելու մասին սահմանադրական դրույթների իրացումը նշանակալիորեն ապահովվում է քաղաքացիական դատավարությունում դատական ներկայացուցչության կիրառմամբ: Այս ինստիտուտը հավասարապես կիրառելի է տնտեսվարող կազմակերպությունների և ձեռնարկատեր քաղաքացիների իրավունքների և օրինական շահերի, հատկապես նրանց գույքային իրավունքների և գործարար համբավի պաշտպանության ժամանակ¹:

Դատական ներկայացուցչության նպատակներն ուղղված են առաջին հերթին կողմերի և երրորդ անձանց իրավունքների և շահերի պաշտպանությանը, ինչպես նաև քաղաքացիական գործերով արդարադատությունը վերականգնելու համար դատարանին օգնություն ցուցաբերելուն²:

Ներկայացուցչությունը քաղաքացիական գործընթացում կոչված է իրավաբանական օգնություն տրամադրել քաղաքացիներին և կազմակերպություններին, աջակցել նրանց իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությանը, արդարադատության իրականացմանը, օրինականության պահպանմանն ու ամրապնդմանը: Դատավարությանը դատական ներկայացուցչի մասնակցությունը նպաստում է գործի բոլոր հանգամանքների առավել լիարժեք պարզաբանմանը և դատավարության մասնակիցների ակտիվության բարձրացմանը³:

Դատական ներկայացուցչության անհրաժեշտությունը քաղաքացիական դատավարությունում ունի տարբեր պատճառներ. քաղաքացիների և կազմակերպությունների՝ իրենց գործերը դատարանում անձամբ վարելու անհնարինությամբ կամ դատարանում քննվող քաղաքացիական գործերով որակյալ իրավաբանական օգնություն ստանալու նրանց ցանկությամբ: Քաղաքացիական դատավարությանն անձամբ մասնակցելու անհնարինությունը իր հերթին կարող է լինել երկարատև գործուղման մեջ գտնվելու, քաղաքացու հիվանդության, ժամանակի սղության,

¹ Տե՛ս Պետրոսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարություն, Երևան, 2012, էջ 178:

² Տե՛ս Трейшникова М. К., Гражданский процесс, Учебник, 6-е издание, М., 2018, էջ 161:

³ Տե՛ս Калмацкий В. С., Медведев Ю. В., Гражданское процессуальное право, Уфа, 2003, էջ 197:

զառամյալ հասակի, իրավաբանական անիրազեկության (օրենքները չիմանալու) հետևանք: Գործին մասնակցող մի շարք անձինք՝ անչափահասներ, դատարանի վճռով անգործունակ կամ սահմանափակ գործունակ ճանաչված քաղաքացիներ, չունեն քաղաքացիական դատավարական գործունակություն և դատարանում նրանց իրավունքներն ու օրինական շահերը պաշտպանում են նրանց օրինական ներկայացուցիչները՝ ծնողները, որդեգրողները, խնամակալները: Կոլեգիալ մարմինների կողմից ղեկավարվող առևտրային և ոչ առևտրային կազմակերպությունները ևս չեն կարող անմիջականորեն մասնակցել գործի քննությանը և ստիպված են ներկայացուցիչ ուղարկել դատարան: Եվ վերջապես, եթե նույնիսկ գործին մասնակցող քաղաքացին կամ իրավաբանական անձի ներկայացուցիչներն ի վիճակի են անմիջականորեն մասնակցել դատավարությանը, բայց նրանք իրավապաշտպանության անհրաժեշտություն են զգում, ապա դիմում են հնագույն ժամանակներից այդ նպատակով ստեղծված մասնագիտական հիմնարկի՝ փաստաբանական ծառայության օգնությանը¹:

Ներկայացուցչությունը պատմականորեն կոչված է եղել և այժմ էլ շարունակում է քաղաքացիական դատավարությունում իրավաբանական օգնություն ցույց տալ քաղաքացիներին և կազմակերպություններին, օժանդակել նրանց իրենց իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության կարևոր հարցում:

Ժամանակակից պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունում դատական ներկայացուցչության նշանակությունը սկսել է ավելի մեծանալ մի շարք պատճառներով: Նախ՝ դա պայմանավորված է քաղաքացիական դատավարության մրցակցային մոդելին անցնելով և ապացուցման պարտականությունները դատարանից հանելով:

Այսպես, ապացուցման բեռը կողմերի վրա դնելու պայմաններում այն անձինք, ովքեր չունեն անհրաժեշտ իրավաբանական գիտելիքներ, դժվարություններ կունենան ապացուցելու իրենց պահանջների կամ առարկությունների հիմնավորվածությունը: Այդ պատճառով նրանք դիմում են որակյալ իրավաբանի՝ քաղաքացիական դատավարությունում ներկայացուցչի օգնությանը:

Մյուս կողմից իրավական համակարգն ինքն ավելի ու ավելի է բարդանում ու համալրվում նորանոր իրավական ինստիտուտներով, որը մասնագիտացում է պահանջում նաև իրավաբանների շրջանում: Ուստի առանց որակավորված իրավաբանի մասնակցության դատական գործընթացը պրոֆեսիոնալ մակարդակով անցկացնելը բարդանում է:

¹ Տե՛ս Պետրոսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարություն, Երևան, 2012, էջ 178:

Օրենսդիրը սահմանել է դատական ներկայացուցչություն իրականացնելու իրավասություն ունեցող անձանց լայն շրջանակ՝ չսահմանափակելով նրա գործառնությունը դատավարության այս կամ այն փուլում, այս կամ այն դատական օղակում:

Ներկայացուցիչ կարող են լինել քաղաքացիները և իրավաբանական անձինք: Որպես ներկայացուցիչ կարող են հանդես գալ լրիվ գործունակ քաղաքացիները: Սակայն կան դեպքեր, երբ նույնիսկ գործունակ քաղաքացին չի կարող հանդես գալ ներկայացուցչի դերում: Օրինակ՝ հայցվորի և պատասխանողի ներկայացուցիչը չի կարող մասնակցել վարույթին այն դեպքերում, երբ նա տվյալ գործով իրավաբանական օգնություն է ցույց տվել կամ այդպիսի օգնություն է ցույց տալիս այն անձին, որի շահերը հակասում են վստահորդի շահերին, ինչպես նաև այդ անձի հետ գտնվում է ազգակցական կամ անձնական այլ հարաբերությունների մեջ:

Ներկայացուցիչ կարող են լինել նաև իրավաբանական անձինք: Սակայն իրավաբանական անձը իրավասու է հանդես գալ որպես ներկայացուցիչ միայն այն դեպքում, երբ այդ իրավունքը նրան վերապահված է իր կանոնադրությամբ, կամ էլ դա բխում է նրա գործունեության բնույթից:

Ներկայացուցչություն կարող է տեղի ունենալ հայցային վարույթի, հատուկ հայցային վարույթի և հատուկ վարույթի բոլոր քաղաքացիական գործերով:

Քաղաքացիները կարող են դատարանում իրենց գործերը վարել անձամբ կամ իրենց ներկայացուցիչների միջոցով, իսկ իրավաբանական անձանց գործերը վարում են օրենքով կամ կանոնադրությամբ վերապահված լիազորությունների սահմաններում գործող նրանց մարմինները կամ ներկայացուցիչները:

Այսպիսով, դատական ներկայացուցչությունը դատավարական հարաբերություն է, որի ուժով դատական ներկայացուցիչն իրեն տրված լիազորությունների սահմաններում դատավարական գործողություններ է կատարում վստահորդի անունից և հոգուտ նրա շահերի:

Հաշվի առնելով դատական ներկայացուցչության նպատակները՝ առաջարկում ենք Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքում (ՔԴՕ) կատարել լրացում: Անհրաժեշտ ենք համարում լրացնել դատարանի կողմից փաստաբանի նշանակման մասին հոդվածը. դատարանը իր նախաձեռնությամբ փաստաբան է նշանակում այն պատասխանողի համար, որի բնակության վայրը հայտնի չէ և որի մոտ բացակայում է ներկայացուցիչը: Դատարանի կողմից նշանակված ներկայացուցիչը կարող է իրականացնել ներկայացվող անձի բոլոր դատավարական իրավունքները՝ բացառությամբ Հայաստանի

Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 56-րդ հոդվածով նախատեսված դեպքերի:

Դատարանի նշանակմամբ ներկայացուցչության նպատակն է պաշտպանել դրա կարիքն ունեցող այն անձի իրավունքները, որը հնարավորություն չունի ինքնուրույն իրականացնել այդ պաշտպանությունը բնականության վայրի անհայտ լինելու դեպքում:

Բացի դրանից՝ դատարանի նշանակմամբ ներկայացուցչության նպատակն է մրցակցության սկզբունքի ապահովումը պատասխանողի գտնվելու վայրի անհայտ լինելու դեպքում¹:

Փաստաբանի ներգրավումը գործընթացին թույլ է տալիս քննության ենթարկել գործը կողմերի մրցակցության և իրավահավասարության սկզբունքների պահպանմամբ:

Ներկայացուցչի նշանակումն ապահովում է երկու կողմերի մասնակցությամբ գործի քննության հնարավորություն, որոնք կարող են ներկայացնել իրենց ապացույցներն ու փաստարկները:

Սակայն հնարավոր են դեպքեր, երբ դատարանի կողմից որպես ներկայացուցիչ նշանակված փաստաբանը միջնորդություն ներկայացնի դատարան՝ գործն իրենց բացակայությամբ քննելու համար, և դատարանը, հիմք ընդունելով ՔԴՕ-ի 147-րդ հոդվածը, կբավարարի միջնորդությունը և գործը կքննի առանց դատարանի կողմից նշանակված ներկայացուցչի: Այնուամենայնիվ, անձի, ում նկատմամբ դատարանը սահմանել էր ներկայացուցչություն, իրավունքները մնում են անպաշտպան: Ուստի առաջարկում ենք փոփոխություն կատարել Հայաստանի Հանրապետության ՔԴՕ-ի 147-րդ հոդվածում՝ ավելացնելով դրույթ գործի քննությանը դատարանի կողմից նշանակված ներկայացուցչի պարտադիր մասնակցության վերաբերյալ:

Այսպիսով, հասարակական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց օբյեկտիվորեն առաջանում է օրենսդրության կատարելագործման անհրաժեշտություն, այդ թվում՝ քաղաքացիական դատավարության ոլորտում և մասնավորապես ներկայացուցչության ինստիտուտում:

Օգտագործված գրականություն I. Նորմատիվ իրավական ակտեր

1. ՀՀ Սահմանադրություն (ընդունվել է 1995 թվականի հուլիսի 5-ի ՀՀ հանրաքվեով, Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են 2005

¹ Ст'я Туманова Л. В. Некоторые вопросы представительства в гражданском судопроизводстве // Арбитражный и гражданский процесс, М., 2010, № 3, էջ 29-30:

թվականի նոյեմբերի 27-ի և 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ի ՀՀ հանրաքվեներով ՀՀՊՏ հատուկ թողարկում):

2. ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք (ընդունվել է 09.02.2018թ., ուժի մեջ է մտել 09.04.2018թ.) 10.09.2019 թվականի դրությամբ:

II. Մասնագիտական գրականություն

1. Դավթյան Ա. Հ. Քաղաքացիական դատավարություն, Երևան 2012:
2. Պողոսյան Ռ. Ա. Ներկայացուցչությունը քաղաքացիական դատավարությունում, Երևան, 2003:
3. Պետրոսյան Ռ. Գ. Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարություն, Երևան, 2012:
4. Шакарян М. С., Гражданское процессуальное право, Учебник, М. , 2004:
5. Халатов С. А., Представительство в гражданском и арбитражном процессе, М., 2002:
6. Шерстюк В. М., Судебное представительство по гражданским делам, М., 1984:
7. Осокина Г. Л., Курс гражданского судопроизводства России, Общая часть, Томск, 2002:
8. Васьковский Е. В. , Курс гражданского процесса изд. Бр. Башмоковых §65 М. , 1917:
9. Треушникова М. К., Гражданский процесс, Учебник, 6-е издание, М. , 2018:
10. Калмацкий В. С., Медведев Ю. В. , Гражданское процессуальное право, Уфа, 2003:
11. Тихомирова Л. В, Тихомиров М. Ю., Юридическая энциклопедия, Юринформцентр, М. , 1997:
12. Туманова Л. В. , Некоторые вопросы представительства в гражданском судопроизводстве //Арбитражный и гражданский процесс, М. , 2010, № 3:

REPRESENTATION AS A CIVIL PROCEDURE INSTITUTION IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

VARDANYAN GEGHETSIK

Lecturer, Gavar State University,

*Lecturer of the Department of Criminal Justice of the
Academy of the RA Police Educational Ccomplex*

GYARGRTSYAN SIRUSH

1st-year Master Student

*of Jurisprudence Department
of the Faculty of Humanities, GSU*

The purpose of the article is to study the institution of representation in civil proceedings in detail in Armenia. Representation occupies a fundamental place in modern civil procedural legal relations and is considered to be an important institution in the Republic of Armenia. As a result, it becomes clear that the participants of civil turnover often can't independently, without someone's support, exercise their rights, acquire new ones, perform their duties or perform any other legal actions that will create emergence, change or termination of legal relations. However, they have the opportunity to do it not personally, but through the institution of representation. Currently, the role of judicial representation in the civil court has increased significantly. In court, citizens want their interests to be defended by competent representatives. In recent years, the number of civil cases in the Republic of Armenia has increased, which, on the one hand, is connected with the growth of citizens' claims on the court; and on the other hand - the possibility of involving experienced representatives in civil proceedings.

Keywords: *judicial representation, civil procedure, representative, represented, lawyer, procedural institute, law, powers, legal aid, court, legislation.*

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО КАК ГРАЖДАНСКО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

ВАРДАНЯН ГЕХЕЦИК

*преподаватель ГГУ,
преподаватель кафедры уголовного судопроизводства
академии Образовательного комплекса полиции РА*

ГЯРГРЦЯН СИРУШ

*студентка магистратуры первого курса отделения юриспруденции
факультета гуманитарных наук ГГУ*

Цель статьи изучить институт судебного представительства в гражданском судопроизводстве РА. Представительство в современных гражданско-процессуальных правоотношениях занимает основополагающее место и считается важным институтом в Республике Армения. Участники гражданского оборота зачастую не могут самостоятельно без чьей-либо поддержки реализовывать принадлежащие им права, приобретать новые, выполнять возложенные на них обязанности или выполнять какие-либо другие юридические действия, которые создадут для себя возникновение, изменение или прекращение правоотношений. Но у них есть возможность сделать это не лично, а через институт представительства. В настоящее время роль судебного представительства в гражданском суде значительно возросла. Граждане хотят, чтобы их интересы

защитили в суде компетентные представители. В последние годы в Республике Армения увеличилось количество гражданских дел, что, с одной стороны, обусловлено ростом исков граждан к суду, с другой-возможностью привлечения опытных представителей в гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: *судебное представительство, гражданский процесс, представитель, представляемый, адвокат, процессуальный институт, право, полномочия, юридическая помощь, суд, законодательство.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 07.09.2019թ.:
Հոդվածը գրախոսվել է 10.10.2019թ.:

Հայաստանի Հանրապետություն,
Գեղարքունիքի մարզ, ք. Գավառ,
1201, Հրանտ Հակոբյան 1,
ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հեռ.: +374 60 460201
Կայքէջ՝ <http://www.gsu.am>
Էլ. փոստի հասցե - info@gsu.am
infogsu@mail.ru